

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2026 50(3)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Mehmet Ali Yılmaz

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Nilgün Erdem

Editör Yardımcıları

Ekin Değirmenci- Gülçin Özge Tan- Nuray Şahin- Celal Oral Özdemir

Alan Editörleri

Diñçer Demirkent- Emel Memiş Parmaksız- Ünsal Doğan Başkır- Elçin Aktoprak

Türkçe Dil Editörü

Nuray Şahin

İngilizce Dil Editörü

Ekin Değirmenci

Teknik Editör

Ekin Değirmenci

Yazı İşleri Müdürü

Melike Güngör

Koordinasyon

Elif Karakurt

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyederigi.info e-posta: mulkiyederigi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Orhan Ürüncan Yücel

Web Sayfası Sorumlusu

Erkan Muniroğlu

Baskı

Eğiten Matbaacılık

Zübeyde Hanım Mah. Süzgün Sk. No:7 Altındağ/ANKARA, Sertifika No:47083

Basım tarihi:

15 Eylül 2026

Sonbahar 2026 50(3)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği

Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin ile

EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ, Emekli)
Sina Akşin (AÜ, Emekli)
H. Faruk Alp kaya (AÜ, Emekli)
Kerem Altıparmak (İnsan Hakları Okulu)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi)
Ahmet Murat Aytaç (Ankara Üniversitesi)
Korkut Boratav (AÜ, Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ, Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi)
Bülent Duru (Ankara Üniversitesi)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı Iğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi)
Uygur Kocabaşoğlu (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet Haşim Köse (AÜ, Emekli)

Bilsay Kuruç (AÜ, Emekli)
Ahmet Makal (AÜ, Emekli)
Şebnem Oğuz (Başkent Üniversitesi)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Şennur Özdemir (AÜ, Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ, Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari Üniversitesi)
Türkan Sancar (Ankara Üniversitesi)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa Üniversitesi)
Erel Tellal (Ankara Üniversitesi)
Taner Timur (AÜ, Emekli)
Gülay Toksöz (AÜ, Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ, Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ, Emekli)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (Ankara Üniversitesi)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi)

YAYIN KURULU

Ahmet Aydın Arı (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Ali Somel (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Alper Yağcı (Boğaziçi Üniversitesi)
Aslı Yılmaz Uçar (Leiden Üniversitesi)
Aydın Selvioğlu (Bağımsız Araştırmacı)
Aykut Çoban (Bağımsız Araştırmacı)
Aziz Çelik (Kocaeli Üniversitesi)
Boran Ali Mercan (Ankara Üniversitesi)
Bülent Özçelik (Kapadokya Üniversitesi)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Cenk Saraçoğlu (Ankara Üniversitesi)
Çağrı Kaderoğlu Bulut (Ankara Üniversitesi)
Denizcan Kutlu (Namık Kemal Üniversitesi)
Dilşad Çiğdem Sever (Ankara Üniversitesi)
Dinçer Demirkent (Ankara Üniversitesi)
E. İrem Akı (Ankara Üniversitesi)
Elif Kanca (Onsekiz Mart Üniversitesi)
Emel Memiş (Ankara Üniversitesi)
Erdem Çolak (ODTÜ)
Esra Sarıoğlu (Max Planck Institute)
Ferda Dönmez (Ankara Üniversitesi)
Fevziye Sayılan (Ankara Üniversitesi)
Funda Hülal (Marburg Philipps Universität)
Hasan Hüseyin Aksoy (Ankara Üniversitesi)

Hikmet Kuran (Kapadokya Üniversitesi)
İlkay Kara (Ankara Üniversitesi)
M. Hakan Koçak (Bağımsız Araştırmacı)
Meltem Kayıran (AÜ, Emekli)
Murat Sevinç (Ankara Üniversitesi)
Mustafa Erdem Saka (Université Sorbonne Paris Nord)
Nazan Bedirhanoglu (Xavier University)
Nilgün Toker (Türkiye İnsan Hakları Vakfı)
Nuray Türkmen (Ankara Üniversitesi)
O. İnan Şenses (Ahi Evran Üniversitesi)
Onur Can Taştan (Ankara Üniversitesi)
Pınar Dönmez (De Montfort University)
Selman Saç (Dumlupınar Üniversitesi)
Şenay Sabah (Ankara Üniversitesi)
Şenol Gündoğdu (Aydın Kocatepe Üniversitesi)
Umut Can Adısonmez (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Ümit Akçay (Berlin School Of Economics and Law)
Ünsal Doğan Başkır (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Yasemin Dildar (California State University)

İçindekiler

Yeni Sayıda.....VII

Makale

Türkiye'nin Büyük Barınma Krizi: Siyasal İktisat Temelli Bir Değerlendirme.....713

Melih Yeşilbağ

Türkiye'de İş Cinayeti Davalarında Cezasızlığın Sağlanma Biçimleri: Toplu Ölümlü İş Felaketleri Üzerine Bir İnceleme (2003-2024)....757

Erhan Özşeker

Türkiye'de Pandeminin Ardından İstihdam Yapısının Dönüşümü: Zamana Bağlı Eksik İstihdam Üzerinden Bir Değerlendirme.....787

Osman Berke Duvan

Gelmekte Olan Sinema: Yılmaz Güney Sinemasını Dekolonize Etmek.....825

Sebahattin Şen

12 Eylül'e Giden Süreçte Türk Sinemasında Sınıf Savaşımı: Diyet, Bir Gün Mutlaka, Kanal, Demiryol ve Düşman Filmleri Üzerine Bir İnceleme.....861

Cansu Kaymal

Erken Cumhuriyet Türkiye'sini Sınıf Temelli Okumak: Şefik Hüsnü'nün Aydınlik Yazılarında Sosyolojik Bir Çerçeve.....895

Özkan Aydar

İngiltere ve Türkiye'de Kamu Topraklarının Ticarileştirilmesi ve Özelleştirilmesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz.....935

Melek Mutioğlu Özkesen

1968 Hareketleri ve Feminist Uluslararası İlişkiler: Toplumsal Cinsiyetin Politikleşmesi.....981

İdil Ece Çınarlı

Orta Güçlerin Stratejik Özerklik Arayışı: Türkiye, Suudi Arabistan, Hindistan ve Brezilya'nın 2020-2025 Dönemindeki Çok Yönlü Dış Politikası.....1011
Yusuf Fidan

Kitap İncelemesi
İsrail Lobisi ve ABD Dış Politikası.....1051
Mustafa Özcan Şen

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları....
.....1057

Yeni Sayıda...

Sevgili Mülkiye Dergisi Okurları,

Mülkiye Dergisi'nin 2026 yılı Eylül sayısı ile yeniden bir aradayız. Yılın üçüncü sayısı olan bu sayı, aynı zamanda yeni bir eğitim-öğretim döneminin başlangıcına denk gelmesi bakımından bizler için ayrı bir heyecan taşıyor. Akademik dünyanın dinamizminin arttığı bu günlerde, yeni dönemin güzel geçmesini diliyoruz...

Mülkiye Dergisi, sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinden beslenen zengin içeriğiyle eleştirel sosyal bilim yazınına katkı sunma geleneğini bu sayımızda da sürdürüyor. Dergimizde titizlikle çalışan; yazılarıyla, görüşleriyle ve değerlendirmeleriyle katkı sağlayan tüm yazarlarımıza, hakemlerimize ve yayın süreci boyunca desteklerini esirgemeyen yayın kurulu üyelerimize içtenlikle teşekkür ederiz.

Bu sayımız, dokuz araştırma makalesi ve bir kitap incelemesi olmak üzere toplam on çalışmadan oluşuyor.

Sayımızın açılışını, Türkiye gündeminin en yakıcı ve üzerine en çok tartışılan meselelerinden birine odaklanan son derece kritik bir çalışmayla yapıyoruz. Melih Yeşilbağ, 'Türkiye'nin Büyük Barınma Krizi: Siyasal İktisat Temelli Bir Değerlendirme' başlıklı makalesinde, 2019 yılından itibaren derinleşen barınma krizini siyasal iktisat perspektifiyle titizlikle mercek altına alıyor. Konutun temel bir haktan ziyade bir varlık sınıfına dönüşme sürecini analiz eden bu çalışma, Türkiye'nin özgün kriz dinamiklerine ve uygulanan ekonomi politikalarının konut piyasasındaki yansımalarına dair kapsamlı bir çerçeve sunuyor. İzleyen araştırma makalesi de yine Türkiye'nin bir diğer can yakıcı ve yapısal sorununa mercek tutuyor. Erhan Özşeker, 'Türkiye'de İş Cinayeti Davalarında Cezasızlığın Sağlanma Biçimleri: Toplu Ölümlü İş Felaketleri Üzerine Bir İnceleme (2003-2024)' başlıklı çalışmasında, son yirmi yılda yaşanan toplu iş cinayetlerinin ardından işletilen yargısal süreçleri ve cezasızlığın nasıl kurumsal bir şekilde üretildiğini analiz ediyor. Yazar, suç nitelendirmesinden bilirkişilik rejimine kadar farklı düzeylerde işleyen mekanizmaları ortaya koyarken, iş cinayetlerinin sürekliliği ile faillerin cezasız kalması arasındaki kopmaz bağı ve bu durumun toplumsal sonuçlarını tartışmaya açıyor. Türkiye'nin yapısal sorunlarını farklı boyutlarıyla ele alan bir diğer çalışma ise Osman Berke Duvar tarafından kaleme alınan

‘Türkiye’de Pandeminin Ardından İstihdam Yapısının Dönüşümü: Zamana Bağlı Eksik İstihdam Üzerinden Bir Değerlendirme’ başlıklı makaledir. Pandemi sonrası dönemde işgücü piyasasında yaşanan dönüşümü inceleyen yazar, ekonomik büyümenin yarattığı istihdamın niteliğini sorgulayarak, zamana bağlı eksik istihdamın işsizliğin ötesine geçen yeni bir yapısal kriz alanı haline geldiğini çarpıcı verilerle ortaya koyuyor. Çalışma, niceliksel istihdam artışının ardındaki nitelik kaybına odaklanarak literatüre ve güncel ekonomi tartışmalarına önemli bir katkı sunuyor.

Sayının dördüncü araştırma makalesi, sinema ve siyaset ilişkisini özgün bir teorik çerçeveye tartışmaya açıyor. Eylül ayının aynı zamanda Yılmaz Güney’in aramızdan ayrılışının yıl dönümü olmasıyla da anlam kazanan bu çalışmada Sebahattin Şen, ‘Gelmekte Olan Sinema: Yılmaz Güney Sinemasını Dekolonize Etmek’ başlıklı makalesiyle Güney sinemasını toplumsal ve politik düzlemde yeniden konumlandırarak eleştirel bir değerlendirme sunuyor. Dergimizin sinema ve siyaset izleği, beşinci makalemizde de devam ediyor. Cansu Kaymal, ‘12 Eylül’e Giden Süreçte Türk Sinemasında Sınıf Savaşımları: Diyet, Bir Gün Mutlaka, Kanal, Demiryol ve Düşman Filmleri Üzerine Bir İnceleme’ başlıklı çalışmada, 1980 askeri darbesine giden süreçteki derin sınıfsal antagonizmaların sinemadaki temsillerini mercek altına alıyor. Dönemin toplumsal gerçekliğini yansıtan önemli filmleri Marksist sınıf kuramı çerçevesinde çözümleyen yazar, emek sömürüsü, sınıf bilinci ve dayanışma pratiklerinin sinemasal anlatılarda nasıl inşa edildiğini titizlikle ortaya koyuyor.

İzleyen araştırma makalesinde, odağımızı tarihsel-sosyolojik analizlere çeviriyoruz. Özkan Aydar, ‘Erken Cumhuriyet Türkiye’sini Sınıf Temelli Okumak: Şefik Hüsnü’nün Aydınlik Yazılarında Sosyolojik Bir Çerçeve’ başlıklı çalışmada, Şefik Hüsnü’nün 1921-1925 yılları arasındaki metinlerini temel alarak erken Cumhuriyet’in modernleşme deneyimini sınıf merkezli bir perspektifle tartışıyor. Hüsnü’yü yalnızca siyasal bir figür değil, Türkiye sosyolojisinin özgün ve kurucu düşünürlerinden biri olarak yeniden konumlandıran bu makale, devlet, üretim ilişkileri ve ideoloji arasındaki bağları tarihsel materyalist bir yaklaşımla inceliyor.

Dergimizin araştırma makaleleri arasında, kamu topraklarının dönüşümü meselesini karşılaştırmalı bir perspektifle ele alan bir çalışmaya da yer veriyoruz. Melek Mutioğlu Özkesen, ‘İngiltere ve Türkiye’de Kamu Topraklarının Ticarileştirilmesi ve Özelleştirilmesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz’ başlıklı makalesinde, iki farklı siyasal-iktisadi bağlamda kamu arazilerinin nasıl bir meta ve yatırım aracına dönüştüğünü mercek altına

alıyor. İngiltere ve Türkiye örnekleri üzerinden yürütülen bu karşılaştırmalı inceleme, neoliberal politikaların mekân ve mülkiyet ilişkileri üzerindeki dönüştürücü etkisini ortaya koyarken, farklı yasal-kurumsal çerçevelerin bu süreçte oynadığı role de dikkat çekiyor. Kamu topraklarının kamusal bir kaynak olmaktan çıkıp sermaye birikiminin bir aracına dönüşme sürecini analiz eden çalışma, karşılaştırmalı siyasal iktisat literatürüne özgün bir katkı sunuyor

Dergimizin inceleme alanını, bir sonraki makalede küresel siyasete ve toplumsal cinsiyet tartışmalarına taşıyoruz. İdil Ece Çınarlı, 'Soğuk Savaş'tan Küresel Cinsiyet Politikalarına: 1968 Hareketleri, Sistem Karşıtı Mücadeleler ve Feminist Uluslararası İlişkiler' başlıklı sekizinci makalemizde, 1968 hareketlerini uluslararası sistemin hegemonik yapısına yönelik çok boyutlu bir itiraz olarak ele alıyor. Feminist Uluslararası İlişkiler Kuramı perspektifinden geliştirilen bu makale, '68 ruhunun toplumsal cinsiyet rolleri üzerindeki dönüştürücü etkisini ve küresel politikadaki yapısal izlerini titizlikle çözümlüyor. Sayının son araştırma makalesinde, küresel siyaset izleğini güncel bir tartışma ile tamamlıyoruz. Yusuf Fidan, 'Orta Güçlerin Stratejik Özerklik Arayışı: Türkiye, Suudi Arabistan, Hindistan ve Brezilya'nın 2020-2025 Dönemindeki Çok Yönlü Dış Politikası' başlıklı çalışmasında, tek kutuplu dünya düzeninin sarsıldığı bir dönemde yükselen orta güçlerin geliştirdiği manevra stratejilerini mercek altına alıyor. Türkiye'den Brezilya'ya uzanan geniş bir coğrafyadaki aktörlerin bağımsız karar alma kapasitelerini ve 'çoklu uyum' arayışlarını karşılaştırmalı bir perspektifle sunan çalışma, bu devletlerin çok kutuplu düzenin inşasındaki aktif ve dönüştürücü rollerini ortaya koyuyor.

Bu sayımızı, Mustafa Özcan Şen'in kaleme aldığı bir kitap incelemesiyle noktıyoruz. Şen, 'İsrail Lobisi ve ABD Dış Politikası' başlıklı yazısında, Mearsheimer ve Walt'ın uluslararası ilişkiler literatüründe büyük yankı uyandıran eserini kapsamlı bir değerlendirmeye tabi tutuyor. ABD'nin Orta Doğu stratejilerinin şekillenmesinde lobicilik faaliyetlerinin etkisini ve bu durumun stratejik sonuçlarını tartışan inceleme, kitabın sunduğu temel tezi ele alırken metodolojik sınırlarına dair eleştirel bir perspektif sunmayı da ihmal etmiyor.

Yeni sayıda buluşmak dileğiyle...

Editörler ve Yayın Kurulu Adına

Nilgün Erdem, Ekin Değirmenci, Gülçin Özge Tan, Nuray Şahin ve Celal Oral Özdemir

Türkiye'nin Büyük Barınma Krizi: Siyasal İktisat Temelli Bir Değerlendirme

Melih Yeşilbağ, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0001-5867-433X

E-Posta: melihyesilbag@gmail.com

Öz

Bu makale, Türkiye'nin son yıllarda yaşadığı şiddetli barınma krizini karşılaştırmalı bir perspektifle incelemekte, krizin boyutlarını ortaya koymakta ve kriz dinamiklerine siyasal iktisat temelli bir açıklama çerçevesi getirmektedir. Güncel konut krizi literatürü büyük ölçüde ileri kapitalist ülkelerin deneyimlerinden hareketle şekillenmiş olup mortgage piyasası dinamikleri ve refah rejimlerinin dönüşümüne vurgu yapmaktadır. Bu faktörlerin geçerli olmadığı Türkiye, 2019 yılından bu yana benzersiz bir konut krizine tanık olmaktadır. Türkiye OECD ülkeleri arasında reel konut fiyatları ve kira artışında açık ara liderdir, kişi başına konut üretiminde görece yüksek performans sergilemeye devam etmektedir ve konut sahipliği oranında Avrupa'da en sert düşüş yaşanan ülkeler arasındadır. Makale, bu paradoksu açıklamak üzere birbirine bağlı iki dinamiğe dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, AKP döneminde konut sektörünün kapsamlı bir neoliberal yeniden yapılandırmadan geçirilerek konutun bir varlık sınıfı haline gelmesidir. TOKİ'nin piyasa yapıcı bir kuruma dönüşümü, kentsel dönüşüm programı ve yatırım yoluyla vatandaşlık uygulaması bu sürecin temel bileşenleridir. İkinci dinamik, 2018 döviz krizinin ardından bağımlı finansallaşma rejiminin yapısal darboğazlarına verilen 'düşük faiz politikası' yanıtının konut piyasasında emsalsiz bir varlık enflasyonuna yol açmasıdır. Barınma krizinin kökeninde konutun bir yatırım aracı haline gelmiş olması yatmaktadır. Konut fiyatları bir kez kontrolden çıktıktan sonra hükümetin barınma kriziyle mücadele kapsamında devreye soktuğu kira tavanı, sosyal konut kampanyaları ve sübvansiyonlu kredi paketleri gibi araçlar sorunun kökenine dokunmadıkları ölçüde etkisiz olmuşlardır. Bulgular, konut krizi literatüründe gelişmekte olan ülkelerin deneyimlerine odaklanan çalışmaların ve de Türkiye'nin barınma krizi deneyiminin boyutlarına, mekansal örüntülerine ve toplumsal sonuçlarına daha yakından bakan nicel/nitel çalışmaların gerekliliğine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Konut Krizi, Türkiye, Finansallaşma, Konut Erişilebilirliği, Neoliberal Kentleşme.

The Great Housing Crisis of Türkiye: An Assessment Based on Political Economy

Abstract

This article examines Türkiye's severe housing crisis from a comparative perspective, documents its dimensions, and explains its dynamics within a political economy framework. Recent literature on the housing crisis has been largely shaped by the experiences of advanced capitalist countries, emphasizing mortgage market dynamics and transformation of welfare regimes. As a peculiar case where neither factor holds, Türkiye has witnessed an unprecedented housing crisis since 2019. The country leads all OECD nations by a wide margin in real house price and rent increases, maintains relatively high per capita housing production, and features one of the sharpest declines in homeownership rates in Europe. To explain this paradox, the article identifies two interrelated dynamics. The first is the comprehensive neoliberal restructuring of the housing sector under the AKP rule, which transformed housing into an asset class. The conversion of TOKİ into a market-making super-institution, urban regeneration programs, and the citizenship-by-investment scheme constitute the key components of this process. The second is the unprecedented asset inflation in the housing market unleashed by the low interest rate policy adopted in response to the structural bottlenecks of the dependent financialization regime following the 2018 currency crisis. At the root of Türkiye's housing crisis lies the transformation of housing into an investment vehicle. Once prices spiraled out of control, the government's policy responses in the form of rent caps, social housing campaigns, and subsidized credit packages, proved ineffective precisely because they abstained from intervening into the heart of the problem. The findings point to the need for further studies focusing on emerging market countries within the housing crisis literature, as well as quantitative and qualitative research examining the scale, spatial patterns, and social consequences of Türkiye's housing crisis more closely.

Keywords: Housing Crisis, Türkiye, Financialization, Housing Affordability, Neoliberal Urbanization.

Giriş

Barınma krizi, son yıllarda Türkiye'nin en yakıcı toplumsal sorunlarından biri haline gelmiştir. Konut fiyatlarında ve kiralarda olağanüstü yükseliş, konuta erişimin giderek zorlaşması ve konut güvencesizliğinin yaygınlaşması ile kendisini gösteren barınma krizi bireylerin ve hanehalklarının yaşam tercihlerini etkilemekte, sınıfsal eşitsizlikleri derinleştirmekte ve kalıcı toplumsal sonuçlar doğurmaktadır. Türkiye'de barınma güvencesizliğinin

çarpıcı tezahürlerine dair haberler sıradanlaşmıştır. 2021’de ‘Barınamıyoruz’ sloganıyla başlayan ve büyük şehirlerde sokak eylemlerine dönüşen öğrenci mücadelesi barınma krizine karşı ülke düzeyinde ses getiren ilk örgütlü toplumsal tepkidir. Genç kuşak için konut sahibi olma beklentisi giderek daha erişilemez hale gelmekte, bu durum aile kurma kararlarını etkilemektedir. Barınma maliyetlerinin üniversite tercihleri üzerine etkide bulunduğu yönelik güçlü bulgular mevcuttur (Gökçe, 2024). Yalnızca Ocak 2023 ile Ekim 2025 arasında kira uyuşmazlıklarına ilişkin 440 binden fazla arabuluculuk başvurusu yapılmıştır (Birgün, 2025). Büyükşehirlerde emeklilerin kira ödeyemedikleri için ucuz otel odalarına ve pansiyonlara sığınması TBMM gündemine taşınacak düzeyde önemli bir mesele haline gelmiştir. Kısacası, barınma krizi yalnızca bir konut piyasası sorunu olmaktan çıkmış, başta gençler ve emekliler olmak üzere geniş toplumsal kesimlerin yaşam koşullarını, gelecek beklentilerini ve tercihlerini doğrudan biçimlendiren tam teşekküllü bir toplumsal krize dönüşmüştür.

Aslına bakılırsa, bu durum Türkiye’ye özgü değildir. Konut sorununun küresel ölçekte ‘geri döndüğü’ yönünde yaygın bulgular mevcuttur (Hodkinson, 2012). 2000’li yıllarda, dünya genelinde konut fiyatları yükselmiş, kiralar artmış, konuta erişim zorlaşmış ve barınma güvencesizliği yaygınlaşmıştır (Wetzstein, 2017). 2008 küresel finansal krizinin ardından konut piyasalarında yaşanan çöküş ve bunun tetiklediği icra ve tahliye süreçleri ile görünür bir problem haline gelen konut krizi, 2008 sonrası dönemin toplumsal hareketlilik dalgasında da başrol oyuncularından birisi konumunda olmuştur (Madden ve Marcuse, 2024; Martinez, 2019). 2008 sonrasında yükselen hareketler yaygın etki yaratsalar da kapsamlı reform beklentileri büyük ölçüde sonuçsuz kalmıştır (Bohle ve Seabrooke, 2021). İlerleyen yıllarda konut sorunu farklı coğrafyalarda farklı biçimlerde kendisini hissettirmeye devam ederken Covid-19 pandemisi barınma temelli eşitsizlikleri daha da derinleştirmiştir (Rogers ve Power, 2021).

Konut sorununun geri dönüşünü açıklamayı amaçlayan uluslararası yazında temel olarak refah devletinin dönüşümü ve finansallaşma süreçlerine vurgu yapılmaktadır (Rolnik, 2013; Aalbers, 2016; Madden ve Marcuse, 2024). Kabaca ifade etmek gerekirse, sosyal konut uygulamalarının neoliberal dönemde geri çekilmesi konutu piyasa dinamiklerine terk ederek erişimi zorlaştırmış, ipotekli konut kredilerine bağlı ikincil piyasalar ise konut fiyatlarını finansal piyasaların gelgitlerine ve spekülasyona açık hale getirmiştir. Ne var ki tipik olarak ileri kapitalist ülkelerin deneyimlerinden türetilen bu analizler, Türkiye’nin güncel konut krizi dinamiklerini anlamak

açısından yetersiz kalmaktadır. Zira, orta gelir grubundaki birçok ülke gibi Türkiye’de de menkul kıymetleştirme pratikleri son derece sınırlı olagelmıştır. Ayrıca, neoliberalizm öncesi dönemde kapsamlı bir sosyal konut rejiminden söz etmek mümkün değildir. Türkiye gibi ülkelerin özgün kriz dinamiklerinin analizi literatürde önemli bir boşluk olarak göze çarpmaktadır.

Türkiye’nin barınma krizini konut sorunun küresel ölçekte geri dönüşüne odaklanan uluslararası yazının tartışmalarından hareketle ele alan bu çalışma, mevcut literatüre birkaç farklı düzlemde katkı sunmayı amaçlamaktadır. İlk olarak, Türkiye’nin barınma krizinin boyutları sistematik bir karşılaştırmalı çerçeveye oturtulmakta ve Türkiye’nin standart anlatılara sığmayan özgün bir profil sergilediği ortaya konmaktadır. İkincisi, Türkiye örneği, menkul kıymetleştirme ve mortgage piyasası dinamiklerinin yokluğunda da konutun bir varlık sınıfına dönüşebildiğini ve bu dönüşümün derin bir barınma krizini tetikleyebildiğini göstermektedir. Dönüşümün itici güçlerine dair analiz, konutun birikim rejiminin darboğazları ve bunları aşmaya yönelik ekonomi yönetimi kararlarıyla birlikte değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Son olarak, barınma kriziyle mücadele kapsamında devreye sokulan müdahale araçlarının neden sonuçsuz kaldıkları ortaya konularak politika tartışmalarına da katkı sunulmaktadır.

Çalışma, yöntemsel olarak karşılaştırmalı betimleyici analiz ile siyasal iktisat temelli kuramsal yorumlamayı birleştiren bir yaklaşıma dayanmaktadır. Konut piyasalarının yapısını ve krizin boyutlarını ortaya koymak amacıyla uluslararası ve ulusal düzeyde veriler derlenmiştir. Karşılaştırmalı analizde temel veri kaynakları olarak OECD konut piyasası istatistikleri, AB istatistik birimi Eurostat’ın gelir ve yaşam koşulları verileri ile *European Mortgage Federation*’ın konut finansmanı istatistikleri kullanılmıştır. Ulusal düzeyde ise TÜİK konut satış, yapı ruhsatı ve gelir dağılımı verileri; TCMB konut fiyat ve kira endeksleri ile BDDK konut kredisi istatistiklerinden yararlanılmıştır. Analiz, barınma krizinin akut hale geldiği 2019-2023 dönemine odaklanmakla birlikte, krizin yapısal arka planını ortaya koyabilmek amacıyla AKP döneminin bütününe kapsayan göstergelere de yer verilmektedir. Karşılaştırmalı analizler için ülke seçiminde, nüfus büyüklüğü ve ekonomik ölçek bakımından Türkiye ile anlamlı bir karşılaştırmaya olanak tanıyan örneklere ağırlık verilmiş; veri setindeki tüm ülkelerin dahil edilmesinin pratik olmadığı durumlarda belirli eşiklerin (nüfusu bir milyonun altında ülkeler gibi) altında kalan örnekler kapsam dışı tutulmuştur. Politika analizi boyutunda ise ilgili mevzuat, resmi kurum raporları, sektörel yayınlar ve basın kaynakları kullanılmıştır.

Makalenin geri kalanı şöyle bir izleği takip etmektedir. Öncelikle, son yıllarda giderek yaygınlaşan konut krizi literatüründe öne çıkan teorik/politik pozisyonlar irdelenmektedir. Bu tartışmanın ışığında konut piyasalarına dair bir dizi gösterge ele alınarak Türkiye'nin barınma krizi karşılaştırmalı bir perspektife oturtulmaktadır. Burada, Türkiye'nin konut fiyatları ve kira endeksindeki benzersiz yükseliş, devam eden yüksek konut üretimi, ihmal edilebilir mortgage piyasaları ve konut sahipliği oranında belirgin düşüş ile karakterize edilen özgün yönleri karşılaştırmalı bir perspektifle ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmaktadır. Bir sonraki bölümde bu sonuçları yaratan dinamiklere dair bir analitik çerçeve sunulmaktadır. Bu açıklayıcı çerçevenin ardından, hükümetin barınma kriziyle 'mücadele' kapsamında devreye soktuğu kira kontrolü, sosyal konut kampanyaları ve finansman paketleri gibi araçlar eleştirel bir gözle değerlendirilerek neden sonuçsuz kaldıkları değerlendirilmektedir. Sonuç bölümünde, temel bulguların özeti, literatür için sonuçlar ve ileriye dönük araştırma önerileri tartışılmaktadır.

Konut Krizi Literatüründe İki Hat: Piyasa Temelli Yaklaşım ve Farklı Kulvarlarıyla Eleştirel Yaklaşım

Konut sorunu 2008 krizinden bu yana yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Bunun temel nedeni, 2008'deki küresel finansal çöküşün ABD'nin ipotekli konut kredisi piyasalarında başlayan dengesizliklerle tetiklenmesidir (Fligstein ve Goldstein, 2011). Konut sorununun bu gürültülü 'geri dönüşü', konut piyasalarını ve bu piyasaların finansal sektör ile giriftleşen ilişkilerini günümüz kapitalizminin ve kriz dinamiklerinin analizinde mutlaka dikkate alınması gereken unsurlar haline getirmiştir. Konut tartışmasını alevlendiren bir diğer önemli faktör ise finansal çöküş ile birlikte konut sorununun küresel düzeyde derinleşmesi ve yakıcılaşması olmuştur (Harvey, 2012; Jorda vd., 2016). Krizin konut sorununa en doğrudan ve sert yansıması mortgage kredilerini ödeyemeyen hanehalklarının evlerine kredi kuruluşlarınca el konması (*foreclosure*) uygulamasıdır. 2007-2010 yılları arasında yalnızca ABD'de bu yolla evini kaybeden hanehalkı sayısı 3,8 milyonu bulmuştur (FED, 2016). Ödenemeyen mortgagelar ve el konulan evler İspanya, İrlanda, Yunanistan başta olmak üzere bir dizi Avrupa ülkesinde de önemli bir problem haline gelmiştir. Finansal krizin yarattığı durgunluk, konut piyasalarındaki çöküş ve yeni konut arzının yavaşlamasıyla birleşince konuta erişim giderek zorlaşmış, evsizlik yaygınlaşmıştır. 2008 sonrasında yaşanan bir dizi toplumsal/siyasal çalkantıda barınma krizi önemli bir bileşendir (Madden ve Marcuse, 2024; Alexandri ve Janoschka, 2018). Akut krizin hafiflemesi ve konut piyasalarının toparlanması birçok örnekte uzun yıllar

almıştır. Bu dalgada beliren toplumsal hareketlerin yükselttiği, mevcut küresel finansal mimarinin yanı sıra konut ve konut finansman sistemlerinin de kapsamlı bir reform sürecinden geçmesi gerektiği görüşü yaygın karşılık bulsa da bu yöndeki çabalar büyük ölçüde sonuçsuz kalmıştır (Bohle ve Seabrooke, 2021). Takip eden dönemde, konut sorunu ve barınma krizi farklı düzeylerde etkisini hissettirmeye ve tartışılmaya devam etmiştir. Bu bölümde, bu konuda kabaca son 15 yılda gelişen ve farklı disiplinlerden araştırmacıların katkılarıyla zenginleşen konut krizi literatürü üzerine bir değerlendirme sunulmaktadır.

Öncelikle, 'krizin siyasallığı'ndan başlamak önem taşımaktadır. İktisadi, siyasi, toplumsal ya da daha spesifik bir alana dair kriz tespitlerinin yaygınlığına karşın; krizde olanın tam olarak ne olduğu, krizin neden kaynaklandığı ve nasıl çözülebileceği gibi sorular konusunda bir mutabakattan söz etmek mümkün değildir. Zira, bu soruların cevapları benimsenen kuramsal çerçeveye ve bu çerçevenin ardındaki varsayımlara ve siyasal tercihlere göre değişiklik gösterir (Blyth, 2002). Dahası, kriz momentleri aynı zamanda yeni siyasal anlatılar, ittifaklar ve stratejiler oluşturmak için de fırsat sunarlar (Jessop, 2006). Bu genelgeçer özellikler konut krizi literatürü için de yol göstericidir. Konut krizi kavramı, birbirinden farklı ve zaman zaman birbirine taban tabana zıt durum ve senaryolara atıfta bulunmak için kullanılabilir. Sözgelimi, konut fiyatlarında ani bir tırmanış, kurumsal gayrimenkul yatırımcısı ile kirada oturan ve konut sahibi olmak isteyen bir hanehalkı tarafından aynı şekilde algılanmayacaktır. Bu bağlamda konut krizi tanımlamaları; 'konut fiyatlarında hızlı düşüş', 'konut fiyatlarında hızlı yükseliş', 'mortgage piyasalarının çöküşü', 'konut üretiminde durgunluk ya da yavaşlama' gibi birbirinden farklı durumları kapsayacak biçimde kullanılabilir (Madden ve Marcuse, 2024). Dolayısıyla, dünya genelinde tek tip bir 'konut krizi'nin varlığından söz etmek mümkün değildir. Somut kriz durumları, baskın nitelikleri, belirleyici dinamikleri ve nihai sonuçları bakımından birbirinden önemli ölçüde ayrılmaktadır. Buradan hareketle, mevcut literatürde neoklasik ortodoksiye dayalı piyasa temelli yaklaşım ve eleştirel yaklaşım olmak üzere iki farklı hattın belirginleştiği öne sürülebilir.

Neoklasik iktisadın kuramsal çerçevesinden hareket eden yaklaşım, konut piyasalarına da etkin piyasalar varsayımlarıyla yaklaşır.¹ Bu çerçeveden hareket eden analizlerde konut fiyatlarında ani yükselişe bağlı krizler temel olarak arz ve talep arasındaki geçici uyumsuzluktan kaynaklanan teknik bir problem olarak teşhis edilir (Byrne, 2020; Heslop ve Ormerod, 2020). Krizin

kaynağı böyle değerlendirildiğinde çözüm de teknokratik bir şekilde formüle edilmiş, hedefe yönelik enstrümanlardan geçer ve tipik olarak konut arzının yükseltilmesi önerisine ulaşılır. Bu kapsamda gündeme gelen reçeteler de vergi indirimleri, sübvans edilmiş krediler, teşvikler gibi mekanizmalarla inşaat sektörünün desteklenmesi ve arazi kullanımını sınırlandıran planların gevşetilmesi gibi önerileri içerir (Kipfer ve Sotomayor, 2024). Bu türden kriz okumaları ve bunlardan türetilen çözümlerin inşaat ve gayrimenkul sektöründe iş yapan sermaye kesimlerinin taleplerini yansıtmaması tesadüf değildir. Dahası, bu tür öneriler cari siyasette de yaygın karşılık bulmaktadır. 2008 sonrası dönemde konut krizinin belirgin hale geldiği örneklerde düzen siyasetinin sınırları dahilinde hareket eden siyasal partilerin konut krizine çözüm olarak inşa edecekleri konut sayısı yarıştırdıkları örnekler sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.² Aşağıda detaylandırılacağı gibi, Türkiye’de de hükümet sözcülerinin yaklaşımına böyle bir çerçeve hakimdir.

Konut krizine dair bu çerçeveden yapılan arz yönlü değerlendirmeler belirgin analitik problemler barındırmaktadır. Öncelikle, konut arzının niceliksel artışı üzerine inşa edilen argümanlar bunun otomatik olarak fiyatları aşağı çekeceği, erişilebilirliği kolaylaştıracağı ve böylelikle konut krizini hafifleteceği varsayımlarıyla hareket ederler (Glaeser ve Gyourko, 2018). Öte yandan, özel sektör eliyle konut üretiminin kâr maksimizasyonu güdüsü, devlet tarafından aksine zorlanmadığı takdirde, barınma ihtiyacının en yakıcı olduğu yer ve piyasa segmentine değil, en yüksek kâr vaat eden projelere yönelecektir. Bu da tipik olarak, konut krizinden etkilenen yoksul ve orta gelirli hanehalklarının erişimine zaten kapalı olan lüks konutlar yoluyla olacaktır. Özellikle sektörün büyük oyuncularını tipik olarak ‘markalı projeler’ adı verilen lüks segmentte üretim gerçekleştirmektedir. Bu segmentteki arz artışının konut sorununu hafifletici hiçbir yanı bulunmamaktadır.

Arz temelli analizlerin bir diğer önemli eksikliği, konuta erişilebilirliği yalnızca konut fiyatlarındaki harekete endeksleme eğiliminde olmalarıdır (Stone, 2006). Halbuki, konut fiyatları erişilebilirliğin yalnızca bir boyutunu oluşturmaktadır. 2008 krizi sonrasında görüldüğü gibi konut fiyatlarında sert düşüşler konuta erişimin kolaylaşacağı anlamına gelmeyebilir. Erişilebilirliği, ücretler ve mevcut konut finansman sistemlerinin niteliği ve kapsamıyla birlikte düşünmek gerektiği açıktır. Bu nedenle, konut sorununu, konuta erişim düzeyini ve konut satın alınabilirliği ölçebilmek, ülkeler arası ve tarihsel karşılaştırmalar yapabilmeye uygun, güvenilir ve geçerli indeksler üretilmeye çalışılmıştır. Erişilebilirlik ölçümüne dair kurucu çalışmalardan bu yana (Hulchanski, 1995), konut bağlantılı masrafların aylık gelirin %25-

30'unun üstüne çıkması bir erişim probleminin göstergesi olarak kabul edilmektedir. Tipik olarak ortanca konut fiyatı ve ortanca gelirin birbirine oranına dayanan bu tür göstergelerin, aynı ülke içerisindeki bölgesel farklılıkları, gelir düzeyi gruplarının konut piyasalarında farklılaşan ihtiyaç ve davranışlarını hesaba katmadığı vurgulanmıştır (Stone, 2006; Gan ve Hill, 2009).³ Yine de karşılaştırmalı analizler ve piyasalardaki değişimin yönünü anlamak açısından giriş düzeyinde bir işlevselliği olduğu söylenebilir. Yalnızca konut arzını arttırmaya dönük piyasacı çözümlerin tutarsızlıkları bu tür basit göstergeler ile dahi ortaya çıkmaktadır.

Özetle, konut krizine dair arz temelli analizler neoklasik ortodoksinin bilindik analitik problemleriyle maluldür. Kendi kendini düzenleyen piyasa mitine duyulan temelsiz inanç, piyasa sınırlayıcı devlet müdahalelerine karşı kategorik alerji, konut sunumu ve finansmanı konusunda 20. yüzyıl boyunca çeşitli ülkelerde geliştirilmiş sosyal politika uygulamaları konusundaki müktesebattan habersizlik, bu uygulamalarla şekillenen tarihsel patika bağımlılıklarını dikkate alma konusundaki isteksizlik ve konutu ekonomi politik bütünselliğin bir parçası olarak değil izole, ahistorik ve teknik bir mesele olarak ele alma eğilimi, bu yaklaşımın günümüz dünyasında konut sorununun serencamını kavramasını imkansız kılmaktadır.

Farklı teorik güzergahlardan beslenen eleştirel yaklaşımsa, tam da bu problemleri aşmaya yönelik bir çaba etrafında şekillenir. Neoklasik ortodoksinin tek boyutlu teşhis ve önerilerinin aksine, bu yaklaşım konut sorununa dair tarihsel arka plan, kurumsal yapı, birikim rejimi, sosyal politika, kültür gibi farklı değişkenlere alan açan bir analiz çerçevesi sunar (Allen vd., 2008; Aalbers ve Christophers, 2014).⁴ Aşağıda, bu yaklaşım dahilinde değerlendirilebilecek bazı tartışmalar ele alınmaktadır.

Bu bağlamda, ilk olarak 2008'in güncel konut krizlerinin tarihi açısından da bir dönüm noktası teşkil ettiği saptamasıyla başlanabilir. Aalbers'in (2015) vurguladığı gibi, 2008 ilk küresel konut krizidir. Konut fiyatlarında ani ve şiddetli iniş çıkışlarla tanımlı durumlara yerel ölçeklerde birçok tarihsel örnek bulmak mümkün olmakla birlikte, bu kadar fazla sayıda ülkede konut piyasalarının senkron bir şekilde krize girmesi bir ilktir. Dahası, özellikle ileri kapitalist ülkelerde konut piyasalarına dair bazı temel göstergelerde de (konut fiyatları, konut sahipliği oranı) benzer yönlere işaret eden örüntüler gözlemlenebilir hale gelmiştir (Aalbers, 2017). Bu ortaklaşma bir dizi farklı süreçle mümkün hale gelmiştir.

İlk başta zikredilmesi gereken, konut piyasalarının artık küresel ekonomiye sıkı bir şekilde entegre olmasıdır. Bu entegrasyonda birkaç farklı mekanizma işlemektedir. Birincisi, küreselleşme süreciyle birlikte yerel konut piyasalarının küresel yatırımcılara açılmış olması ve küresel seçkinlerin özellikle New York, Paris, Londra gibi küresel şehirler başta olmak üzere konut piyasalarında varlık göstermeye başlamalarıdır (Fernandez vd., 2016). Daha önemli mekanizma ise konut finansman sistemlerinin menkul kıymetleştirme yoluyla yaşadığı dönüşümdür (Walks ve Clifford, 2015). Mortgage kredilerine dayalı yeni finansal ürünlerin ortaya çıkması ve ikincil piyasalarda alınıp satılır hale gelmesi olarak tanımlanabilecek menkul kıymetleştirme, mortgage piyasalarında bir dizi yeni dinamiğin önünü açmıştır. Birçok finansal kuruluş da mortgage piyasalarına yönelmiş, mortgage kredilerinin paketlenip ikincil piyasalarda yeniden satışa çıkarılması ve bu yolla bilançoların temizlenebilmesi finansal kuruluşların kredi sağlama kriterlerini gevşetmelerine olanak sağlamış, ikincil mortgage piyasaları büyük ölçekli küresel piyasalar haline gelmişlerdir (Gotham, 2009). İkincil piyasalar kredi maliyetlerini düşürerek konuta erişimin tabana yayılmasını mümkün kılmakla birlikte, konut piyasalarını finansal piyasaların dalgalanmalarına da açık hale getirmişlerdir. Bu süreci ifade eden 'konut finansallaşması' kavramı konut krizi literatürünün temel ağırlık noktalarından birisini oluşturmuştur (Aalbers, 2016).

2008 krizinin taşlarını döşeyen temel mekanizmalardan birisi olarak değerlendirilen menkul kıymetleştirme, konut krizinin derinleşmesinde de kritik bir rol oynamıştır (Fligstein ve Goldstein, 2011; Harvey, 2012). 2008 krizinin ABD'nin ipotekli konut kredisi piyasalarındaki çöküşle tetiklenmesi, konut sorunu ve konutun finansallaşması alanındaki literatürün temelde konut kredilerine odaklanmasını beraberinde getirmiştir. Bu nedenle, konut finansallaşması literatürü, tipik olarak menkul kıymetleştirmenin yaygın, ipotek teminatlı ikincil piyasaların etkin olduğu ve konut kredilerinin ülke ekonomisinin büyüklüğüne oranının çok yüksek seyrettiği ileri kapitalist ülke örneklerine yoğunlaşarak gelişmiştir (Aalbers vd., 2020; Fernandez ve Aalbers, 2020; Yeşilbağ, 2019; 2020). Bu durum, söz konusu eğilimlerin mevcut olmadığı ya da çok daha düşük düzeylerde seyrettiği Türkiye gibi orta-gelir liginde bulunan ülkelerde yaşanan gelişmelerin mevcut literatürde yeterince yer bulamamasına yol açmaktadır.⁵ Örnek vermek gerekirse, konut kredisi/GSYH oranı 2023 yılı itibarıyla, İsviçre'de %131, Hollanda'da %80, İspanya'da %32, AB genelinde %41 iken Brezilya'da %9,8, Türkiye'de ise yalnızca %1,3'tür (EMF, 2024). Ne var ki konutun yatırım aracına dönüşmesi ve konut sorunun derinleşmesi yalnızca yüksek konut kredisi hacmine sahip

ölkelere mahsus bir dinamik değildir. Girişte değinildiği gibi, Türkiye, son beş yılda konut fiyatlarındaki reel artışta OECD ölkeleri arasında birinci konumdadır. Dolayısıyla, mevcut literatürde Türkiye gibi ölkelerin konut sorununu derinleştiren mekanizmalar ve örüntüler konusunda önemli bir boşluk bulunmaktadır.

Konut sorununun küresel ölçekte hissedilir hale gelmesiyle zenginleşen literatürün bir diğer önemli kolu, konut sorununu sosyal politika ve refah rejimleri literatürünün kavramsal çerçevesiyle ele almaktadır. Refah rejimleri tipolojilerinden yola çıkan bu çalışmalar, devletlerin konut tedarik ve finansman sistemlerindeki işlevlerini ve konut piyasalarındaki düzenleyici rollerini karşılaştırmalı bir çerçeveye dahil etmişlerdir (Kemeny, 2001; Schwartz ve Seabrooke, 2009). Schwartz ve Seabrooke'un (2008) Kapitalizm Çeşitleri (*Varieties of Capitalism*) literatüründen hareketle geliştirdikleri Varieties of Residential Capitalism çerçevesi, konut sistemlerindeki farklılaşmayı sistematik bir tipolojiye kavuşturma yönünde kapsamlı bir çabayı temsil etmektedir.⁶ Ne var ki bu çabaların sıklıkla Kapitalizm Çeşitleri literatürüne atfedilen metodolojik milliyetçilik ve statik tipoloji sorunlarından muzdarip olduğu, inşaat patlamaları, spekülatif dalgalar ve çöküşlerle karakterize edilen günümüz konut piyasalarındaki hızlı dönüşümleri kavramakta yetersiz kaldığı belirtilmelidir (Fernandez ve Aalbers, 2016; Blackwell ve Kohl, 2019).

Bu literatürde daha temel bir tartışma konusu, konut alanındaki devlet müdahalelerinin tarihsel kapsamı ve niteliğine dair yaygın bir varsayım ile ilişkilidir. Konut krizi tartışmalarında sıklıkla başvurulanan anlatıya göre, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaygınlaşan refah devletleri, sübvansede edilmiş krediler, konut kooperatifleri ve sosyal kiralık konutlar gibi farklı mekanizmalar yoluyla konut sektörünü piyasa dinamiklerinden belirli ölçüde yalıtılmıştır. 1980 sonrasında ise bu mekanizmaların tedrici tasfiyesi, sosyal konut stoklarının özelleştirilmesi ve konutun bütünüyle piyasaya terk edilmesi konut krizinin yapısal zeminini oluşturmuştur (Rolnik, 2013; Madden ve Marcuse, 2024). Bu anlatı önemli gerçekliklere işaret etmekle birlikte, konutun refah rejimleri kapsamındaki konumuna dair eleştirel bir nüanslandırma gerektirmektedir. Konut, refah devletinin sağlık, eğitim, emeklilik gibi diğer sütunlarından kategorik olarak farklı bir konumdadır. Torgersen'in (1987) isabetle formüle ettiği biçimiyle, konut refah devletinin "sallantılı sütunu"dur (*wobbly pillar*). Konutun fiziksel nitelikleri (dayanıklılığı, taşınmazlığı, her biriminin benzersizliği) onun standartlaştırılmış bir kamu hizmeti olarak sunulmasını güçleştirmektedir. Daha önemlisi, konut aynı

anda hem bir kullanım değeri (barınma) hem bir değişim değeri (yatırım aracı, teminat) taşımaktadır. Bu ikili doğa, konutu metadışılaştırmaya (*decommodification*) en dirençli sosyal ihtiyaç haline getirmektedir. Nitekim, Esping-Andersen (1990) refah rejimlerinin sistematik analizinde konutu metadışılaştırma çerçevesinin dışında bırakmıştır. Bu dışlama, sonraki karşılaştırmalı konut çalışmaları açısından da önemli bir hareket noktası olmuştur (Kemeny, 2001; Malpass, 2008; Dewilde ve De Decker, 2016).

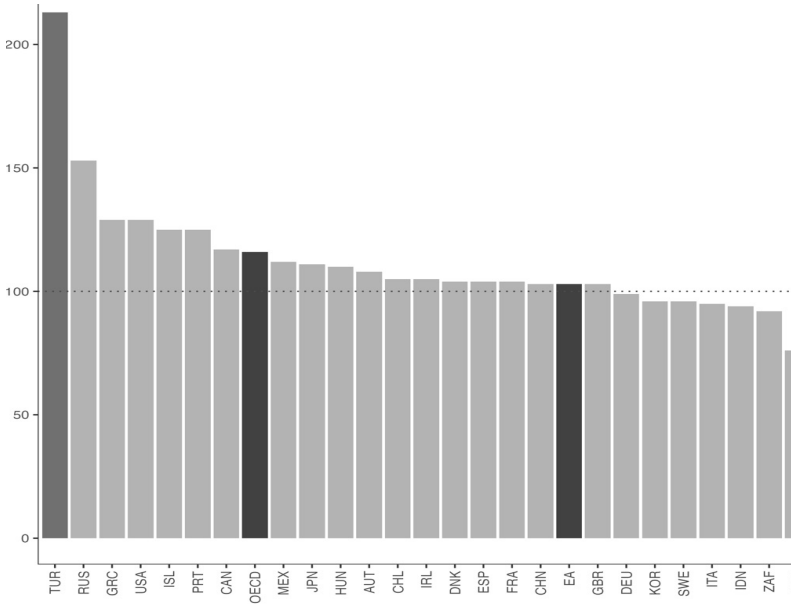
Torgersen'in tespitinin önemli bir boyutu, savaş sonrası dönemde bile sosyal konutun kapsamının sanıldığı kadar geniş olmamasıdır. Harloe'nun (1995) kapsamlı tarihsel incelemesinin gösterdiği gibi, büyük ölçekli sosyal konut programları tipik olarak olağanüstü koşullarda (savaş sonrası yeniden inşa dönemleri ve akut konut kıtlığı gibi) devreye girmiş, koşullar normalleştiğinde rezidüel bir konuma geri çekilmiştir. Başka bir ifadeyle, sosyal konut uygulamaları savaş sonrası dönemin yalnızca kısa bir kesitinde 'kitlesel' bir nitelik taşımış, bunun dışında piyasa mekanizması konut alanının belirleyici düzenleyicisi olmaya devam etmiştir. Dolayısıyla, neoliberal dönemde yaşanan süreç, kapsamlı bir koruma mekanizmasının tasfiye edilmesinden ziyade zaten hiçbir zaman tam anlamıyla kurulamamış bir metadışılaştırma projesinin nihai olarak terk edilmesidir.

Malpass'ın (2008) müdahalesi bu noktada kritik bir perspektif sunmaktadır. Buna göre, neoliberal dönüşümle birlikte konut, refah devletinin sallantılı sütunu olmaktan çıkarak yeni tür bir refah düzenlemesinin köşe taşına dönüşmüştür. Varlık temelli refah (*asset-based welfare*) olarak kavramsallaştırılan bu yeni düzenlemede, devletler bir yandan kamusal sosyal harcamaları kısarken öte yandan konut sahipliğini bir sosyal politika ikamesi olarak teşvik etmektedirler (Ronald, 2008). Bu çerçevede, kredi genişlemesi, vergi avantajları ve kamusal arazi tahsisleri gibi araçlar konut sahipliğini yaygınlaştırmının enstrümanlarına dönüşmektedir. Konut fiyatlarının yükselmesi, bu modelin işleyişi açısından artık bir sorun değil, bir önkoşul niteliği kazanmaktadır. Zira, varlık temelli refahın işleyebilmesi için konut değerlerinin artmaya devam etmesi gerekmektedir. Malpass'ın çerçevesi, konutun yatırım aracına dönüşümünü yalnızca bir piyasa dinamiği olarak değil, refah rejimlerinin neoliberal dönüşümünün yapısal bir bileşeni olarak kavramayı mümkün kılmaktadır. Ne var ki bu çerçeve de büyük ölçüde ileri kapitalist ülkelerin deneyimlerinden türetilmiştir. Varlık temelli refah modeli, öncesinde belirli bir düzeyde kamusal sosyal harcama kapasitesinin var olduğu ve bunun geri çekilmesiyle konut sahipliğinin ikame işlevi üstlendiği bir kronolojiye dayanmaktadır. Oysa Türkiye gibi

ölkelerde, kapsamlı bir sosyal konut rejimi hiçbir zaman tam anlamıyla var olmamıştır (Buğra, 1998). Sosyal konut alanında ilk sistematik girişim olarak değerlendirilebilecek TOKİ 1984 yılında kurulmuştur ve sınırlı etkiye sahip olmuştur. 2000'li yıllarda idari yapısında yapılan bir dizi değişiklikle yetkileri genişletilerek yeniden kurulan TOKİ konut sektöründe belirleyici bir aktör haline gelmekle birlikte, müdahaleleri piyasayla iş birliği içerisinde ve piyasa yapıcı bir yönelimi takip etmiştir (Kuyucu ve Ünsal, 2010; Doğru, 2021). Öte yandan, konut sektörüne son yıllarda yapılan devlet müdahaleleri TOKİ'den ibaret olmayıp vergi düzenlemeleri, kentsel dönüşüm uygulamaları, kamu bankaları aracılığıyla sübvansede edilmiş krediler, konut kampanyaları, kira artış sınırlamaları gibi farklı biçimlere bürünebilmiştir. Sonuç olarak, Türkiye'nin konut krizi bağlamındaki özgünlüklerinin ileri kapitalist ölkelerin deneyimlerinden türetilmiş tipolojiler ile sınırlanmadan analiz edilmesi ve konut piyasalarında son yıllarda yürürlüğe giren düzenleme biçimlerinin ve etkilerinin kapsamlı bir değerlendirmesi mevcut literatürde yeterince irdelenmemiş konulardır.⁷

Karşılaştırmalı Perspektiften Türkiye'nin Konut Piyasaları

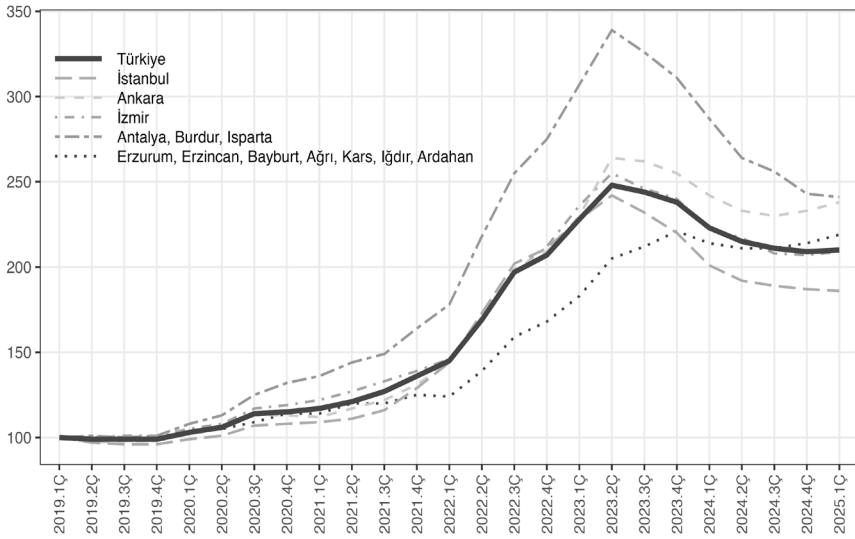
Bu bölümde bazı temel göstergeler üzerinden Türkiye'de konut piyasalarının genel bir panoraması çizilmektedir. Anlamalı ve veri mevcudiyeti açısından mümkün olduğu sürece karşılaştırmalı bir perspektif sunulmaktadır. Çarpıcı bir göstergeyle başlanabilir. Görsel 1, 2019-2023 yılları arasındaki beş yıllık periyotta seçili ölkelerde konut fiyatlarındaki reel değişimi ortaya koymaktadır. Buna göre, seçili ölkelerin genelinde konut fiyatlarında yukarı doğru bir hareketlilik gözlemlenebilmektedir. OECD ortalaması %16'lık bir artış gösterirken Türkiye'deki artış bunun yaklaşık yedi katına tekabül eden %113 seviyesindedir. Bir başka deyişle, konut fiyatları reel olarak iki kattan fazla yükselmiştir. Türkiye, 2019'dan 2023 yılının sonunda 221 puana yükselen reel kira endeksiyle tüm OECD ölkeleri arasında yine açık ara farkla birinci durumdadır (OECD, 2026; TCMB, t.y.).

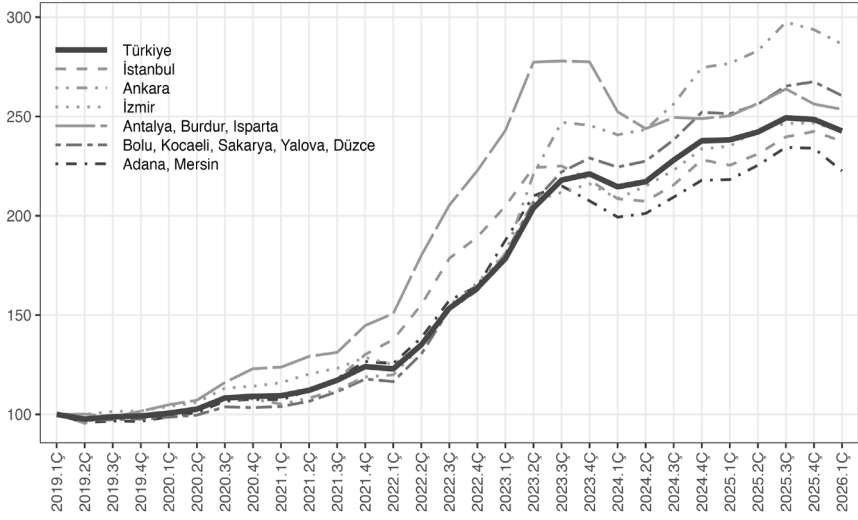
Görsel 1. Seçili Ülkelerde Reel Konut Fiyat Endeksi, 2023 (2019=100). (OECD verisinden yazar tarafından oluşturulmuştur)

Konut fiyat endeksine ulusal düzeyde bakmak, bölgesel ayrışmaların gözden kaçırılmasına yol açabilmekte ve yanıltıcı sonuçlar doğurabilmektedir.⁸ Dolayısıyla, mevcut yükseliş dinamiklerini tespit edebilmek için endekse daha yakından ve bölge detayında bakmak gerekmektedir. Görsel 2 reel konut fiyatı endeksini bölge ayrıntısında ve çeyreklik periyotlarda sunmaktadır. Buna göre, konut fiyatları bölgesel düzeyde belirli düzeyde farklılaşmakla birlikte, genel eğilime istisna oluşturan bir ayrışma söz konusu değildir. Antalya gibi turizm şehirlerinin dahil olduğu bölgelerin endeksi yukarıya çektiği, İzmir'in ulusal trende oturduğu, Ankara'nın 2023 ile birlikte deprem bölgesinden gelen göç nedeniyle trendin üstüne çıktığı, İstanbul'unsa 2022 üçüncü çeyrekten itibaren trendin gerisinde kalmaya başladığı görülmektedir. Artışın en düşük olduğu Doğu Anadolu bölgesinde dahi reel endeksin 2023 başındaki düzeyi 203'tür. Dolayısıyla, fiyat hareketliliğinin tüm Türkiye'de benzer bir örüntü takip ettiğini söylemek mümkündür. Çeyreklik veri aynı zamanda reel endeksin 2021 üçüncü çeyrekten itibaren ivmelendiğini, 2023 üçüncü çeyreğinde zirve yaptıktan sonra düşmeye başladığını göstermektedir. Yani, 2024 itibarıyla konut fiyatlarındaki artış enflasyon oranının altında seyretmeye başlamıştır. Kira endeksine de yakından bakıldığında benzer bir örüntü tespit edilebilmektedir. Görsel 3, 2019 1Ç-2026 1Ç aralığında bölge

ayrıntısında yeni kiracı kira endeksini reel düzeyde sunmaktadır. Buna göre, 2019–2021 döneminde görece düşük bir hızla ilerleyen reel kira endeksi, 2022’nin başından itibaren tüm bölgelerde sert ve eş zamanlı bir yükseliş sürecine girmiştir. Bu yükseliş 2023 yılının ikinci çeyreğinde zirveye ulaşmış, TR61 (Antalya, Burdur, Isparta) bölgesi en yüksek artışı kaydeden bölge olmuştur. 2023 itibarıyla genel olarak yavaşlayan bir seyir hâkim olmuştur. 2023 depremi sonrasında deprem bölgesinden yoğun göç alan Ankara, 2023 sonrasında da sert tırmanış eğilimini sürdürerek ülke genelinden ayrılmıştır. 2026 itibarıyla reel endeks 243 seviyesine gelmişken, en aşağıdaki TR62 (Adana-Mersin) bölgesinde dahi endeksin değeri 222’dir. Konut fiyatlarında 2023’ün ikinci yarısından itibaren yaşanan reel düşüşe karşın, kiralara reel olarak artmaya devam ettiği not edilmelidir.

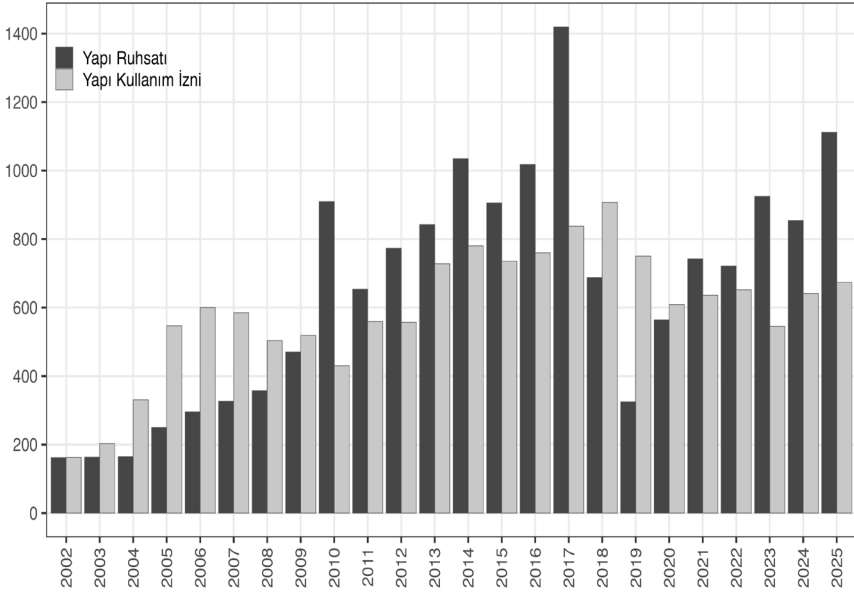

Görsel 2. Bölge Ayrıntısında Çeyreklik Reel Konut Fiyat Endeksi (2019.1Ç=100). (TCMB verisinden yazar tarafından oluşturulmuştur)

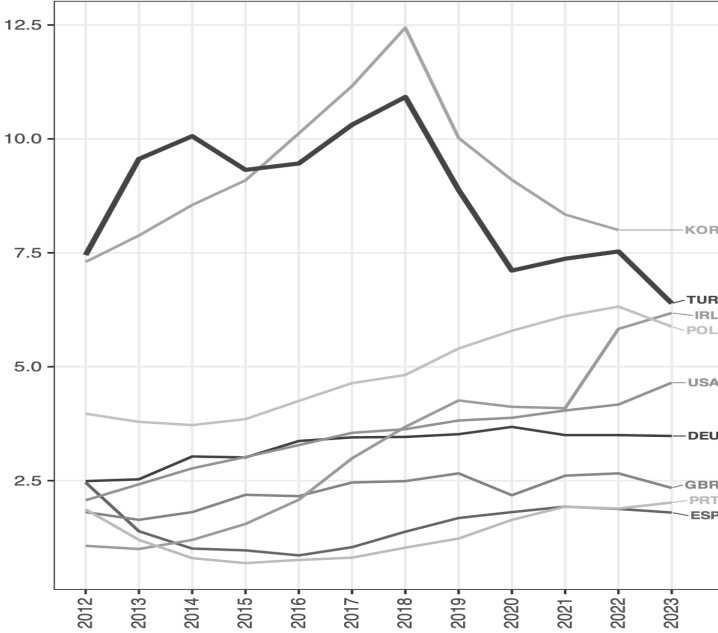

Görsel 3. Bölge Ayrıntısında Reel Yeni Kiracı Kira Endeksi (2019.1Ç=100). (TCMB verisinden yazar tarafından oluşturulmuştur)

Konut piyasalarının nabzını ölçmek için bir diğer önemli gösterge olan konut arzına da ulusal ve karşılaştırmalı düzeyde bakmak faydalı olacaktır. Görsel 4, 2002-2024 yılları arasındaki konut üretim miktarını yapı ruhsatı ve kullanım izni, yani kabaca inşaat başlangıçları ve bitişleri ayrıntısında ortaya koymaktadır.⁹ Buna göre, konut üretimi 2018'de 894 bin konutla zirve yaptıktan sonra ivme kaybetmiş ve 2023 yılında 535 bin konuta kadar düşmüştür. Bu düşüş elbette önemli olmakla birlikte, konut arzında bütünsel bir tıkanma olduğunu söylemek mümkün değildir. 2014-2018 arası yıllık üretim ortalama 798 binken, konut fiyatlarında olağanüstü artışın gerçekleştiği 2019-2023 aralığının ortalaması yıllık 630 bin konuttur. Görsel 5'te veriye karşılaştırmalı ve nüfusa oranlı bir perspektifte bakıldığında da Türkiye'nin kişi başına konut üretiminde ayrı bir kulvarda yer almaya devam ettiği görülmektedir.

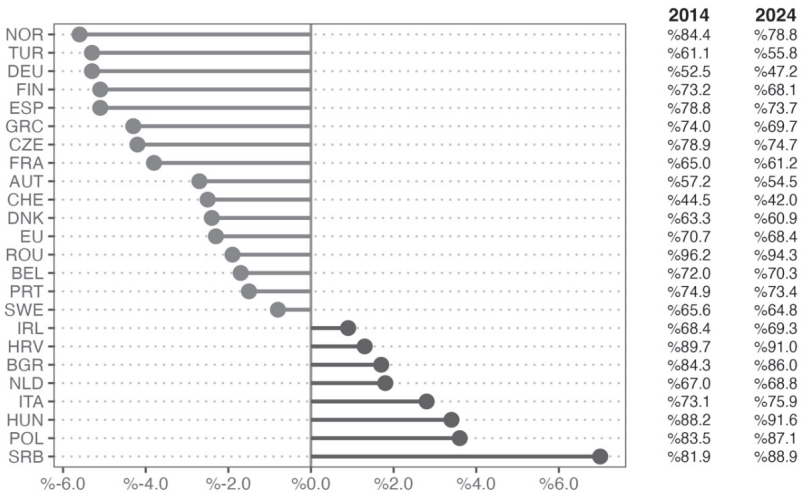

Görsel 4. Yapı Ruhsatı ve Kullanım İzinleri (2002–2025) (Yıllık, Bin Daire). (TÜİK)

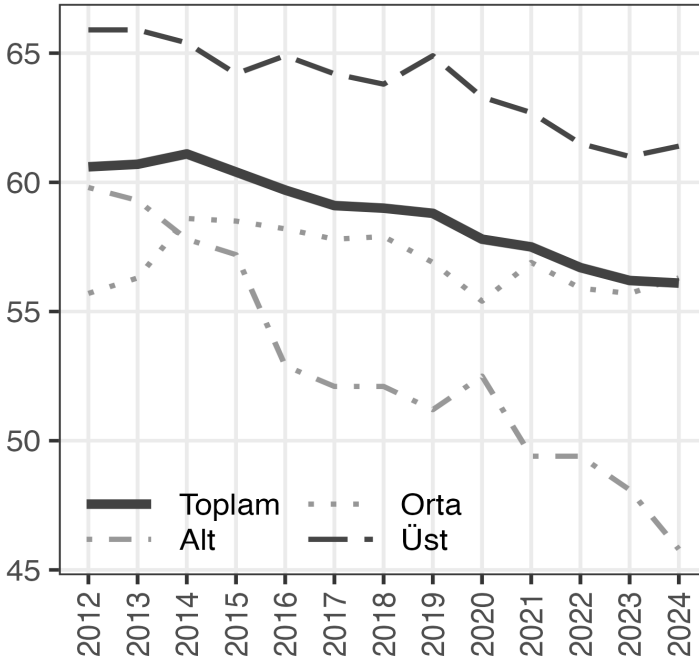

Görsel 5. Seçili Ülkelerde Bin Kişi Başına Konut Üretimi. (OECD verisinden yazar tarafından oluşturulmuştur)

Konut piyasalarına dair bir diğer kritik gösterge konut sahipliği oranıdır. Görsel 6'ya göre, konut sahipliği oranında AB ülkeleri arasında az sayıda küçük ülkeyi dışarıda bırakırsak son 10 yılda genel olarak belirgin bir düşüş gözlemlenmektedir. AB ortalaması %2,5 düzeyinde bir düşüşe işaret ederken, seçili ülkeler arasında Türkiye %5,3 ile Norveç'in ardından en sert düşüş yaşayan ülke konumundadır. Konut sahipliğine gelir düzeyi ayrıntısında bakıldığında ise daha dramatik bir tablo ortaya çıkmaktadır. Görsel 7'ye göre, medyan gelirin %60 altında bulunan alt gelir grubuna dahil hane halklarının ev sahipliği oranında %14'le çok daha sert bir düşüş yaşarken, medyan gelirin %60 ilâ %120'si arasında kazanan orta gelir ve %120'si üzerinde kazanan üst gelir grubu olarak adlandırılabilir hanehalkları için de ev sahipliği oranı azalmaktadır. Bu son derece çarpıcı tablodan çıkarılabilecek sonuç, konut stoğunun giderek daha belirgin bir şekilde bu tür bir gelir sınıflandırmasında gözlemlenemeyen en yüksek gelir grubunda toplanıyor olmasıdır.¹⁰

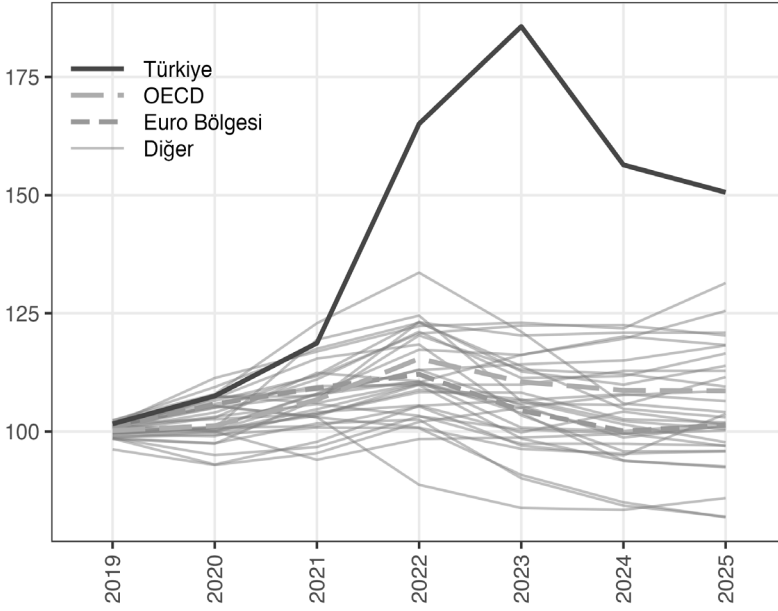

Görsel 6. Seçili Avrupa Ülkelerinde Oturduğu Evin Sahibi Olma Oranı Değişimi, 2014–2024 (%). (Eurostat)

Görsel 7. Türkiye’de Gelir Gruplarına Göre Konut Sahipliği Oranı (%), 2012–2024. Alt=Medyan Gelirin %60’ı, Orta=%60-%120’si arası, Üst=%120 üstü. (TÜİK)

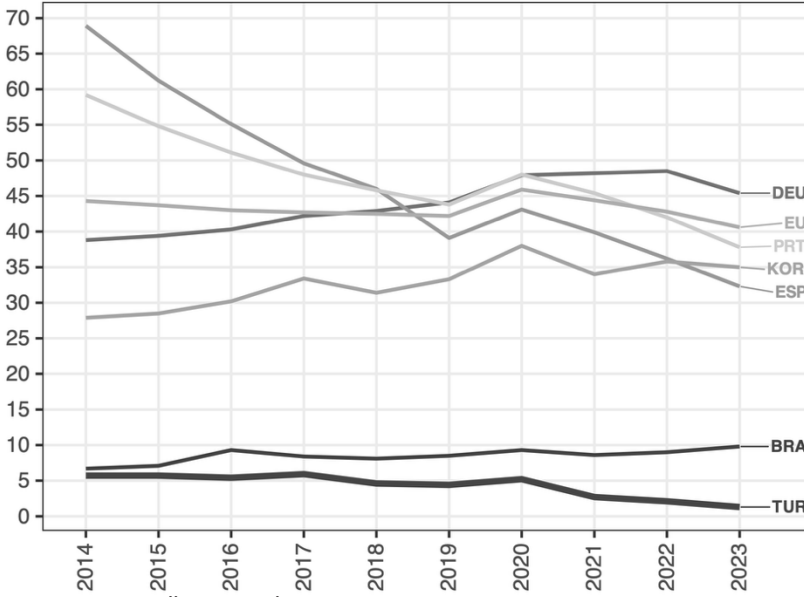
Konuta erişilebilirliği ölçmek için kullanılan bir diğer gösterge konut fiyatlarının ücretlere oranıdır. Ortanca ya da ortalama konut fiyatının ortanca ya da ortalama harcanabilir hanehalkı gelirine bölünmesiyle elde edilen ve konut erişilebilirliği konusunda önemli bir gösterge sunan bu oran OECD’de bir endeks olarak tutulmaktadır. Türkiye’de söz konusu veri mevcut değildir. Hal böyleyken, ortalama ya da ortanca ücret yerine asgari ücreti bir proksi olarak kullanmak konut fiyatlarının ücretlerle karşılaştırmalı seyrini görmek için işlevsel bir yaklaşım olabilir.¹¹ Görsel 8 OECD’nin Konut Fiyatı/Gelir Oranı endeksinde Türkiye’de konut fiyatı/asgari ücret oranının eklenmesiyle oluşturulmuştur. Buna göre, OECD ülkelerinin genelinde konut fiyatları ücretlerden daha hızlı artmaktadır. Endekste 2019-2022 arasında yaşanan belirgin yükselişin ilerleyen yıllardaki düşüşle bir düzeyde gerilemesi de yaygın ve hâkim örüntüdür. Bu durum Türkiye için de geçerli olmakla beraber, erişilebilirlik açısından Türkiye’nin yaşadığı kötüleşme benzersiz bir düzeydedir. 2022-Ç4 itibarıyla 213 seviyesini gören endeks takip eden dönemdeki ters yönlü harekete karşın rakipsiz olmaya devam etmektedir.

Görsel 8. Seçili Ülkelerde Konut Fiyatı/Gelir Oranı Endeksi (2019=100). (OECD; Türkiye için TCMB ve TÜİK verisinden yazar tarafından oluşturulmuştur)

Konut fiyatlarındaki yükselişe dair uluslararası yazında önemli bir bulgunun yükselişin önemli bir kaynağının konut piyasaları ve finans piyasalarının giderek daha fazla iç içe geçmesi olduğuna yukarıda değinilmişti. Konutun finansal piyasalarla ilişkisinin düzeyini ölçmek için sıklıkla başvurulacak göstergelerden birisi ipotekli konut kredilerinin ülke ekonomisi içerisindeki payıdır. Görsel 9, seçili ülkelerde ilgili göstergenin kabaca son 10 yıllık trendini ortaya koymaktadır. Buna göre, Türkiye'nin mortgage piyasası yalnızca ileri kapitalist ülkelerin değil Brezilya gibi gelişmekte olan ülkeler grubuna dahil örneklerin de oldukça gerisindedir. Dahası, 2014'te yaşanan %5,7'lik zirve, son on yılda 2020 yılı haricinde düzenli olarak azalmış ve 2023 itibarıyla %1,3 seviyesiyle neredeyse ihmal edilebilir düzeye inmiş durumdadır. Yine literatürde önemli bir istikrarsızlık ve risk göstergesi olarak değerlendirilen yasal takibe düşmüş mortgage kredisi oranı da Türkiye'de ihmal edilebilir seviyelerde kalmaya devam etmektedir. 2024 yılı boyunca takipteki kredilerin oranı %0,25'i hiç geçmemiştir (BDDK, 2025). Dolayısıyla, Türkiye'nin konut piyasalarındaki hareketliliğin finansal piyasalarla iç içe geçmişlikten kaynaklı olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Tersinden, mevcut faiz oranlarıyla mortgage piyasalarına erişim hanehalklarının en üst segmentiyle

sınırlanmış durumdadır. Bu durum, ipotekli konut kredisiyle yapılan satışların payında da görülmektedir. 2020 ortasında toplam konut satışlarının yaklaşık yarısı mortgage kredisiyle gerçekleşirken 2025 yılı itibarıyla bu oran %14,3 seviyesine inmiş durumdadır (TÜİK).¹²

Görsel 9. Seçili Ülkelerde İpotekli Konut Kredisi / GSYH Oranı (%), 2014–2023. (EMF)

Barınma Krizine Giden Yol

Konut sektörüne dair temel göstergeleri değerlendirdikten sonra bu bölümde, barınma krizine giden gelişmelere hangi faktörlerin yol açtığı sorusu cevaplanmaya çalışılmaktadır. Bu amaçla, konut piyasası dinamiklerini daha geniş bir siyasal iktisat çerçevesi içine yerleştiren bir yaklaşım takip edilmektedir. Temel argüman, barınma krizinin birbirine bağlı iki faktörün birikimli sonucu olarak anlaşılması gerektiğidir. Bunlardan ilki, yirmi yılı aşkın AKP iktidarı boyunca konut sektörünün ve yapıtlı çevre üretiminin radikal bir şekilde yeniden yapılandırılmasının konutu bir varlık sınıfı haline getirmesidir. İkincisi ise 2018’den bu yana bağımlı finansallaşma kriziyle ilişkili makroekonomik çalkantılara verilen deneysel, pragmatik ve kısa erimli politika çözümlerinin neden olduğu spekülasyon dalgasıdır.

Konut ve Yapılı Çevre Üretiminin Neoliberal Yeniden Yapılandırılması

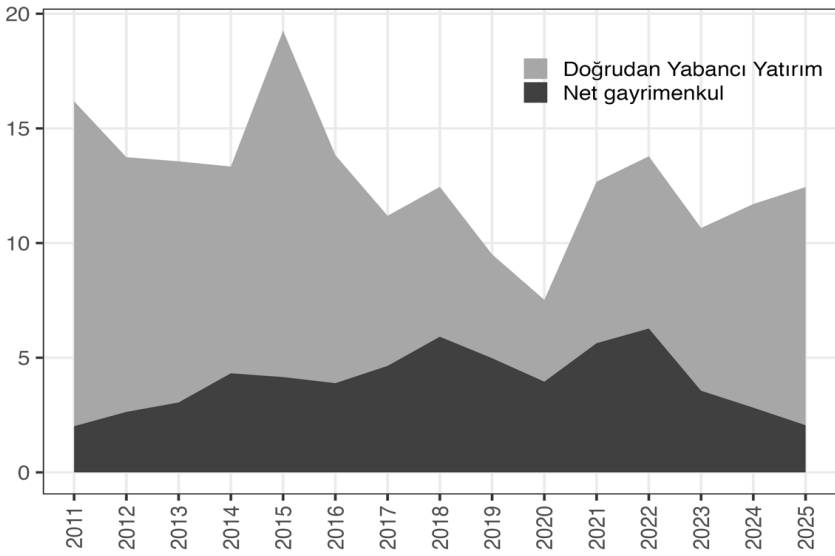
AKP'li yılların ekonomi politik çerçevesinin belirgin karakteristik özelliklerden birisi konut ve inşaat sektöründe yaşanan büyük ve süregelen canlanma olmuştur. Bu canlanmada 90'lı yıllara ve 2000'lerin başına damga vuran darboğaz, çalkantı ve krizler döneminin nihayet sona ermesi ve makroekonomik istikrarın sağlanmış olmasının payı elbette önemliydi. Öte yandan, AKP hükümetlerinin konut ve inşaat sektörlerine bir dizi farklı açıdan stratejik önem atfettikleri ve bu kapsamda radikal bir yeniden yapılandırma süreci işlettikleri de ortadadır. Söz konusu yeniden yapılandırma birbiriyle bağlantılı üç temel bileşenden oluşmaktadır. Bunlardan ilki, 90'lı yıllarda işlevsizleşmiş TOKİ'nin çok sayıda yasal değişikliklerle yeniden yapılandırılması; geniş yetkiler, cömert finansal kaynaklar ve bir tür idari dokunulmazlık zırhı ile donatılarak konut piyasasını yönlendiren bir 'süper kurum'a dönüştürülmesi sürecidir (Yeşilbağ, 2016; 2019). Bu sürecin önemli mekanizmalarından birisi Arsa Ofisi'ne bağlı kamu arazi stoğunun TOKİ'ye devredilmesi olmuştur (Atasoy, 2017). Bu durum, TOKİ'nin, devasa ölçekte kamu arazi stoğunu bir anlamda 'özelleştirerek' gayrimenkul sektöründe iş yapan sermaye gruplarına transfer etmesi anlamına gelmektedir.

TOKİ'nin dönüşümünün bir diğer vechesi, asli işi sosyal konut üretmek olan kamu kuruluşunun kâr amaçlı konut projeleri üretme ve kâr amacı güden iştirak şirketler kurma yetkisi kazanmasıydı. Sosyal konut projeleri için finansman yaratma ihtiyacıyla gerekçelendirilen bu dönüşümün bir ayağını 'gelir paylaşımı modeli' oluşturmuştur. Bu yöntemle TOKİ, değerli kentsel arazileri lüks segment konut projelerine tahsis etmektedir (Doğru, 2024). Dönüşümün diğer ayağı ise, bir TOKİ iştiraki olarak kurulan Emlak Konut GYO'dur. GYO'lar, gayrimenkul projeleri alanında özelleşmiş sermaye piyasası aktörleri olarak topladıkları finansal yatırımlarla gayrimenkul geliştirme, işletme, kiralama gibi faaliyetler sürdürmektedirler. Emlak Konut GYO, kurulduğu 2010 yılından bu yana GYO sektörünün açık ara en büyük ve etkili aktörü konumundadır.¹³

Kentsel arazilerin metalaştırılmasını kolaylaştıran bir diğer önemli mekanizma, özellikle 2012 tarihli Kentsel Dönüşüm Yasası'nın ardından önemli bir ivme kazanan kentsel dönüşüm programı olmuştur. Düzensiz ve plansız kentleşmenin tarihsel bakiyesi olarak, büyük şehirlerin merkez bölgelerinin içinde veya yakınında yer alan belirli gecekondü mahalleleri de dahil olmak üzere mevcut konut stoğunun önemli bir kısmı standart altı özellikler göstermektedir. Bu alanların barındırdığı muazzam 'rant farkı' gayrimenkul yatırımcılarını cezbetse de karmaşık mülkiyet tapuları ve

mevcut sakinlerin direnci piyasa penetrasyonunu engellemekteydi. Bu engeli aşmak için tasarlanan Kentsel Dönüşüm Programı, TOKİ'ye belirli bölgeleri 'riskli alan' ilan etme ve bu yolla dönüşüm projeleri başlatma konusunda geniş yetkiler vermiştir. 'Riskli alan' tanımlaması, devletin sakinleri zorla tahliye etmesine, tüm mahalleyi yıkmasına ve ardından araziye gayrimenkul geliştirme projelerine açmasına olanak tanıyarak, daha önce erişilemeyen kentsel değerin 'kilidini açmıştır' (Çavuşoğlu ve Strutz, 2014; Elicin, 2014; Kuyucu, 2018; Korkmaz ve Balaban, 2020).¹⁴

Sektörün yeniden yapılandırılmasının bir diğer önemli ayağı yabancı talebin Türkiye konut piyasasındaki ağırlığını artırmaya yönelik düzenlemelerdir. Bu kapsamda ilk önemli düzenleme 2012'de Müktebaliyet Yasası'nda yapılan değişikliklerle yabancıların gayrimenkul alımının kolaylaştırılması olmuştur. 2008 krizinden sonra yıllık 2,5 milyar doların altına düşen yıllık gayrimenkul girişleri, 2012'den sonra belirgin bir tırmanışa geçmiştir. Bu alandaki asıl önemli gelişme ise 2017 yılında Türkiye'nin yatırım yoluyla vatandaşlık programını başlatması olmuştur. Farklı yatırım araçları için farklı eşikler sunan bu program kapsamında, 1 milyon doların üzerinde değere sahip gayrimenkul alımı yapan yabancılar vatandaşlık başvurusu hakkı sağlanmıştır. 2018 yılında darboğazda olan inşaat sektörünün yoğun lobi faaliyetleri sonucunda eşik değerin 1 milyondan 250 bin dolara indirilmesi gayrimenkul yoluyla vatandaşlık başvurularında patlama yaratmıştır. KDV muafiyeti, uluslararası fuarlara katılımda devlet desteğinden yararlanma gibi düzenlemelerle yabancılar konut satışı açıkça teşvik edilirken, söz konusu program başlı başına bir alt-sektöre dönüşmüştür (Deniz ve Çetinkaya, 2025). Böylelikle, Türkiye, hızla uluslararası vatandaşlık piyasasının en önemli aktörü haline gelmiş ve gayrimenkul alımları 2018'de 5,9 milyar dolarlık rekor seviyeye ulaşmıştır. Görsel 10'da görüldüğü üzere, gayrimenkul bileşeni 2017 sonrasında DYY girişlerinin belirleyici kalemi haline gelmiştir. 2018-2022 döneminde gayrimenkulün toplam DYY içindeki payı ortalama %48,5 düzeyinde seyretmiştir.

Görsel 10. Türkiye'ye Doğrudan Yabancı Yatırım Girişleri ve Gayrimenkul Bileşeni, 2011–2025 (milyar \$). (TCMB)

Söz konusu programın, vatandaşlığın ticarileşmesi, güvenlik, suç örgütü ve kara para aklama iddiaları nedeniyle kamuoyunda da yoğun eleştiri konusu olmasının ardından, 2022 yılından itibaren bazı sınırlamalar getirilmesi yabancılara yönelik konut piyasasını daraltmıştır. Öte yandan, mevcut şartların pratikte sıklıkla ihlal edildiğine yönelik iddialar ve bulguların yaygın olduğu not edilmelidir. Yatırım yoluya vatandaşlık alanların ülkeye soktukları dövizin kaynağını deklare etmek zorunda olmamaları, programın gayrimeşru yollarla edinilmiş servetin ülkeye girişine aracı olarak kullanılabildiği iddialarını güçlendirmiştir. Nitekim, Türkiye, FATF (Financial Action Task Force) tarafından 2021 yılında 'bankacılık ve gayrimenkul sektörleri' başta olmak üzere kara para aklama faaliyetlerini denetleme konusundaki stratejik zaafı nedeniyle 'gri liste'ye dahil edilmiştir (FATF, 2021).¹⁵

2013-2024 yılları arasında yabancılara satılan toplam konut sayısı 425 binin üzerindedir. 2022 yılında ulaşılan yıllık 67 bin satış zirvesi, o yılki konut satışlarının %4,5'ine tekabül ederken, oran İstanbul'da %10, Antalya'da ise %27'dir (TÜİK). Dolayısıyla, yabancı talep başta bu iki il olmak üzere belirli bölgelerde konut piyasalarının önemli bir bileşeni haline gelmiştir. Bu durum, konut piyasalarının hem döviz kurundaki değişikliklere hem de uluslararası konjonktüre aşırı duyarlı hale gelmesine yol açmaktadır. Sözgelimi, TL'deki

ani değer kaybı yabancı yatırımcılar için Türkiye gayrimenkul piyasalarını döviz cinsinden cazip hale getirebilmektedir. Ya da Rusya-Ukrayna savaşının başlamasıyla her iki ülkenin varlıklı vatandaşlarının Antalya'ya akın edip konut satın alması, burada konut fiyatlarında olağanüstü artışa neden olabilmektedir. Nitekim, 2022 yılında yaşanan rekor satışlarda bu konjonktür belirgin bir şekilde etkili olmuştur. Dolayısıyla, konut fiyat ve kiralardaki yükselişte devlet desteğiyle teşvik edilen yabancı talebin önemli bir payı bulunmaktadır.

Burada son olarak not edilmesi gereken bir nokta TL'deki ani değer kaybının yurt dışında yerleşik Türk vatandaşlarının Türkiye'de konut alımlarını tetiklemesi durumudur. Resmi rakamlara göre yurt dışında yerleşik Türk vatandaşlarının sayısı 7 milyonun üzerindedir. Tipik olarak Türkiye ile hem toplumsal bağlarını hem de vatandaşlık bağlarını sürdüren bu nüfusun Türkiye'de gerek kullanımı gerek yatırım amacıyla edindiği konutlar doğal olarak yabancı talep kapsamında değerlendirilmemektedir ve ayrı bir veri olarak tutulmamaktadır. Öte yandan, TL'nin döviz karşısında yaşadığı ani düşüşün Almanya başta olmak üzere Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşları arasında Türkiye'de yatırım amaçlı gayrimenkul hücumu yarattığı yönünde yaygın bulgular söz konusudur (Emlak Kulisi, 2021). Ölçeğini hesaplamak kolay olmamakla birlikte, yurt dışı kaynaklı bu talebin konut fiyatlarındaki artışı etkileyen önemli bir faktör olduğunu iddia etmek mümkün gözükmemektedir.

Konut piyasalarını canlandıran bir diğer önemli etken AKP döneminde inşaat sektörünün hem iktisadi hem de siyasi olarak stratejik bir önem kazanmış olmasıdır. "İnşaata dayalı birikim", "toprak temelli birikim" gibi kavramlarıyla ifade edilen bu strateji, özellikle 2008-2017 yılları arasında belirgin bir hakimiyet sergilemiştir (Yeşilbağ, 2016; 2022b). Bu yönelim sayesinde inşaat sektörünün yarattığı katma değer GSYH içerisindeki payı 2017'deki zirve noktasında %9,6'ya kadar yükselmiştir. Bu oran OECD ortalamasının iki katıdır. AKP'nin inşaat stratejisinin birden fazla boyutu vardır. Meselenin iktisadi boyutunda, inşaat sektörünün hızlı bir ekonomik büyüme dalgası tetikleyebilmesi, farklı sektörlerle ileri ve geri bağlantıları sayesinde birçok faaliyet alanında üretim ve tüketimi canlandırabilmesi, işsizliği soğurabilmesi gibi faktörler bulunmaktadır. Öte yandan, inşaat stratejisinin doğrudan politik ve ideolojik boyutlarından da söz etmek mümkündür. Bu kapsamda, bir yanda ihale ve arazi tahsisi süreçlerinde iktidar partisiyle organik bağa sahip sermaye gruplarına avantaj sağlanması, bu yolla ihya edilen ve kaderini AKP iktidarıyla özdeşleştirmiş grupların çeşitli mekanizmalarla parti finansmanına katkı sunması, parti tabanı ve bağlantıları

cemaat-tarikat-vakıf-dernek ağına destek olması süreçleri; diğer yanda, inşaat sektörünün çıktıları olan konut ve altyapı projelerinin AKP iktidarının ideolojik kurgusu ve propaganda stratejisinde işe koşulması gibi süreçler işlemektedir. AKP döneminde inşaatı dayalı birikim stratejisi ve neoliberal kentleşme ile ilgili kapsamlı bir literatür mevcuttur.¹⁶ Burada, bu literatüre yeni bulgular sunmaktan ziyade bir bütün olarak inşaat sektörünün ve inşaat sektöründe iş yapan, yükselişlerini iktidarla bağlarına borçlu büyük sermaye gruplarının kazandıkları iktisadi, siyasi ve ideolojik güç vurgulanmaktadır. Bu mekanizmalar sayesinde bir kez merkezi pozisyon elde eden ‘inşaatçılar’, hükümet nezdinde önemli bir pazarlık gücünü elde tutmaya devam etmiş ve sektörün darboğaza girdiği her momentte ayrıcalıklı düzenlemeler koparmayı becerebilmişlerdir. Özellikle, baştan sona inşaat sektörünün talepleriyle şekillenen ‘yatırım yoluyla vatandaşlık programı’, sektörün sahip olduğu ‘lobi gücü’ konusunda fikir vericidir. İnşaatçıların tüm bu mekanizmalarla kazandıkları ayrıcalıklı konum, aşağıda ayrıntılandırılacak olan kriz momentinde de önemli bir dinamik olmuştur.

Bağımlı Finansallaşmanın Darboğazları ve 2018 Krizi Sonrası Politika Deneyleri

Konutun bir varlık sınıfına dönüşümü ve inşaat ekonomisinin kazandığı merkezi önem barınma krizine giden yolda kritik olmakla birlikte tek başına açıklayıcı değildir. Bu dönüşümün yarattığı etkilerin tam olarak kavranabilmesi için meseleyi Türkiye’nin içinden geçtiği makroekonomik darboğazlar, bu darboğazlara yanıt olarak farklı sermaye fraksiyonlarının çıkarları doğrultusunda geliştirilen ekonomi yönetimi politikaları ve özellikle döviz kuru ve faiz oranları üzerinde etkili olan para politikası tercihleri bağlamında değerlendirmek gerekmektedir. Bunun için de birikim rejimine ve kriz dinamiklerine dair bir çerçeve çizmek zorunludur.¹⁷

AKP döneminin kabaca ilk 10 yılına, dışarıdan akan ucuz paranın mümkün kıldığı kredi genişlemesi ve iç tüketime dayalı bir büyüme modeli damga vurmuştur. Bu modeli tanımlamak için eleştirel siyasal iktisat yazınında sıklıkla başvurulan ‘bağımlı finansallaşma’ kavramı, Türkiye gibi ekonomilerin küresel finansal hiyerarşi içindeki konumlanışlarının yarattığı yapısal kısıtlara dikkat çekmektedir (Becker vd., 2010; Akçay ve Güngen, 2022). Bu kavramla vurgulanan temel dinamik, ekonomik büyümenin sürekli yabancı sermaye girişlerine bağımlı olması ve bu bağımlılığın yapısal olarak yüksek faiz oranları, yüksek dolarizasyon ve dış şoklara aşırı duyarlılık gibi kırılganlıkları beraberinde getirmesidir.

2001 krizin ardından Kemal Derviş yönetimi ve IMF işbirliğiyle hazırlanan 'Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı', kamu harcamalarını kısıtlayarak enflasyonu dizginlemeyi ve yatırımcı güveni sağlamayı hedeflemekteydi (Cizre ve Yeldan, 2005; Marois, 2012). Bu programın olumsuz sonuçlarının TBMM'de temsil edilen partilere fatura edildiği 2002 seçimleriyle iktidara gelen AKP, IMF programına sadakat sözü ve son derece elverişli bir küresel likidite ortamı sayesinde hızla makroekonomik istikrarı sağlamıştır. Bu sayede yakalanan yüksek büyüme oranları, TÜSİAD'da temsil edilen büyük sermaye başta olmak üzere tüm sermaye kesimlerini memnun etmiştir. 2008 küresel krizi önemli bir sarsıntı yaratmış olsa da etkisi kısa sürmüştür. FED'in miktarsal genişleme politikasıyla yeniden bollaşan küresel likidite, gelişmekte olan piyasalara kanallanmış ve mevcut birikim rejiminin sürdürülmesine olanak tanımıştır (Orhangazi ve Yeldan, 2021). Bu dönemde konut kredilerinin toplam hacmi hızla büyürken inşaat sektörü güçlü bir performans sergilemiş, toplam katma değer ve istihdamdaki payını 2008-2009 parantezi haricinde belirgin bir şekilde yükseltmiştir. 2013'e gelindiğinde inşaatın toplam katma değer içerisindeki payı %9'u, istihdam içerisindeki payı %7'i aşmış ve yıllık konut üretimi 500 bin dairenin üzerine çıkmıştır (TCMB).

Ne var ki Orhangazi ve Yeldan'ın (2023) 'spekülatif büyüme modeli' olarak nitelendirdikleri bu yapı, beraberinde ciddi kırılmalara getirmiştir. Özel sektörün hızla döviz borcu biriktirmesi kronik bir cari açık yaratarak ülke ekonomisini küresel finansal piyasalardaki dalgalanmalara aşırı duyarlı bir konuma sürüklemiştir (Akçay, 2026). 2013'ten itibaren küresel finansal konjonktürün sıkışmasıyla birlikte Türkiye'ye akan likidite yavaşlamaya başlamıştır. Bunun sonucunda büyüme oranının düşmesi birikim rejiminin yapısal sınırlarını açığa çıkarmış, sermaye fraksiyonları arasındaki gerilimleri yükseltmiş ve hükümetin siyasi manevra alanını daraltmıştır (Bahçe ve Köse, 2016; Boratav, 2016; Akçay, 2024).

2018 Döviz Krizi

2013 sonrası biriken kırılmalıkların akut bir şekilde su yüzüne çıktığı moment 2018 döviz krizi olmuştur. FED'in 2016-2018 arasında faiz artırımlarına devam etmesiyle derinleşen küresel likidite kıtlığı, Rahip Brunson meselesi nedeniyle ABD ile yaşanan diplomatik gerilim ile bir araya gelerek TL'de çok sert bir değer kaybı dalgası tetiklemiştir. Ağustos sonuna gelindiğinde TL/\$ kuru Ocak ayındaki değerinin yarısına inmiştir (Akçay, 2024). Bu ekonomik fırtınaların bileşke etkileriyle karşı karşıya kalan hükümet erken seçime gitmiş, ardından Merkez Bankası politika faizini %24'e çıkarmıştır. Ne var

ki, bu sert sıkılaştırma ani bir kredi çöküşüne, ciddi ekonomik daralmaya ve alarm verici seviyelere ulaşan işsizliğe yol açmıştır (Orhangazi ve Yeldan, 2021; Akçay, 2024).

2018-2019 deneyimi birkaç açıdan dönüm noktası niteliğindedir. İlk olarak, yüksek faiz ve kemer sıkma politikalarının ağır siyasi maliyetleri somut biçimde ortaya çıkmıştır. Ekonomik daralma ve artan işsizlik, AKP'nin 2019 yerel seçimlerinde İstanbul ve Ankara dahil kritik büyükşehir belediyelerini kaybetmesinde etkili olmuştur. Bu koşullarda hükümet, alternatif bir model arayışına girmiştir. Hükümetin 'yatırım, üretim, istihdam ve ihracat' temelli bir strateji olarak formüle ettiği bu model, pratikte kredi maliyetlerini düşük tutmayı ve TL'nin değer kaybıyla ihracat rekabetçiliğini artırmayı gerektirmekteydi (Akçay, 2024). Akçay'ın (2024: 157) ifade ettiği gibi, 2019 sonrasında düşük faiz politikasını benimseme kararı, önceden tasarlanmış teknik bir stratejinin uygulanmasından ziyade, 2019 seçim yenilgisinin yarattığı siyasi şoku absorbe etmeye ve ihracat, üretim ve inşaat ekseninde yeni bir büyüme koalisyonunu kurmaya yönelik stratejik bir siyasi manevra olarak gündeme gelmiştir.

2021'den itibaren sistematik hale gelen bu düşük faiz politikası, iktidar bloğu içindeki belirli bir koalisyon tarafından talep edilmiş ve aktif bir şekilde desteklenmiştir. İhracat odaklı imalatçılar için düşük faiz finansman maliyetlerini hafifletirken TL'nin değer kaybı fiyat bazlı rekabet avantajı sağlamaktaydı. KOBİ'ler için ucuz kredi hayati önem taşıyordu (Akçay, 2024: 137). İnşaat sektörünün bu koalisyondaki rolü ise özel bir dikkat gerektirmektedir. 2018 şokundan bu yana şiddetli bir finansman krizinin içinde olan sektörün birincil önceliği, avantajlı kredi tahsis ve düşük faiz oranlarını güvence altına alarak elde kalan konut stoğunu eritmek ve yeni talebi canlandırmak olmuştur. Siyasi iktidar bu ihtiyaçlara özellikle 2020 yılı pandemi döneminde sübvansiyonlu kredi paketleri ile yanıt vermiştir. Bu kapsamda kamu bankaları aracılığıyla yeni yapılan konutlar için aylık %0,64 gibi düşük faiz oranlarıyla konut kredisi paketleri sunulmuştur. Bu mekanizmalar sayesinde inşaatçılar rekor satışlar sağlarken, gerekli peşinat ve kredi notu sayesinde ucuz krediye erişebilen yatırımcılar da önemli kazançlar elde etmişlerdir. Reel endeksteki yükselişi tetikleyen de, duyurulduğu andan itibaren konut fiyatlarında bir sıçramaya yol açan bu kampanyalardır (Akgündüz vd., 2021). Doların baskılandığı, mevduat faizinin düşük olduğu, yüksek enflasyonlu bu ortamda likiditenin aktığı en önemli kanal konut sektörü haline gelmiştir. Bu durum, konut piyasasına yönelik spekülasyon iliyi daha da pekiştirerek kendi kendini besleyen bir döngü

yaratmıştır. 2021 Eylül ayında pandemi kısıtlamalarının kaldırılması ile konut talebinin canlanması, konut fiyatı ve kira endeksinde bu kez çok daha sert bir ivme yaratmış ve piyasa bütünüyle kontrolden çıkmıştır. Bu spekülasyon dalgayı 2019-2023 döneminde bir yatırım aracı olarak konutun, döviz, borsa ve mevduat faizi gibi alternatiflerin tamamını açık ara geride bırakarak en yüksek reel getiriyi sağlamasından da görmek mümkündür.¹⁸

Hükümetin Barınma Kriziyle 'Mücadele' Politikaları: Gürültülü ama Etkisiz Kampanyalar Geçidi

Konut fiyatlarında ve kiralardaki ilk keskin artışın Eylül 2021 itibarıyla Covid-19 kısıtlamalarının büyük ölçüde sona erdirilmesi ve 'normale dönüş' döneminde gerçekleştiğine değinilmişti. Bu ilk dalga, metropollerdeki üniversite öğrencilerinin başını çektiği ve 'barınamıyoruz' ifadesiyle anılan bir protesto hareketiyle karşılandı. Fazla yaygınlık kazanamadan sertçe bastırılrsa da bu hareket barınma sorununu ulusal ölçekte ele alan bir toplumsal hareket olarak özgün bir ilk deneyim sunduğu gibi kriz durumunun vehametini de ortaya koymaktaydı.¹⁹

Eylül 2021'den itibaren üç çeyrek boyunca konut fiyatları ve kiralardaki reel artışın hız kesmeden devam etmesi barınma krizini daha da derinleştirdi ve hükümeti nihayet adım atmaya zorladı. 2022 Temmuz ayından geçerli olacak şekilde yıllık kira artışları %25 ile sınırlandırıldı.²⁰ Başlangıçta altı ay sürmesi planlanan bu düzenleme, ardışık uzatmalarla Temmuz 2024'e kadar yürürlükte kaldı. Adalet Bakanı Bozdağ'ın "evsahipleri ve kiracıların belli bir fedakarlıkta bir noktada durmasına özen gösterdik" ifadesiyle duyurduğu bu palyatif düzenleme ev sahibi-kiracı anlaşmazlıklarının alevlenmesine ve hukuk sistemini felç edecek noktaya gelmesine neden oldu (Adalet Bakanlığı, 2022). Adliyelerdeki tahliye dosyası sayısı 2021'de 33 binden 2024'te 127 bine yükseldi (Kısa Dalga, 2025). Aynı yıl, kira sözleşmelerinden doğan dava yükü Sulh Hukuk Mahkemelerindeki tüm davaların %50-60'ını oluştuyordu. Uzun süren davalar, bazı ev sahiplerinin boş evlerini kiraya vermekten imtina etmelerine ve bu nedenle kiralık konut arzının daralmasına da neden oldu. Dahası, tüm bunlar reel kira endeksinin tırmanışını engelleyemedi. Uygulamanın yürürlükte kaldığı iki yıllık dönemde (2022 Temmuz-2024 Temmuz arası) kiralarda reel olarak %35 yükseldi (Betam, 2024).

Eylül 2022'ye gelindiğinde, kontrol edilemeyen konut fiyat enflasyonu karşısında hükümet son derece iddialı gözükken bir proje ortaya attı. 'Cumhuriyet Tarihinin En Büyük Sosyal Konut Hamlesi' adı verilen ve şaşıla

reklamlarla duyurulan bu proje TOKİ tarafından 5 yılda 500 bin sosyal konut inşa edilmesini ve kriterleri yerine getiren (halihazırda konut sahibi olmayan, ilgili şehirde yaşayan, düşük gelir seviyeli hanehalkları) hanehalklarına teslim edilmesini öngörüyordu. Kamuoyundaki tartışmalarda belirlenen süre içinde bu kadar iddialı bir konut üretim hedefinin gerçekçi olmadığına dikkat çekildi (İMO, 2022; Doğru, 2023; Yeşilbağ, 2022a). Dahası, enflasyona endeksli ödeme planı hak sahipleri için önemli belirsizlikler barındırıyordu. Tüm bunlara karşın, kampanyanın 250 bin konutluk ilk etabı için 8 milyon üzerinde başvuru gerçekleşti. Başka bir deyişle, gerekli şartları sağlayarak başvuru yapan hanehalklarının yalnızca yaklaşık %3'ü kampanyadan yararlanabilecekti. Barınma krizinin geldiği noktayı gözler önüne seren bu durum, ironik bir şekilde hükümet sözcüleri tarafından kampanyanın başarısının kanıtı olarak kutlandı. Kampanyanın vaadi 250 bin konutluk ilk etabın 2 yıl içerisinde (yani 2024 yılı sonuna kadar) hak sahiplerine teslim edileceği yönündeydi. Ne var ki Bakanlığın, konuyla ilgili bir soru önermesine verdiği yanıtta, 2025 Şubat itibarıyla ilk etabın %64'ü için henüz ihale sürecinin bile gerçekleşmediği ortaya çıkmış, ihalesi tamamlanan %36'lık kısmın ne aşamada olduğu ise belirsiz kalmıştı (Çakır, 2025). Bu tartışmalar devam ederken, Kasım 2025 itibarıyla bu kez 'Yüzyılın Konut Projesi' adıyla 500 bin sosyal konutluk bir kampanya daha ortaya atması hükümetin konuya dair yaklaşımı konusunda fikir vericidir. 2023 kampanyasının sonuçları ortada değilmişçesine yine aynı iddialı retorikle sunulan kampanya 2027 yılında hak sahiplerine 500 bin konutu teslim etmeyi taahhüt etmektedir.²¹

Ocak 2023'e gelindiğinde hükümet, bu kez konut finansmanı yoluyla bir başka 'tarihi' kampanya duyurdu. Bu kampanya, belirli bir gelir aralığındaki, ev sahibi olmayan hanelere yeni konutlar için aylık %0,69 faizli konut kredisi sunuyordu. Yine büyük prodüksiyonlu reklam filmleriyle duyurulan kampanya, ilan edilir edilmez konut fiyatlarında bir kez daha sert bir yükselişe yol açtı. Hükümet ve sektör temsilcileri bu kampanyadan 100 bin hanenin yararlanmasının hedeflendiğini dile getirdiler. Öte yandan, kampanyadan yararlanmak için gereken kriterlerin hem alıcı hem satıcı için katılığı yoğun eleştiri konusu oldu. Bir şekilde şartları sağlayıp başvuru yapan çok sayıda kişi de pratikte bu haktan yararlanamadı.²² Sonuç olarak, şaşırtıcı reklamlarla duyurulan bir kampanya daha, kaç kişinin yararlandığına dair resmi bir açıklama yapılmadan, sessizce unutulmuşu terk edildi.

Şimşek Programı ve Ortodoksiye Dönüş

Düşük faiz deneyi, Haziran 2023'te, neoliberal ortodoksinin temsilcisi Mehmet Şimşek'in Hazine ve Maliye Bakanı olarak geri dönmesiyle sona

erdirildi. Şimşek derhal bir finansal kemer sıkma programı benimsedi, faiz oranlarını artırdı ve kamu bankaları tarafından verilen sübvansiyonlu kredileri kesti. Bu durum, konut fiyatlarındaki artış eğiliminin hız kesmesini ve durmasını sağladı. Bir süre sonra ise konut fiyatları reel olarak düşmeye başladı. Ne var ki, bu düşüş bir kez oluşmuş zararı telafi etmedi. Yüksek faizler, kredi yoluyla konut sahipliği umudunu sürdüren dar toplumsal segmentin iyice daralmasına yol açarak erişilebilirlik krizini derinleştirdi.

Özetle, hükümet müdahaleleri, erişilebilirlik krizinin yakıcılığına rağmen, krizin arkasındaki temel neden olan konutun yatırım aracına dönüşmesi dinamiğine yönelmekten özenle kaçındı. Yatırım amaçlı konut sahipliği eğilimini caydırabilecek politikalar gündeme dahi gelmedi. Halbuki, artan oranlı emlak vergisi, kiralık konut piyasasına yönelik düzenlemeler, yurt genelinde kayda değer boyutlara ulaştığı tahmin edilen boş konut stoğuna²³ dair düzenlemeler barınma krizini geceden güne hafifletebilebilirdi. Ne var ki, hükümet, kısa vadede sonuç yaratma etkisi imkânsız, uzun vadede de kısıtlı kalmaya mahkûm arz yönlü müdahalelerden ibaret bir yaklaşım izlemeyi tercih etti.

Bu koşullar altında, nüfusun giderek daha fazla kesimi kiralık sektörde kalıcı olarak sıkışıp kalmakta, büyük şehirlerde 'kira için çalışmak' norm haline gelmekte, emekliler arasında ucuz otel odalarına sığınma eğilimi yaygınlaşmakta, barınma krizi genç nüfusun üniversite, aile kurma vb. kararlarını etkiler hale gelmektedir. Buna karşın, son derece küçük bir azınlık konuta bir varlık olarak yatırım yaparak muazzam servet biriktirmeye devam etmektedir. Tarihi düzeyde bu barınma krizinin ortasında Ocak 2025 yılı itibarıyla Maliye Bakanı Mehmet Şimşek'in konut sorununa çözüm önerisi, iktidarın yaklaşımını tartışmaya yer bırakmayacak biçimde ortaya koymaktadır (Anadolu Ajansı, 2025): "Konut arzını artırarak, konut kampanyalarıyla daha fazla konut üreterek kira fiyatlarını kontrol etmeyi umuyoruz."

Sonuç

Bu makalede, Türkiye'nin son yıllarda yaşadığı şiddetli barınma krizi karşılaştırmalı bir perspektifle incelenmiş ve krizin dinamikleri siyasal iktisat çerçevesi içinde açıklanmaya çalışılmıştır. Analiz, Türkiye'nin konut krizinin küresel ölçekte benzersiz bir profil sergilediğini ortaya koymaktadır. OECD ülkeleri arasında açık ara en yüksek reel konut fiyatı ve kira artışı, konut sahipliği oranında tüm gelir gruplarını kapsayan sert bir düşüş, bunlara

eşlik eden görece yüksek konut üretimi ve neredeyse ihmal edilebilir düzeyde bir mortgage piyasasıyla karakterize edilen bu tablo, krizin ne geleneksel arz yetersizliği ne de mortgage piyasası kaynaklı bir çerçeveye açıklanabileceğini göstermektedir. Makalede bu paradoksu açıklamak üzere iki temel dinamiğe dikkat çekilmiştir: AKP döneminde sektörün kapsamlı bir neoliberal yeniden yapılandırmadan geçirilerek konutun bir varlık sınıfına dönüştürülmesi ve 2018 sonrası dönemde bağımlı finansallaşma rejiminin yapısal darboğazlarına verilen düşük faiz tepkisinin tetiklediği spekülatif varlık enflasyonu. Barınma kriziyle mücadele kapsamında devreye sokulan politika araçlarının ise sorunun yapısal nedenlerine, yani konutun yatırım aracı olarak işlev görmesine dokunmaktan özenle kaçındığı ölçüde sonuçsuz kaldığı gösterilmiştir.

Bu bulgular, mevcut konut krizi literatürü açısından birkaç önemli çıkarım barındırmaktadır. Her şeyden önce, Türkiye örneği, ileri kapitalist ülkelere özgü kapsamlı menkul kıymetleştirme ve mortgage piyasası dinamiklerinin yokluğunda da gayrimenkul spekülasyonu ve 'varlıklaştırma' (*assetization*) temelli derin bir konut krizi yaşanabileceğini göstermektedir (Birch ve Ward, 2024). Bu tespit, konut finansallaşması kavramının coğrafi kapsamının genişletilmesi ve Küresel Güney'e özgü farklılaşan mekanizmaların daha sistematik bir şekilde kuramsallaştırılması ihtiyacının altını çizmektedir. Türkiye örneğinde konutun bir finansal yatırım aracına dönüşmesinin ardında daha ziyade makroekonomik istikrarsızlık, döviz krizleri, negatif reel faiz politikaları ve bunların yarattığı 'varlığa hücum' (*flight to assets*) dinamiği bulunmaktadır. Bu farklılaşma, varlıklaşma kavramının farklı birikim rejimleri ve kurumsal bağlamlarda nasıl farklı mekanizmalarla işlediğinin karşılaştırmalı bir şekilde araştırılması gerektiğine işaret etmektedir.

Benzer şekilde, Türkiye'nin deneyimi '*Varieties of Residential Capitalism*' literatürünün sınırlarını da görünür kılmaktadır. Türkiye'de krizin kaynağı, mevcut bir sosyal konut stoğunun tasfiye edilmesi değil, konut alanında koruyucu bir refah mekanizmasının hiçbir zaman tam anlamıyla kurulamamış olması ve bunun yerine devletin piyasa yapıcı bir aktör olarak konutun metalaşma ve varlıklaşma süreçlerini bizzat hızlandırmasıdır. Bu bulgu, karşılaştırmalı konut çalışmalarının gelişmekte olan piyasalardaki özgün patikalara daha fazla alan açması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Son olarak, makalenin bulguları, devletin konut krizindeki rolüne dair, konut politikası tartışmalarında sıklıkla karşılaşılan bir mitin sorgulanması için de uygun zemin sunmaktadır. Bu mit, devletin konut sorununu çözmeye

muktedir ‘iyi niyetli’ bir aktör olduğu varsayımdır. Türkiye örneği, devlet müdahalelerinin sistematik olarak inşaat/gayrimenkul sermayesinin ve genel olarak mülk sahibi sınıfların çıkarlarıyla uyumlu bir biçimde şekillendiğini, ‘sosyal konut’ retoriğinin ardında piyasacı bir mantığın işlediğini ve akut kriz momentlerinde dahi yapısal çözümlerden imtina edildiğini göstermektedir. Türkiye’de devlet konut piyasalarından elini çekmiş değildir. Bilakis, arazi tahsisinden vergi düzenlemelerine, kredi politikalarından vatandaşlık programlarına kadar bir dizi araçla piyasanın kurucu ve biçimlendirici aktörü olmaya devam etmektedir. Sorun devletin varlığı ya da yokluğu değil, devlet kapasitesinin kimin yararına ve hangi amaçla seferber edildiğidir.

Bu çalışma konut krizinin makro görünümüne yönelik bir çerçeve sunmayı amaçlamıştır. Konut piyasalarına ilişkin ayrıntılı, mikro düzey, mekânsal verilerin yokluğu burada çizilen çerçevenin sınırlarına da işaret etmektedir. Özellikle, yatırım amaçlı konut sahipliğinin ölçeğinin, boş konut stoğu hacminin ve dağılımının yenilikçi yöntemlerle tespit edilmesi konut krizinin serencamının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. İleriye dönük çalışmalar açısından çok önemli bir diğer alan, barınma krizinin farklı toplumsal kesimler üzerindeki etkilerine dair nitel analizlerdir. Nicel ve nitel verilerin zenginleştirilmesiyle oluşturulacak çerçevenin Türkiye’nin deneyiminin benzer makroekonomik kırılganlıklar sergileyen ülkelerin konut dinamikleriyle karşılaştırması verimli bir araştırma güzergâhı sunmaktadır.

Sonnotlar

1- ‘Etkin piyasalar’ ve ‘damlama ekonomisi’ varsayımlarının konut alanında temel referans noktası için bkz. Alonso (1964).

2- Heslop ve Ormerod’un (2020) İngiltere’de 2008 sonrası derinleşen konut krizine yönelik Muhafazakâr Parti, İşçi Partisi ve Liberal Demokrat Parti’nin politika önerilerini inceleyen çalışması, krizin kaynağına dair nüanslara karşın üç partinin de çözüm olarak daha fazla konut arzı vaat ettiklerini vurgulamaktadır. Kanada’da, özellikle Toronto’da derinleşen konut krizine yönelik tartışmalar da benzer bir anlayışın belirlenimi altındadır (Kipfer ve Sotomayor, 2024). Bu eğilimin neredeyse aynı retorikle görünür olduğu birçok başka örnek mevcuttur. Yeni Zelanda için bkz. (White ve Nandedkar, 2021), Avustralya için Pawson vd. (2025).

3- Konut erişilebilirliği ölçümü konusunda mevcut literatürdeki tartışmaları değerlendiren ve Türkiye üzerine mevcut verilerden yola çıkan kapsamlı bir çalışma için bkz. Özdemir Sarı ve Aksoy Khurami (2023).

4- Engels'in (2020) konut sistematik bir akademik araştırma gündeme olmadan çok önce, henüz 1872 yılında kaleme aldığı 'Konut Sorunu' çalışması bir yönüyle eleştirel siyasal iktisat geleneğinin kurucu unsurlarını ortaya koyar niteliktedir.

5- Bu eksikliği gidermeye yönelik öncü bir derleme çalışma için bkz. Housing Policy Debate 30(4), 2020.

6- Bu tartışmadan hareketle Türkiye'yi ele alan bir çalışma için bkz. Taç (2022).

7- Türkiye'de konuta erişim problemlerini ve barınma krizini ele alan bazı güncel çalışmaları burada zikretmek gerekmektedir Coşkun (2022), Özdemir Sarı ve Aksoy Khurami (2023), Güney (2023) önemli çalışmalarında konut krizinde 2023 zirvesi öncesindeki dönemin verilerini baz almışlardır. Bu çalışmalarda 2023 sonrası durumu görmek haliyle mümkün değildir.

8- Nitekim, 2010-2016 yılları arasında İstanbul'un ülkenin geri kalanından belirgin bir şekilde ayrıştığı ve endeksi yukarıya çektiği bir örüntü oluşmuştu (İstanbul 266, İzmir 212, Ankara 183, Türkiye 211, (TCMB, t.y.).

9- Yapı ruhsatında 2017'de yaşanan benzersiz yükseliş, 2018 yılında yürürlüğe girecek mevzuat değişikliğinden önce yoğunlaşan başvuruların sonucu gerçekleşmiştir.

10- TÜİK'in yayınladığı özet raporların ötesinde doğrudan hanehalkı ham verisine bakılması, gelir gruplarına göre ev sahipliği konusunda daha ayrıntılı sonuçlara ulaşma şansı sağlamaktadır. Böyle bir çalışma için bkz. Özdemir Sarı ve Aksoy Khurami (2023).

11- OECD verisindeki hassasiyetle kıyaslandığında, bu proksi göstergenin belirgin kısıtları olduğu aşikardır. Öte yandan, Türkiye'de asgari ücretin fiilen ortalama ücrete dönüştüğü, çalışanların önemli bir bölümünün asgari ücret düzeyinde veya yakınında gelir elde ettiği farklı veri kaynakları ve çalışmalarla ortaya konmuştur (Aslan, 2019; Kahveci ve Pelek, 2021; İnan vd., 2025; DİSK-AR, 2025). Bu durum dikkate alındığında, söz konusu yaklaşımın genel örüntüyü anlamak açısından işlevli olacağını söylemek mümkündür.

12- Erişilebilirlik konusunda fikir vermesi açısından şu bilgiler yararlı olabilir. 2026 başı itibarıyla Türkiye genelinde ortalama konut fiyatının 4,8 milyon olduğu tahmin edilmektedir (Endeksa, 2026). %80 oranında ipotekli konut kredisi kullanıldığında alıcının yaklaşık 1 milyon TL peşinat sağlaması gerekmektedir. Bu durumda 10 yıllık konut kredisinin aylık taksitleri 115 bin civarına denk gelmekte, toplam ödeme 14 milyon TL'ye yaklaşmaktadır.

13- Kasım 2025 itibarıyla Emlak Konut GYO, 276 milyar TL'lik aktif toplamı ile bütün GYO piyasasının %18,5'ini temsil etmektedir (SPK, 2025).

14- Kentsel dönüşüm programına bu açıdan yaklaşmak deprem başta olmak üzere, eski konut stoğu kaynaklı riskleri görmezden gelmek olarak anlaşılmamalıdır. Bir dizi yakın plan çalışma, dönüşüm projelerinde belirleyici motivasyonun risk değil rant olduğuna işaret etmektedir (Kuyucu ve Ünsal, 2010; Güney, 2024).

15- Bu noktada Yalçın Küçük'ün (2004) turizm inşaat ve tekstil (TİT) sektörlerinin mafya yapılanmalarına kaynaklık etme konusunda özel bir yere sahip olduğu tezini zikretmek yerinde olacaktır. Dahası, gayrimenkul sektörü ve kara para ilişkisini Türkiye benzeri geç kapitalistleşmiş ülkelere özgü bir anomali olarak görmek için hiçbir neden yoktur. Kara paranın konut spekülasyonu ve barınma krizine etkileri konusunda farklı coğrafyalardan çok sayıda örnek bulunabilir. Londra için bkz. Gayle (2015), New York için Hudson vd. (2014), San Fransisco için Boyce ve Ndikumana (2024).

16- Bazı çalışmalar için bkz. Balaban (2012), Penbecioğlu (2016), Bora (2016), Yeşilbağ (2019, 2022), Türkün (2011), Serdar (2025), Bayırbağ vd. (2023), Karaman (2013), Kayasü ve Yetişkul (2014), Sönmez (2015), Aslan ve Dinçer (2018), Karaçimen ve Çelik (2017), Erol (2019).

17- Burada temel olarak Akçay'ın (2024) çizdiği çerçeveyi takip ediyorum.

18- Altın (Külçe) %833,50 BIST 100 %739,22 Amerikan Doları (USD) %447,11 Euro (EUR) %424,28 Mevduat Faizi (Brüt) %109,58 Devlet İç Borçlanma Senetleri (DİBS) %74,86 Konut %1148,7 (TCMB verisinden yazarın hesaplamaları).

19- Bir değerlendirme için bkz. Bal ve Yücel (2025).

20- Söz konusu dönemde kira artışında yasal üst sınır olarak kullanılan TÜFE %80 düzeyindeydi.

21- Kasım 2025 Kampanyasında dikkat çeken bir diğer nokta, ilk kez sosyal kiralık konuttan söz edilmesidir. Bu kapsamda, İstanbul'da 15 bin sosyal kiralık konut inşa edileceği ve ihtiyaç sahiplerine piyasa rayiçlerinin altında bedelle üçer yıllık sürelerle kiralanacağı duyurusu yapılmıştır (ÇSB, 2025). Sosyal konut paradigması borçlandırarak mülk satma üzerine kurulu olan TOKİ'nin nihayet sosyal kiralık konut konseptini keşfetmesi şüphesiz olumludur. Ne var ki, İstanbul'da ne zaman piyasaya dahil olacağı belli olmayan 15 bin sosyal kiralık konutla 'fahiş kira artışlarının dengeleneceği' iddiası inandırıcılıktan uzaktır.

22- Ev sahibi olmama ve ilgili şehirde ikamet etme gibi genel şartların yanı sıra, hanehalkı toplam gelirinin belirli bir miktarın üzerinde olmaması (İstanbul için 80 bin, Ankara, İzmir'i kapsayan 2. Bölge için 65 bin, diğer iller için 45 bin üst sınırı), aylık kredi ödemelerinin hanehalkı gelirinin %40'ını geçmemesi gibi şartlar kampanyadan yararlanabilecek kesimleri son derece spesifik bir gelir dilimine daraltıyordu. Dahası, kampanya kapsamında ev satacak müteahhitlerin de belirli şartları karşılaması, Bakanlık'la bir sözleşme imzalaması, kampanya kapsamında satış değerinin %5'ini yatırması gerekiyordu. Pratikte, müteahhitler bu meblağı alıcılara ödetme yoluna giderken evin satış değeri üzerinden hesaplanan konut kredilerinin kendilerine ekstra vergi yükü çıkaracağı gerekçesiyle, çekilebilecek konut kredisi miktarını gerçek değerin değil rayiç değerin %90'ı olarak belirlediler. Yani kampanya şartlarına göre 2 milyon değerinde bir ev için 200 bin liralık bir peşinat yatırıp 1,8 milyon lira için kredi çekmek mümkün iken, birçok örnekte müteahhitler çekilebilecek kredi miktarını

bunun çok altında (yaygın örneklerde gerçek değerin %20-25'i bandında) olacağını bildirdiler. Kampanyanın satıcılar açısından da zorlayıcı şartlar sunması birçok müteahhidin geri çekilmesine yol açtı. Sonuç olarak kampanyanın resmî sitesinde duyurulan ilanlar, AKP ile organik ilişkilere sahip büyük ölçekli müteahhitlerin benzerlerine göre yüksek fiyatlı konut projelerinden ibaret kaldı. Hem satıcının hem alıcının bu zorlu engelleri aşip başvuru yapabildiği örneklerde dahi problemler devam etti. Mesa YK Başkanı'nın açıklamasına göre, İstanbul Maltepe'de kampanya şartlarını sağlayan proje kapsamında kamu bankalarına kaporalarını ödeyip resmi başvuru yapan elli kişiden yalnızca ikisi krediye erişim sağlayabilmişti (Ekonomim, 2023).

23- İstanbul Planlama Ajansı (İPA, 2021) raporuna göre, İstanbul'da 450-750 bin civarında boş konut bulunmaktadır. Türkiye geneline dair güvenilir bir istatistik mevcut değildir. Ankara'ya odaklanan bir tartışma için bkz. Algedik (2022).

Kaynakça

- Aalbers, M. B. (2015) "The Great Moderation, the Great Excess and the global housing crisis", *International Journal of Housing Policy*, 15(1), 43-60.
- Aalbers, M. B. (2016) *The Financialization of Housing: A Political Economy Approach*. London: Routledge.
- Aalbers, M. B. (2017) "The Variegated Financialization of Housing", *International Journal of Urban and Regional Research*, 41(4), 542-554.
- Aalbers, M. B. ve Christophers, B. (2014) "Centring Housing in Political Economy", *Housing, Theory and Society*, 31(4), 373-394.
- Aalbers, M. B., Rolnik, R. ve Krijnen, M. (2020) "The Financialization of Housing in Capitalism's Peripheries", *Housing Policy Debate*, 30(4), 481-485.
- Adalet Bakanlığı (2022) *Adalet Bakanı Bozdağ, kira düzenlemesi ile ilgili detayları paylaştı, Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği*. Erişim adresi: <https://basin.adalet.gov.tr/adalet-bakani-bozdag-kira-duzenlemesi-ile-ilgili-detaylari-paylasti>, (Son Erişim Tarihi: 15/03/2026).
- Akçay, Ü. (2024) *Krizin gölgesinde en uzun beş yıl (2018-2023): Türkiye'de kriz, siyaset ve sermaye*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Akçay, Ü. (2026) "Political Economy of Turkey's Monetary Policy Experiment (2018–2023): Policy Coalitions, Monetary Unorthodoxy and External Constraints", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 0(0), 1-27.
- Akçay, Ü. ve Güngen, A. R. (2022) "Dependent financialisation and its crisis: the case of Turkey", *Cambridge Journal of Economics*, 46(2), 293-316.
- Algedik, Ö. (2022) Boşkent. *Gazete Duvar*. <https://www.gazeteduvar.com.tr/boskent-makale-1562033>, (Son Erişim Tarihi: 02/06/2026).

Akgündüz, Y. E. vd. (2021) *Kredi Maliyetleri ve Konut Fiyatları*. 2106. Ankara: TCMB.

Alexandri, G. ve Janoschka, M. (2018) "Who Loses and Who Wins in a Housing Crisis? Lessons From Spain and Greece for a Nuanced Understanding of Dispossession", *Housing Policy Debate*, 28(1), 117-134.

Allen, J. vd. (2008) *Housing and Welfare in Southern Europe*. John Wiley & Sons.

Alonso, W. (1964) *Location and Land Use: Toward a General Theory of Land Rent*. Harvard University Press.

Anadolu Ajansı (2025) "Bakan Şimşek: Kiraları, konut arzını artırarak kontrol altına almayı ümit ediyoruz", <https://www.aa.com.tr/tr/politika/bakan-simsek-kiralari-konut-arzini-artirarak-kontrol-altina-almayi-umit-ediyoruz/3467156>, (Son Erişim Tarihi: 16/03/2026).

Aslan, A. ve Dinçer, İ. (2018) "The Impact of Mortgage Loans on the Financialization Process in Turkey", *Planlama-Planning*, 28(2), 143-153.

Aslan, G. (2019) "Türkiye’de Asgari Ücretli Çalışan Sayısı ve Ücret Seviyelerinin Değişimi (2003-2017 Hanehalkı İşgücü Anketleri Veri Analizi)", *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 9(2), 141-159.

Atasoy, Y. (2017) "Repossession, Re-informalization and Dispossession: The 'Muddy Terrain' of Land Commodification in Turkey", *Journal of Agrarian Change*, 17(4), 657-679.

Bahçe, S. ve Köse, A. H. (2016) "Financialisation/Borrowing Circle as a Solution to an Unpleasant Conundrum: Observations from the Mature Neoliberalism in Turkey", *Research and Policy on Turkey*, 1(1), 63-74.

Bal, O. ve Yücel, H. (2025) "Barınamıyoruz Hareketi: Otoriter Neoliberalizm Kışkacında Öğrencilerin Barınma Hakkı Talepleri.", *Praksis*, 67, 91-116.

Balaban, O. (2012) "The Negative Effects of Construction Boom on Urban Planning and Environment in Turkey: Unraveling the Role of The Public Sector", *Habitat International*, 36(1), 26-35.

Bayırbağ, M. K., Schindler S., ve Penpecioğlu M. (2023) "The limits to urban revolution: the transformation of Ankara, Turkey, under the Justice and Development Party", *Urban Geography*, 44(8), 1677-700.

BDDK (2025) [bddk.org.tr/bultenhaftalik](https://www.bddk.org.tr/bultenhaftalik), <https://www.bddk.org.tr/bultenhaftalik>, (Son Erişim Tarihi: 16/03/2026).

Becker, J. vd. (2010) "Peripheral Financialization and Vulnerability to Crisis: A Regulationist Perspective", *Competition & Change*, 14(3-4), 225-247.

BETAM (2024) *BETAM » sahibindex Kiralık Konut Piyasası Görünümü: Ağustos 2024*. BETAM, <https://betam.bahcesehir.edu.tr/2024/08/sahibindex-kiralik-konut-piyasasi-gorunumu-agustos/>, (Son Erişim Tarihi: 14/03/2026).

Birch, K. ve Ward, C. (2024) "Assetization and the 'new asset geographies'", *Dialogues in Human Geography*, 14(1), 9-29.

Birgün (2025) *Barınma krizi derinleşiyor: Kiralar uçtu, davalar arttı*, *birgun.net.*, <https://www.birgun.net/haber/barınma-krizi-derinlesiyor-kiralar-uctu-davalar-artti-672043> (Son Erişim Tarihi: 15/03/2026).

Blackwell, T. ve Kohl, S. (2019) "Historicizing housing typologies: beyond welfare state regimes and varieties of residential capitalism", *Housing Studies*, 34(2), 298-318.

Blyth, M. (2002) *Great Transformations: Economic Ideas and Institutional Change in the Twentieth Century*. Cambridge University Press.

Bohle, D. ve Seabrooke, L. (2021) "From asset to patrimony: the re-emergence of the housing question", *Bricks in the Wall*. Routledge.

Bora, T. (2016) "Türk Muhafazakarlığı ve İnşaat Şehveti: Büyük Olsun Bizim Olsun", T. Bora (Der.), *İnşaat Ya Resulallah* içinde, İstanbul: İletişim, 9-15.

Boratav, K. (2016) "The Turkish Bourgeoisie under Neoliberalism", *Research and Policy on Turkey*, 1(1), 1-10.

Boyce, J. K. ve Ndikumana, L. (2024) *Opinion | The Little-Known Factor Driving up Housing Costs: Dirty Money*, *POLITICO*, <https://www.politico.com/news/magazine/2024/10/12/undocumented-workers-home-prices-00183126>, (Son Erişim Tarihi: 18/03/2026).

Buğra, A. (1998) "The Immoral Economy of Housing in Turkey", *International Journal of Urban and Regional Research*, 22(2), 303-307.

Byrne, M. (2020) "Generation rent and the financialization of housing: a comparative exploration of the growth of the private rental sector in Ireland, the UK and Spain", *Housing Studies*, 35(4), 743-765.

Cizre, Ü. ve Yeldan, E. (2005) "The Turkish Encounter with Neo-liberalism: Economics and Politics in the 2000/2001 Crises", *Review of International Political Economy*, 12(3), 387-408.

Coskun, Y. (2022) "Housing affordability crisis and vulnerable social groups in Turkey", *Open House International*, 48(2), 258-284.

Çakır, M. (2025) 'Cumhuriyet tarihinin en büyük projesi' diye duyurulmuştu, iktidar sözünü tutmadı: Sosyal konut fiyaskosu! <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/cumhuriyet-tarihinin-en-buyuk-projesi-diye-duyurulmustu-iktidar-2303792>, (Son Erişim Tarihi: 16/03/2026).

Çavuşoğlu, E. ve Strutz, J. (2014) "We'll Come and Demolish Your House! The Role Of Spatial (Re-) Production in The Neoliberal Hegemonic Politics of Turkey",

İ. Akça, A. Bekmen ve B. A. Özden (Der.), *Turkey Reframed: Constituting Neoliberal Hegemony* içinde, London: Pluto Press, 141-153.

ÇSB (2025) *Bakan Murat Kurum paylaştı: kiralık sosyal konut sistemi nasıl işleyecek?* Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. <https://csb.gov.tr/haberler/bakan-murat-kurum-paylasti-kiralik-sosyal-konut-sistemi-nasil-isleyecek-302245>, (Son Erişim Tarihi: 02/06/2026).

Deniz, A. ve Çetinkaya, S. C. (2025) "Citizenship by investment in Turkey: Who buys citizenship and why?", *Southeast European and Black Sea Studies*, 25(2), 285-307.

Dewilde, C. L. ve De Decker, P. (2016) "Changing inequalities in housing outcomes across Western Europe", *Housing, Theory and Society*, 33(2), 121-161.

DİSK-AR (2025) "DİSK-AR, DİSK Araştırma Merkezi – DİSK-AR, emek, araştırma, çalışma hayatı, sendika". Erişim adresi: <https://arastirma.disk.org.tr/>, (Son Erişim Tarihi: 18/03/2026).

Doğru, H. E. (2021) *Çılgın Projelerin Ötesinde: TOKİ, Devlet ve Sermaye*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Doğru, H. E. (2023) "Konut Krizi ve Devlet: Cumhuriyet Tarihinin En Büyük Sosyal Konut Projesi'ni Mega Proje gibi Duyurmak", *Dosya*, 52, 29-37.

Doğru, H. E. (2024) "2000'li Yıllarda Konut Sektörünün Ekonomi Politikası ve Devletin Dönüşümü", *Mülkiye Dergisi*, 48(2), 313-343.

Ekonomim (2023) *Yeni Evim kampanyası depremde "hasar" aldı*, <https://www.ekonomim.com/ekonomi/yeni-evim-kampanyasi-depremde-hasar-aldi-haberi-686392>. Ekonomim, <https://www.ekonomim.com/ekonomi/yeni-evim-kampanyasi-depremde-hasar-aldi-haberi-686392> (Son Erişim Tarihi: 11/03/2026)

Elicin, Y. (2014) "Neoliberal transformation of the Turkish city through the Urban Transformation Act", *Habitat International*, 41, 150-155.

EMF (2024) *HYPOSTAT 2024: A Review of Europe's Mortgage and Housing Markets*. European Mortgage Federation.

Emlak Kulisi (2021) *Gurbetçilerin Türkiye'deki konutlara olan ilgisi katlandı! - 23-12-2021*, emlakkulisi.com. <https://emlakkulisi.com/gurbetcilerin-turkiyedeki-konutlara-olan-ilgisi-katlandi/690627>, (Son Erişim Tarihi: 11/03/2026).

Endeksa (2026) *Konut Satış Fiyatları Ocak Ayında %29,8 Arttı*, Endeksa. <https://www.endeksa.com/tr/blog/yazi/konut-satis-fiyatları-ocak-ayında-298-artti>, (Son Erişim Tarihi: 16/03/2026).

Engels, F. (2020) *Konut Sorunu*. Ankara: Yordam.

Erol, I. (2019) "New Geographies of Residential Capitalism: Financialization of the Turkish Housing Market Since the Early 2000s", *International Journal of Urban and Regional Research*, 43(4), 724-740.

Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press.

FATF (2021) *Jurisdictions under Increased Monitoring- October 2021.*, <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/high-risk-and-other-monitored-jurisdictions/documents/increased-monitoring-october-2021.html> (Son Erişim Tarihi: 14/03/2026).

FED (2016) *Have Borrowers Recovered from Foreclosures during the Great Recession? - Federal Reserve Bank of Chicago*, <https://www.chicagofed.org/publications/chicago-fed-letter/2016/370> (Son Erişim Tarihi: 10/03/2026).

Fernandez, R. ve Aalbers, M. B. (2016) "Financialization and housing: Between globalization and Varieties of Capitalism", *Competition & Change*, 20(2), 71-88.

Fernandez, R. ve Aalbers, M. B. (2020) "Housing Financialization in the Global South: In Search of a Comparative Framework", *Housing Policy Debate*, 30(4), 680-701.

Fernandez, R., Hofman, A. ve Aalbers, M. B. (2016) "London and New York as a safe deposit box for the transnational wealth elite", *Environment and Planning A: Economy and Space*, 48(12), 2443-2461.

Fligstein, N. ve Goldstein, A. (2011) *Catalyst of Disaster: Subprime Mortgage Securitization and the Roots of the Great Recession*. Working Paper. UC Berkeley.

Gan, Q. ve Hill, R. J. (2009) "Measuring housing affordability: Looking beyond the median", *Journal of Housing Economics*, 18(2), 115-125.

Gayle, D. (2015) "Foreign criminals use London housing market to launder billions of pounds", *The Guardian*, 25 Temmuz. <https://www.theguardian.com/uk-news/2015/jul/25/london-housing-market-launders-offshore-tax-havens>, (Son Erişim Tarihi: 18/03/2026).

Glaeser, E. ve Gyourko, J. (2018) "The Economic Implications of Housing Supply", *Journal of Economic Perspectives*, 32(1), 3-30.

Gotham, K. F. (2009) "Creating Liquidity out of Spatial Fixity: The Secondary Circuit of Capital and the Subprime Mortgage Crisis", *International Journal of Urban and Regional Research*, 33(2), 355-371.

Gökçe, M. B. (2024) *The effect of rental prices on student mobility*. <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/122834/> (Son Erişim Tarihi: 16/03/2026).

Güney, K. M. (2024) "Earthquake, disaster capitalism and massive urban transformation in Istanbul", *The Geographical Journal*, 190(1), e12496.

Güney, M. K. (2023) "2022 Türkiye Barınma Krizi ve Çözüm Önerileri", *Dosya*, 52.

Harloe, M. (1995) *The People's Home?: Social Rented Housing in Europe and America*. Somerset: Wiley-Blackwell.

Harvey, D. (2012) "The Urban Roots of the Financial Crisis", M.B. Aalbers (Der.) *Subprime Cities* içinde, Chicester: Wiley-Blackwell, xiii-xix.

Heslop, J. ve Ormerod, E. (2020) "The Politics of Crisis: Deconstructing the Dominant Narratives of the Housing Crisis", *Antipode*, 52(1), 145-163.

Hodkinson, S. N. (2012) "The Return of the Housing Question", *Ephemera: theory and politics in organization*, 12(4), 423-444.

Hudson, M., Stănescu, I. ve Adler-Bell, S. (2014) "How New York Real Estate Became a Dumping Ground for the World's Dirty Money", *The Nation*, 3 Temmuz, <https://www.thenation.com/article/archive/how-new-york-real-estate-became-dumping-ground-worlds-dirty-money/>, (Son Erişim Tarihi: 16/03/2026).

Hulchanski, J. D. (1995) "The concept of housing affordability: Six contemporary uses of the housing expenditure-to-income ratio", *Housing Studies*, 10(4), 471-491.

İMO (2022) "İMO: Cumhuriyet Tarihinin En Büyük Sosyal Konut Projesine Yönelik Bazı Çekinceler", *TMMOB*. <https://www.tmmob.org.tr/icerik/imo-cumhuriyet-tarihinin-en-buyuk-sosyal-konut-projesine-yonelik-bazi-cekinceler>, (Son Erişim Tarihi: 16/03/2026).

İPA (2021) *Konut Sorunu Araştırması: İstanbul'da Mevcut Durum ve Öneriler*. İstanbul: İstanbul Planlama Ajansı.

İnan, M., Demir, R. ve Demir, M. (2025) "Sosyal Politika Aracı Olarak Asgari Ücret: Türkiye Üzerine Bir İnceleme", *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 17(32), 72-95.

Jessop, B. (2006) "Spatial Fixes, Temporal Fixes and Spatio- Temporal Fixes.", N. Castree ve D. Gregory (Der.) *David Harvey: A Critical Reader* içinde, Malden, MA; Oxford: Blackwell Publishing, 142-166.

Jordà, Ò., Schularick, M. ve Taylor, A.M. (2016) "The Great Mortgaging: Housing Finance, Crises and Business Cycles", *Economic Policy*, 31(85), 107-152.

Kahveci, M. ve Pelek, S. (2021) "Asgari Ücret ve Politika: Asgari Ücreti Seçimler mi Belirliyor?", *Amme İdaresi Dergisi*, 54(1), 99-131.

Karaçimen, E. ve Çelik, Ö. (2017) "Türkiye'de Gayrimenkul ve Finansın Derinleşen ve Yeniden Yapılanan İlişkisi", içinde P. Bedirhanoğlu, Ö. Çelik ve H. Mıhçı (Der.), *Finansallaşma Kısacasında Türkiye'de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek* içinde, İstanbul: Notabene, 83-102.

Karaman, O. (2013) "Urban Neoliberalism with Islamic Characteristics", *Urban Studies*, 50(16), 3412-3427.

Kayasü, S. ve Yetişkul, E. (2016) "Evolving Legal And Institutional Frameworks Of Neoliberal Urban Policies In Turkey", *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 31(2), 209-222.

Kemeny, J. (2001) "Comparative housing and welfare: Theorising the relationship", *Journal of Housing and the Built Environment*, 16(1), 53-70.

Kısa Dalga (2025) *Ev sahibi ile kiracı karşı karşıya: Dava sayısı 127 bine ulaştı, Kısa Dalga*. <https://kisadalga.net/haber/gundem/ev-sahibi-ile-kiraci-karsi-karsiya-dava-sayisi-127-bine-ulasti-127979>, (Son Erişim Tarihi: 16/03/2026).

Kipfer, S. ve Sotomayor, L. (2024) "Housing beyond land rent?: A critique of market housing solutionism", *Radical Housing Journal*, 6(1), 33-61.

Korkmaz, C. ve Balaban, O. (2020) "Sustainability of urban regeneration in Turkey: Assessing the performance of the North Ankara Urban Regeneration Project", *Habitat International*, 95, 102081.

Kuyucu, T. (2018) "Politics of urban regeneration in Turkey: Possibilities and limits of municipal regeneration initiatives in a highly centralized country", *Urban Geography*, 39(8), 1152-1176.

Kuyucu, T. ve Unsal, O. (2010) "'Urban Transformation' as State-led Property Transfer: An Analysis of Two Cases of Urban Renewal in Istanbul", *Urban Studies*, 47(7), 1479-1499.

Küçük, Y. (2004) *Tekelistan*. İstanbul: İthaki.

Madden, D. ve Marcuse, P. (2024) *In Defense of Housing: The Politics of Crisis*. Londra: Verso Books.

Malpass, P. (2008) "Housing and the New Welfare State: Wobbly Pillar or Cornerstone?", *Housing Studies*, 23, 1-19.

Marois, T. (2012) *States, Banks and Crisis: Emerging Finance Capitalism in Mexico and Turkey*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Martinez, M. A. (2019) "Bitter wins or a long-distance race? Social and political outcomes of the Spanish housing movement", *Housing Studies*, 34(10), 1588-1611.

OECD (2026) *Housing prices*, OECD. <https://www.oecd.org/en/data/indicators/housing-prices.html>, (Son Erişim Tarihi: 16/03/2026).

Orhangazi, Ö. ve Yeldan, A. E. (2021) "The Re-making of the Turkish Crisis", *Development and Change*, 52(3), 460-503.

Orhangazi, Ö. ve Yeldan, A. E. (2023) "Turkey in Turbulence: Heterodoxy or a New Chapter in Neoliberal Peripheral Development?", *Development and Change*, 54(5), 1197-1225.

Özdemir Sarı, Ö. B. ve Aksoy Khurami, E. (2023) "Housing affordability trends and challenges in the Turkish case", *Journal of Housing and the Built Environment*, 38(1), 305-324.

Pawson, H., Milligan, V. ve Yates, J. (2025) *Housing Policy in Australia: A Case for System Reform*. Singapur: Springer Nature.

Penbecioğlu, M. (2016) "Yapılı Çevre Üretimi, Devlet ve Büyük Ölçekli Kentsel Projeler", T. Bora (Der.) *İnşaat Ya Resulallah* içinde, İstanbul: İletişim, 163-180.

Rogers, D. ve Power, E. R. (2021) "The global pandemic is accelerating housing crises", *International Journal of Housing Policy*, 21(3), 315-320.

Rolnik, R. (2013) "Late Neoliberalism: The Financialization of Homeownership and Housing Rights", *International Journal of Urban and Regional Research*, 37(3), 1058-1066.

Ronald, R. (2008) *The Ideology of Home Ownership: Homeowner Societies and the Role of Housing*. New York: Palgrave Macmillan.

Schwartz, H. ve Seabrooke, L. (2008) "Varieties of Residential Capitalism in the International Political Economy: Old Welfare States and the New Politics of Housing", *Comparative European Politics*, 6(3), 237-261.

Schwartz, H. M. ve Seabrooke, L. (2009) *The Politics of Housing Booms and Busts*. London: Palgrave Macmillan.

Serdar, A. (2025) "Production of space and time in 'New' Turkey: Re-conquest and resistance in the making of Istanbul Airport", *Geoforum*, 162, 1-9.

Sönmez, M. (2015) *AK Faşizmin İnşaat İskelesi*. Ankara: Notabene Yayınları.

SPK (2025) *2025 Yılı İstatistik Bültenleri*, <https://spk.gov.tr>. Sermaye Piyasası Kurulu. Erişim adresi: <https://spk.gov.tr/istatistikler/aylik-istatistik-bultenleri/2025-yili-istatistik-bultenleri>, (Son Erişim Tarihi: 02/06/2026).

Stone, M. E. (2006) "What is housing affordability? The case for the residual income approach", *Housing Policy Debate*, 17(1), 151-184.

Taç, Z. A. (2022) "Varieties of Residential Capitalism in Turkey: State-Led Financialization of Housing", Ö. B. Özdemir Sarı, E. Aksoy, Khurami ve N. Uzun (Der.) *Housing in Turkey: Policy Planning Practice* içinde, New York: Routledge, 101-124.

TCMB (t.y.) *Konut Fiyat Endeksi*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Reel+Sektor+Istatistikleri/Konut+Fiyat+Endeksi/>, (Son Erişim Tarihi: 02/06/2026).

Torgersen, U. (1987) "Housing: the Wobbly Pillar under the Welfare State", *Scandinavian Housing and Planning Research*, 4(1), 116-126.

Türkün, A. (2011) "Urban Regeneration and Hegemonic Power Relationships", *International Planning Studies*, 16(1), 61-72.

- Walks, A. ve Clifford, B. (2015) "The political economy of mortgage securitization and the neoliberalization of housing policy in Canada", *Environment and Planning A: Economy and Space*, 47(8), 1624-1642.
- Wetzstein, S. (2017) "The global urban housing affordability crisis", *Urban Studies*, 54(14), 3159-3177.
- White, I. ve Nandedkar, G. (2021) "The housing crisis as an ideological artefact: Analysing how political discourse defines, diagnoses, and responds", *Housing Studies*, 36(2), 213-234.
- Yeşilbağ, M. (2016) "Hegemonyanın Harcı: AKP Döneminde İnşaata Dayalı Birikim Rejimi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71(2), 599-626.
- Yeşilbağ, M. (2019) "The state-orchestrated financialization of housing in Turkey", *Housing Policy Debate*, 30(4), 533-558.
- Yeşilbağ, M. (2020) "İnşaat Sektörünün Kriz Dinamikleri: Güncel Bir Değerlendirme", *Mülkiye Dergisi*, 44(1), 101-130.
- Yeşilbağ, M. (2022a) ANALİZ | "Sosyal Konut Projesi" konut krizine derman olur mu? | *soL haber, soL Haber Portalı*.
- Yeşilbağ, M. (2022b) "Statecraft on cement: The politics of land-based accumulation in Erdoğan's Turkey", *Urban Studies*, 59(13), 2679-2694.

Türkiye’de İş Cinayeti Davalarında Cezasızlığın Sağlanma Biçimleri: Toplu Ölümlü İş Felaketleri Üzerine Bir İnceleme (2003-2024)

Erhan Özşeker, Kırklareli Üniversitesi

ORCID: 0000-0002-3678-8210

E-Posta: erhan.ozseker@klu.edu.tr

Öz

Bu çalışma, Türkiye’de 2003-2024 döneminde yaşanan toplu ölümlü iş felaketlerinin ardından yürütülen yargısal süreçlerde cezasızlığın hangi somut biçimler aracılığıyla üretildiğini incelemektedir. Çalışmanın hareket noktası, işçi ölümlerini rastlantısal ‘kaza’lar olarak değil, öngörülebilir ve önlenabilir nitelikleri nedeniyle ‘iş cinayeti’ olarak kavramsallaştırılan eleştirel yaklaşımdır. Madencilik, inşaat ve patlayıcı imalatı gibi sektörlerde yaşanan ve kamuoyunda geniş yankı uyandıran yirmi vaka; iddianameler, mahkeme kararlarına ilişkin kayıtlar, sekizi Anayasa Mahkemesi (AYM) bireysel başvuru kararı olmak üzere yargısal belgeler ile meslek örgütü ve baro raporlarına dayanan nitel belge analiziyle karşılaştırmalı olarak çözümlenmiştir. Bulgular, cezasızlığın dört düzeyde işleyen mekanizmalar aracılığıyla üretildiğini göstermektedir: suç nitelendirmesi düzeyinde taksir–bilinçli taksir–olası kast ekseninde yapılan tercihler; usul araçları düzeyinde zaman aşımı, hükmün açıklanmasının geri bırakılması ve kamu görevlileri için soruşturma izni; delil düzeyinde kusuru dağıtan ve teknik dile hapseden bilirkişilik rejimi; kurumsal düzeyde ise üst düzey sorumluluğun dava dışına çıkarılması ve tazminatın cezai sorumluluğu ikame etmesi. Çalışma, bu mekanizmaların tekil yargı hataları olarak değil, birbirini tamamlayarak ve aşamalar boyunca birikerek işleyen kurumsal bir üretim süreci olarak kavranması gerektiğini ileri sürmekte; AYM’nin ihlal kararlarının dahi bu süreci kesintiye uğratmakta yetersiz kaldığını göstermektedir. 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu’nun yürürlüğe girmesinden önceki ve sonraki vakalarda gözlenen süreklilik, sorunun bir mevzuat eksikliğinden çok mevcut hukuki kurumların belirli bir yönde işletilmesinden kaynaklandığına işaret etmektedir. Bu çerçevede çalışma, iş cinayetlerinin süreklileşmesi ile faillerinin cezasız kalmasının aynı olgunun iki yüzü olduğunu; ceza yargısındaki cezasızlık çözülmeden işçi ölümlerinin önlenmesinin de beklenemeyeceğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İş Cinayetleri, Cezasızlık, Yaşam Hakkı, Bilinçli Taksir, Anayasa Mahkemesi.

Forms of Impunity in Work-Related Death Trials in Turkey: An Analysis of Mass-Fatality Workplace Disasters (2003–2024)

Abstract

This study examines the concrete forms through which impunity has been produced in judicial proceedings following mass-fatality workplace disasters in Turkey between 2003 and 2024. Its point of departure is the critical approach that conceptualises worker deaths not as accidental events but as ‘work murders’ owing to their foreseeable and preventable character. Twenty high-profile cases in mining, construction and explosives manufacturing are analysed comparatively through qualitative document analysis based on indictments, court records, individual application judgments of the Turkish Constitutional Court (TCC), and reports by bar associations and professional chambers. The findings show that impunity is produced through mechanisms operating at four levels: at the level of legal characterisation, choices along the axis of simple negligence, conscious negligence and *dolus eventualis*; at the procedural level, statutes of limitations, suspended pronouncement of verdicts and administrative authorisation requirements for the prosecution of public officials; at the evidentiary level, an expert-report regime that disperses fault and confines it to technical language; and at the institutional level, the insulation of senior corporate and state officials from prosecution and the substitution of compensation for criminal accountability. The study argues that these mechanisms should be understood not as isolated judicial failures but as an institutionalised process of production that operates cumulatively across stages, and shows that even the violation judgments of the TCC have proved insufficient to interrupt this process.

Keywords: Work Murders, Impunity, Right to Life, Conscious Negligence, Turkish Constitutional Court.

Giriş

13 Mayıs 2014 tarihinde Manisa’nın Soma ilçesinde, Türkiye Kömür İşletmelerinden (TKİ) alınan hizmet sözleşmesi kapsamında Soma Kömür İşletmeleri A.Ş. tarafından işletilen Eynez ocağında çıkan yangında 301 madenci hayatını kaybetti. Cumhuriyet tarihinin en büyük madencilik felaketi olan bu olayda şirket yöneticileri hakkındaki ceza davası, uzun yargılamalar, bozma kararları ve nitelendirme tartışmalarının ardından ancak kısmi mahkûmiyetlerle sonuçlanabildi. Denetim yükümlülüğünü yerine getirmeyen kamu görevlileri hakkındaki dava ise Anayasa Mahkemesinin

(AYM) ihlal kararıyla açılabilirdikten sonra, felaketin üzerinden on iki yıl geçmişken, 2026 yılında zaman aşımı nedeniyle düşürüldü (soL, 2026). Türkiye'nin yakın tarihindeki en görünür, en çok belgelenmiş ve en geniş kamuoyu desteğine sahip iş felaketi davasının bu sonucu, tekil bir yargısal başarısızlıktan fazlasına işaret etmektedir: 301 kişinin ölümünde payı olan kamu otoritesi, hukuk sisteminin olağan işleyişi içinde ve bu işleyiş sayesinde cezasız kalmıştır.

Soma istisna değildir. İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisinin (İSİG Meclisi) verilerine göre yalnızca 2025 yılında Türkiye'de en az 2105 işçi çalışırken hayatını kaybetmiş; Meclis, ülkede 'olağanlaştırılmış bir iş cinayetleri rejiminin' kalıcılığı tespiti yapmıştır (İSİG Meclisi, 2026). 2003'ten bu yana yaşanan toplu ölümlü felaketlerin listesi -Ermenek (2003 ve 2014), Küre (2004), Dursunbey (2006), Davutpaşa (2008), Mustafakemalpaşa (2009), Karadon (2010), OSTİM ve Çöllolar (2011), Esenyurt (2012), Kozlu (2013), Soma ve Torun Center (2014), Şirvan (2016), Cizre (2017), Hendek (2020), Amasra (2022), İliç, Beşiktaş ve Balıkesir (2024)- hem ölümlerin süreklileşmiş niteliğini hem de bu ölümleri izleyen yargısal süreçlerin şaşırtıcı biçimde benzer örüntüler sergilediğini ortaya koymaktadır. Felaketlerin ardından açılan davalarda sanıklar çoğunlukla alt ve orta kademe teknik personelden seçilmekte, suç 'taksir' düzeyinde nitelendirilmekte, kamu görevlileri idari izin mekanizmalarıyla korunmakta, yargılamalar zaman aşımı sınırına dek uzamakta ve verilen cezaların önemli bölümü ertelenmekte ya da seçenek yaptırımlara çevrilmektedir.

Bu çalışma, söz konusu örüntüyü kavramsal düzeyde ciddiye almayı önermektedir. Emek hareketinin ve işçi sağlığı savunucularının yaygınlaştırdığı 'iş cinayeti' kavramı, bu çalışmada retorik bir tercih olarak değil, analitik bir iddia olarak kullanılmaktadır.¹ İncelenen felaketlerin tamamında ölümler, önceden bilinen, raporlanmış ve önlenabilir risklerin, maliyet ve üretim baskısı altında sistematik olarak göz ardı edilmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Engels'in (1997 [1845]) on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'si için kullandığı 'toplumsal cinayet' kavramından bu yana eleştirel literatür, öngörülebilir ölümlerin failsiz bırakılmasının kendisinin açıklanması gereken bir toplumsal olgu olduğunu vurgulamaktadır. Ölümlerin 'kaza' olarak adlandırılması ile sorumluların 'taksirli' sayılması arasında, bu çalışmanın göstermeye çalışacağı gibi, kavramsal olduğu kadar hukuki-pratik bir süreklilik de vardır.

Çalışmanın temel sorusu şudur: Türkiye'de toplu ölümlü iş cinayetlerini izleyen ceza yargılamalarında cezasızlık hangi somut mekanizmalar

aracılığıyla üretilmektedir? Bu soru, mevcut literatürdeki önemli bir boşluğa işaret etmektedir. Türkiye’de iş felaketleri üzerine giderek genişleyen bir yazın bulunmakla birlikte, bu yazının ağırlığı felaketlerin nedenlerine, işçi sağlığı ve iş güvenliği (İSG) mevzuatının yetersizliklerine ve güvencesizleşme süreçlerine verilmiştir. Felaket sonrası yargısal süreçlere odaklanan öncü katkılar yok değildir: Özveri (2015; 2021), yargı dosyalarından hareketle hukuki çerçevenin iş cinayetleri karşısında fiilen nasıl askıya alındığını göstermiş; Can vd. (2021), kolektif dava takibi deneyiminden hareketle cezasızlıkla hukuki mücadelenin imkân ve sınırlarını tartışmıştır. Bununla birlikte bu katkılar, ağırlıkla hukuk pratiğinin içeriden gözlemine ve tekil dava deneyimlerine dayanmakta; davalar arası sistematik karşılaştırmaya dayanan, cezasızlığı bir ‘sonuç’ olarak değil kurumsal bir ‘üretim süreci’ olarak tipolojileştiren bir çözümleme henüz gelişmemiştir. Oysa cezasızlık, uluslararası insan hakları hukukunun da kabul ettiği gibi, yalnızca mağdurlara yönelik bir adaletsizlik değil; aynı zamanda ihlallerin yeniden üretilmesini olanaklı kılan yapısal bir koşuldur (Orentlicher, 2005). İncelenen dönemde aynı türden felaketlerin (üstelik kimi zaman aynı havzalarda, aynı işletme modelleriyle) tekrarlanması, cezasızlıkla önlenebilirlik arasındaki bu bağın ampirik göstergesidir.

İncelenen dönemin 2003’te başlatılması rastlantısal değildir. 2000’li yılların başı; madencilikte rödovans ve hizmet alımı uygulamalarının yaygınlaştığı, kamu üretiminin özel işletmecilere devrinin hızlandığı ve inşaat sektörünün büyüme rejiminin taşıyıcısı hâline geldiği bir dönüm noktasıdır. Dönemin sonunda yer alan İliç ise felaket-yargı döngüsünün güncel durumunu (üstelik uluslararası sermayenin doğrudan taraf olduğu bir yapıda) gözlemleme olanağı verir. Dönemselleştirmenin ikinci gerekçesi yargısalıdır: 2012’de bireysel başvuru yolunun açılması, iş cinayeti davalarının seyrini anayasal denetimin sonuçlarıyla birlikte izlemeyi mümkün kılmış; böylece aynı dönem içinde hem cezasızlığın üretimi hem de bu üretimin en üst yargı organınca tespiti aynı ampirik düzlemde karşılaştırılabilir hâle gelmiştir. Nihayet 2012’de 6331 sayılı Kanunun kabulü, dönemi mevzuat bakımından ikiye bölerek doğal bir karşılaştırma eksenini sunar: Bulguların gösterdiği gibi, kanun öncesi ve sonrası vakalarda cezasızlık mekanizmaları kayda değer bir süreklilik sergilemekte; bu süreklilik, sorunun mevzuat eksikliğiyle açıklanamayacağının en güçlü kanıtlarından birini oluşturmaktadır.

Çalışma, 2003-2024 döneminde yaşanan ve kamuoyunda geniş yankı uyandıran yirmi toplu ölümlü iş felaketinin yargısal süreçlerini nitel belge analiziyle incelemektedir. Birincil kaynaklar arasında AYM’nin, incelenen

vakaların beşine ilişkin sekiz bireysel başvuru kararı -Kozlu (B. No: 2014/18224), Karadon (B. No: 2015/8599), OSTİM/İvedik (B. No: 2014/11868 ve 2019/25821), Davutpaşa ceza ve tazminat yargılamaları (B. No: 2018/5075 ve 2020/35425) ve Soma’da kamu görevlilerine ilişkin iki karar (B. No: 2016/13649 ve 2021/6982)- özel bir yer tutmaktadır; çünkü bu kararlar, yargı sisteminin kendi iç denetim organının cezasızlık örüntülerini nasıl tespit ettiğini ve bu tespitlerin fiilî sonuçlarının ne olduğunu birlikte gözlemleme olanağı vermektedir. Makale beş bölümden oluşmaktadır. İzleyen bölümde cezasızlık kavramı, şirket suçları literatürü ve yaşam hakkının usuli boyutuna ilişkin içtihat üzerinden çalışmanın kuramsal çerçevesi kurulmakta; üçüncü bölümde yöntem ve vaka seçimi açıklanmaktadır. Dördüncü bölüm, bulguları cezasızlığın dört üretim düzeyi etrafında sunmakta; beşinci bölüm bu bulguları kuramsal çerçeveye yeniden ilişkilendirerek tartışmaktadır. Sonuç bölümü, bulguların hukuk politikası açısından içerimlerini ele almaktadır.

Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve: Cezasızlığın Üretimi

Cezasızlık Kavramı ve Uluslararası Çerçeve

Cezasızlık (*impunity*), uluslararası insan hakları hukukunda en sistematik biçimde Birleşmiş Milletler bünyesinde hazırlanan ilkeler dizisinde tanımlanmıştır. Joinet’nin (1997) raporuyla temelleri atılan ve Orentlicher (2005) tarafından güncellenen ilkelere göre cezasızlık, ihlal faillerinin soruşturulmasını, kovuşturulmasını, yargılanmasını ve mahkûm edilmeleri hâlinde uygun cezalara çarptırılmalarını sağlayacak süreçlerin (cezai, hukuki, idari ya da disiplinler düzeyde) fiilen ya da hukuken işletilmemesi durumudur. Bu tanımın iki unsuru, çalışmanın analitik çerçevesi bakımından önemlidir. İlk olarak tanım, cezasızlığı devletin dört ayrı pozitif yükümlülüğünün (hakikat, adalet, giderim ve tekrarlanmama güvencesi) ihlali olarak kurar; dolayısıyla cezasızlık yalnızca ‘ceza verilmemesi’ değildir, sürecin herhangi bir aşamasındaki işlevsizlik de cezasızlık üretebilir. İkinci olarak tanım, de jure (hukuki) ve de facto (fiilî) cezasızlık ayırımına olanak verir: İlki af yasaları, dokunulmazlıklar ve yargı yolunu açıkça kapatan düzenlemelerle; ikincisi ise soruşturmaların sürüncemede bırakılması, delillerin toplanmaması, davaların zaman aşımına uğratılması ve sembolik cezalarla işler.

Türkiye’deki iş cinayeti davaları bakımından bu ayırım kritik önemdedir; çünkü incelenen vakaların hiçbirinde yargı yolu biçimsel olarak kapatılmamıştır. Davalar açılmış, duruşmalar görülmüş, kimi sanıklara cezalar verilmiştir. Cezasızlık, sistemin dışında değil içinde; hukukun askıya alınmasıyla değil,

hukukun olağan araçlarının (nitelendirme takdiri, usul kurumları, bilirkişilik, idari izin mekanizmaları) belirli bir yönde ve birbirini tamamlayacak biçimde kullanılmasıyla üretilmiştir. Bu nedenle çalışma, cezasızlığı bir ‘sonuç’ ya da ‘eksiklik’ olarak değil, aktörleri, araçları ve aşamaları olan bir ‘üretim süreci’ olarak kavramsallaştırmakta; başlıktaki ‘sağlanma biçimleri’ ifadesi de bu sürecin edilgen değil etken niteliğine işaret etmektedir.

Şirket Suçlarından ‘Toplumsal Cinayete’: Eleştirel Kriminoloji Yazını

İşyeri ölümlerinin ceza adaleti sistemlerince neden istisnai biçimde hafif karşılandığı sorusu, eleştirel kriminolojinin kurucu sorularından biridir. Sutherland (1949), ‘beyaz yaka suçu’ kavramıyla, toplumsal statüsü yüksek faillerin işledikleri suçların hem hukuk kuralları hem de uygulama düzeyinde konvansiyonel suçlardan farklı (idari yaptırımlara, hukuk davalarına ve müzakereye açık) bir rejime tabi tutulduğunu göstermiştir. Bu çizgiyi işyeri ölümleri özelinde geliştiren Tombs ve Whyte (2007), ‘emniyet suçları’ (safety crimes) kavramıyla önemli bir tespit yapar: İşçi ölümleri, ceza hukukunun klasik kategorileriyle (kasıt, tekil fail, tekil mağdur, ayrık olay) uyumsuz görüldüğü için ‘gerçek suç’ sayılmamakta; örgütsel kararların birikimli sonuçları, hukukun bireyci fail anlayışı içinde eritilerek ‘kaza’ kategorisine havale edilmektedir. Yazarlara göre bu, hukukun teknik bir sınırlılığı değil, sınıfsal bir seçiciliğin hukuk biçimi içindeki görünümüdür; Pearce ve Tombs’un (1998) gösterdiği gibi, sermayenin düzenlenme biçimi ile suçun tanımlanma biçimi arasında yapısal bir bağ vardır.

İkinci kavramsal kaynak, devlet-şirket suçu (state-corporate crime) yaklaşımıdır. Michalowski ve Kramer’in (2006) geliştirdiği bu çerçeve, büyük ölçekli zararların çoğunlukla ne tek başına şirketlerin ne de tek başına devletin eseri olduğunu; kamu otoritesinin hedefleri, teşvikleri ve denetim tercihleri ile şirket kararlarının kesişiminde üretildiğini vurgular. Bu yaklaşım Türkiye’deki madencilik felaketleri bakımından açıklayıcıdır: Soma ve Ermenek gibi vakalarda ölümler, kamu kurumunun ruhsat sahibi olduğu sahaların rödovans ya da hizmet alımı sözleşmeleriyle özel işletmecilere devredildiği, üretim hedeflerinin kamu eliyle belirlendiği, denetimin ise aynı kamu otoritesince yürütüldüğü bir yapıda gerçekleşmiştir (TMMOB, 2014). Fail, bu yapıda kelimenin gerçek anlamıyla ‘kamu-özel ortaklığıdır’; cezasızlık analizi de bu nedenle şirket yöneticileriyle sınırlı tutulamaz, denetim makamlarının yargılanabilirliğini de kapsamak zorundadır.

Üçüncü kaynak, kavramsal soykütüğü en eskiye giden olandır. Engels (1997 [1845]), toplumun, bir bölümünü yaşamlarını erken yitirecekleri koşullara bilerek yerleştirmesini ve bu koşulları sürdürmesini ‘toplumsal cinayet’ olarak adlandırmış; failin tekil bir kişi olmamasının fiili cinayet olmaktan çıkarmadığını, yalnızca ‘kimsenin fail gibi görünmediği’ bir cinayet biçimi yarattığını ileri sürmüştür. Türkçedeki ‘iş cinayeti’ kavramı, İSiG Meclisinin raporlama pratiği üzerinden bu soykütüğe bağlanır: Kavram, ölümlerin kast düzeyindeki bireysel suçlar olduğunu değil, öngörülebilirlik ve önlenebilirlik ölçütleri karşısında ‘kaza’ kategorisinin açıklayıcı gücünü yitirdiğini iddia eder (İSiG Meclisi, 2026). Kavramın Engels’e uzanan soykütüğü Türkiye yazınında en sistematik biçimde Özveri (2021) tarafından kurulmuştur: Aynı ışkolunda, kimi zaman aynı işyerinde, aynı nedenlerle onlarca yıl boyunca tekrarlanan ölümlerin ‘kaza’ kategorisiyle açıklanamayacağını yargı dosyaları üzerinden gösteren Özveri, bu ölümleri kâr maksimizasyonu buyruğunun öngörülebilir sonucu olarak ‘iş cinayeti’ kavramıyla karşılamayı önerir. Bu çalışmada kavramın üstlendiği işlev tam olarak budur: ‘Kaza’ adlandırmasıyla ceza yargılamasındaki ‘taksir’ nitelendirmesi arasındaki süreklilik, cezasızlığın söylemsel zeminini oluşturur; kavramsal tercih bu zemini görünür kılar.

Yaşam Hakkının Usuli Boyutu: AİHM ve AYM İçtihadı

Cezasızlığın hukuki ölçütünü, bu çalışmanın kullandığı biçimiyle, yaşam hakkının usuli boyutuna ilişkin içtihat sağlar. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin (AİHM) Büyük Daire olarak verdiği Öneriyıldız/Türkiye kararı (B. No: 48939/99, 30/11/2004), tehlikeli faaliyetlerden kaynaklanan ölümler bakımından kurucu niteliktedir. Ümraniye çöplüğündeki metan patlamasında otuz dokuz kişinin ölümüne ilişkin bu kararda Mahkeme, Sözleşme’nin 2. maddesinin devlete yalnızca öldürmeme yükümlülüğü değil; tehlikeli faaliyetleri düzenleyen etkili bir mevzuat ve denetim sistemi kurma (maddi boyut) ile ölüm gerçekleştiğinde sorumluların belirlenmesini ve gerektiğinde cezalandırılmasını sağlayan etkili bir yargısal tepki gösterme (usuli boyut) yükümlülüğü de yüklediğini ortaya koymuştur. Karar, cezasızlık analizi bakımından iki ölçüt içerir: Ölüm, kamu görevlilerinin muhakemesini aşan bir ‘değerlendirme hatasından’ değil, bilinen risklere karşı ‘ağır ve bilinçli bir kayıtsızlıktan’ kaynaklanıyorsa, idari ya da hukuki sorumluluk yeterli değildir; ceza yargısının devreye girmesi gerekir. İkincisi, yargısal tepkinin varlığı değil caydırıcılığı esastır; süreç, benzer ihlallerin önlenmesini sağlayacak nitelikte olmalıdır.

Öneriyıldız sonrası içtihat, caydırıcılık ölçütünü giderek somutlaştırmıştır. AİHM’e göre etkili yargısal tepki; soruşturmanın makul süratle ve bağımsız

biçimde yürütülmesini, sorumluluğun yalnızca doğrudan uygulayıcılarla sınırlı tutulmamasını ve mahkûmiyet hâlinde cezanın fiilin ağırlığıyla açık orantısızlık içinde olmamasını gerektirir. Zaman aşımı ve af benzeri kurumların yaşam hakkı ihlallerinde uygulanması içtihadta sistematik biçimde sorunlu bulunmuş; sembolik ya da infaz edilmeyen cezaların, yargılamanın biçimsel olarak tamamlanmış olmasına rağmen usuli yükümlülüğü karşılamadığı vurgulanmıştır. Bu ölçütler, Türkiye’deki iş cinayeti davalarının değerlendirilmesi için elverişli bir dış çıpa sunar: İncelenen vakaların önemli bölümünde süreçler, tam da bu içtihadın ihlal saydığı güzergâhta (gecikme, hafif nitelendirme, erteleme, düşme) ilerlemiştir.

AYM, bireysel başvuru yolunun 2012’de açılmasından sonra bu içtihadı Anayasa’nın 17. maddesine taşımış ve iş felaketleri özelinde bir cezasızlık doktrini geliştirmiştir. Bu çalışmada incelenen sekiz karar, doktrinin hem içeriğini hem sınırlarını gösterir. Kozlu başvurusunda (AYM, B. No: 2014/18224) Mahkeme, maden ölümlerinde etkili soruşturma yükümlülüğünün kamu görevlilerini de kapsadığını; Davutpaşa’ya ilişkin kararında (AYM, B. No: 2018/5075) bir kamu görevlisi hakkındaki davanın zaman aşımından düşmesinin ve diğerlerinin cezalarının ertelenmesinin, yargısal tepkiyi caydırıcılıktan yoksun bıraktığını ve yaşam hakkını usuli boyutuyla ihlal ettiğini tespit etmiştir. Soma’ya ilişkin kararında ise (AYM, Ahmet Mutluer ve diğerleri, B. No: 2021/6982, 21/11/2023) denetimle yükümlü kamu görevlileri hakkında soruşturma izni verilmemesini yaşam hakkına aykırı bulmuştur. Aynı doktrin başka vakalarda da işlemiştir: AYM, Soma’da kamu görevlileri hakkında soruşturma izni verilmemesini daha 2020’de ihlal saymış (AYM, B. No: 2016/13649); OSTİM/İvedik patlamalarının tazminat boyutunda da yaşam hakkının usuli boyutunun ihlal edildiğini tespit etmiştir (AYM, B. No: 2019/25821). Buna karşılık aynı patlamaların ceza boyutuna ve Karadon maden faciasına ilişkin başvuruları kabul edilemez bulması (AYM, B. No: 2014/11868; 2015/8599), doktrinin sınırlarını ve denetimin istikrarsızlığını göstermektedir. Bu kararlar dizisi çift yönlü bir veri sunar: Bir yandan yargı sisteminin en üst denetim organı, bu çalışmanın ‘cezasızlık mekanizmaları’ olarak adlandırdığı örüntülerin önemli bölümünü (zaman aşımı, erteleme, soruşturma izni) bizzat tespit ve tescil etmiştir. Öte yandan, dördüncü bölümde gösterileceği gibi, ihlal kararlarının ardından yeniden başlatılan süreçler de aynı mekanizmalara yenik düşmüştür; bu durum, cezasızlığın anayasal denetime rağmen kendini yeniden üretebilen kurumsal derinliğini gösterir.

Türkiye Bağlamı: Emek Rejimi, Denetim ve Ceza Hukuku Araçları

Kuramsal çerçevenin son halkası, mekanizmaların içinde işlediği yapısal bağlamdır. 2000’li yıllarda Türkiye’de kurulan yeni emek rejimi literatürde iki tamamlayıcı kavramla nitelendirilmiştir. Çelik (2015), esnekleştirmenin sendikal hakların bastırılmasıyla iç içe yürüdüğü bu yapıyı ‘otoriter esnekleştirme’ olarak adlandırmakta; aynı yazar, Burawoy’dan ödünç aldığı kavramla, hak arayan işçinin kolayca işten atıldığı, grevlerin sistematik olarak engellendiği ve işçilerin çalışırken iş cinayetlerine kurban gittiği bu düzeni ‘despotikemekrejimi’ olarak tanımlamaktadır (Çelik, 2022). Adaman vd. (2019) ise tabloya birikim rejimi boyutunu ekler: Hızlı büyümeyi bütün toplumsal sorunların çözümü olarak kodlayan ‘neoliberal kalkınmacılık’ ile kırsal mülksüzleşmeye yaslanan ekstraktivizmin kesişiminde, kamu sahalarının alım garantili rödovans/hizmet alımı sözleşmeleriyle özel işletmecilere devri, üretim baskısı ile güvenlik yatırımı arasındaki gerilimi yapısal hâle getirmiştir. Soma’da ölümlerin gerçekleştiği işletme modeli (kamunun ruhsat sahibi ve alıcı, özel şirketin üretici olduğu, ton başına maliyet düşürmeye endeksli, işe alımın ‘dayıbaşı’ denilen enformel ara katmanlarla yürütüldüğü yapı) bu dönüşümün simgesi hâline gelmiştir (Adaman vd., 2019; TMMOB, 2014; TBB, 2014). 2012’de kabul edilen 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu, mevzuat düzeyinde görece kapsayıcı bir çerçeve kurmuş olmakla birlikte; denetim sıklığı, iş güvenliği uzmanlığının işverene bağımlı istihdam yapısı ve yaptırımların caydırıcılığı bakımından uygulamayla arasında kalıcı bir açığı oluşturmuştur. Özveri’nin (2021) gösterdiği gibi bu açığı rastlantısal değildir: İş denetiminin Ortak Sağlık ve Güvenlik Birimleri üzerinden piyasaya açılması, işçi sağlığı denetiminin bizzat taşeronlaştırılması anlamına gelmiş; işverenle sözleşme ilişkisi içindeki uzman ve hekimlerin güvencesizliği, denetimi fiilen ‘ne kadar ödersen o kadar az denetlerim’ ilişkisine dönüştürmüştür. Bu açığı, ceza yargılamalarında da yankılanır: Mevzuata biçimsel uygunluk, kusur değerlendirmelerinde işveren lehine bir karine gibi işleyebilmektedir.

Ceza hukuku araçları bu bağlam içinde anlam kazanır. 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu (TCK), ölümlü iş felaketlerinde üç nitelendirme basamağı sunar: taksirle öldürme (m. 85), öngörülen neticenin göze alındığı hâllerde cezayı artıran bilinçli taksir (m. 22/3) ve neticenin kabullenildiği hâllerde kasten öldürme hükümlerini devreye sokan olası kast (m. 21/2). Usul düzleminde, 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanununun (CMK) 231. maddesindeki hükmün açıklanmasının geri bırakılması (HAGB) kurumu, iki yıl ve altındaki cezaları denetim süresi sonunda bütün sonuçlarıyla ortadan kaldırma olanağı vermiş; kamu görevlileri bakımından 4483 sayılı Kanun, soruşturmayı idari merciin iznine bağlamıştır. Zaman aşımı rejimi (TCK m. 66-67) ise, bilhassa

‘görevi kötüye kullanma’ (m. 257) gibi görece hafif suç nitelendirmeleriyle birleştğinde, uzayan yargılamaların kendiliğinden sonlanmasının yolunu açar. İzleyen bölümlerde gösterileceği gibi, cezasızlık tam da bu araçların (her biri meşru bir hukuki gerekçeyle sahip kurumların) belirli bir bileşim içinde ve sistematik olarak aynı yönde kullanılmasıyla sağlanmaktadır.

Türkiye’de cezasızlık kavramı akademik ve kamusal tartışmaya büyük ölçüde siyasal şiddet, işkence ve faili meçhul cinayetler bağlamında girmiş; kavramın emek alanına taşınması ise ağırlıklı dava izleme pratiği üzerinden, barolar, meslek örgütleri ve İŞİG Meclisi gibi aktörlerin raporlama çalışmalarıyla gerçekleşmiştir. Taşınmanın en açık ifadesi, geçiş dönemi adaleti tartışmaları içinde iş cinayetlerinin müstakil bir cezasızlık alanı olarak ele alınmaya başlanmasıdır: Davutpaşa’dan itibaren kolektif dava takibini örgütleyen Adalet Arayan İşçi Aileleri deneyimini aktaran Can vd. (2021: 41), iş cinayeti davalarını ‘cezasızlık iradesinin en sarıh görüldüğü alanlardan biri’ olarak nitelendirir; ailelerin adalet nöbetlerinde Cumartesi Anneleri’nden ilham almış olması, siyasal şiddet alanındaki cezasızlıkla emek alanındaki cezasızlık arasındaki sürekliliğin simgesel kanıtıdır. Yine de bu taşınmanın kuramsal sonuçları yeni yeni işlenmektedir. Oysa iş cinayetleri, cezasızlık literatürünün klasik nesnelerinden önemli bir noktada ayrılır: Siyasal şiddet vakalarında cezasızlık çoğunlukla failin devletle özdeşliğinden kaynaklanan açık bir koruma ilişkisine dayanırken, iş cinayetlerinde koruma, piyasa ilişkilerinin olağan hukuki formları içinde (sözleşme serbestisi, teşebbüs özgürlüğü, kusur sorumluluğu) örtük biçimde işler. Bu fark, iş cinayetlerindeki cezasızlığı hem daha az görünür hem de daha dirençli kılar: Ortada savunulması gereken bir ‘istisna hâli’ değil, savunulmasına gerek dahi duyulmayan bir ‘olağan işleyiş’ vardır. Bu çalışmanın Türkiye yazınına katkısı, tam da bu olağan işleyişin parçalarını (tekil davalardan damıtılmış izlenimler düzeyinden çıkarıp) vakalar arası karşılaştırmayla sistematik bir tipolojiye bağlama girişimidir.

Yöntem ve Kapsam

Çalışma, nitel belge analizine dayanmaktadır. Vaka evreni, 2003-2024 döneminde Türkiye’de yaşanan, en az yedi işçinin hayatını kaybettiği ve yargısal süreci kamuya açık kaynaklardan izlenebilen yirmi toplu ölümlü iş felaketinden oluşmaktadır (Tablo 1). Vakaların madencilik ağırlıklı olması bir seçim yanlılığı değil, toplu ölümlerin sektörel dağılımının yansımasıdır; bununla birlikte inşaat (Torun Center, Esenyurt), patlayıcı imalatı ve savunma sanayii (Davutpaşa, Hendek, Balıkesir mühimmat fabrikası) ve hizmet sektörü (Beşiktaş gece kulübü) vakaları da kapsanarak mekanizmaların sektörler-üstü

niteliği sınanmıştır. Toplu ölümlü felaketlerin seçilmesinin analitik gerekçesi şudur: Bu vakalar, kamuoyu ilgisinin, siyasi taahhütlerin, müdahil avukatlığın ve delil olanaklarının en yüksek olduğu durumları temsil eder; cezasızlık bu ‘en görünür’ vakalarda dahi üretilebiliyorsa, tekil ölümlerle sonuçlanan ve kamuoyunun izlemediği binlerce vakada mekanizmaların çok daha dirençsiz işlediği kabul edilebilir.

Veri seti üç katmandan oluşmaktadır. Birincil katmanda AYM’nin sekiz bireysel başvuru kararı (B. No: 2014/18224; 2014/11868; 2015/8599; 2016/13649; 2018/5075; 2019/25821; 2020/35425; 2021/6982) ile AİHM’in Öneriyıldız/Türkiye kararı yer almaktadır; bu kararlar, ilk derece yargılamalarının seyrini ayrıntılı biçimde özetledikleri için aynı zamanda dolaylı birer dava kaydı işlevi görmektedir. İkincil katman; meslek örgütleri (TMMOB), barolar (TBB) ve İSiG Meclisi raporları ile dava izleme haberlerinden oluşmaktadır. Üçüncü katman, mevzuat metinleridir. Çalışmanın temel sınırlılığı, Ulusal Yargı Ağı Bilişim Sistemi (UYAP) kayıtlarına ve ilk derece mahkemelerinin gerekçeli kararlarının tamamına doğrudan erişilememiş olmasıdır;² bu nedenle dava süreçlerine ilişkin tespitler, birden fazla bağımsız kaynak tarafından doğrulanabilen bilgilerle sınırlı tutulmuştur. Analiz stratejisi, vaka içi süreç izleme ile vakalar arası örüntü karşılaştırmasının birleştirilmesine dayanmakta; her vakanın yargısal seyri soruşturma, iddianame, kovuşturma, kanun yolu ve infaz aşamalarına ayrıştırılarak cezasızlığın hangi aşamada, hangi araçla üretildiği kodlanmaktadır. Kodlama, önceki araştırma aşamasında geliştirilen yirmi maddelik mekanizma dökümünden hareketle yapılmış; mekanizmalar, analitik tutumluluk amacıyla dördüncü bölümde sunulan dört düzeye indirgenmiştir. Bir örüntünün ‘mekanizma’ sayılabilmesi için iki ölçüt aranmıştır: en az üç vakada bağımsız olarak gözlenmesi ve sonucu (isnadın düzeyi, sanık çevresi, cezanın infaz edilebilirliği ya da sürecin tamamlanabilirliği üzerinden) cezasızlık yönünde etkilemesi. AYM kararlarında ihlal gerekçesi olarak tescil edilen mekanizmalar (zaman aşımı, erteleme/HAGB, soruşturma izni, soruşturmanın etkisizliği), yargı sisteminin kendi kabulü niteliğinde oldukları için analizde çapa işlevi görmüştür.

Yıl	Felaket	Can Kaybı	Yargısal sürecin özeti
2003	Ermenek maden faciası (Karaman)	10	Sınırlı kovuşturma; kamusal izleme zayıf
2004	Küre bakır madeni yangını (Kastamonu)	19	Taksir nitelendirmesi; kısa süreli cezalar

2006	Dursunbey maden faciası (Balıkesir)	17	Taksir nitelendirmesi; erteleme uygulamaları
2008	Davutpaşa patlaması (İstanbul)	21	Kamu görevlilerine erteleme/HAGB; bir dosyada zamanaşımı; AYM ihlal kararı (B. No: 2018/5075; 2020/35425)
2009	Mustafakemalpaşa maden faciası (Bursa)	19	Yargıtay olası kast yönünde iki kez bozdu (son: 24/1/2019); 20/9/2022 olası kast hükmü Yargıtay'ca onanarak kesinleşti (12. CD, 25/5/2023), ancak kazanılmış hak nedeniyle infaz taksir düzeyinde (5 ila 6 yıl 8 ay) kaldı (Saymaz, 2022)
2010	Karadon maden faciası (Zonguldak)	30	Dört yıl sonra karar; 5 sanığa 5–10 yıl (Sabah, 2014); AYM tazminat başvurusunu kabul edilemez buldu (B. No: 2015/8599); kimi beraat kararı Yargıtay'ca bozuldu (12. CD, 26/1/2023)
2011	OSTİM/İvedik patlamaları (Ankara)	20	Uzayan yargılama; erteleme ve adli para uygulamaları; ceza başvurusu kabul edilemez (B. No: 2014/11868), tazminat davasında AYM ihlal kararı (B. No: 2019/25821)
2011	Çöllolar kömür sahası göçüğü (Kahramanmaraş)	11	Sanıkların çoğu (19 kişi) beraat; 4 yöneticinin cezası adli para cezasına çevrilip 24 ay taksite bağlandı; Yargıtay onadı (12. CD, 23/1/2020)
2012	Esenyurt AVM şantiyesi çadır yangını (İstanbul)	11	Basit taksir; asıl işveren beraat, taşeron firma sahipleri ve iş güvenliği uzmanları mahkûm (Saymaz, 2016)
2013	Kozlu maden faciası (Zonguldak)	8	Etkisiz soruşturma; AYM ihlal kararı (B. No: 2014/18224); ceza davası Yargıtay'ca bozuldu (12. CD, 20/6/2023)
2014	Soma maden faciası (Manisa)	301	Şirket yöneticilerine bilinçli taksirden kısmi mahkûmiyet; kamu görevlileri davası 2026'da zamanaşımından düştü; AYM ihlal kararları (B. No: 2016/13649 ve 2021/6982)
2014	Torun Center asansör faciası (İstanbul)	10	Şirket sahipleri hakkında kovuşturmayla yer yok kararı; tazminat sonrası şikâyetten vazgeçmeler
2014	Ermenek maden faciası (Karaman)	18	Ocak sahibi dâhil 7 sanığa mahkûmiyet; istinafta cezalar artırıldı (AA, 2021)

2016	Şirvan maden göçüğü (Siirt)	12	Taksir nitelendirmesi; sınırlı mahkûmiyet
2017	Cizre maden göçüğü (Şırnak)	8	Ruhsatsız/denetimsiz saha; etkisiz kovuşturma
2020	Hendek havai fişek fabrikası patlaması (Sakarya)	7	Sahiplere 16 yıl 3 ay; Yargıtay olası kast yönünde bozdu (12. CD, 2/12/2024); mahkeme 2025'te direndi, fabrika sahibini güvenceyle tahliye etti (Medyascope, 2025b)
2022	Amasra maden faciası (Bartın)	43	20 sanığa bilinçli taksirden 3 yıl 1 ay–17 yıl; 3 beraat; aileler kararı yetersiz buldu (Medyascope, 2025a); cezalar istinafta onandı (Sakarya BAM, 16/3/2026), temyiz yolu açık
2024	İliç maden faciası (Erzincan)	9	43 sanığa 'basit taksir' isnadı; şirket tüzel kişiliğine ilişkin talepler reddedildi; 2026'da tutuklu kalmadı, savcı 13 sanık için mütalaa verdi; dava sürüyor (Cumhuriyet, 2026)
2024	Beşiktaş gece kulübü yangını (İstanbul)	29	22 sanık; ek bilirkişi 'öngörülebilir ve önlenabilir' dedi; yargılama İstanbul 27. AĞM'de sürüyor
2024	Balıkesir mühimmat fabrikası patlaması	11	İddianame 2025'te kabul; 2026'da taksirden mahkûmiyet; ana sanıklara ~9 yıl 2 ay (Balıkesir 3. AĞM)

Tablo 1. İncelenen Vakalar ve Yargısal Sonuçların Özeti. Sonuç sütunu, çalışmanın yazıldığı tarihteki (Temmuz 2026) durumu özetlemektedir. (Yazar tarafından dava kayıtları, AYM kararları ve basın taramasından derlenmesiyle oluşturulmuştur)

Bulgular: Cezasızlığın Dört Üretim Düzeyi

Vakalar arası karşılaştırma, cezasızlığın birbirinden bağımsız görünen ancak fiilen birbirini tamamlayan dört düzeyde üretildiğini göstermektedir: suçun nitelendirilmesi, usul araçları, bilirkişilik rejimi ve kurumsal yalıtım. Bu düzeyler bir sıralama değil bir bileşimdir; tek bir davada birden fazlası aynı anda işleyebilmekte ve birinin aşılması hâlinde diğeri devreye girebilmektedir.

Suç Nitelendirmesi: Taksirin Çekim Gücü

Cezasızlığın ilk ve belirleyici üretim alanı, ölümlerin hukuki adlandırılmasıdır. TCK'nin sunduğu taksir–bilinçli taksir–olası kast basamakları, kâğıt üzerinde, failin risk karşısındaki öznel konumuna göre kademelenen bir ölçek kurar.

Uygulamada ise incelenen vakaların tamamında iddianameler kural olarak en alt basamaktan (basit taksirden) düzenlenmiş; bilinçli taksir ancak yargılama sırasında, müdahil avukatların ısrarı ve kimi zaman kanun yolu denetimiyle gündeme gelebilmiş; olası kast nitelendirmesi ise, kimi vakada mahkeme hükmüne geçebilmiş olsa da fiilî cezaya neredeyse hiçbir vakada dönüşmemiştir. Bu örüntünün en açıklayıcı örneği Soma yargılamasıdır. İlk derece mahkemesi 2018’de şirket yönetim kurulu başkanına basit taksirden on beş yıl ceza vermiş ve sanık ertesi yıl tahliye edilmiştir; Yargıtay 12. Ceza Dairesi 2020’de fiilin olası kast kapsamında değerlendirilmesi gerektiğine hükmetmiş, ancak bu karar Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığının itirazı üzerine kaldırılarak nitelendirme bilinçli taksire sabitlenmiş; yeniden yargılamada verilen yirmi yıllık ceza bu çerçevede onanmıştır (Serbestiyet, 2021; NTV, 2021). Üç yüz bir kişinin öldüğü, ocaktaki riskin aylar öncesinden raporlandığı bir vakada dahi olası kastın ‘geri çevrilmesi’, nitelendirme basamaklarının fiilen bir tavana dönüştüğünü gösterir: İşçi ölümlerinde kabul edilebilir azami isnat, bilinçli taksirdir. Oysa ceza hukuku, örgütlü kayıtsızlığın kasta yaklaşan hâlleri karşısında araçsız değildir: Özveri (2015), güvenlik önlemi alma yükümlülüğünün bilinçli ve süreklilik arz eden ihmalinin, ihmali davranışla kasten öldürme (TCK m. 83) kapsamında değerlendirilebileceğini savunur; Soma’da şirket yönetiminin ton başına üretim maliyetini 140 dolardan 24 dolara düşürmekle övündüğünün kayıtlara geçmiş olması (Özveri, 2021), ‘öngörülen neticenin kabullenilmesi’ tartışmasının soyut bir kurgu olmadığını gösterir.

Nitelendirmenin sonuçları yalnızca ceza miktarına ilişkin değildir. Basit taksir; HAGB, erteleme ve adli para cezasına çevirme gibi bireyselleştirme kurumlarının kapısını açar, zaman aşımı sürelerini kısaltır ve (belki en önemlisi) olayı ‘dikkatsizlik’ söylemine yerleştirerek örgütlü karar süreçlerini görünmez kılar. İlişki faciası bu bakımdan güncel bir sınama sunmaktadır: Dokuz işçinin siyanürlü liç yığını altında kaldığı, bilirkişi raporlarının güvenlik katsayısının olumsuz senaryolar altında hiç sınanmadığını ve yöneticilerin ‘ağır derecede özene aykırı’ davrandığını tespit ettiği olayda (T24, 2024a), iddianame kırk üç sanık hakkında basit taksirden düzenlenmiş; şirketin üst yönetimi bakımından bilinçli taksir isnadı dahi tercih edilmemiştir (Cumhuriyet, 2026). Amasra’da ise mahkeme bilinçli taksiri kabul etmekle birlikte, verilen cezaların önemli bölümünün alt sınırdan belirlenmesi, kırk üç ölümün karşılığının sanıkların çoğu bakımından üç ila dokuz yıl aralığında kalması sonucunu doğurmuştur (Medyascope, 2025a). Nitelendirme düzeyindeki bu sistematik aşağı çekme eğilimi, tekil hâkim tutumlarıyla açıklanamayacak bir kurumsal varsayımı yansıtır: Üretim faaliyeti sırasında

gerçekleşen ölüm, aksi olağanüstü biçimde kanıtlanmadıkça, ‘istenmemiş’ sayılır. Bu karinenin söylemsel altyapısı da vardır: Soma’nın ardından en üst siyasal düzeyde dile getirilen, ölümün ‘madenciliğin fitratında’ olduğu söylemi, ölümleri işin doğasına havale ederek hukuki sorumluluk sorusunun daha sorulmadan kapanmasına zemin hazırlamıştır (Adaman vd., 2019).

Nitelendirme örüntüsünün dikkat çekici bir yönü, bilinçli taksir ve olası kast kavramlarının başka suç alanlarındaki uygulamasıyla karşılaştırıldığında ortaya çıkar. Yargıtay içtihadında olası kast, özellikle trafik ve bireysel şiddet vakalarında, failin öngördüğü neticeyi ‘kabullenmiş’ sayılması için görece işlevsel ölçütlerle uygulanabilmektedir. İş cinayetlerinde ise aynı kavram, örgütlü ve süreklilik arz eden risk bilgisine (denetim raporlarına, işçi şikâyetlerine, önceki olaylara) rağmen istisnasız biçimde ya geri çevrilmekte ya da (nitelendirme kabul edilse dahi) fiilî sonucundan koparılarak etkisiz kılınmaktadır. Soma’da Yargıtay dairesinin olası kast yönündeki bozma kararının, başsavcılık itirazı yoluyla ve daire üyelerinin değişmesinin ardından ortadan kaldırılması (Serbestiyet, 2021), bu geri çevirmenin hukuki-teknik olduğu kadar kurumsal bir tercih olduğunu düşündürmektedir. Nitelendirmenin bu etkisizleştirilmesi Soma’ya özgü de değildir: 2009 Bursa Mustafakemalpaşa (Bükköy) grizu faciasında Yargıtay 12. Ceza Dairesi, iş kazalarında ilk kez, sanıkların ‘olursa olsun’ düzeyindeki tutumunu olası kast sayarak yerel mahkemenin taksir hükümlerini iki kez bozmuş (son olarak 24/1/2019); yeniden yargılamada mahkeme 20 Eylül 2022’de olası kastla öldürmeden mahkûmiyet kurmuş ve bu hüküm Yargıtay’ca onanarak kesinleşmiştir (Yargıtay 12. CD, E. 2023/586, K. 2023/1827, 25/5/2023). Ne var ki, aileler tazminatla şikâyetten vazgeçtiği ve karara yalnızca sanıklar temyiz ettiği için işleyen ‘kazanılmış hak’ (aleyhe hüküm kurma yasağı), fiilî cezayı taksir düzeyine (beş sanık için 5 ila 6 yıl 8 ay hapse) sabitlemiş; infaz indirimleriyle birlikte sanıkların cezaevine girmesi dahi beklenmemektedir (Saymaz, 2022). Böylece bir işçi ölümü, en üst yargı organınca kesin biçimde ‘olası kastla öldürme’ sayılsa dahi, fiilî ceza taksir düzeyinde kalabilmektedir. Kavramların bu asimetrik uygulanışı, ceza hukukunun kusur ölçeğinin sınıfsal bir filtreyle çalıştığı yönündeki eleştirel tezi (Tombs ve Whyte, 2007) Türkiye bağlamında somutlaştırır: Aynı öngörü ve kabullenme standardı, failin toplumsal konumuna göre farklı sonuçlar üretmektedir.

Usul Araçları: Zaman Aşımı, HAGB ve Soruşturma İzni

İkinci üretim düzeyi, ceza muhakemesinin olağan kurumlarının cezasızlık yönünde işletilmesidir. Bu düzeyin üç temel aracı vardır. İlki zaman aşımıdır. İş cinayeti davalarında zaman aşımı, kendiliğinden işleyen nötr bir süre

değil; nitelendirme tercihleri ve yargılama temposuyla birlikte üretilen bir sonuçtur. Davutpaşa'da yirmi bir kişinin ölümüne ilişkin yargılamada bir belediye görevlisi hakkındaki dava Yargıtay aşamasında zaman aşımından düşmüş, diğer kamu görevlilerinin cezaları ertelenmiş; AYM bu tabloyu yaşam hakkının ihlali olarak tescil etmiştir (AYM, B. No: 2018/5075; Gazete Duvar, 2022). Soma'da ise mekanizma daha da çarpıcı biçimde işlemiştir: Kamu görevlilerinin soruşturulmasına ancak AYM'nin ihlal kararı üzerine, felaketten dokuz yıl sonra hazırlanan iddianameyle başlanabilmiş (T24, 2024b); 'görevi kötüye kullanma' isnadının sekiz yıllık olağan zaman aşımı süresi, dava henüz istinaf aşamasındayken dolmuş ve on altı sanık hakkındaki dava 2026'da düşürülmüştür (soL, 2026). Burada zaman aşımı, geciken adaletin teknik sonucu gibi görünse de gecikmeyi üreten soruşturma izni süreçleri ve hafif suç nitelendirmesiyle birlikte okunduğunda, cezasızlığın âdeta planlanabilir bir güzergâhı hâline gelir: Isnat hafif tutulduğunda zaman aşımı kısılır; izin süreçleri uzadığında sürenin dolması kesinleşir.

İkinci araç, hükmün açıklanmasının geri bırakılmasıdır. HAGB, iki yıl ve altındaki cezalarda hükmün hiç doğmamış sayılmasına olanak vererek, alt sınırdan belirlenen taksir cezalarını fiilen yaptırımsızlığa çevirmiştir. Davutpaşa yargılamasında kamu görevlileri hakkındaki mahkûmiyetlerin erteleme ve HAGB'yle sonuçsuz bırakılması, AYM'nin ihlal tespiti merkezinde: Mahkemeye göre bu uygulama, 'yargısal tepkinin caydırıcılığı' ölçütünü karşılamamaktadır (AYM, B. No: 2018/5075). AYM'nin genel norm denetiminde CMK m. 231'i 2023'te iptal etmesi³ bu mekanizmanın geleceğini belirsizleştirmekle birlikte, incelenen dönemin davaları bakımından HAGB, özellikle denetim zafiyeti nedeniyle yargılanan kamu görevlileri ve alt kademe teknik personel için standart çıkış yolu işlevi görmüştür. Üçüncü araç, 4483 sayılı Kanunun öngördüğü soruşturma izni rejimidir. İncelenen vakalarda izin mekanizması, denetim makamlarının yargılanabilirliğini idarenin kendi takdirine bırakarak çifte bir işlev üstlenmiştir: İzin verilmediğinde soruşturma hiç başlanamakta; izin süreci yargı yoluyla aşıldığında ise (Davutpaşa'da Danıştay kararıyla, Soma'da AYM kararıyla) kazanılan zaman, zaman aşımına dönüşmektedir. Cezasızlık burada iki aracın ardışık kullanımıyla, deyim yerindeyse bir 'bayrak yarışıyla' sağlanmaktadır. Soma bu bayrak yarışının en belgeli örneğidir: AYM, kamu görevlileri hakkında soruşturma izni verilmemesini bir kez değil, biri 2020 diğeri 2023 tarihli iki ayrı kararıyla (AYM, B. No: 2016/13649; 2021/6982) yaşam hakkının usuli boyutunun ihlali saymış ve ihlalin giderilmesi için yeniden yargılama yolunu göstermiştir; buna karşın izin süreçlerinde tüketilen yıllar, yukarıda değinilen zaman aşımıyla düşmeyi engelleyememiştir. Mekanizmanın

tersten işleyişi OSTİM/İvedik'te görülür: AYM, kamu görevlileri hakkında soruşturma izni verilmemesine yönelik başvuruyu, sorumluluğun özel şirket yetkililerinde bulunduğu gerekçesiyle kabul edilemez bulmuştur (AYM, B. No: 2014/11868); böylece izin rejimi kimi vakada anayasal denetimden geçerek meşruiyet dahi kazanabilmektedir.

HAGB'nin tamamlayıcısı, cezanın ertelenmesi (TCK m. 51) ile kısa süreli hapsin adli para cezasına ya da seçenek yaptırımlara çevrilmesi (m. 50) kurumlarıdır. Alt sınırdan belirlenen taksir cezaları bu kurumlarla birleştiğinde, çok sayıda sanık bakımından hiç infaz edilmeyen hükümler üretmiştir. İnfaz aşaması, cezasızlığın literatürde en az incelenen halkasıdır; oysa denetimli serbestlik ve koşullu salıverilme düzenlemeleri, kesinleşen istisnai mahkûmiyetlerin fiilî infaz sürelerini de önemli ölçüde kısaltmaktadır. Soma'da hükmedilen cezalar ile fiilen cezaevinde geçirilen süreler arasındaki makasın, felaketin her yıldönümünde kamuoyunda yeniden tartışılması (Euronews, 2025), 'verilen ceza' ile 'çekilen ceza' ayrımının davaların toplumsal meşruiyet algısındaki merkezî yerini göstermektedir. Cezasızlık analizi bu nedenle hüküm anında değil, infazın tamamlandığı ya da tamamlanmadığı anda kapanan bir hesapla yapılmalıdır.

Usul düzeyinin daha az görünür bir aracı, kanun yolu aşamasındaki bozma-yeniden yargılama döngüleridir. Hendek'te yedi işçinin öldüğü patlamaya ilişkin davada fabrika sahiplerine 2022'de bilinçli taksirden verilen 16 yıl 3 aylık cezalar, Yargıtay 12. Ceza Dairesince olası kast yönünde bozulmuş (2/12/2024); ancak yeniden yargılamada mahkeme önceki hükmünde direnmiş ve tutuklu sanığı 2025'te ev hapsi ile güvence bedeli karşılığında tahliye etmiştir (Medyascope, 2025b). Yargıtay'ın olası kast ısrarına karşı yerel mahkemenin bu direnci, Bükköy ve Soma'da gözlenen örüntünün güncel bir yinelenmesidir. Bozma kararının kendisi hukuka aykırı olmasa da döngünün fiilî sonucu; kesin hükmün yıllarca ertelenmesi, tutukluluk sürelerinin dolması ve infazın belirsizleşmesidir. Benzer biçimde Soma'da ilk hükmün bozulup nitelendirmenin iki kez değişmesi, kesinleşmeyi felaketten sekiz yıl sonrasına taşımıştır. Uzayan süreç yalnızca zaman aşımı riski üretmekle kalmaz; tanıkların dağılması, müdahillerin yorgunluğu ve kamuoyu ilgisinin sönümlenmesi yoluyla davanın toplumsal denetimini de zayıflatır.

Usul düzeyinin son bileşeni, davaların parçalanması ve mağdur katılımının aşındırılmasıdır. İncelenen büyük vakaların hemen tümünde yargılama, tek bir hesap verme sahnesi olarak değil; şirket görevlileri, kamu görevlileri

ve tazminat talepleri için ayrı ayrı yürüyen, farklı hukuk dallarına ve farklı takvimlerine tabi paralel süreçler hâlinde örgütlenmiştir. Soma'da şirket yöneticilerinin davası ile kamu görevlilerinin davası arasındaki on yıllık faz farkı, bu parçalanmanın en uç örneğidir: İkinci dava başladığında birincisi çoktan kesinleşmiş, olayın bütünsel sorumluluk haritası hiçbir mahkemede bir arada tartışılmamıştır. Parçalanma, mağdur yakınlarının davaya katılma (müdahillik) hakkının fiilî değerini de düşürür; aileler, yıllara ve farklı yargı çevrelerine yayılmış duruşmaları ancak örgütlü hukuki destekle (baroların ve gönüllü avukat ağlarının taşıyıcılığıyla) izleyebilmektedir. Duruşmaların facia mahallinden uzak salonlarda görölmesi, kalabalık sanık ve müdahil sayısının oturumları teknik okumalara indirgemesi ve yargılama uzadıkça basın ilgisinin çekilmesi, ceza muhakemesinin kamusalılık işlevini aşındırmakta; cezasızlık, izleyicisi kalmayan bir sahnede tamamlanmaktadır. Sahnenin bir de kurumsal ayağı vardır: Uzun yargılamalar boyunca mahkeme heyetlerinin sürekli değiştirilmesi, dosyayı bilmeyen hâkimlerin karar vermesi sonucunu doğurmaktadır. Nitekim Can vd. (2021), izledikleri bir davada beş yılda on altı hâkim ve yedi mahkeme başkanı değişikliğini, Soma'da ise beş terabaytlık dosyaya yeni atanan heyetin dosyaya hâkimiyet sorununu aktarır; yazarların ifadesiyle yargıdaki liyakat sorunu, cezasızlığın âdeta istihdam kuralı hâline gelmektedir.

Bilirkişilik Rejimi: Kusurun Dağıtılması ve Teknikleştirilmesi

Üçüncü üretim düzeyi, delil rejiminin merkezindeki bilirkişilik kurumudur. İş cinayeti davalarında maddi gerçeğin tespiti neredeyse bütünüyle teknik bilirkişi raporlarına havale edilmekte; bu havale, iki tipik sonuç üretmektedir. İlki kusurun dağıtılmasıdır: Raporlar, kusuru yüzdelik dilimler hâlinde çok sayıda aktöre (işveren, işveren vekilleri, teknik nezaretçiler, iş güvenliği uzmanları ve kimi zaman ölen işçilerin kendilerine) paylaştırmakta; bu dağıtım, ceza yargılamasında her bir sanığın bireysel kusurunu 'hafif' gösterme etkisi yaratmaktadır. Ölen işçiye kusur atfı, ailelerin tazminat davalarında müterafik kusur indirimi olarak da geri dönmekte ve mağduriyeti katmanlaştırmaktadır. Bu örüntünün en açık belgelerinden biri Esenyurt yangınıdır: Mahkemece atanan bilirkişi heyeti, on bir işçiyi, çıkışı sünger yataklarla tıkayarak kendi can güvenliklerini tehlikeye attıkları gerekçesiyle 'tali kusurlu' saymış; ölümün sorumluluğunu, güvenlik harcamasından kaçınan işverenden kısmen kurbanların kendisine kaydırıştır (Saymaz, 2016). Kusurun ölen işçiye kadar dağıtılmasının bu uç örneği, teknik raporun nötr bir bilgi aktarımı değil, sorumluluğun daraltıldığı bir alan olduğunu somutlaştırır. İkinci sonuç, sorumluluğun teknikleştirilmesidir: Örgütsel ve yapısal nitelikteki kararlar (üretim hedefinin yükseltilmesi, güvenlik yatırımından tasarruf,

denetim raporlarının gereğinin yapılmaması) raporlarda havalandırma kesitleri, sensör yerleşimi ya da şev açısı gibi mühendislik parametrelerine çevrilmekte; hukuki sorumluluk tartışması, ancak teknik dile çevrilebilen unsurlarla sınırlı kalmaktadır. Tombs ve Whyte'in (2007) 'örgütsel failin bireyci hukuk biçiminde eritilmesi' olarak kavramsallaştırdığı süreç, Türkiye pratiğinde bilirkişi raporu üzerinden işlemektedir. Özveri (2015; 2021) bu işleyişi, mevzuatta hiçbir karşılığı olmadığı hâlde tespitleri fiilen belirleyen 'yazılı olmayan kurallar' kavramıyla adlandırır: Meslek hastalığı tespitinin 'teamüle aykırı' sayılmasından, nedensellik kanıtlanırsa bile hastalığın işçinin 'özgün anatomisine' bağlanmasına uzanan bu kurallar, iş kazalarında da işçiye kusur atfını standartlaştırmıştır. Korkuluksuz köprüde çalıştırılan işçiye yüzde elli kusur, on altı saat kesintisiz çalıştırdıktan sonra kaza geçiren işçiye 'bağışlanmaz kusur' veren raporlar, bu kuralların belgelenmiş örnekleridir (Özveri, 2015: 192-216).

Raporların üretim koşulları da sonuçları üzerinde belirleyicidir. Bilirkişi havuzlarının ağırlıkla aynı meslek çevrelerinden (kimi zaman denetim kurumlarının kendi personelinden ya da sektörle süregiden iş ilişkisi içindeki uzmanlardan) oluşması, yapısal bir bağımlılık sorunu yaratır; işverenin kusurunu tespit eden bilirkişinin gelecekteki iş olanakları ile tespitinin kapsamı arasındaki örtük ilişki, raporların ihtiyatlılık eğilimini besler. Mahkemelerin teknik raporu âdeta bağlayıcı delil gibi işleme eğilimi ise, kusur tespitindeki bu ihtiyatlılığı doğrudan hüküm diline taşır. Sonuç, sorumluluğun en dar teknik tanımının yargısal gerçeklik hâline gelmesidir.

Bilirkişiliğin cezasızlıktaki rolü, raporların içeriği kadar raporlar üzerindeki mücadelede de görünür. Soma'da müdahil avukatların ODTÜ öğretim üyelerince hazırlanan ve üst yönetimin sorumluluğunu ortaya koyan raporları hükme esas aldırma çabası, yargılamanın en çekişmeli eksenini oluşturmuş; Amasra'da savcılık mütalaası ile ailelerin talepleri arasındaki aç, büyük ölçüde hangi raporun esas alınacağına ilişkin tartışmadan doğmuştur. İliç'te ise mahkeme, müdahillerin keşif yapılması ve şirket kayıtlarına el konulması taleplerini reddetmiştir (Cumhuriyet, 2026); delile erişimin bu biçimde daraltılması, bilirkişilik rejiminin girdilerini bizzat yargılama makamının sınırlandığı bir durumu örneklemektedir. Bu tablo, bilirkişiliğin nötr bir bilgi aktarım kanalı olmadığını; hangi soruların sorulacağını, hangi belgelerin inceleneceğini ve kusurun hangi ölçekte tanımlanacağını belirleyen (dolayısıyla cezasızlığın üretiminde ya da kırılmasında taraf olan) bir alan olduğunu göstermektedir.

Kurumsal Yalıtım: Üst Düzey Sorumluluğun Dava Dışına Çıkarılması ve Tazminatın İkamesi

Dördüncü üretim düzeyi, ceza sorumluluğunun örgüt hiyerarşisinin belirli bir basamağında kesilmesi ve üstünün yalıtılmasıdır. İncelenen vakaların tamamında sanık profili benzerdir: ocak müdürleri, işletme mühendisleri, teknik nezaretçiler, iş güvenliği uzmanları, vardiya amirleri. Şirket ortakları ve yönetim kurulları ile kamu tarafında müsteşarlık, genel müdürlük ve bakanlık düzeyi, kural olarak dava dışında kalmıştır. Torun Center vakası bu yalıtımın en yalın örneğidir: On işçinin öldüğü asansör faciasında yargılama şantiye görevlileriyle sınırlı tutulmuş, projenin sahibi şirketin ortakları ve üst yöneticileri hakkında kovuşturmayla yer olmadığı kararı verilmiştir (Mimdap, 2016). Aynı örüntünün bir başka açık örneği Esenyurt'tur: On bir işçinin öldüğü Marmara Park AVM şantiyesi çadır yangınında Bakırköy 4. Ağır Ceza Mahkemesi (2012/197 E., 2015/230 K.), asıl işveren tarafını beraat ettirirken sorumluluğu taşeron firma sahipleri ile iş güvenliği uzmanlarında yoğunlaştırmıştır. Çarpıcı biçimde, çadırlardaki tehlikeyi önceden raporlayan iş güvenliği uzmanı mahkûm edilirken, bu uyarıları gözardı eden işveren cezasız kalmıştır. Saymaz'ın 'patrona beraat, taşerona ceza' olarak nitelediği bu sonuç, sorumluluğun örgüt hiyerarşisinin en alt görünür halkasında durdurulduğunu açıkça göstermektedir (Saymaz, 2016). Yalıtımı üreten hukuki teknik çoğu kez işveren vekilliği kurumudur: Ceza sorumluluğu, iş organizasyonunda gerçek karar yetkisini elinde tutan işverene değil ona bağlı çalışan vekillere yönlendirilmekte; 'Ben memurumu yargılatmam' refleksiyle işleyen izin mekanizması, aynı işlevi kamu tarafında görmektedir (Can vd., 2021). Soma, kısmi bir istisna olarak kuralı doğrular: Yönetim kurulu başkanının mahkûmiyeti ancak olağanüstü kamuoyu baskısı ve on yılı aşan hukuki mücadeleyle sağlanabilmiş; buna karşılık üretim hedeflerini belirleyen ve denetimle yükümlü kamu iktisadi teşebbüsü yöneticileri ile bakanlık görevlileri, soruşturma izni ve zaman aşımı bariyerlerinin ardında kalmıştır. Üstelik Eynez sahasının Soma Kömür A.Ş.'ye devrinin mevzuata aykırı ve muvazaalı olduğu, gerçek işverenin TKİ olduğu yargılama boyunca ısrarla ileri sürülmüş; ancak bu iddia, kamu tarafının sanık sandalyesine taşınmasına yetmemiştir (Özveri, 2015: 187-190; Çelik, 2022). Amasra'da ise doğrudan kamu işletmesinde (Türkiye Taşkömürü Kurumu, TTK) gerçekleşen felakete rağmen yargılama müessese ve işletme yönetimiyle sınırlı kalmış; kurumun genel yönetimi ve ilgili bakanlık düzeyi dava edilmemiştir (Medyascope, 2025a).

Yalıtımın hukuki altyapısında, TCK'nin tüzel kişiler hakkında ceza yaptırımını uygulanamayacağına ilişkin hükmü (m. 20/2) belirleyici bir yer tutar.

Şirketin kendisi ceza hukukunun muhatabı olamayınca, örgütsel kararların sorumluluğu zorunlu olarak gerçek kişilere çevrilmek zorundadır; bu çeviri işlemi ise, karar süreçlerinin belgelenmesindeki asimetri nedeniyle hiyerarşinin en alt görünür halkasında durma eğilimindedir: Vardiya amirinin talimatı kayıtlıdır, yönetim kurulunun maliyet tercihi ise çoğu kez belgesizdir. Tüzel kişilere özgü güvenlik tedbirleri (m. 60) (faaliyet izninin iptali, müsadere) incelenen vakaların hiçbirinde etkili biçimde uygulanmamış; İliç'te müdahillerin şirket kayıtlarına el konulması yönündeki talepleri dahi reddedilmiştir (Cumhuriyet, 2026; soL, 2025). Böylece ölümlerin gerçekleştiği işletmeler, yargılamalar sürerken faaliyetlerine devam edebilmiş; İliç örneğinde facianın ardından sahanın yeniden üretime açılması gündeme gelebilmiştir. Şirket varlığının dokunulmazlığı ile yöneticilerinin görelî dokunulmazlığı arasındaki bu süreklilik, cezasızlığın nihai güvencesinin sermayenin kendisi olduğunu gösterir.

Kurumsal yalıtımın tamamlayıcısı, cezai sorumluluğun tazminatla ikame edilmesidir. İki biçim gözlenmektedir. İlki, tazminat ödemelerinin ceza davasındaki müdahilliği eritmesidir: Torun Center'da kimi ailelerin 'tatmin edici' tazminat sonrası şikâyetten vazgeçtiklerinin kamuoyuna yansımaları (Mimdap, 2016), işverenin ödeme gücünün ceza sürecini biçimlendirme kapasitesini örnekler. Can vd. (2021) bu örüntünün kurumsallaşmış biçimini 'kan parası' pratiği olarak adlandırır: Vaka henüz mahkemeye taşınmadan ailelere enformel tazminat 'avansı' verilmekte; bu ödeme, ceza davasına 'zararın giderilmiş olması' gerekçesiyle hafifletici sebepler olarak geridönmektedir. İkinci biçim, yargısal sistemin kendisinin giderimi cezanın yerine koymasındır: AYM'nin ihlal kararlarında hükmettiği manevî tazminatlar mağdur yakınları bakımından önemli olmakla birlikte, ihlalin kaynağındaki ceza süreçleri yeniden işletildiğinde yine zaman aşımı ve erteleme mekanizmalarına dönüşmesi (Soma örneğinde açıkça görüldüğü üzere) giderimi cezasızlığın telafisi değil, fiilen onun son halkası hâline getirebilmektedir. Davutpaşa'ya ilişkin iki AYM kararının karşılaştırması bu noktada özellikle öğreticidir: Aynı felaketin mağdurları, ceza yargılaması ekseninde ihlal tespiti elde ederken (B. No: 2018/5075), tazminat yargılamaları ekseninde farklı başvuruçular bakımından farklılaşan sonuçlarla karşılaşmıştır (B. No: 2020/35425). Bu yalıtılmış kanalların mağdur aleyhine işleyişi OSTİM/İvedik'te daha da belirgindir: Ceza yolunda kamu görevlileri hakkındaki başvuru kabul edilemez bulunurken (AYM, B. No: 2014/11868), kamu kurumları aleyhine açılan tazminat davasının reddi ancak olaydan on dört yıl sonra, 2025'te yaşam hakkının usulî ihlali sayılabilmiş (AYM, B. No: 2019/25821); iki yolun da tıkanıdığı bu uzun aralıkta giderim fiilen askıda kalmıştır. Karadon'da

ise AYM, toplu ölümlü bir felakete karşı yaşam hakkına ilişkin başvuruyu açıkça dayanaktan yoksun bularak kabul edilemez saymıştır (AYM, B. No: 2015/8599); bu da tazminat ile sembolik cezai sonuçların bir araya geldiği noktada anayasal denetimin ‘yeterli giderim’ eşliğini kimi vakada düşük tuttuğunu gösterir. Aynı olaydan doğan taleplerin, izlenen hukuk yoluna göre bu ölçüde ayrılan âkibetleri, hesap verebilirliğin bütünlüklü bir sistem olarak değil, birbirinden yalıtılmış ve aralarındaki boşluklara mağdurun düştüğü kanallar hâlinde örgütlendiğini göstermektedir.

Tartışma: Kurumsal Bir Üretim Süreci Olarak Cezasızlık

Bulguların bütününe bakıldığında, dört düzeyin her birinin tek başına ‘hukuka aykırı’ sayılamayacak araçlardan oluştuğu görülür. Taksir dereceleri arasındaki ayırım, ceza hukukunun kusur ilkesinin gereğidir; zaman aşımı, HAGB ve soruşturma izni, her biri meşru gerekçelerle ihdas edilmiş kurumlardır; bilirkişilik, teknik olayların yargılanmasının zorunlu aracıdır; sanık çevresinin nedensellik ölçütleriyle sınırlanması, sorumluluğun şahsiliği ilkesinden türetilir. Cezasızlığı üreten, araçların varlığı değil bileşimidir: İncelenen yirmi vakada bu araçların sistematik olarak aynı yönde (isnadı hafifletme, süreci uzatma, kusuru dağıtma, hiyerarşiyi koruma yönünde) kullanılması, tekil takdir hatalarıyla açıklanamayacak bir örüntü oluşturmaktadır. Bu örüntü, çalışmanın kuramsal çerçevesinde önerilen kavramla, cezasızlığın kurumsal üretimi olarak adlandırılmayı hak etmektedir: Failsizleştirme, hukukun askıya alınmasıyla değil, hukukun olağan işleyişinin belirli bir toplumsal güç dengesini yansıtacak biçimde kalibre edilmesiyle sağlanmaktadır. Tombs ve Whyte’in (2007) emniyet suçları için saptadığı ‘hukuk içinde ayrıcalıklı rejim’ tespiti, Türkiye örneğinde yalnızca doğrulanmakla kalmamakta; devlet-şirket suçu boyutuyla genişlemektedir. Zira incelenen felaketlerin çoğunda devlet, Michalowski ve Kramer’in (2006) çerçevesindeki gibi yalnızca ‘kolaylaştırıcı’ değil; ruhsat sahibi, alıcı, denetçi ve nihayet yargılamanın izin makamı olarak sürecin her aşamasının kurucu aktörüdür. Kendi payının yargılanmasını idari izne bağlayan bir devletin, şirket faillerini yargılarkenki isteksizliği bu yapısal konumdan bağımsız düşünülemez.

Bulgular, anayasal denetimin cezasızlık karşısındaki gücü ve sınırları hakkında da önemli bir sonuç vermektedir. AYM’nin ihlal bulduğu kararlar, Önergıldız ölçütlerini iç hukuka tutarlı biçimde taşımış; zaman aşımını, ertelemeyi ve soruşturma izni engelini caydırıcılık ölçütü üzerinden ihlal olarak nitelendirmiştir. Ne var ki ihlal kararlarının fiilî âkibeti, doktrinin uygulama üzerindeki etkisinin sınırını çizmektedir: Soma’da, ardışık iki AYM

ihlal kararına karşın, açılabilen dava zaman aşımıyla düşmüş; Davutpaşa'da yeniden yargılama, ihlali doğuran mekanizmaların gölgesinde ilerlemiştir. Bu tablo, cezasızlıkla mücadelede bireysel başvurunun yapısal bir paradoksuna işaret eder: Başvuru yolu, tanımı gereği iç hukuk yollarının tüketilmesinden sonra devreye girer; oysa cezasızlığın temel araçlarından biri bizzat zamandır. Mekanizma, ihlali tespit edebilmekte ancak ihlalin ürettiği zamanı geri veremediği için, tespit anına gelindiğinde cezasızlık çoğu kez geri döndürülemez biçimde tamamlanmış olmaktadır. AYM kararlarının asıl işlevi bu nedenle geçmişe dönük telafi değil, örüntünün resmî kayıt altına alınması olmuştur. Bu da cezasızlığın 'iddia' değil yargısal olarak tescil edilmiş bir 'olgu' olduğunu ortaya koyar. Bununla birlikte AYM'nin aynı olgusal örüntüye ilişkin bazı başvuruları kabul edilemez bulması (OSTİM/İvedik'in ceza boyutu ve Karadon; B. No: 2014/11868; 2015/8599), anayasal denetimin cezasızlığı tespit etmede dahi her zaman tutarlı olmadığını; tescilin, başvurunun çerçevesine ve zamanlamasına bağlı biçimde değişebildiğini göstermektedir.

Son olarak, örüntünün zaman içindeki seyri, cezasızlıkla felaketlerin tekrarı arasındaki bağı görünür kılmaktadır. 2010 Karadon'dan 2013 Kozlu'ya, 2014 Soma'dan 2022 Amasra'ya, aynı havzalarda ve büyük ölçüde aynı risk türleriyle (grizu, göçük, havalandırma) yaşanan felaketler dizisi; her felaketin ardından açıklanan 'bir daha asla' taahhütlerinin, hesap verebilirlik sağlanmadığında örgütsel davranışı değiştirmede göstermektedir. İSİG Meclisinin (2026) 'olağanlaştırılmış iş cinayetleri rejimi' tespiti bu bakımdan yalnızca bir ölüm sayımı değil, bir cezasızlık sosyolojisidir: Öldürmenin maliyetinin öngörülebilir biçimde düşük tutulduğu bir üretim rejiminde, güvenlik yatırımı iktisadi olarak 'rasyonel' olmaktan çıkar. Orentlicher ilkelerinin tekrarlanmama güvencesini cezasızlıkla mücadelenin merkezine koyması, Türkiye deneyiminde ampirik karşılığını bulmaktadır.

Bulguların bir başka içerimi, cezasızlıkla mücadelenin fiilî öznelerine ilişkindir. İncelenen vakalarda cezasızlık zincirinin kırıldığı (nitelendirmenin yükseltildiği, soruşturma izninin aşıldığı, davanın düşmekten kurtarıldığı) istisnai anların tümü, mağdur yakınlarının örgütlü ısrarı ile gönüllü avukat ağlarının, baroların ve meslek örgütlerinin hukuki emeğinin ürünüdür. Bu karşı-emeğin kurucu örneği Davutpaşa'dır: İddianamenin on yedi ay boyunca hazırlanmaması üzerine aileler, Cumartesi Anneleri'nden ilhamla otuz beş hafta boyunca Taksim'de nöbet tutmuş ve dava ancak bu kamusal baskının ardından açılabilmiştir; bu deneyimden doğan Adalet Arayan İşçi Aileleri, dava takibini mağdurun edilgen konumunu kıran kolektif bir hakikat politikasına dönüştürmüştür (Can vd., 2021). Soma'da kamu görevlilerinin

yargı önüne çıkarılabilmesi, ailelerin dokuz yıl boyunca idari yargıdan AYM'ye uzanan başvuru silsilesini taşımasıyla mümkün olmuş; Hendek ve Amasra'da bilinçli taksir nitelendirmesi, büyük ölçüde müdahil avukatların dosyaya kazandırdığı delillerle sağlanmıştır. Bu gözlem, kuramsal düzeyde önemli bir düzeltmeye işaret eder: Cezasızlık, mağdurların edilgen biçimde maruz kaldığı bir durum değil, her aşaması itiraza konu olan ve ancak sürekli karşı-emekle geriletilebilen bir mücadele alanıdır. Ancak aynı gözlem, sistemin asimetrisini de görünür kılar: Hesap verebilirliğin asgari düzeyi bile mağdur tarafın olağanüstü seferberliğini gerektirirken, cezasızlık için sistemin olağan akışına bırakılması yeterlidir. Adaletin 'emek yoğun', cezasızlığın ise 'zahmetsiz' olduğu bu yapı, çalışmanın kurumsal üretim tezinin belki de en yalın kanıtıdır.

Sonuç

Bu çalışma, Türkiye'de 2003-2024 döneminin toplu ölümlü iş felaketlerini izleyen ceza yargılamalarını karşılaştırmalı olarak inceleyerek, cezasızlığın dört düzeyde (suç nitelendirmesi, usul araçları, bilirkişilik rejimi ve kurumsal yalıtım) üretildiğini göstermiştir. Temel bulgu, bu düzeylerin birbirinin yedeği ve tamamlayıcısı olarak çalıştığıdır: Kamuoyu baskısının nitelendirmeyi yukarı ittiği yerde usul araçları devreye girmekte; usul engelleri aşıldığında zaman, zaman aşımına dönüşmekte; mahkûmiyet kaçınılmazlaştığında cezalar alt sınıra, infaz belirsizliğe çekilmektedir. Cezasızlık bu anlamda sistemin arızası değil, mevcut güç ilişkileri altında sistemin ürettiği denge durumudur.

Bulguların hukuk politikası bakımından içerimleri açıktır. İlk olarak, yaşam hakkı ihlallerine ilişkin ceza davalarında zaman aşımının işleyişi yeniden düzenlenmedikçe (en azından soruşturma izni ve benzeri idari engellerle geçen sürelerin zaman aşımından sayılmaması sağlanmadıkça) AYM ihlal kararları dâhil hiçbir denetim mekanizması sonuç üretemeyecektir. İkinci olarak, 4483 sayılı Kanunun denetim görevlileri bakımından öngördüğü izin rejimi, Öneriyıldız içtihadıyla açık gerilim içindedir ve iş felaketleri yönünden daraltılması gerekir. Üçüncü olarak, TCK'nin tüzel kişiler hakkında ceza yaptırımını dışlayan yaklaşımı (m. 20/2), örgütsel failliği bireysel taksire çevirmeye zorlayan yapısal etkindir; karşılaştırmalı hukuktaki kurumsal öldürme (corporate manslaughter) modellerinin tartışmaya açılması, sorumluluğu örgütsel karar düzeyinde tanımlamanın yollarından biridir (ABD ve Kıta Avrupası deneyimlerinin bir değerlendirmesi için bkz. Özveri, 2015: 154-161). Nihayet, bilirkişiliğin işveren ve idareden bağımsızlığını

güvence altına alacak kurumsal düzenlemeler, kusur analizinin üretim ilişkileri düzeyini kapsayabilmesinin ön koşuludur.

Bu hukuk-politik önerilerin ötesinde bulgular, önleme ile cezalandırma arasındaki ilişkinin yeniden kurulması gerektiğini göstermektedir. Ceza yargısının caydırıcılığı, İSG denetiminin etkililiğinden bağımsız düşünülemez: Denetim raporlarının yargısal süreçlerde delil değeri taşıyabilmesi, denetim elemanlarının işverenden ve siyasal otoriteden bağımsızlığı ve denetim bulgularının kamuya açıklığı; hem felaketleri önleyecek hem de gerçekleştiklerinde sorumluluk zincirini belgeleyecek altyapının unsurlarıdır. Aynı biçimde, mağdur yakınlarının yargılamalara etkin katılımını destekleyecek mekanizmalar (adli yardımın kapsamının genişletilmesi, dava izleme raporlarının kurumsallaşması, duruşmaların erişilebilirliği) cezasızlığın en güçlü panzehiri olan kamusal denetimin koşullarıdır.

Çalışmanın sınırlılıkları, gelecek araştırmaların yönünü de çizmektedir. Gerekçeli kararların tamamına ve UYAP verisine erişimle yapılacak sistematik içerik analizleri, burada nitel olarak tespit edilen örüntülerin niceliksel dağılımını ortaya koyabilir; tekil ölümlü iş cinayeti davalarının örnekleme dâhil edilmesi, toplu vakalarda görülen mekanizmaların genellenebilirliğini sınayabilir; müdahil avukatlar, bilirkişiler ve hâkimlerle yapılacak görüşmeler, mekanizmaların aktör düzeyindeki işleyişine dair bu çalışmanın belge analiziyle ulaşamadığı katmanı açabilir. Ayrıca bu çalışmanın kapsamı dışında kalan meslek hastalıkları (tanı süreçlerinin fiilen tıkanması nedeniyle ‘zamana yayılmış’ ve istatistiklere neredeyse hiç yansımayan işçi ölümleri) cezasızlık analizinin bir sonraki durağı olmak zorundadır (Özveri, 2021; Can vd., 2021). Ancak mevcut bulgular dahi şu sonucu desteklemeye yeterlidir: Türkiye’de iş cinayetlerinin süreklileşmesi ile faillerinin cezasız kalması aynı olgunun iki yüzüdür ve ikincisi çözülmeden birincisinin sona ermesi beklenemez.

Sonnotlar

1- ‘İş cinayeti’ bu çalışmada hukuki-teknik bir terim olarak değil, analitik bir kavram olarak kullanılmaktadır. Kavram, İSİG Meclisinin raporlama pratiğiyle yaygınlaşmış olup ölümlerin kasten işlendiğini değil; öngörülebilir ve önlenabilir nitelikleri nedeniyle ‘kaza’ kategorisiyle açıklanamayacağını ifade eder. Ceza hukuku bakımından karşılık gelen tartışma, taksir-bilinçli taksir-olası kast nitelendirmeleri ekseninde dördüncü bölümde yürütülmektedir. Kavramın akademik savunusu için bkz. Özveri (2015: 162-166; 2021).

2- Türkiye’de ilk derece mahkemesi kararları sistematik olarak yayımlanmamakta, gerekçeli kararlara erişim büyük ölçüde dava taraflarıyla sınırlı kalmaktadır. Bu durum, iş cinayeti davalarına ilişkin akademik araştırmancının kendisinin de cezasızlığı çevreleyen görünmezlik koşullarından etkilendiği anlamına gelir; karar yayımlama pratiği, bu alandaki araştırma gündeminin ön sorunudur.

3- AYM, CMK m. 231’de düzenlenen HAGB kurumunu 1/6/2023 tarihli ve E. 2022/120, K. 2023/107 sayılı kararıyla Anayasa’ya aykırı bularak iptal etmiş; iptal hükmü, kararın Resmî Gazete’de yayımlanmasından bir yıl sonra, 1 Ağustos 2024’te yürürlüğe girmiştir. Bu çalışmada incelenen davaların önemli bölümü, iptal öncesi dönemde HAGB uygulamasına konu olmuştur.

Kaynakça

AA (2021) “Ermenek’teki maden faciasının üzerinden 7 yıl geçti”, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/ermenekteki-maden-faciasinin-uzerinden-7-yil-gecti/2404343>, (Son Erişim Tarihi, 07/07/2026).

Adaman, F., M. Arsel ve B., Akbulut (2019) “Neoliberal Developmentalism, Authoritarian Populism, and Extractivism in the Countryside: The Soma Mining Disaster in Turkey”, *The Journal of Peasant Studies*, 46(3), 514-536.

AİHM (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi) (2004) *Öneryıldız/Türkiye* [BD], B. No: 48939/99, 30/11/2004.

AYM (Anayasa Mahkemesi) (2018a) *Naziker Onbaşı ve Diğerleri Başvurusu*, B. No: 2014/18224, 9/5/2018 (Kozlu maden faciası).

AYM (Anayasa Mahkemesi) (2018b) *Abdulkadir Şimşek ve Diğerleri Başvurusu*, B. No: 2014/11868, 12/6/2018 (OSTİM/İvedik patlamaları, ceza soruşturması).

AYM (Anayasa Mahkemesi) (2019) *Ecrin Akkaya Başvurusu*, B. No: 2015/8599, 8/5/2019 (Karadon maden faciası, tazminat).

AYM (Anayasa Mahkemesi) (2020) *Abdülkadir Yılmaz ve Diğerleri Başvurusu (2)*, B. No: 2016/13649, 29/1/2020 (Soma maden faciası, soruşturma izni).

AYM (Anayasa Mahkemesi) (2022) *Necla Kara ve Diğerleri Başvurusu*, B. No: 2018/5075, 15/3/2022 (Davutpaşa patlaması, ceza yargılaması).

AYM (Anayasa Mahkemesi) (2023) *Ahmet Mutluer ve Diğerleri Başvurusu*, B. No: 2021/6982, 21/11/2023 (Soma, kamu görevlileri).

AYM (Anayasa Mahkemesi) (2024) *Himmet Coşkun ve Diğerleri Başvurusu*, B. No: 2020/35425, 16/5/2024 (Davutpaşa patlaması, tazminat yargılaması).

AYM (Anayasa Mahkemesi) (2025) *Nihat Günerkaya Başvurusu*, B. No: 2019/25821, 23/12/2025 (OSTİM/İvedik patlamaları, tazminat).

Can, E. vd. (2021) “İş Cinayetleri Alanındaki Cezasızlıkla Hukuki Mücadele, Emek Örgütlenmesinin Asli Unsurlarından Biri Hâline Gelebilir mi?”, *Türkiye’de Geçiş Dönemi Adaleti: Dönüşen Özneler, Yöntemler ve Araçlar* içinde, İstanbul: Hakikat Adalet Hafıza Merkezi Yayınları, 38-57.

Cumhuriyet (2026) “İliç maden faciasında 6. duruşma: Vekillerin keşif yapılması ve Anagold A.Ş. kayıtlarına el konulması talepleri reddedildi”, <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/ilic-maden-faciasinda-6-durusma-2479763>, (Son Erişim Tarihi, 07/07/2026).

Çelik, A. (2015) “Turkey’s New Labour Regime under the Justice and Development Party in the First Decade of the Twenty-First Century: Authoritarian Flexibilization”, *Middle Eastern Studies*, 51(4), 618-635.

Çelik, A. (2022) *AKP’nin 20 Yılında Emekçinin Halleri: Despotik Emek Rejimi Üstüne Yazılar (2002-2022)*, İstanbul: yay.y. (açık erişim).

Engels, F. (1997) *İngiltere’de Emekçi Sınıfının Durumu*, Çev. Y. Fincancı, Ankara: Sol Yayınları.

Euronews (2025) “11. yılında Soma Faciası: Sorumlular ceza aldı mı?”, 13 Mayıs, <https://tr.euronews.com/2025/05/13/11-yilinda-soma-faciasi-sorumlular-ceza-aldi-mi>, (Son Erişim Tarihi, 07/07/2026).

Gazete Duvar (2022) “AYM’dan Davutpaşa patlaması kararı: Kamu görevlilerinin cezaları ertelendi, yaşam hakkı ihlal edildi”, <https://www.gazeteduvar.com.tr/aymden-davutpasa-patlamasi-karari-haber-1566206>, (Son Erişim Tarihi, 07/07/2026).

İSİG Meclisi (İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi) (2026) “İş Cinayetlerine ve Çocuk İşçiliğine Karşı Mücadeleye... 2025 yılında en az 2105 işçi iş cinayetlerinde hayatını kaybetti”, <https://www.isigmeclisi.org/21536>, (Son Erişim Tarihi, 07/07/2026).

Joinet, L. (1997) *Question of the Impunity of Perpetrators of Human Rights Violations (Civil and Political)*, UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1, New York: Birleşmiş Milletler.

Medyascope (2025a) “Amasra maden faciası davasında karar: 20 sanığa hapis cezası verildi”, 24 Mart, <https://medyascope.tv/2025/03/24/amasra-maden-faciasi-davasinda-karar-aciklandi/>, (Son Erişim Tarihi, 07/07/2026).

Medyascope (2025b) “Hendek davasında karar açıklandı: Fabrika sahibi Yaşar Coşkun tahliye edildi”, 26 Eylül, <https://medyascope.tv/2025/09/26/hendek-davasinda-karar-aciklandi/>, (Son Erişim Tarihi, 07/07/2026).

Michalowski, R. J. ve Kramer, R. C. (Der.) (2006) *State-Corporate Crime: Wrongdoing at the Intersection of Business and Government*, New Brunswick: Rutgers University Press.

Mimdap (2016) "Asansör faciası itirafı: Tatmin edici para aldık, davadan vazgeçtik", <https://mimdap.org/haberler/asansor-faciasy-itirafy-tatmin-edici-para-alddyk-davadan-vazgectik/>, (Son Erişim Tarihi, 07/07/2026).

NTV (2021) "Soma'daki maden faciası davasında karar: Can Gürkan'a 20 yıl hapis", <https://www.ntv.com.tr/turkiye/somadaki-maden-faciasi-davasinda-karar>, (Son Erişim Tarihi, 07/07/2026).

Orentlicher, D. (2005) *Updated Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights through Action to Combat Impunity*, UN Doc. E/CN.4/2005/102/Add.1, New York: Birleşmiş Milletler.

Özveri, M. (2015) *İşçi Sağlığı İş Güvenliği ve İş Cinayetleri*, İstanbul: Birleşik Metal-İş Yayınları.

Özveri, M. (2021) "When the Law is Not Enough: 'Work Accidents', Profit Maximisation and the Unwritten Rules of Workers' Health and Safety in 'New' Turkey", M. E. Erol ve Ç. E. Şahin (Der.), *The Condition of the Working Class in Turkey: Labour under Neoliberal Authoritarianism* içinde, London: Pluto Press, 199-216.

Pearce, F. ve Tombs, S. (1998) *Toxic Capitalism: Corporate Crime and the Chemical Industry*, Aldershot: Ashgate.

Sabah (2014) "30 kişinin öldüğü Karadon maden faciasında karar", 31 Ekim, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2014/10/31/30-kisinin-oldugu-karadon-maden-faciasinda-karar>, (Son Erişim Tarihi, 07/07/2026).

Saymaz, İ. (2016) *Fitrat: İş Kazası Değil, Cinayet*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Saymaz, İ. (2022) "Soma hukuku: Olursa olsun, ölürse ölsün", *Halk TV*, 19 Ekim, <https://halktv.com.tr/makale/soma-hukuku-olursa-olsun-olurse-olsun-698326>, (Son Erişim Tarihi, 09/07/2026).

Serbestiyet (2021) "Soma'da 'bilinçli taksirle' adaletsizlik Yargıtay'dan döndü", <https://serbestiyet.com/featured/somada-bilincli-taksirle-adaletsizlik-yargitaydan-dondu-42307/>, (Son Erişim Tarihi, 07/07/2026).

soL (2025) "İliç maden faciası davası: 'Anagold aklanırsa yeni facialar yaşanır'", <https://haber.sol.org.tr/haber/ilic-maden-faciasi-davasi-anagold-aklanirsa-yeni-facialar-yasanir-396924>, (Son Erişim Tarihi, 07/07/2026).

soL (2026) "Soma Katliamı: Kamu görevlilerinin yargılandığı dava zamanasımıyla düşürüldü", <https://haber.sol.org.tr/haber/soma-katliami-kamu-gorevlilerinin-yargilandi-dava-zamanasimiyla-dusuruldu-407757>, (Son Erişim Tarihi, 07/07/2026).

Sutherland, E. H. (1949) *White Collar Crime*, New York: Dryden Press.

T24 (2024a) "İliç maden faciası için yeni rapor: Güvenlik katsayısı sınanmadı, yetkililer ağır derece özene aykırı davrandı", <https://t24.com.tr/haber/ilic-maden-faciasi-icin-yeni-rapor,1275279>, (Son Erişim Tarihi, 07/07/2026).

T24 (2024b) "Soma faciası: Kamu görevlileri 10 yıl sonra yargılanıyor", <https://t24.com.tr/haber/soma-faciasi-kamu-gorevli-leri-10-yil-sonra-yargilaniyor,1163890>, (Son Erişim Tarihi, 07/07/2026).

TBB (Türkiye Barolar Birliği) (2014) *Soma Maden Faciası Raporu*, Ankara: TBB.

TMMOB (Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği) (2014) *Soma Maden Kazası Raporu*, Ankara: TMMOB.

Tombs, S. ve Whyte, D. (2007) *Safety Crimes*, Cullompton: Willan Publishing.

Yargıtay 12. Ceza Dairesi (2020) E. 2018/5187, K. 2020/894, 23/1/2020 (Çöllolar/Afşin maden faciası davası).

Yargıtay 12. Ceza Dairesi (2023a) E. 2020/4568, K. 2023/238, 26/1/2023 (Karadon maden faciası davası).

Yargıtay 12. Ceza Dairesi (2023b) E. 2023/586, K. 2023/1827, 25/5/2023 (Bükköy maden faciası davası, onama kararı).

Yargıtay 12. Ceza Dairesi (2023c) E. 2022/2037, K. 2023/2267, 20/6/2023 (Kozlu maden faciası davası).

Yargıtay 12. Ceza Dairesi (2024) E. 2024/3643, K. 2024/7016, 2/12/2024 (Hendek havai fişek fabrikası davası).

4483 sayılı Memurlar ve Diğer Kamu Görevlilerinin Yargılanması Hakkında Kanun (1999) *Resmî Gazete*, 23896, 4 Aralık.

5237 sayılı Türk Ceza Kanunu (2004) *Resmî Gazete*, 25611, 12 Ekim.

5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu (2004) *Resmî Gazete*, 25673, 17 Aralık.

6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu (2012) *Resmî Gazete*, 28339, 30 Haziran.

Türkiye’de Pandeminin Ardından İstihdam Yapısının Dönüşümü: Zamana Bağlı Eksik İstihdam Üzerinden Bir Değerlendirme

Osman Berke Duvan, Başkent Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

ORCID: 0000-0002-3711-8454

E-Posta: obduvan@baskent.edu.tr

Öz

Bu çalışma, pandemi sonrasında Türkiye işgücü piyasasında istihdam yapısında ortaya çıkan dönüşümü, zamana bağlı eksik istihdam ve arzu edilen çalışma süresine ulaşabilen (yeterli süreli) istihdam ayrımı çerçevesinde, incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, pandemi sonrasında istihdam niteliğinde yaşanan değişime dikkat çekmek ve çalışma süreleri bakımından büyüme-istihdam ilişkisinin nasıl farklılaştığını analiz etmektir.

Çalışmada Türkiye İstatistik Kurumu tarafından yayımlanan mevsim etkilerinden arındırılmış işgücü verileriyle 2014 Ocak-2026 Mart dönemi analiz edilmiştir. Mevsim etkilerinden arındırılmış zamana bağlı eksik istihdam serisi tamamlayıcı işgücü göstergelerinden yararlanılarak türetilmiş; söz konusu göstergedeki yapısal kırılmalar Bai-Perron çoklu yapısal kırılma testi ile incelenmiştir. Ayrıca büyümenin istihdam yaratma kapasitesi, ‘yeterli süreli istihdam’ ve ‘zamana bağlı eksik istihdam’ ayrımında çıktı-istihdam esneklikleri aracılığıyla analiz edilmiştir.

Bulgular, pandemi sonrasında Türkiye işgücü piyasasında çalışma süreleri temelinde belirgin bir dönüşüm yaşandığını göstermektedir. Pandemi öncesinde işgücü piyasasındaki belirleyici atıl kapasite göstergesi işsizlik iken, pandemi sonrasında zamana bağlı eksik istihdam hızla artarak işsiz sayısını aşmıştır. İstihdam artışının giderek daha büyük bir bölümünün bu gruptan kaynaklandığı, yeterli süreli istihdamın ise zayıflayarak 2024 sonrasında gerileme eğilimine girdiği görülmektedir. Benzer şekilde büyümenin istihdam esnekliği pandemi sonrasında artmış olmakla birlikte, bu artışın önemli bir bölümünün zamana bağlı eksik istihdamdan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak çalışma, pandemi sonrasında Türkiye işgücü piyasasında ekonomik uyum mekanizmalarının giderek daha fazla çalışma süreleri üzerinden gerçekleştiğini ve istihdamın niteliğinde belirgin bir zayıflama yaşandığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Zamana Bağlı Eksik İstihdam, İstihdam Niteliği, İstihdam Esnekliği, İşgücü Piyasasında Dönüşüm, Çalışma Süreleri.

The Transformation of Employment Structure in Türkiye After the Pandemic: An Assessment Through Time-Related Underemployment

Abstract

This study examines the transformation of employment composition in the Turkish labour market following the pandemic by distinguishing between time-related underemployment and employment in which individuals are able to work their desired number of hours (adequate-hours employment). The main objective is to highlight changes in employment quality in the post-pandemic period and to analyse how the growth-employment relationship has evolved when viewed from a working hours perspective.

The analysis is based on seasonally adjusted labour market data published by the Turkish Statistical Institute covering the period from January 2014 to March 2026. The seasonally adjusted time-related underemployment series is derived from supplementary labour market indicators, and structural breaks in this series are examined using the Bai-Perron multiple structural break test. In addition, the employment-generating capacity of economic growth is analysed through output-employment elasticities, distinguishing between adequate-hours employment and time-related underemployment.

The findings indicate that the Turkish labour market has undergone a marked transformation in terms of working-time outcomes since the pandemic. While unemployment was the dominant indicator of labour market slack prior to the pandemic, time-related underemployment increased rapidly thereafter and eventually exceeded the number of unemployed individuals. An increasingly large share of employment growth has originated from this category, whereas adequate-hours employment has weakened and entered a declining trend after 2024. Similarly, although the employment elasticity of growth increased in the post-pandemic period, a substantial part of this increase appears to have been driven by the expansion of time-related underemployment.

Overall, the study shows that, in the post-pandemic Turkish labour market, adjustment mechanisms have increasingly operated through working hours rather than employment levels, contributing to a noticeable deterioration in the quality of employment.

Keywords: Time-Related Underemployment, Employment Quality, Employment Elasticity, Labour Market Transformation, Working Time.

Giriş

‘Bir ekonomi düzeninin yeterli bir biçimde işleyip işlemediği, her şeyden önce, cari ücret karşılığı çalışmak isteyen herkese iş sağlayabilip sağlayamamasıyla ölçülür.’ Sadun Aren’in İstihdam, Para ve İktisadi Politika adlı eserinin girişinde yer alan bu tespit, ekonomik sistemlerin performansının değerlendirilmesinde istihdam düzeyinin merkezi önemine işaret etmektedir (Aren, 1992: 1).

Aren bu satırları, dünya kapitalizminin ‘altın yılları’ olarak tanımlanan bir dönemde, 1960’ta ilk kez kaleme almıştır. İşsizliğin düşük, büyüme ve verimlilik artışlarının yüksek seyrettiği, istihdam niteliğinin görece güçlü ve emek-sermaye uzlaşısının belirgin olduğu bu dönem, 1970’li yıllarda ortaya çıkan stagflasyon kriziyle birlikte sona ermiştir (Hobsbawm, 2017: 345-386). Altın yılların sona ermesiyle birlikte emek ve sermaye arasındaki uzlaş da zayıflamış; neoliberal dönüşüm sermayenin hareket alanını genişletirken emeği koruyan kurumsal güvencelerin aşınmasına yol açmıştır (Esping-Andersen, 1990; Harvey, 2005).

Neoliberal dönüşümle birlikte sendikasızlaşma ve kurlsızlaşma eğilimleri giderek güçlenmiş; istihdam yapısı aşamalı olarak daha güvencesiz ve parçalı bir nitelik kazanmıştır. Bu dönüşümün önemli kırılma noktalarından biri ise 2008 küresel finansal krizi olmuştur. Krizin ardından firmalar esnek ve kısa süreli çalışma biçimlerini daha yaygın kullanmaya başlarken, piyasa dalgalanmaları ve teknolojik değişimden kaynaklanan risklerin çalışanlara aktarıldığı bir yapı ortaya çıkmıştır (Hacker, 2019).

İşgücü piyasalarında derinleşen güvencesizlik, COVID-19 pandemisiyle birlikte yeni bir boyut kazanmıştır. Bu süreçte uzaktan, hibrit ve platform temelli çalışma modellerinin yaygınlaşması, çalışmanın örgütlenme biçiminde önemli değişikliklere yol açmış; çalışma sürelerini daha belirsiz hale getirmiştir. Pandemiyle birlikte esnek çalışma biçimlerinin kapsamı genişlerken, çalışma ilişkilerinin bireyselleşmesi ve parçalı hale gelmesi de hız kazanmıştır (Haidar ve Keune, 2021: 2).

İşgücü piyasasında gözlenen bu dönüşüm, ekonomik performansın yalnızca toplam istihdam düzeyi üzerinden değerlendirilmesini yetersiz hale getirmiştir. Bu nedenle bir ekonominin performansını değerlendirirken istihdamın niceliği kadar niteliğinin de dikkate alınması gerekmektedir. İstihdam niteliği ise çok boyutlu bir kavramdır. Yeterli ve adil gelir, iş güvencesi, sosyal koruma mekanizmalarına erişim, güvenli çalışma koşulları

ve çalışanların arzu ettikleri çalışma sürelerine ulaşabilmeleri istihdam niteliğinin temel bileşenleri arasında yer almaktadır.

Bireylerin çalışmak istemelerine rağmen arzu ettikleri sürelerde çalışamamaları, gelir kaybına ve ekonomik güvencesizliğe yol açabilmektedir. Bu nedenle çalışanların arzu ettikleri çalışma sürelerine ulaşabilmeleri, istihdam niteliğinin temel göstergelerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Zira istihdam düzeyindeki artış her zaman emek kullanımının aynı ölçüde arttığı anlamına gelmemektedir. Bazı durumlarda istihdam artışı, yeterli süreli istihdamdaki genişlemeden ziyade çalışma sürelerinin kısalması ve zamana bağlı eksik istihdamın yaygınlaşmasıyla birlikte gerçekleşebilmektedir. Nitekim pandemi sonrasında Türkiye’de zamana bağlı eksik istihdamın belirgin biçimde arttığı görülmektedir.

İstihdamda olmalarına rağmen daha fazla çalışmak isteyen ve bunu yapabilecek durumda oldukları halde yeterli çalışma süresine ulaşamayan bireylerin varlığı, emek arzının üretim sürecinde tam olarak değerlendirilemediğini göstermektedir. Bu yönüyle zamana bağlı eksik istihdam, işgücü piyasasında ortaya çıkan bir atıl kapasite ve kaynak kullanım etkinsizliği göstergesi olarak değerlendirilebilir (ILO, 2008). Türkiye’de pandemi sonrasında zamana bağlı eksik istihdamda gözlenen artış eğilimi, ekonomik büyümenin yeterli süreli ve kaliteli istihdam yaratma kapasitesine ilişkin soru işaretlerini artırmaktadır.

Bu çalışma, pandemi sonrasında Türkiye’de istihdamın bileşiminde yaşanan dönüşümü, ‘zamana bağlı eksik istihdam’ ile arzu edilen çalışma süresine ulaşabilenlerin oluşturduğu ‘yeterli süreli istihdam’ ayrımı çerçevesinde incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, pandemi sonrasında büyüme-istihdam ilişkisini, istihdamın çalışma sürelerine dayalı bileşimindeki dönüşüm üzerinden incelemektir. Bu yönüyle çalışma, istihdamın zaman boyutuna odaklanarak pandemi sonrasında Türkiye’de yaratılan istihdamın niteliğine ilişkin tartışmalara katkı sunmaktadır.

Türkiye’de istihdam kalitesinde gözlenen aşınma, pandemi sonrası dönemde derinleşen hayat pahalılığı kriziyle birlikte değerlendirildiğinde daha da önemli hale gelmektedir. Zira çalışanların arzu ettikleri çalışma sürelerine ulaşamaması, hane gelirlerini azaltarak yüksek enflasyon koşullarında refah kayıplarının daha da ağırlaşmasına yol açabilmektedir.

Bu çalışma, Türkiye üzerine yapılan mevcut literatürden çeşitli yönleriyle ayrılmaktadır. Her şeyden önce, zamana bağlı eksik istihdam üzerine yapılan çalışmaların önemli bir bölümü TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketi mikro verilerini kullanarak belirli dönemler çerçevesinde gerçekleştirilmiştir (Susanlı, 2017; Görmüş, 2019; Dikmen, 2021). Bu çalışmaların çoğu da pandemi öncesi döneme odaklanmaktadır.

Türkiye’de pandemi sonrasında işgücü piyasasında ortaya çıkan dönüşümü, çalışma süreleri temelinde inceleyen analiz sayısı oldukça sınırlıdır. Mevcutlar ise zamana bağlı eksik istihdamı daha çok belirli sosyo-demografik gruplar çerçevesinde ele almaktadır (Yavaş ve Coşan, 2024; Acun, 2025). Buna karşılık bu çalışma, zamana bağlı eksik istihdam ile arzu edilen çalışma sürelerine ulaşabilenlerden oluşan ‘yeterli süreli istihdam’ arasındaki ayrışmayı makro düzeyde inceleyerek mevcut literatürden farklılaşmaktadır.

Çalışmada aylık ve üç aylık veriler kullanılarak pandemi sonrasında istihdamın çalışma süreleri bakımından geçirdiği dönüşüm ve bu süreçte ortaya çıkan yapısal kırılmalar analiz edilmektedir. Böylece ekonomik büyümenin istihdam yaratma kapasitesi yalnızca yaratılan iş sayısı üzerinden değil, çalışma süreleri temelinde istihdam niteliği çerçevesinde de değerlendirilmektedir.

Çalışmanın gözlem aralığı 2014 Ocak-2026 Mart dönemini kapsamaktadır. Analizde, TÜİK tarafından yayımlanan mevsim etkilerinden arındırılmış işgücü ve tamamlayıcı işgücü göstergelerinden hareketle türetilen zamana bağlı eksik istihdam verileri kullanılmıştır. Yeterli süreli istihdam ise toplam istihdamdan zamana bağlı eksik istihdamın çıkarılması yoluyla elde edilmiştir.

Araştırmanın analiz çerçevesi üç aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada işsizlik, zamana bağlı eksik istihdam ve istihdamın çalışma sürelerine göre bileşiminde meydana gelen değişimler betimsel analizler aracılığıyla incelenmiştir. İkinci aşamada, Bai-Perron çoklu yapısal kırılma testi kullanılarak zamana bağlı eksik istihdamdaki kırılmalar istatistiksel olarak değerlendirilmiştir. Son aşamada ise söz konusu kırılma dönemleri dikkate alınarak pandemi öncesi ve sonrası dönemde ekonomik büyümenin istihdam yaratma kapasitesi, çıktı-istihdam esnekliklerinin bileşimi çerçevesinde analiz edilmiştir. Böylece çalışma, pandemi sonrasında Türkiye’de istihdamın çalışma süreleri bakımından geçirdiği dönüşümü ve istihdam bileşiminde ortaya çıkan ayrışmayı birlikte değerlendirerek literatüre katkı sunmaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümleri şu şekildedir. İlk olarak işgücü piyasasında istihdamın yapısı ve niteliğinde yaşanan dönüşüm, tarihsel bir perspektif ve ilgili literatür çerçevesinde ele alınmaktadır. Ardından çalışmanın kavramsal çerçevesi ve veri seti tanıtılmaktadır. İzleyen bölümde istihdamın çalışma sürelerine dayalı bileşimindeki dönüşüme ilişkin bulgular ayrıntılı biçimde sunulmaktadır. Son bölümde ise elde edilen bulgular ışığında pandemi sonrası dönemde istihdam yapısında gözlenen dönüşümün olası nedenleri tartışılmakta; çalışmanın ampirik ve kuramsal katkıları ile gelecek araştırma gündemi değerlendirilmektedir.

İşgücü Piyasasında Dönüşüm ve İstihdam Niteliğinde Aşınma

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalist ekonomilerde yaşanan, Harvey'nin (2005: 9-11) 'gömülü liberalizm', Hobsbawm'ın (2017: 345-386) ise 'altın yıllar' olarak tanımladığı dönem, sermaye ile emek arasında tarihsel bir uzlaşya dayanmıştır. Bu süreçte devlet, tam istihdam, sosyal refah ve istikrar hedefleri doğrultusunda piyasaya aktif müdahalelerde bulunurken, sendikal haklar ve toplu pazarlık mekanizmaları emeğin pazarlık gücünü destekleyen temel kurumsal yapılar olmuştur. Ancak 1970'lerdeki stagflasyon kriziyle birlikte bu uzlaşi çözülmeye başlamış; neoliberal politikalar sermayenin hareket alanını genişletirken emeği koruyan kurumsal güvencelerin aşındığı yeni bir dönemin önünü açmıştır.

Bu süreçte 'emek piyasası güvenliği', 'istihdam güvenliği', 'iş güvenliği', 'çalışma güvenliği', 'vasıfların yeniden üretimine ilişkin güvence', 'gelir güvenliği' ve 'temsil güvenliği' gibi emeği koruyan kurumsal yapıların zayıflaması, ilerleyen yıllarda prekaryalaşma eksenindeki tartışmaları büyüttüştür (Standing, 2014: 46). Büyüyen tartışmaların odağında ise güvencesiz çalışma biçimleri yer almaktadır. Güvencesiz çalışma, işçi açısından belirsiz, öngörülemez ve riskli istihdam modellerini temsil etmektedir (Kalleberg, 2009: 2). Standart-dışı ve güvencesiz istihdam biçimlerinin giderek yaygınlaşması yalnızca bireysel çalışma koşullarını etkilememektedir. Kısa süreli sözleşmeler ve çağrı üzerine çalışma gibi esnek istihdam biçimleri; gelir dağılımı, ekonomik istikrar ve toplumsal bütünleşme üzerinde de önemli etkiler yaratmaktadır.

Bu etkilerden biri, işgücü piyasasında güvenceli ve güvencesiz çalışanlar arasındaki ayrışmanın derinleşmesidir. Bu istihdam modellerinin yaygınlaşması işgücü piyasasında güvenceli 'çekirdek işçiler' ile güvencesiz 'çevre işçiler' arasında ikili (*dual*) bir yapının oluşmasına zemin hazırlamaktadır (ILO, 2016: 218; OECD, 2018a: 87). Gelir eşitsizliklerini derinleştiren bu süreç,

Çalışanların ekonomik güvenliğini aşındırmakta; bu tür işlerde çalışanların kazançları zamanla daha oynak ve istikrarsız bir hâl almaktadır (Kalleberg, 2009: 8). Ayrıca standart dışı ve güvencesiz istihdam ilişkileri, emeklilik ve sağlık sigortasına ilişkin sorumlulukların giderek daha fazla bireylere devredilmesine yol amaktadı; bu durum çalışanları piyasa dalgalanmaları karşısında daha savunmasız hale getirmektedir (Kalleberg, 2009; Eurofound, 2018).

Öte yandan, standart dışı istihdam modellerinin yaygınlaşmasıyla iş güvencesinin zayıflaması, çalışanlarda işini kaybetme kaygısını arttırabilmektedir. Bu durum; anksiyete, depresyon ve kalp hastalıkları gibi sağlık sorunlarının daha yaygın hale gelmesine de zemin hazırlayabilmektedir. Sürekli belirsizlik altında çalışma, bireyin kimlik algısını zedeleyebilmekte ve toplumsal yabancılaşmayı derinleştirebilmektedir (ILO, 2016: 202; Kalleberg, 2009: 9). Ayrıca güvencesiz işlerin yarattığı gelecek belirsizliği, toplumsal güven ilişkilerini aşındırırken bireylerin evlilik ve ocuk sahibi olma kararlarını ertelemelerine de yol açabilmektedir. Bu eğilim, uzun dönemde nüfus dinamikleri ve demografik yapı üzerinde önemli etkiler yaratabilmektedir (ILO, 2016; Kalleberg, 2009).

Dünya genelinde atipik ve standart dışı istihdam biçimlerinin yaygınlaşması; çalışma sürelerinde öngörülemezliğe, istihdam güvencesinin zayıflamasına, gelir istikrarsızlığına ve sendikal haklara erişimde çeşitli kısıtlara yol açarak istihdam niteliğini aşındırması nedeniyle uluslararası kuruluşların da gündemine girmiştir (ILO, 2016; OECD, 2018b). Nitekim Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 2015 yılında kabul ettiği 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi hedefleri arasında yer alan 'İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme', istihdamın yalnızca niceliksel olarak artmasına değil, aynı zamanda güvenceli, üretken ve sürdürülebilir istihdamı merkeze alan nitelik temelli bir yaklaşımı temsil etmektedir (UN, 2015).

Bu çerçevede yeterli ve adil gelir, iş güvencesi, sosyal koruma mekanizmalarına erişim, güvenli çalışma koşulları ve çalışanların arzu ettikleri çalışma sürelerine ulaşabilmeleri istihdam niteliğini belirleyen temel unsurlar arasında yer almaktadır. Ayrıca iş-yaşam dengesi, işyerindeki sosyal ilişkiler, çalışanların karar alma süreçlerine katılımı ve becerilerini geliştirme olanakları da istihdam niteliğini şekillendiren önemli boyutlardır. Bu çerçevede istihdam niteliği; çalışanların fiziksel ve psikolojik iyilik hlini koruyan, geleceğe ilişkin güven duygusu sağlayan ve insan onuruna yakışır

çalışma koşulları sunan bir istihdam yapısını ifade etmektedir (Cazes vd., 2015; OECD, 2018a; Eurofound-ILO, 2019).

Küresel ölçekte istihdam niteliğine ilişkin tartışmalar, 2008 küresel finans krizinin ardından yoğunlaşmış; pandemi döneminde işgücü piyasalarında yaşanan kırılmalarla birlikte daha da önem kazanmıştır. 2020 yılında ortaya çıkan COVID-19 pandemisi, mevcut yapısal kırılmalıkları derinleştirerek çalışanların gelir güvencesi, çalışma koşulları ve genel iyilik hâli üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Bu süreç, çalışanların geleceğe ilişkin güven duygusunu zayıflatırken insana yakışır işlere erişimi de daha güç hale getirmiştir (Mai vd., 2023; Gupta ve Dhar, 2024).

Pandemiden özellikle toptan ve perakende ticaret, imalat, konaklama, yiyecek hizmetleri, ulaştırma ve çeşitli hizmet sektörlerinde çalışanlar yoğun biçimde etkilenmiştir. Bu sektörlerde çalışanlar; işlerini kaybetme, ücretsiz izne çıkarılma ve çalışma sürelerinin azaltılması gibi risklerle karşı karşıya kalmıştır (Kara, 2020: 272). Pandeminin işgücü piyasası üzerindeki etkileri özellikle kadınlar, gençler ve enformel çalışanlar tarafından daha belirgin biçimde hissedilmiştir (Beken, 2020; Koca, 2020).

Pandemi, yalnızca istihdam ve gelir kayıpları yaratmakla kalmamış, çalışma yaşamının örgütlenme biçiminde de önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Nitekim pandemiyle birlikte hız kazanan dijitalleşme süreci, firmaların ve çalışanların iş yapma biçimlerinde önemli değişimlere yol açmış; uzaktan çalışma, platform temelli çalışma ve serbest çalışma gibi esnek istihdam biçimlerinin yaygınlaşmasını desteklemiştir (Akar ve Meçik, 2021; Bamieh ve Ziegler, 2022; De Lucas Ancillo vd., 2023; Sariipek vd., 2023). Bununla birlikte, bu dönüşüm iş-yaşam dengesi, çalışma süreleri, gelir güvencesi ve sosyal koruma bakımından yeni kırılma alanlarını da beraberinde getirmiştir.

Pandemi Türkiye’de de işgücü piyasasında önemli sonuçlar doğurmuştur. Kısa çalışma ödeneği, ücretsiz izin desteği, işten çıkarma yasağı ve asgari ücret desteği gibi çeşitli kamu müdahaleleri devreye sokularak pandeminin işgücü piyasası üzerindeki etkileri sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Aynı dönemde uzaktan ve hibrit çalışma modellerinin yaygınlaşması da teşvik edilmiştir. Özellikle kısa çalışma ödeneğine erişimin kolaylaştırılması ve işten çıkarmaların sınırlandırılması, salgın döneminde istihdamın korunmasına yönelik temel politika araçlarından biri olmuştur (Bulut ve Pinar, 2020: 222; Koca, 2020: 80).

Pandemi sürecinde yaygınlaşan uzaktan ve esnek çalışma biçimleri başlangıçta verimlilik artışı ve yeni istihdam olanakları bağlamında değerlendirilse de Türkiye’de gerçekleştirilen bir saha araştırması çalışanların bu dönüşüme temkinli yaklaştığını ve söz konusu çalışma biçimlerinin gelir güvencesi ile istihdam istikrarına ilişkin yeni belirsizlikler yarattığını göstermektedir (Noyan Yalman vd., 2021: 1136-1137).

Pandemi döneminde Türkiye’de kadın ve erkek istihdamındaki daralma, benzer düzeylerde gerçekleşse de kadınların işgücünden çekilişi çok daha belirgin olmuştur. Salgın döneminde artan bakım yükü, ev içi emeğin yoğunlaşması, uzaktan çalışmanın yarattığı ek baskılar ve gelir yetersizliği kadınların işgücü piyasasındaki konumunu daha kırılgan hale getirmiştir. Bu yönüyle pandemi, işgücü piyasasında var olan toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini daha da derinleştirmiştir (Tatar ve Ergün, 2021: 52).

Pandemi, Türkiye’de işgücü piyasasında ortaya çıkan sorunların standart göstergelerle yeterince izlenemediğini de göstermiştir. Nitekim Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), işgücü piyasasındaki gelişmelerin daha kapsamlı biçimde izlenebilmesi amacıyla 2021 yılından itibaren temel işgücü göstergelerine ilave olarak tamamlayıcı işgücü göstergeleri açıklamaya başlamıştır. Bu çerçevede, işgücü piyasasındaki atıl kapasiteyi farklı boyutlarıyla yansıtabilecek şekilde, ‘zamana bağlı eksik istihdam ile işsizliğin bütünleşik oranı’, ‘işsiz ve potansiyel işgücünün bütünleşik oranı’ ve ‘atıl işgücü oranı’ kamuoyuyla paylaşılmaya başlanmıştır (Göstergelerin içeriği için bkz. Sonnot 2). Böylece ‘zamana bağlı eksik istihdam ile işsizliğin bütünleşik oranı’ aracılığıyla, çalışmak istediği halde iş bulamayanlar ile işi olmasına rağmen arzu ettiği çalışma sürelerine kavuşamayanlar birlikte izlenebilir hale gelmiştir.

Türkiye’de çalışanların arzu ettikleri sürelerde çalışamamasını ifade eden zamana bağlı eksik istihdam üzerine yapılan çalışmalar nispeten sınırlıdır. Mevcut çalışmalar ise büyük ölçüde pandemi öncesi döneme odaklanmaktadır (Susanlı, 2017; Görmüş, 2019; Dikmen, 2021). Pandemi öncesi döneme ilişkin bulgular, zamana bağlı eksik istihdamın özellikle tarım-ormancılık- balıkçılık, inşaat, taşımacılık, posta ve kurye faaliyetleri ile bilgi ve iletişim hizmetlerinde daha yaygın olduğunu göstermektedir. Ayrıca pandemi öncesinde eğitim düzeyi düştükçe zamana bağlı eksik istihdam olasılığının arttığı dikkati çekmektedir. Benzer şekilde kadınlarda zamana bağlı eksik istihdam oranı erkeklere kıyasla daha yüksek seyretmektedir. Yaş grupları açısından bakıldığında ise zamana bağlı eksik istihdam olasılığının

15-24 yaş grubunda daha yüksek, 50-64 yaş grubunda ise görece daha düşük olduğu anlaşılmaktadır (Görmüş, 2019).

Zamana bağlı eksik istihdam edilen bireylere ilişkin bu profilin pandemi sonrasında farklı boyutlarda değişmiş olması muhtemeldir. Nitekim uluslararası bulgular, pandemi sonrasında kısa süreli çalışanların bileşiminde önemli değişikliklere işaret etmektedir. Bu istihdam türünde yer alan bireylerin eğitim düzeyinin yükseldiği, kadınların ve ileri yaş gruplarının payının pandemi öncesine kıyasla arttığı görülmektedir (ILO, 2023b: 40). Türkiye'ye ilişkin pandemi sonrası mikro veriye dayalı sınırlı sayıda bulgular da bu dönüşümü kısmen doğrulamaktadır.

2022 yılı Hanehalkı İşgücü Anketi mikro verilerini kullanan Yavaş ve Coşan (2024), zamana bağlı eksik istihdamın yaş gruplarına göre dağılımının ters U biçiminde seyrettiğini göstermektedir. 15-24 yaş grubunda zamana bağlı eksik istihdam oranı 25-34 ve 35-44 yaş gruplarına kıyasla daha düşük iken; 55-64 ve 65+ yaş gruplarında ise bu oran 15-24 yaş grubuna göre daha düşük düzeylerde kalmaktadır.

Benzer bir eğilim eğitim düzeyi bakımından da gözlenmektedir. Herhangi bir okul bitirmeyenler ile ilkökul mezunlarında zamana bağlı eksik istihdam oranı görece düşük kalırken, ortaokul ve lise mezunlarında artmakta; lisans ve lisansüstü mezunlarda ise yeniden düşüş göstermektedir. Bununla birlikte zamana bağlı eksik istihdam edilenler içinde lisans mezunlarının payının (%17,2), bir okul bitirmeyenler (%14,3) ve ilkökul mezunları (%16,9) ile karşılaştırıldığında daha yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca mesleki veya teknik lise mezunlarının payının (%22,8) görece yüksekliği dikkat çekicidir (Yavaş ve Coşan, 2024: 133). Bu bulgular, pandemi sonrasında zamana bağlı eksik istihdamın yalnızca düşük nitelikli işgücüyle sınırlı kalmadığını, farklı eğitim düzeylerine yayılan daha geniş kapsamlı ve yapısal bir olguya işaret ettiğini göstermektedir.

Acun'un (2025) bulguları da pandemiyle birlikte zamana bağlı eksik istihdam dinamiklerinde önemli bir dönüşüm yaşandığını göstermektedir. Salgın öncesinde kadınların zamana bağlı eksik istihdamda yer alma olasılığı daha düşükken, pandemiyle birlikte bu olasılığın erkeklere kıyasla arttığı tespit edilmiştir. Ayrıca işyeri ölçeği ve SGK'ya kayıtlılık gibi faktörlerin zamana bağlı eksik istihdamı azaltıcı etkisinin pandemi döneminde zayıfladığı belirlenmiştir. Bunun yanı sıra esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşmasıyla

birlikte, daha korunaklı kabul edilen profesyonel meslek gruplarında dahi zamana bağılı eksik istihdam olasılığının arttığına işaret edilmektedir.

Daha önce de ifade edildiği gibi mevcut çalışmaların büyük bölümü zamana bağılı eksik istihdamı ağırlıklı olarak mikro veriler ve çeşitli sosyo-demografik gruplar çerçevesinde incelemektedir. Buna karşılık çalışma süreleri ekseninde istihdam niteliğinde meydana gelen dönüşümler literatürde yeterince ele alınmamıştır. Oysa, pandemi sonrası işgücü piyasasında gözlenen yapısal değişimlerin çalışma süreleri ve emek kullanım yoğunluğu perspektifinden değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Bu çalışma, zamana bağılı eksik istihdam ile yeterli süreli istihdam ayrımı üzerinden istihdamın bileşiminde meydana gelen dönüşümü analiz ederek yeni tartışmalara zemin hazırlamaktadır.

Kavramsal Çerçeve ve Veri Seti

İstihdam, referans haftasında en az bir saat iktisadi faaliyette bulunarak gelir elde eden veya geçici olarak işinin başında bulunmamakla birlikte işi ile bağlantısı devam eden kişilerden oluşmaktadır (TÜİK, 2025: 4). Dolayısıyla istihdamda sayılmak için referans haftasında en az bir saat iktisadi faaliyette bulunmak ve bu faaliyet karşılığında gelir elde etmek yeterlidir. Bu bağlamda TÜİK, çalışanların haftalık fiili çalışma sürelerini dikkate alarak, istihdamı iki ana bileşene ayırmaktadır: (i) referans haftasında 40 saatten az çalışanlar, (ii) referans haftasında 40 saat ve daha fazla çalışanlar (TÜİK, 2025: 8).

Referans haftasında 40 saatten az çalışanlar ise kendi içinde ‘daha fazla çalışmak isteyen ve kısa sürede işbaşı yapabilecek durumda olanlar’ ile ‘mevcut çalışma süresini yeterli bulan veya kısa sürede daha fazla çalışmaya hazır olmayanlar’ şeklinde ayrıştırılmaktadır. Daha fazla çalışmak isteyen ve çalışmaya hazır olduğu halde haftalık çalışma süresi yetersiz kalan bireyler ‘zamana bağılı eksik istihdam’ kapsamında değerlendirilmektedir. Bu çerçevede ilk grupta yer alan zamana bağılı eksik istihdam edilenler gayriiradi olarak arzu ettikleri çalışma süresine ulaşamazken, ikinci grupta yer alanlar kendi tercihleri doğrultusunda daha kısa süreli çalışmaktadır.

Bu çalışmada analizler, çalışanların arzu ettikleri çalışma süresine ulaşip ulaşamadıkları kriteri temelinde gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda, arzu ettiği çalışma süresine ulaşabilenler haftada 40 saat ve daha fazla çalışanlar ile isteğe bağılı olarak daha kısa süreli çalışanlardan oluşmaktadır. Çalışmada arzu ettiği çalışma süresine kavuşanlar, analiz kolaylığı amacıyla, ‘yeterli

sürekli istihdam' olarak adlandırılmıştır. Buna karşılık, daha fazla çalışmak istediği hâlde mevcut çalışma süresi yetersiz kalan bireyler 'zamana bağlı eksik istihdam' kapsamında değerlendirilmiştir.

Görsel 1. İstihdamın Çalışma Sürelerine Göre Ayrışması.

Çalışmada Türkiye İstatistik Kurumu tarafından yayımlanan mevsim etkilerinden arındırılmış temel işgücü göstergeleri ile işgücüne ilişkin tamamlayıcı göstergeler arasında yer alan 'zamana bağlı eksik istihdam ve işsizlerin bütünleşik oranı (LU2)' verisi kullanılmıştır (TÜİK, 2021: 7). Bu göstergeden yararlanılarak zamana bağlı eksik istihdam edilenlerin sayısı aşağıdaki şekilde hesaplanmıştır:

$$\text{Zamana bağlı eksik istihdam} = [(\text{Bütünleşik oran} \times \text{İşgücü}) / 100] - \text{İşsiz} \quad (1)$$

Eşitlik (1)'de yer alan 'bütünleşik oran', zamana bağlı eksik istihdam ile işsizliğin bütünleşik oranını temsil etmektedir. İlgili oran ile işgücü ve işsiz sayıları TÜİK tarafından açıklanmakta, ancak mevsim etkilerinden arındırılmış zamana bağlı eksik istihdam verisi doğrudan yayımlanmamaktadır. Bu nedenle çalışmada, söz konusu eşitlik yardımıyla öncelikle mevsim etkilerinden arındırılmış zamana bağlı eksik istihdam serisi hesaplanmıştır. Ardından bu seri, mevsim etkilerinden arındırılmış toplam istihdamdan çıkarılarak yeterli sürekli istihdam serisi elde edilmiştir.

Çalışmada ekonomik büyümenin istihdam yaratma kapasitesini değerlendirmek amacıyla büyümenin istihdam esnekliği göstergesinden yararlanılmıştır. İstihdam esnekliği, ekonomik faaliyette meydana gelen artış karşısında istihdamın ne ölçüde değiştiğini göstermektedir. Bu çerçevede

toplam istihdam esnekliği, arzu edilen çalışma süresine ulaşabilen bireylerin oluşturduğu 'yeterli süreli istihdam' ile zamana bağlı eksik istihdam bileşenlerine ayrıştırılarak hesaplanmıştır.

Çalışmada toplam istihdam esnekliği aşağıdaki şekilde ayrıştırılmaktadır:

$$\varepsilon_{EMP} = (S_{FT}\varepsilon_{FT}) + (S_{PT}\varepsilon_{PT}) \quad (2)$$

Burada S_{PT} ve S_{FT} ilgili istihdam türlerinin toplam istihdam içindeki ortalama paylarını göstermektedir:

$$S_X = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T \frac{X_t}{EMP_t} \quad (3)$$

Eşitlik (3)'te X ilgili istihdam türünü göstermekte olup X = FT veya PT 'dir. FT, analiz kapsamında yeterli süreli istihdam olarak adlandırılan ve arzu edilen çalışma süresine ulaşabilen çalışanları; PT zamana bağlı eksik istihdamı, EMP ise toplam istihdamı temsil etmektedir. T ilgili alt dönemdeki toplam gözlem sayısını göstermektedir. Böylece, her bir alt dönemde ilgili istihdam türünün toplam istihdam içindeki ortalama payını ifade etmektedir.

Eşitlik (2)'de ε_{FT} ve ε_{PT} , ilgili istihdam türlerinin esnekliklerini ifade etmektedir. İstihdam esneklikleri logaritmik fark yaklaşımı kullanılarak aşağıdaki şekilde hesaplanmıştır:

$$\varepsilon_X = \frac{\ln X_{t1} - \ln X_{t0}}{\ln Y_{t1} - \ln Y_{t0}} \quad (4)$$

Eşitlik (4)'te X ilgili istihdam türünü (FT veya PT); Y ise sabit fiyatlarla ve mevsim etkilerinden arındırılmış Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYH) zincirleme hacim endeksini ifade etmektedir. Dolayısıyla çalışmada çıktı-istihdam esnekliği hesaplamaları, ekonometrik bir regresyon tahmininden ziyade, belirli

dönemlerde çıktı ve istihdamdaki oransal değişimlerin karşılaştırılmasına dayanmaktadır.

Çalışmanın ana veri kaynağını TÜİK tarafından yayımlanan işgücü istatistikleri oluşturmaktadır. Analizde kullanılan mevsim etkilerinden arındırılmış temel işgücü göstergeleri ile tamamlayıcı işgücü göstergeleri, TÜİK tarafından aylık ve üç aylık frekanslarda yayımlanmaktadır. Bunun yanı sıra kamu istihdamına ilişkin veriler ise üç aylık frekans ile T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından kamuoyu ile paylaşılmaktadır.¹

Kamu istihdamı serilerinde belirgin bir mevsimsel dalgalanma gözlenmemekle birlikte, üç aylık işgücü serileriyle karşılaştırılabilirliği sağlamak amacıyla bu veriler TRAMO-SEATS yöntemi kullanılarak mevsim etkilerinden arındırılmıştır. Mevsimsel düzeltme işlemi EViews 13 programı kullanılarak gerçekleştirilmiş; dönüşüm biçimi otomatik olarak belirlenmiş ve ARIMA modeli otomatik model seçimi yöntemiyle tahmin edilmiştir. Ayrıca aykırı gözlem tespiti de otomatik olarak uygulanmıştır.

Çalışmada istihdam, zamana bağlı eksik istihdam ve yeterli süreli istihdam serilerinin uzun dönem eğilimleri Hodrick-Prescott (HP) filtresi kullanılarak elde edilmiştir. HP filtresi, makroekonomik zaman serilerinde çevrimsel hareketlerden arındırılmış trend bileşeninin elde edilmesine imkân sağlaması nedeniyle büyüme ve işgücü piyasası literatüründe yaygın biçimde kullanılmaktadır (Hodrick ve Prescott, 1997). Filtreleme işleminde aylık frekanstaki veriler için standart $\lambda = 14400$ değeri, üç aylık frekanstaki veriler için ise $\lambda = 1600$ değeri kullanılmıştır (Ravn ve Uhlig, 2002). Bununla birlikte literatürde HP filtresinin uç gözlemlere duyarlı olduğu ve örneklem sonundaki trend değerlerinin diğer gözlemlerden farklı davranabildiği yönünde eleştiriler de bulunmaktadır (Hamilton, 2018).

İşgücüne ilişkin tamamlayıcı göstergelerin başlangıç yılı 2014'tür. Bu nedenle çalışmanın gözlem aralığı Ocak 2014-Mart 2026 dönemini kapsamaktadır. Çalışmada kullanılan, kamu istihdamı ve GSYH verileri ise üç aylık frekansla yayımlanmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın kamu istihdamı ve çıktı-istihdam esnekliklerini kapsayan analizlerinde gözlem aralığı 2014Q1-2026Q1 döneminden oluşmaktadır.

İşgücü Piyasasında Atıl Kapasite ve İstihdamın Bileşimindeki Dönüşüm

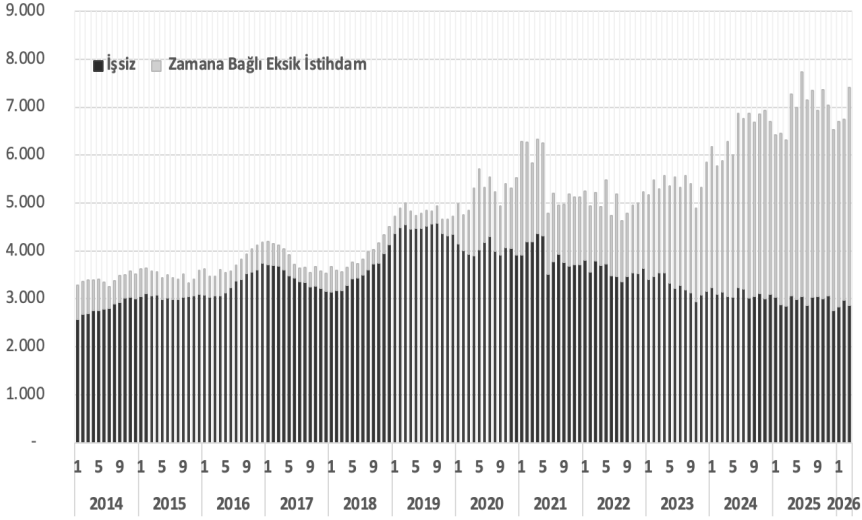
Çalışmanın bulguları dört alt başlık altında sunulmaktadır. İlk olarak işgücü piyasasında atıl kapasiteyi yansıtan işsizlik ve zamana bağlı eksik istihdam gelişmeleri incelenmektedir. Ardından pandemi sonrası istihdamın bileşiminde ortaya çıkan dönüşüm, çalışma süreleri üzerinden analiz edilmektedir. Daha sonra toplam istihdam içinde zamana bağlı eksik istihdamın payından hareketle, istihdam bileşimindeki yapısal kırılmalar 'Bai-Perron çoklu kırılma testi' kullanılarak istatistiksel olarak sınanmaktadır. Son olarak, istihdamın çıktı esneklikleri ayrıştırılarak ekonomik büyümenin yeterli süreli istihdam ve zamana bağlı eksik istihdam üzerindeki yansımaları değerlendirilmektedir.

İşsizlik ve Zamana Bağlı Eksik İstihdamın Gelişimi

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), 2013 yılında düzenlenen 19. Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferansı'nda işgücünün eksik kullanımını ölçmeye yönelik alternatif göstergeler tanımlayarak bu alandaki istatistiksel çerçeveyi genişletmiştir (ILO, 2013; ILO, 2023a). Bu göstergelerden biri, işsizler ile zamana bağlı eksik istihdam edilenlerin işgücüne oranını birlikte dikkate alan 'zamana bağlı eksik istihdam ile işsizliğin bütünleşik oranı (LU2)' göstergesidir.²

COVID-19 pandemisiyle birlikte yalnızca işini kaybedenlerin sayısı artmamış, aynı zamanda çalışma sürelerindeki kayıplar da belirgin hale gelmiştir. Bu durum, salgının işgücü piyasası üzerindeki etkilerinin standart göstergelerle izlenmesini güçleştirmiştir (Çelik, Beyazbulut ve Kandaz, 2021: 327). Bunun üzerine TÜİK, 2021 yılında işgücü istatistiklerinde metodolojik bir revizyona giderek ILO düzenlemeleriyle uyumlu tamamlayıcı işgücü göstergeleri yayımlamaya başlamıştır.

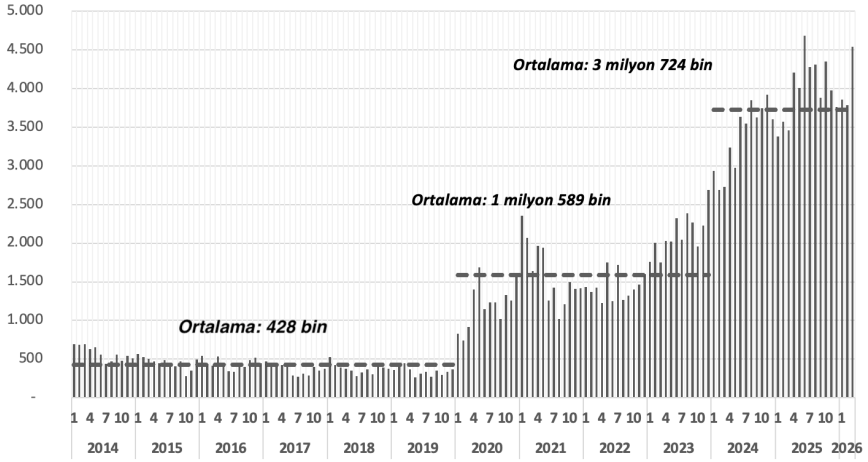
Gelişmiş ekonomilere ilişkin çalışmalar, işsizlik ile zamana bağlı eksik istihdamın büyük ölçüde birlikte hareket ettiğini göstermektedir. Nitekim ABD ve Avrupa Birliği (AB) ekonomilerinde ekonomik durgunluklar ve pandemi gibi kriz dönemlerinde hem işsizliğin hem de zamana bağlı eksik istihdamın birlikte arttığı; ekonomik toparlanma dönemlerinde ise birlikte gerilediği görülmektedir (Avila ve Lunsford, 2022; Kiss vd., 2022). Ayrıca hem ABD hem de AB ekonomilerinde, işsizlik ve zamana bağlı eksik istihdamdan oluşan atıl işgücünün en büyük bileşenini işsizliğin oluşturduğu anlaşılmaktadır (Avila ve Lunsford, 2022: 2; Kiss vd., 2022: 18). Bu durum, Türkiye'de gözlenen gelişmelerden önemli ölçüde farklılaşmaktadır.

Görsel 2. İşsiz ve Zamana Bağlı Eksik İstihdam (1000 Kişi, Mevsim Etkilerinden Arınmış).

Türkiye’de pandemiye kadar olan dönemde zamana bağlı eksik istihdam edilenlerin sayısı, işsiz sayısı ile karşılaştırıldığında oldukça sınırlı düzeydedir ve işgücü piyasasındaki atıl kapasitenin ana bileşenini işsizlik oluşturmaktadır. Nitekim pandemiden önce (2014-2019) işsiz sayısı ortalama 3,4 milyon kişi düzeyinde iken; zamana bağlı eksik istihdam edilenlerin sayısı 428 bin kişi düzeyindedir. Ancak bu görünüm pandemiyle birlikte belirgin biçimde değişmiştir.

Pandemi döneminde işsiz sayısında ciddi bir sıçrama yaşanmazken, zamana bağlı eksik istihdam edilenlerin sayısı hızla artmaya başlamıştır. Ayrıca 2021 yılının ortalarından itibaren işsiz sayısı gerileme eğilimine girerken, zamana bağlı eksik istihdamdaki artış sürmüştür. ABD ve AB ekonomilerinde işsizlik ile zamana bağlı eksik istihdamın iş çevrimleri boyunca büyük ölçüde birlikte hareket etmesine karşın, Türkiye’de pandemi sonrasında bu iki göstergenin belirgin biçimde ayrıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim pandemi döneminde (2020-2023) zamana bağlı eksik istihdam ortalama 1,6 milyona yükselmiş; son dönemde ise (Ocak 2024-Mart 2026) ortalama 3,7 milyon kişiye ulaşarak 3 milyon civarında seyreden işsiz sayısını aşmıştır.

Görsel 3. Zamana Bağlı Eksik İstihdamın Dönemsel Seyri (1000 Kişi, Mevsim Etkilerinden Arınmış).

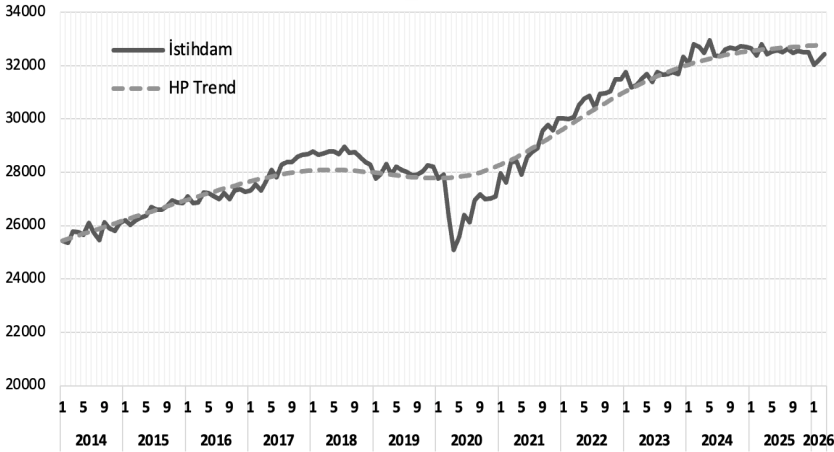
Bu gelişmeler, Türkiye’de işgücü piyasasındaki atıl kapasitenin bileşiminde belirgin bir değişimin yaşandığını ortaya koymaktadır. Son yıllarda ekonomik koşullardaki değişimlere verilen tepkilerin de istihdam düzeyinden ziyade çalışma süreleri üzerinden şekillendiğini düşündürmektedir. Bu çerçevede söz konusu dönüşümün istihdamın çalışma sürelerine göre bileşimine nasıl yansdığı aşağıda ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

İstihdamın Çalışma Sürelerine Göre Bileşimindeki Değişim

Türkiye ekonomisi pandemiye görece zayıf bir büyüme performansı ve artan makroekonomik kırılganlıklarla yakalanmıştır. 2018 Ağustos ayında ABD ile yaşanan siyasi krizin ardından Türk lirasında yaşanan hızlı değer kaybı ekonomik faaliyette belirgin bir yavaşlamaya yol açmıştır (Duvan, 2025). Kırılgan ekonomik dengelerle yakalanılan COVID-19 salgını, birçok ekonomide olduğu gibi Türkiye’de de istihdam üzerinde önemli etkiler yaratmıştır.

Pandeminin ilk aylarında 212 bin işletmenin faaliyetleri geçici olarak durdurulmuş, şehir içi ve şehirlerarası hareketlilik sınırlandırılmış ve 65 yaş üstü ile 20 yaş altındaki bireyler için sokağa çıkma kısıtlamaları uygulanmıştır. Özellikle yüz yüze etkileşimin yoğun olduğu hizmet sektörleri kapanma tedbirlerinden en fazla etkilenen alanlar olmuştur (Yükseler, 2020). Buna karşın dış ticarete açık imalat sektörlerinde üretimin devamı ekonomik bir öncelik olarak değerlendirilmiş ve bu sektörlerde istihdam pandemiden

görece daha sınırlı etkilenmiştir. İstihdam, 2020 yılı Nisan ayında en düşük seviyesine gerilemiş, ardından hızlı bir toparlanma süreci başlamıştır. İstihdamdaki artış eğilimi 2024 yılı ortalarına kadar devam etmiş, sonrasında ise durağanlaşma eğilimine girmiştir (bkz. Görsel 4).

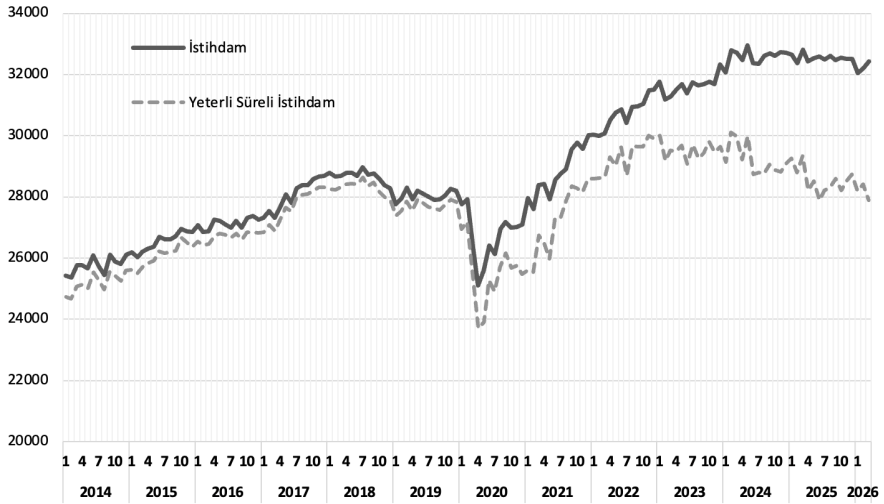
Görsel 4. Toplam İstihdam ve Uzun Dönemli Eğilimi (1000 Kişi, Mevsim Etkilerinden Arınmış).

Pandemi sonrasında istihdam hızla toparlanırken, istihdamın bileşiminde de belirgin bir değişim yaşanmıştır. Pandemi öncesinde (2014-2019) toplam istihdam ile yeterli süreli istihdam büyük ölçüde birlikte hareket ederken, istihdam artışının temel kaynağını da yeterli süreli istihdam oluşturmuştur. Ancak bu yapı pandemi sonrasında önemli ölçüde değişmiş; zamana bağlı eksik istihdamın toplam istihdam içindeki payı belirgin biçimde yükselmiştir.

Pandeminin başlangıcında zamana bağlı eksik istihdamda gözlenen artışın büyük ölçüde salgına karşı alınan politika önlemleriyle ilişkili olduğu düşünülmektedir. İşten çıkarmaların yasaklanması ve kısa çalışma uygulamalarının yaygınlaştırılması, çalışma sürelerinde belirgin daralmalar yaratmıştır. Nitekim pandeminin ilk evresini kapsayan Mart 2020-Haziran 2021 döneminde, 506 bin 624 firmada toplam 3 milyon 773 bin çalışan kısa çalışma ödeneğinden yararlanmıştır (Anadolu Ajansı, 2021).

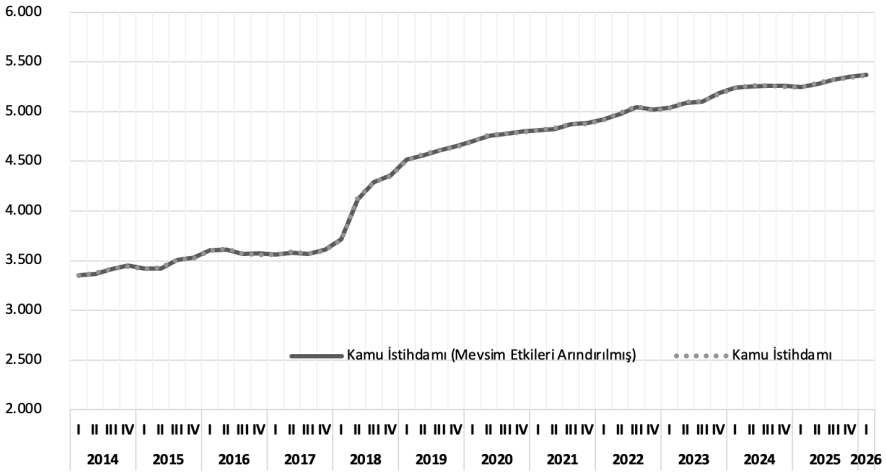
Pandemi sonrasında istihdam dinamiklerinde üç ayrı evre öne çıkmaktadır. İlk evreyi oluşturan 2020-2022 döneminde istihdamdaki toparlanma hızlı gerçekleşmiştir. Bu dönemde toplam istihdam ile yeterli süreli istihdam

birlikte artmıştır. Bununla birlikte, iki seri arasındaki fark (zamana bağlı eksik istihdam) pandemi öncesine kıyasla genişlemiştir. 2023 yılından 2024 yılının ilk çeyreğine kadar olan ikinci evrede toplam istihdam artmaya devam ederken, yeterli süreli istihdam durağanlaşmış; istihdam artışının başlıca kaynağı zamana bağlı eksik istihdam olmaya başlamıştır. 2024 yılının ilk çeyreğinden itibaren başlayan üçüncü evrede ise yeterli süreli istihdam gerilerken, toplam istihdam durağanlaşmıştır. Nitekim 2026 Mart ayı itibarıyla yeterli süreli istihdam, yaklaşık on yıl önceki seviyelerine gerilemiştir.

Görsel 5. İstihdam ve Yeterli Süreli İstihdam (1000 Kişi, Mevsim Etkilerinden Arınmış).

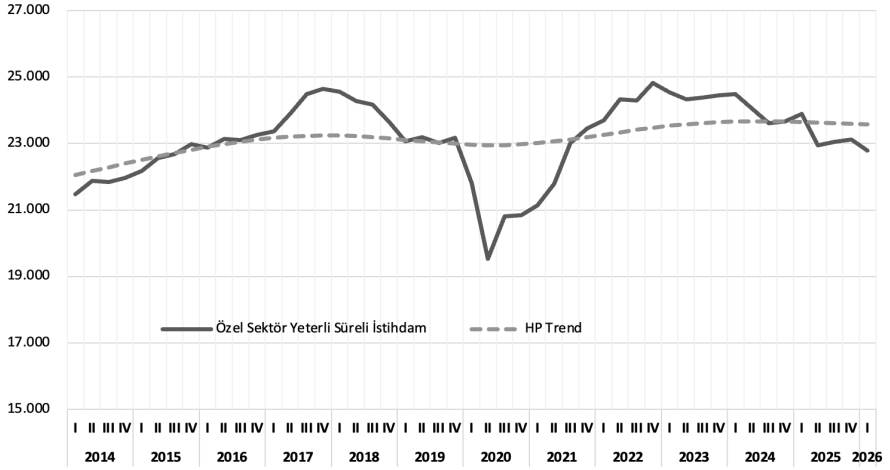
Çalışma çağındaki nüfus artışı ve 2018 sonrasında kamu istihdamında gözlenen hızlı genişleme dikkate alındığında, yeterli süreli istihdamın yaklaşık on yıl önceki düzeylerine gerilemiş olması olukça dikkat çekicidir. Bu bağlamda kamu istihdamının büyük ölçüde yeterli süreli istihdamdan oluştuğu varsayıldığında, özel kesimin bu grupta istihdam yaratma performansının ayrıca analiz edilmesi önemli hale gelmektedir.

Görsel 6. Kamu İstihdamı (1000 Kişi, Mevsim Etkilerinden Arınmış).

Görsel 6'dan da görüldüğü üzere, 2018'den itibaren kamu istihdamı belirgin biçimde artmaya başlamıştır. Kamuda alt işveren işçisi olarak çalışan yaklaşık 900 bin kişi 2018'de kamu kadrolarına geçirilmiştir (TRT Haber, 2018). Dolayısıyla ilgili yılda kamu istihdamında yaşanan sıçrama, yeni istihdam yaratılmasından ziyade mevcut istihdamın kurumsal statüsündeki değişimden kaynaklanan tek seferlik bir seviye etkisini yansıtmaktadır. Ancak 2018 sonrasında kamu istihdamında artış eğiliminin hızlanması, bu gelişmenin yalnızca bir defalık düzeltme ile sınırlı kalmadığını, kamu kesiminin işgücü piyasasındaki ağırlığının giderek arttığını göstermektedir.

Çalışmada özel kesimin yeterli süreli istihdamı hesaplanırken, toplam yeterli süreli istihdamdan kamu istihdamı ayıklanmıştır. Kamu istihdamının yeterli süreli istihdam olarak varsayılması nedeniyle, özel kesim yeterli süreli istihdamı dolaylı bir ölçüt olarak analizlerde kullanılmıştır. Bu bağlamda 2014Q1-2026Q1 arasındaki 48 çeyreklik zaman diliminde özel kesim yeterli süreli istihdamı yüzde 6,2 artarak 21,5 milyondan 22,8 milyona çıkmıştır. Buna karşın aynı dönemde mevsim ve takvim etkilerinden arındırılmış GSYH, kümülatif olarak, yüzde 69,6 oranında büyümüştür. Ekonomik hacimdeki genişlemeyle mukayese edildiğinde, özel kesimin yeterli süreli istihdam yaratma kapasitesinin ilgili dönemde oldukça zayıf kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu değerlendirmeye uyumlu olarak, aynı serinin uzun dönem eğilimi de yataya yakın bir seyir izlemektedir (Bkz. Görsel 7).

Görsel 7. Özel Kesim Yeterli Süreli İstihdamı (1000 Kişi, Mevsim Etkilerinden Arınmış).

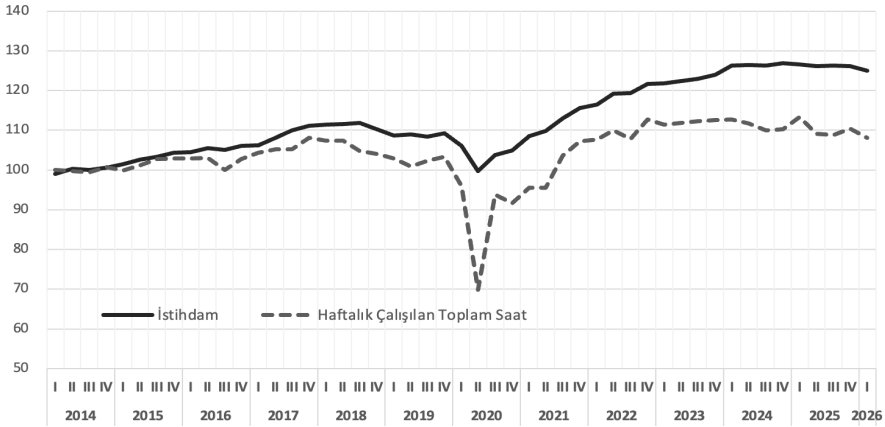
Bununla birlikte özel kesimde arzu ettikleri çalışma süresine ulaşabilenler incelenirken, iki alt dönemin ayrıca değerlendirilmesi yararlı görünmektedir. Bunlar; 2017Q1-2018Q4 ve 2021Q3-2024Q1 dönemleridir. Bu iki alt dönemde de özel kesim yeterli süreli istihdamı uzun dönemli eğiliminin üzerinde seyretmiştir. Bu haliyle her iki alt dönem seçim döngülerinin yoğunlaştığı ve önemli politika değişimlerinin gerçekleştiği zaman dilimleriyle büyük ölçüde çakışmaktadır.

2017Q1-2018Q4 dönemi, 2016 yılındaki darbe girişiminin ardından uygulamaya konulan genişleyici ekonomik politikaların etkisinin belirginleştiği bir döneme karşılık gelmektedir. Bu dönemde kamu harcamaları hızla artarken, yatırımı ve istihdamı desteklemeye yönelik çeşitli teşvik mekanizmaları devreye alınmıştır. Aynı dönemde kredi garanti mekanizmasının kapsamı da önemli ölçüde genişletilmiştir (OECD, 2018c: 10). 16 Nisan 2017 tarihli Anayasa değişikliği referandumu ile 24 Haziran 2018 Cumhurbaşkanlığı ve Genel Seçimleri bu dönemde gerçekleştirilmiştir.

Benzer şekilde, 2021 yılının üçüncü çeyreğinden itibaren ekonomide genişleyici politika uygulamaları yeniden yoğunlaşmıştır. Bu dönemde genel hatlarıyla düşük faiz politikasını ve emek yoğun sektörlere yönelik seçici kredi genişlemesini içeren bir politika çerçevesi benimsenmiştir (Akçay, 2024). Türkiye Ekonomi Modeli olarak tariflenen bu politika bileşimi, 14 Mayıs 2023 Cumhurbaşkanlığı ve Genel Seçimlerinin ardından, Hazine

ve Maliye Bakanının ‘Türkiye’nin rasyonel bir zemine dönme dışında bir seçeneği kalmamıştır’ açıklamasıyla beraber, kademeli olarak terk edilmiştir (BBC News Türkçe, 2023).

Özetle söz konusu alt dönemlerde özel kesimde gözlenen yeterli süreli istihdam artışlarının yapısal bir eğilim değişiminden ziyade, uygulanan politika bileşimiyle eş zamanlı ortaya çıkan geçici (döngüsel) etkilerle ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Nitekim ilgili politika dönemlerinin ardından özel kesimde yeterli süreli istihdamın yeniden uzun dönemli eğilimine yakınsadığı görülmektedir. Ancak bu gözlemin ilave çalışmalarla desteklenmesi gerekmektedir.

Görsel 8. İstihdam ve Fiili Çalışma Süreleri (2014=100, Mevsim Etkilerinden Arınmış).

Son yıllarda istihdamın bileşiminde yaşanan dönüşüm ve zamana bağlı eksik istihdamdaki artış, üretim sürecinde emek kullanım yoğunluğunu ayrıca incelemeyi gerekli kılmaktadır. Nitekim üretimde kullanılan toplam emek girdisi yalnızca çalışan sayısına değil, aynı zamanda ortalama fiili çalışma sürelerindeki gelişmelere de bağlıdır. Bu çerçevede özellikle pandemi sonrasında istihdam endeksi ile toplam çalışılan saat endeksi arasında bir ayrışma gözlenmektedir (bkz. Görsel 8). Bu ayrışma 2022 sonrasında daha da belirginleşmektedir. Pandemi sonrası çalışılan saat ve istihdam arasındaki ayrışma, Türkiye’de arzulan çalışma sürelerine erişim bakımından istihdam niteliğinde gözlenen aşınmayı teyit etmektedir.

Tüm bu betimsel bulgular, pandemi sonrasında istihdamın bileşiminde önemli değişimler ve kırılmalar yaşandığını göstermektedir. Bununla birlikte, söz konusu bulguların istatistiksel olarak da test edilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda gerçekleştirilen analizler bir sonraki bölümde ele alınmaktadır.

Zamana Bağlı Eksik İstihdamda Yapısal Kırılmalar

Betimsel bulgular, pandemi sonrasında istihdamın çalışma sürelerine dayalı bileşiminde belirgin kırılmaların yaşandığını göstermektedir. Bu gözlemlerin istatistiksel olarak sınanabilmesi amacıyla çalışmada Bai ve Perron (2003) çoklu yapısal kırılma testi uygulanmıştır. Bai-Perron testi, kırılma tarihlerinin önceden belirlenmesini gerektirmemesi ve birden fazla yapısal kırılmayı endojen olarak tespit edebilmesi nedeniyle çalışmada tercih edilmiştir (Bai ve Perron, 2003; Perron, 2006).

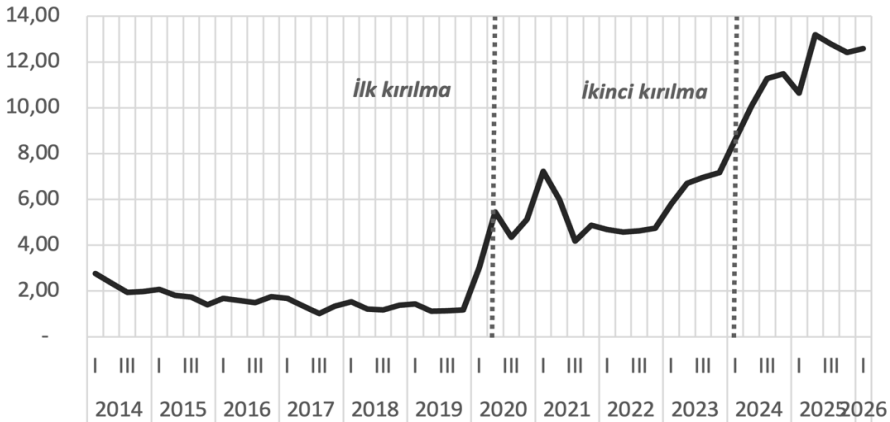
Bai-Perron çoklu yapısal kırılma testi, mevsim etkilerinden arındırılmış zamana bağlı eksik istihdamın mevsim etkilerinden arındırılmış toplam istihdama oranlanmasıyla elde edilen üç aylık seriye uygulanmıştır. İlgili test, serideki düzey değişimlerini tespit etmeye odaklanan ve yalnızca sabit terimde kırılmaya izin veren bir spesifikasyon altında gerçekleştirilmiştir. Analizin amacı, zamana bağlı eksik istihdamın toplam istihdam içindeki payında pandemi sonrasında ortaya çıkan rejim değişimlerini belirlemek olduğundan, trend kırılmalarından ziyade düzey kırılmalarına odaklanılmıştır. Maksimum kırılma sayısı 3 olarak belirlenmiş; trimming oranı ise her rejimde yeterli gözlem sayısının korunabilmesi ve çok kısa dönemli kırılmaların dışlanabilmesi amacıyla yüzde 20 olarak seçilmiştir. Böylece küçük örneklem özelliklerinin aşırı sayıda kırılmadan olumsuz etkilenmesinin önüne geçilmesi amaçlanmıştır.

Test	F-İstatistiği	Kritik Değer (%5)	Sonuç
0 vs. 1	137.22	8.22	Kırılma var
1 vs. 2	58.53	9.71	İkinci kırılma var
2 vs. 3	0.85	10.66	İlave kırılma yok
Yapısal Kırılma Tarihleri	2020Q2 2024Q1		

Tablo 1. Bai-Perron Çoklu Yapısal Kırılma Test Sonuçları.

Test sonuçları, betimsel analizlerde gözlenen eğilim ve kırılmaları büyük ölçüde teyit etmektedir. Bai-Perron testi, pandemi sonrası dönemde zamana bağlı eksik istihdamın toplam istihdam içindeki payında istatistiksel olarak anlamlı iki yapısal kırılma bulunduğunu göstermektedir. İlk kırılmanın 2020Q2 döneminde gerçekleşmesi, pandemi şokunun işgücü piyasası üzerindeki etkileriyle uyumludur. İkinci kırılma ise 2024Q1 döneminde ortaya çıkmakta ve çalışma süreleri temelinde farklılaşan bir istihdam yapısına ilişkin ipuçları sunmaktadır.

Tüm bu bulgular, pandemi sonrasında zamana bağlı eksik istihdamın istisnai bir istihdam biçimi olmaktan çıkarak daha yaygın bir istihdam biçimine dönüştüğünü ve bu yöndeki dönüşümün giderek güç kazandığını göstermektedir. Kırılma dönemleri itibarıyla hesaplanan ortalama değerler de zamana bağlı eksik istihdamın pandemi sonrasında belirgin biçimde arttığını teyit etmektedir (bkz. Görsel 9 ve Tablo 2). Pandemi öncesinde toplam istihdamın yalnızca yüzde 1,65'i zamana bağlı eksik istihdamdan oluşurken, bu oran ilk kırılma sonrasında yüzde 5,50'ye çıkmıştır. İkinci kırılma sonrasında ise aynı oran yüzde 11,31'e ulaşmıştır. Bulgular, özellikle ikinci yapısal kırılmanın güçlü bir değişime işaret ettiğini göstermektedir. Ancak 2024 sonrası döneme ilişkin gözlem sayısının sınırlı olması nedeniyle, mevcut bulguların ilerleyen dönemde yayımlanacak yeni veriler ışığında yeniden değerlendirilmesi uygun olacaktır.

Görsel 9. Zamana Bağlı Eksik İstihdamın Toplam İstihdam İçindeki Payı (%) ve Yapısal Kırılmalar.

Dönem	Açıklama	Ortalama
2014Q1-2020Q1	Pandemi Öncesi Dönem	1.65
2020Q2-2023Q4	İlk Kırılma Sonrası Dönem	5.50
2024Q1-2026Q1	İkinci Kırılma Sonrası Dönem	11.31

Tablo 2. Zamana Bağlı Eksik İstihdamın Toplam İstihdam İçindeki Payı (%).

Sonuç olarak istihdamın bileşiminde yaşanan bu dönüşüm, ekonomik büyüme ile istihdam arasındaki ilişkinin niteliğinin yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu nedenle bir sonraki bölümde üretim ile istihdam arasındaki ilişkinin gücü çıktı-istihdam esneklikleri aracılığıyla analiz edilmekte; söz konusu esneklikler yeterli süreli istihdam ve zamana bağlı eksik istihdam bileşenlerine ayrıştırılarak incelenmektedir.

Ekonomik Büyümenin İstihdam Yaratma Kapasitesi: Çıktı-İstihdam Esnekliklerinin Bileşimi

Ekonomik büyümenin istihdam yaratma kapasitesi, izlenen büyüme rejimiyle yakından ilişkilidir. Verimlilik artışlarına ve emek tasarruf eden teknolojik dönüşümlere dayalı büyüme rejimlerinde istihdam artışlarının görece sınırlı kalması; buna karşılık emek kullanımının daha yoğun olduğu büyüme rejimlerinde büyümenin istihdam üzerindeki etkisinin daha güçlü olması beklenir (Gürsel, Uysal ve Durmaz, 2015). Bu çerçevede çıktı-istihdam esnekliğinin dönemler ve büyüme rejimleri arasında farklılaşması doğaldır.

Büyümenin istihdam esnekliği, ekonomik çıktıda meydana gelen değişimlerin istihdam üzerindeki etkisini ölçen bir göstergedir. Bu gösterge, büyümenin istihdam yaratma kapasitesinin değerlendirilmesine imkân sağlamasının yanı sıra, istihdam yapısında ortaya çıkan değişimlerin ve emek piyasasındaki yapısal dönüşümlerin analiz edilmesine de yardımcı olmaktadır (Kapsos, 2005).

Türkiye’de ekonomik büyüme ile istihdam arasındaki ilişkiyi inceleyen ve çıktı-istihdam esnekliğini hesaplayan çok sayıda çalışma bulunmaktadır (örneğin Akçoraoğlu, 2010; Yeldan ve Ercan, 2011; Baştav, 2021). Ancak bu çalışmaların büyük bölümü toplam istihdamı esas almakta ve istihdamın bileşiminde ortaya çıkan değişimleri dikkate almamaktadır. Oysa istihdam düzeyindeki artış her zaman emek kullanımının aynı ölçüde arttığı anlamına gelmemekte; bazı durumlarda istihdam artışı, yeterli süreli istihdamdaki

genişlemeden ziyade çalışma sürelerinin kısalması ve zamana bağlı eksik istihdamın yaygınlaşması ile birlikte gerçekleşebilmektedir.

Mevcut literatürde Türkiye için istihdam esnekliğini, yeterli süreli istihdam ile zamana bağlı eksik istihdam bileşimi çerçevesinde inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu yönüyle çalışma, büyümenin istihdam yaratma kapasitesini yalnızca niceliksel değil, aynı zamanda niteliksel boyutlarıyla da ele alarak literatüre katkı sunmaktadır.

Çalışmada eşitlik (2)-(4)'te tanımlanan istihdam esneklikleri logaritmik fark yaklaşımı kullanılarak hesaplanmıştır. Dönemsel esneklikler oluşturulurken, alt dönemler Bai-Perron çoklu yapısal kırılma testi tarafından endojen olarak belirlenen kırılma tarihleri dikkate alınarak tanımlanmıştır. Dekompozisyonda kullanılan istihdam payları (SFT ve SPT) ise her bir alt dönemde gözlenen ortalama istihdam bileşimini yansıtacak şekilde dönem ortalamaları üzerinden hesaplanmıştır. Böylece esnekliklerin ayrıştırılmasında dönem başı veya dönem sonu gözlemlerine duyarlı bir ağırlıklandırma yerine, her bir rejimin ortalama istihdam yapısını yansıtan bir yaklaşım tercih edilmiştir.

Dönem	S_{FT}	ϵ_{FT}	$S_{FT} * \epsilon_{FT}$	S_{PT}	ϵ_{PT}	$S_{PT} * \epsilon_{PT}$	ϵ_{EMP}
2014Q1-2026Q1 (Tüm dönem)	0.95	0.24	0.23	0.05	3.32	0.15	0.38
2014Q1-2020Q1 (Pandemi öncesi dönem)	0.98	0.28	0.27	0.02	0.71	0.01	0.29
2020Q2-2026Q1 (Pandemi sonrası dönem)	0.92	0.37	0.34	0.08	2.65	0.21	0.55
2020Q2-2023Q4 (İlk kırılma sonrası dönem)	0.94	0.59	0.56	0.06	1.45	0.08	0.63
2024Q1-2026Q1 (İkinci kırılma sonrası dönem)	0.89	-1.01	-0.90	0.11	6.96	0.80	-0.10

Tablo 3. İstihdam Esnekliği ve Bileşenlerinin Dönemsel Gelişimi (Yüzde, Puan).

Bu çerçevede 2014'ün ilk çeyreği ile 2026'nın ilk çeyreği arasındaki dönemde Türkiye'de büyümenin toplam istihdam esnekliği 0,38 olarak hesaplanmıştır. Bu bulgu, incelenen dönemde GSYH'deki yüzde 1'lik artışın ortalama

olarak yaklaşık yüzde 0,4'lük bir istihdam artışıyla birlikte gerçekleştiğini göstermektedir. Aynı dönemde yeterli süreli istihdamın toplam esnekliğe katkısı 0,23 puan olurken, zamana bağlı eksik istihdamın katkısı 0,15 puan olmuştur. Böylece incelenen tüm dönem itibarıyla toplam istihdam esnekliğinin yaklaşık yüzde 60'ı yeterli süreli istihdamdan, yüzde 40'ı ise zamana bağlı eksik istihdamdan kaynaklanmıştır.

Bununla birlikte gözlem aralığı pandemi öncesi ve sonrası olarak ayrıştırıldığında, büyüme-istihdam ilişkisinin bileşiminde belirgin bir farklılaşma ortaya çıkmaktadır. Pandemi öncesi dönemde (2014Q1-2020Q1) büyümenin istihdam esnekliği 0,29 olarak hesaplanırken, pandemi sonrası dönemde (2020Q2-2026Q1) bu değer 0,55'e yükselmiştir. İlk bakışta bu durum, büyümenin istihdam üzerindeki etkisinin pandemi sonrasında güçlendiğini düşündürmektedir. Ancak istihdam bileşenlerinin toplam esnekliğe katkıları dikkate alındığında, bu artışın hangi istihdam türlerinden kaynaklandığı pandemi öncesi ve sonrası dönemlerde belirgin biçimde farklılaşmaktadır.

Pandemi öncesi dönemde yeterli süreli istihdamın toplam istihdam esnekliğine katkısı 0,27 puan olarak hesaplanmıştır. Böylece ilgili dönemde toplam istihdam esnekliğinin yaklaşık yüzde 96'sı yeterli süreli istihdamdan kaynaklanmıştır. Bu bulgu, pandemi öncesinde ekonomik büyüme ile istihdam arasındaki ilişkinin büyük ölçüde arzu edilen çalışma süresine ulaşabilen istihdam üzerinden gerçekleştiğine işaret etmektedir.

Bununla birlikte pandemi sonrası dönemde (2020Q2-2026Q1) istihdam esnekliğinin bileşiminde belirgin bir değişim ortaya çıkmıştır. Her ne kadar toplam istihdam esnekliği 0,55'e yükselse de pandemi sonrasında zamana bağlı eksik istihdamın toplam esneklik içindeki payının kayda değer biçimde arttığı görülmektedir. Bu dönemde yeterli süreli istihdamın toplam esnekliğe katkısı 0,34 puan olurken, zamana bağlı eksik istihdamın katkısı 0,21 puana yükselmiştir. Bir başka ifadeyle pandemi sonrası dönemde toplam istihdam esnekliğinin yaklaşık yüzde 62'si yeterli süreli istihdamdan oluşurken, zamana bağlı eksik istihdamın payı yüzde 38'e çıkmıştır.

İstihdam bileşiminde ilk yapısal kırılmanın gerçekleştiği 2020Q2-2023Q4 döneminde, yeterli süreli istihdamın toplam istihdam esnekliğine katkısı 0,56 puan olurken, zamana bağlı eksik istihdamın katkısı 0,08 puan olarak gerçekleşmiştir. Buna karşılık ikinci kırılma sonrasında büyüme-istihdam ilişkisinin bileşiminde belirgin bir değişim ortaya çıkmıştır. 2024Q1-2026Q1

döneminde yeterli süreli istihdamın çıktı esnekliği negatife dönerken, zamana bağlı eksik istihdamın çıktı esnekliği keskin biçimde yükselmiştir. Nitekim bu dönemde yeterli süreli istihdamın toplam esnekliğe katkısı -0,90 puan olurken, zamana bağlı eksik istihdamın katkısı 0,80 puan olarak hesaplanmıştır. Bu bulgular, son dönemde ekonomik büyümenin yeterli süreli istihdam yaratmakta zorlandığına ve büyüme-istihdam ilişkisinin giderek daha fazla zamana bağlı eksik istihdam üzerinden şekillendiğine işaret etmektedir.

Elde edilen bulgular birlikte değerlendirildiğinde, pandemi sonrasında büyüme ile toplam istihdam arasındaki ilişkinin niceliksel olarak güçlendiği, ancak bu ilişkinin bileşiminde önemli bir değişim yaşandığı anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle büyüme daha fazla istihdam ile birlikte gerçekleşmekte, ancak yaratılan istihdamın giderek daha büyük bir bölümünü zamana bağlı eksik istihdam oluşturmaktadır. Bu durum, pandemi sonrasında istihdamın niteliğine ilişkin göstergelerin zayıfladığına ve işgücü piyasasında çalışma süreleri temelindeki uyumsuzlukların arttığına işaret etmektedir.

Sonuç

1964 yılında kabul edilen ve Türkiye'nin 1977 yılında taraf olduğu Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 122 sayılı İstihdam Politikası Sözleşmesi, istihdam politikalarının amacını yalnızca işsizliği azaltmakla sınırlamamakta; aynı zamanda bireylerin tam, üretken ve özgürce seçilmiş istihdam olanaklarına erişimini bu politikaların temel hedefleri arasında tanımlamaktadır (ILO, 1964, Madde 1).

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, Türkiye'de pandemi sonrasında izlenen politikaların işsizliği belirli ölçüde azaltmakla birlikte, bireylerin arzu ettikleri çalışma sürelerine ulaşabilmeleri açısından aynı ölçüde olumlu sonuçlar üretmediği görülmektedir. Nitekim pandemi sonrasında Türkiye işgücü piyasasında, çalışmaya istekli ve hazır olmalarına rağmen arzu ettikleri çalışma süresine ulaşamayanların sayısı hızla artmış ve son dönemlerde işsiz sayısını aşmıştır.

Ortaya çıkan bu tablo, işgücünün üretken kapasitesinin tam olarak kullanılamadığını göstermekte; istihdam edilen bireyler açısından da önemli sosyo-ekonomik sonuçlar doğurmaktadır. Arzu edilen sürelerde çalışmamak, işsizlik kadar görünür olmasa da çalışanların psikolojik iyilik hâli ve ekonomik istikrarı üzerinde ciddi olumsuz etkiler yaratabilmektedir.

Özellikle arzu ettiği çalışma süresine ulaşamayan çalışanlar, düşük gelir ve azalan iş tatmini açısından en dezavantajlı gruplardan birini oluşturmaktadır (Wilkins, 2007). Nitekim Türkiye’de pandemi sonrasında hayat pahalılığının derinleşmesiyle birlikte, çalışanların arzu ettikleri çalışma sürelerine ulaşamamalarının psikolojik ve ekonomik maliyetleri daha da ağırlaştırmış olabilir. Bu durum, zamana bağlı eksik istihdamın belirleyicilerinin ve altında yatan mekanizmaların daha ayrıntılı biçimde incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Pandemi sonrasında Türkiye’de zamana bağlı eksik istihdam edilenlerin sayısında gözlenen hızlı artışın tek bir faktörle açıklanması mümkün görünmemektedir. Bu çerçevede öne çıkan olası açıklamalardan biri, pandemiyle birlikte işgücü piyasasında esnek çalışma biçimlerinin daha yaygın hale gelmesidir. Nitekim firmalar kriz dönemlerinde artan belirsizlik karşısında doğrudan işten çıkarma yerine çalışma sürelerini azaltma ya da esnek çalışma düzenlemelerine yönelme eğilimindedir (Kümmerling ve Lehndorff, 2014). Bu süreçte kısmi zamanlı çalışma, belirli süreli sözleşmeler, serbest çalışma ve evden/uzaktan çalışma gibi modellerin yaygınlaşması, çalışma sürelerine ilişkin uyumsuzlukların artmasıyla ilişkili olabilir.

Türkiye’de işgücü piyasasında zamana bağlı eksik istihdam edilenlerin sayısındaki artışla ilişkili olabilecek bir diğer faktör, ekonominin giderek daha fazla hizmet ağırlıklı bir yapıya yönelmesidir. Veriler, Türkiye ekonomisinde hizmetleşme eğiliminin pandemiyle birlikte daha da güçlendiğini göstermektedir. Hizmet sektörünün toplam istihdam içinde payı pandemi öncesinde (2014-2019) ortalama yüzde 53,8 iken; 2020-2026Q1 döneminde yüzde 57,2’ye yükselmiş, 2026Q1 itibarıyla yüzde 59,3’e ulaşmıştır. Ayrıca pandemi sonrasında yaratılan yaklaşık 4 milyon ilave istihdamın yüzde 82’si (3,3 milyon istihdam) bu sektörden kaynaklanmıştır. Hizmetleşme sürecinin hızlanması; işyeri ile ev/kamusal alan arasındaki sınırların zayıflamasına, çalışma sürelerinin daha dalgalı hale gelmesine ve esnek çalışma biçimlerinin giderek yaygınlaşmasına neden olabilmektedir (Standing, 2014: 91).

Zamana bağlı eksik istihdamda gözlenen hızlı artışla ilişkili olabilecek bir diğer faktör, 2023 yılı Mart ayında yürürlüğe giren Emeklilikte Yaşa Takılanlar (EYT) düzenlemesidir. Bu düzenleme sonrasında emekli sayısında belirgin bir sıçrama yaşanmıştır. Nitekim yaşlılık/emeklilik aylığı alanların sayısı 2022 yılında yaklaşık 9,5 milyon iken, 2023 yılında 11,5 milyona yükselmiş, 2025 yılı itibarıyla ise 12,3 milyona ulaşmıştır. EYT düzenlemesinden yararlanarak emekli olan bireylerin önemli bir bölümü Sosyal Güvenlik Destek Primi

(SGDP) kapsamında işgücü piyasasında çalışmaya devam etmiştir. Bu çerçevede SGDP kapsamında çalışan emekli sayısı 2022 yılında 946 bin kişi iken, 2023 yılında 1,9 milyona, 2025 yılında ise 2,1 milyona yükselmiştir. Başka bir ifadeyle, 2022-2025 döneminde emekli olan yaklaşık 2,8 milyon kişinin yüzde 43,7'si SGDP kapsamında yeniden istihdama katılmıştır (Yükseler, 2026). Emeklilik sonrasında yeniden işgücüne katılan bireylerin bir bölümünün daha esnek çalışma düzenlemelerine yönelmesi, pandemi sonrasında zamana bağlı eksik istihdamdaki artışla ilişkili olabilecek mekanizmalardan biri olarak değerlendirilebilir.

Pandemiyle birlikte zamana bağlı eksik istihdamda gözlenen olağanüstü artışın bir diğer olası nedeni, artan belirsizlik ortamında firmaların maliyet ayarlama stratejilerinde meydana gelen değişimdir. Pandemi süreci üretim ve talep koşullarına ilişkin yüksek düzeyde belirsizlik yaratırken, sonrasında uygulanan ekonomi politikaları ve yaşanan kur şoklarının da firmaların maliyet ayarlama davranışlarını etkilemiş olması muhtemeldir. Özellikle 2021 yılı Eylül ayından itibaren Türk lirasında gözlenen hızlı değer kaybı, bunu izleyen enflasyonist baskılar ve seçim süreciyle uyumlu biçimde gerçekleştirilen asgari ücret artışları, firmaları doğrudan istihdam miktarı yerine çalışma süreleri ve istihdamın bileşimi üzerinden ayarlama yapmaya yöneltmiş olabilir. Bu çerçevede firmaların işgücü maliyetlerini çalışma süreleri üzerinden daha esnek biçimde yönetmeye yönelmiş olabilecekleri ve zamana bağlı eksik istihdamdaki artışın kısmen bu süreçle ilişkili olabileceği değerlendirilmektedir.

Son olarak, zamana bağlı eksik istihdamdaki artışın olası nedenlerinden birinin, işsiz bireylerin zaman içerisinde daha kısa süreli veya yetersiz süreli işlere yönelmesi olabileceği düşünülmektedir. İşsizlik süresi uzadıkça işsiz kalmanın maliyeti artmakta; bireylerin birikim ve tasarrufları erimektedir. Bu maliyet arttıkça, çalışanın niteliği ile işin gerektirdiği nitelikler arasındaki uyum gözetilmeksizin daha kısa süreli işlerde çalışmak daha kabul edilebilir hale gelebilmektedir (Küçükali ve Özmen, 2019: 142). Nitekim işsizlik sürelerine ilişkin veriler de pandemi sonrasında bu yönde bir eğilime işaret etmektedir. '1 yıldan fazla ancak 2 yıldan az süredir işsiz' olanların toplam işsizler içindeki payı 2021 yılında yüzde 22 ile serinin en yüksek seviyesine ulaşmış, izleyen dönemde gerileyerek 2025'te yüzde 13'e düşmüştür.

Zamana bağlı eksik istihdamdaki artışla ilişkili olabilecek bu faktörler, gelecekte farklı araştırma hipotezleri çerçevesinde daha ayrıntılı biçimde ele alınabilir. Bu yönüyle çalışma, pandemi sonrasında istihdam yapısında

gözlenen dönüşümün nedenlerinin daha kapsamlı biçimde araştırılmasına duyulan ihtiyacı da ortaya koymaktadır. Özellikle mikro verilerle desteklenen analizlerin, bu dönüşümün arkasındaki mekanizmaların anlaşılmasına katkı sağlayabileceği değerlendirilmektedir.

Bu çalışma, pandemi sonrasında Türkiye işgücü piyasasında, özellikle çalışma süreleri ve istihdamın bileşimi açısından belirgin bir dönüşüm yaşandığını göstermektedir. Elde edilen bulgular, ekonomik büyümenin istihdam yaratma kapasitesinin değerlendirilmesinde yalnızca toplam istihdam düzeyine odaklanmanın yetersiz kalabileceğini göstermektedir. Ayrıca pandemi sonrasında işgücü piyasasındaki uyum mekanizmalarının niteliğinde önemli bir değişim yaşandığı anlaşılmaktadır. Zamana bağlı eksik istihdamın toplam istihdam içindeki payının belirgin biçimde yükselmesi ve yüksek düzeylerde seyretmesi, istihdam düzeyi artıyor ya da korunuyor görünse bile emek kullanım yoğunluğunun aynı ölçüde artmadığını ve istihdam niteliğinin zayıfladığını ortaya koymaktadır.

Çalışma literatüre ampirik ve kuramsal bazı katkılar sunmaktadır. Bu çerçevede çalışmanın ampirik katkısı, çıktı-istihdam esnekliğini yeterli süreli istihdam ile zamana bağlı eksik istihdam ayırımında hesaplayarak büyüme-istihdam ilişkisinin bileşimindeki dönüşümü incelemesidir. Elde edilen bulgular, pandemi sonrasında büyüme-istihdam ilişkisinde zamana bağlı eksik istihdamın ağırlığının belirgin biçimde arttığını göstermektedir. Özellikle 2024 sonrasında yeterli süreli istihdamın çıktı esnekliğinin negatife dönmesi, büyüme-istihdam ilişkisinin niteliğinde önemli bir dönüşüme işaret etmektedir.

Çalışmanın kuramsal ve sosyal politika tartışmaları açısından sunduğu katkı, Türkiye işgücü piyasasında istihdam niteliği tartışmalarında çalışma süreleri boyutunun giderek daha merkezi hale gelebileceğini göstermesidir. Bu çerçevede işgücü piyasasının performansını değerlendirirken yalnızca istihdamın niceliksel düzeyine değil, çalışanların arzu ettikleri çalışma sürelerine ulaşip ulaşamadıklarına da odaklanılması gerekmektedir.

Bununla birlikte çalışma bazı sınırlılıklar altında şekillenmiştir. Her şeyden önce çalışma, araştırma sorusu doğrultusunda istihdam niteliğinin çalışma süreleri boyutuna odaklanmıştır. Oysa istihdam niteliği çok boyutlu bir kavramdır. Bir diğer sınırlılık kullanılan veri yapısından kaynaklanmaktadır. Mevsim etkilerinden arındırılmış zamana bağlı eksik istihdam, TÜİK tarafından doğrudan açıklanan bir veri değildir. Bu nedenle söz konusu seri,

TÜİK tarafından yayımlanan tamamlayıcı göstergeler yardımıyla türetilmiştir. Benzer şekilde kamu istihdamında çalışma süreleri bakımından istihdam türleri ayrıntılı biçimde yayımlanmamaktadır. Bu nedenle çalışmada türetilen özel kesime ait yeterli süreli istihdam göstergesi dolaylı bir gösterge olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca zamana bağlı eksik istihdamdaki artışla ilişkili olabilecek mekanizmalar, çalışmanın makro verilere dayalı analiz çerçevesi nedeniyle doğrudan test edilememiştir.

Bu son sınırlılıkla bağlantılı olarak, çalışma pandemi sonrasında zamana bağlı eksik istihdamdaki artışın nedenlerine ilişkin yeni bir araştırma gündemine de işaret etmektedir. Özellikle iktisadi sektör, yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi ve emeklilik sonrası çalışma biçimleri gibi farklı kırımları içeren mikro veri temelli çalışmaların, işgücü piyasasında gözlenen dönüşümün arkasındaki mekanizmaların daha ayrıntılı biçimde anlaşılmasına katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Sonnotlar

1- Kamu istihdamı verileri T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından kadrolu personel, sözleşmeli personel, sürekli işçi, geçici işçi ve diğer personel ayrımında kamu kesiminde faaliyet gösteren kurumlar için toplulaştırılmış olarak yayımlanmaktadır. Geçici işçi statüsünde istihdam edilenlere ilişkin haftalık fiili çalışma süreleri hakkında ayrıntılı veri bulunmadığından, bu grubun zamana bağlı eksik istihdam kapsamında olup olmadığı ayrıca belirlenmemektedir. Bununla birlikte geçici işçilerin toplam kamu istihdamı içindeki payının oldukça sınırlı olması nedeniyle söz konusu veri kısıtının analiz sonuçları üzerinde önemli bir sapma yaratması beklenmemektedir. Bu nedenle analizlerde toplam kamu istihdamı serisi kullanılmıştır.

2- 19. Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferansı'nda işgücünün eksik kullanımına ilişkin tanımlanan göstergeler ve bu göstergelerin içerikleri şu şekildedir: LU1: İşsizlik oranı: $[(\text{işsizlik} \div \text{işgücü}) \times 100]$, LU2: Zamana bağlı eksik istihdam ve işsizliğin bütünleşik oranı: $[(\text{zamana bağlı eksik istihdam} + \text{işsizlik}) \div \text{işgücü}] \times 100$; LU3: İşsizlik ve potansiyel işgücünün bütünleşik oranı: $[(\text{işsizlik} + \text{potansiyel işgücü}) \div (\text{işgücü} + \text{potansiyel işgücü})] \times 100$; LU4: İşgücünün eksik kullanımına ilişkin bütünleşik gösterge: $[(\text{zamana bağlı eksik istihdam} + \text{işsizlik} + \text{potansiyel işgücü}) \div (\text{işgücü} + \text{potansiyel işgücü})] \times 100$ (ILO, 2013: 46-47).

Kaynakça

Acun, S. (2025) "Salgından Normale Emek Piyasası: Zamana Dayalı Eksik İstihdam Analizi", *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 10(2), 529-552.

- Akar, İ. ve Meçik, O. (2021) "Çalışma Yaşamında Yenilikler: Pandemi ile Dijitalleşme Deneyimi", *Journal of Life Economics*, 8(4), 403-411.
- Akçay, Ü. (2024) *Krizin Gölgesinde En Uzun Beş Yıl (2018-2023), Türkiye'de Kriz, Siyaset ve Sermaye*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Akçoraoğlu, A. (2010) "Employment, Economic Growth and Labor Market Performance: The Case Of Turkey", *Ekonomik Yaklaşım*, 21(77), 101-114.
- Anadolu Ajansı (29/7/2021) "Kısa Çalışma Ödeneği, Nakdi Ücret Desteği ve İşsizlik Ödeneği Kapsamında 8 Milyon Kişiye 57 Milyar Lira Ödendi", <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/kisa-calisma-odenegi-nakdi-ucret-destegi-ve-issizlik-odenegi-kapsaminda-8-milyon-kisiye-57-milyar-lira-odendi/2317629> , (Son Erişim Tarihi, 10/04/2026).
- Aren, S. (1992) *İstihdam, Para ve İktisadi Politika*, Ankara: Savaş Yayıncılık.
- Avila, D. D. ve Lunsford, K. G. (2022) "Underemployment Following the Great Recession and the COVID-19 Recession", *Economic Commentary*, 2022-01, Federal Reserve Bank of Cleveland.
- Bai, J. ve Perron, P. (2003) "Computation and Analysis of Multiple Structural Change Models", *Journal of Applied Econometrics*, 18(1), 1-22.
- Bamieh, O. ve Ziegler, L. (2022) "Are Remote Work Options the New Standard? Evidence from Vacancy Postings During the COVID-19 Crisis", *Labour Economics*, 76, 102179, 1-9.
- Baştav, L. (2021) "Turkish Economic Growth: (Non) Labour Creating? (2000-2018)", *Sosyoekonomi*, 29(50), 35-50.
- BBC News Türkçe (4/6/2023) "Devir Teslimde Yeni Maliye Bakanı Şimşek'ten 'Rasyonel Zemin' Vurgusu", <https://www.bbc.com/turkce/articles/cd1zx0y00zzo> , (Son Erişim Tarihi, 11/04/2026).
- Beken, H. G. (2020) "COVID-19 ile Mücadelede Sosyal Koruma Sistemleri ve İşgücü Piyasaları", *Turkish Studies*, 15(6), 169-187.
- Bulut, R. ve Pinar, C. (2020) "COVID-19 Pandemisi Döneminde Türkiye'de İstihdam ve İşsizlik", *Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 217-225.
- Cazes, S., A. Hijzen ve A. Saint-Martin, (2015) *Measuring and Assessing Job Quality: The OECD Job Quality Framework*. OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No. 174. Paris: OECD Publishing.
- Çelik, A., Beyazbulut, D. ve Kandaz, Z. (2021) "Türkiye'de ve Dünyada Alternatif İşsizlik Hesaplamaları: Geniş Tanımlı İşsizlik ve Âtıl İşgücü", *Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*, 12(20), 321-352.

De Lucas Ancillo, A., Gavrilă Gavrilă, S. ve del Val Núñez, M. T. (2023) "Workplace Change within the COVID-19 Context: The New (Next) Normal", *Technological Forecasting and Social Change*, 194, 122673.

Dikmen, F. H. (2021) "Türkiye'de Genç Yetişkinlerde Zamana Bağlı Eksik İstihdamın Özellikleri", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39(2), 211-222.

Duvan, O. B. (2025) "Extraordinary Distribution Shock in Extraordinary Times: An Assessment Based on Top Industrial Enterprises in Türkiye", *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 10(3), 1008-1032.

Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press.

Eurofound (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions) (2018) *Non-standard Forms of Employment: Recent Trends and Future Prospects*. Dublin: Eurofound.

Eurofound ve ILO (International Labour Organization) (2019) *Working Conditions in a Global Perspective*. Luxembourg: Publications Office of the European Union; Geneva: International Labour Organization.

Görmüş, A. (2019) "Türkiye'de Zamana Dayalı Eksik İstihdamın Karakteristiği: Hanehalkı İşgücü Anketlerinden Bulgular", *Sosyoekonomi*, 27(40), 67-90.

Gupta, H. ve Dhar, R.L. (2024) "Job Insecurity Amid the COVID-19 Pandemic and Beyond: A systematic Review and Research Agenda", *Employee Relations: The International Journal*, 46(5), 1141-1171.

Gürsel, S., Uysal, G. ve Durmaz, M. (2015) *Düşük Büyüme Olağanüstü İstihdam Artışı*, BETAM Araştırma Notu, No. 15/184, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi.

Hacker, J. S. (2019) *The Great Risk Shift: The New Economic Insecurity and the Decline of the American Dream*, 2. Baskı, New York: Oxford University Press.

Haidar, J. ve Keune, M. (Der.) (2021) *Work and Labour Relations in Global Platform Capitalism*. Cheltenham, UK ve Northampton, MA: Edward Elgar Publishing.

Hamilton, J. D. (2018) "Why You Should Never Use the Hodrick-Prescott Filter", *The Review of Economics and Statistics*, 100(5), 831-843.

Harvey, D. (2005) *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press.

Hodrick, R. J. ve Prescott, E. C. (1997) "Postwar U.S. Business Cycles: An Empirical Investigation", *Journal of Money, Credit and Banking*, 29(1), 1-16.

Hobsbawm, E. (2017) *Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırıliklar Çağı*, İstanbul: Everest Yayınları.

ILO (International Labour Organization) (1964) *Employment Policy Convention (No. 122)*, Geneva: International Labour Organization.

ILO (International Labour Organization) (2008) *Beyond Unemployment: Measurement of Other Forms of Labour Underutilization*, 18th International Conference of Labour Statisticians, Geneva: International Labour Office.

ILO (International Labour Organization) (2013) *Resolution Concerning Statistics Of Work, Employment And Labour Underutilization (ICLS/19/2013/2)*, Geneva: International Labour Office.

ILO (International Labour Organization) (2016) *Non-Standard Employment Around The World: Understanding Challenges, Shaping Prospects*, Geneva: International Labour Office.

ILO (International Labour Organization) (2023a) *Resolution To Amend The 19th ICLS Resolution Concerning Statistics Of Work, Employment And Labour Underutilization (ICLS/21/2023/RES. II)*, Geneva: ILO.

ILO (International Labour Organization) (2023b) *Working Time And Work-Life Balance Around The World*, Geneva: International Labour Office.

Kalleberg, A. L. (2009) "Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations in Transition", *American Sociological Review*, 74(1), 1-22.

Kapsos, S. (2005) *The Employment Intensity of Growth: Trends and Macroeconomic Determinants*, Employment Strategy Papers No. 2005/12, Geneva: International Labour Office.

Kara, E. (2020) "COVID-19 Pandemisi: İşgücü Üzerindeki Etkileri ve İstihdam Tedbirleri", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7(5), 269-282.

Kiss, Á., Morandini, M. C., Turrini, A. ve Vandeplas, A. (2022) *Slack & Tightness: Making Sense of Post COVID-19 Labour Market Developments in the EU*, European Economy Discussion Paper, 178, Brussels: European Commission.

Koca, D. (2020) "Türkiye'de İşgücü Piyasasının Boyutları ve Covid-19 Döneminin İşgücü Piyasasına Etkileri". *Sosyal Çalışma Dergisi*, 4(2), 69-83.

Küçükali, A. ve Özmen, K. (2019) "İş ve Meslek Danışmanlarının Çalışma Hayatında Karşılaştıkları Problemler ve Eksik İstihdam Sorunu: Muş, Bitlis, Van ve Hakkâri Örneği", *İş ve Hayat*, 5(10), 136-158.

Kümmerling, A. ve Lehndorff, S. (2014) *The Use Of Working Time-Related Crisis Response Measures During the Great Recession*, Geneva: International Labour Office.

Mai, Q. D, Song, L ve Donnelly R. (2023) "Precarious Employment and Well-Being: Insights from the COVID-19 Pandemic", *Work and Occupations*, 50(1), 3-21.

Noyan Yalman, İ., Aydın Ünal, E. ve Koşaroğlu, Ş. M. (2021) "Covid-19 Salgın Sürecinin İşgücü Piyasaları Üzerine Etkisi: Uygulamalı Bir Araştırma", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(3), 1125-1144.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2018a) *Good Jobs for All in a Changing World of Work: The OECD Jobs Strategy*, Paris: OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2018b) *The Future Of Social Protection: What Works For Non-Standard Workers?*, Paris: OECD Publishing.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) (2018c) *OECD Economic Surveys: Turkey 2018*, Paris: OECD Publishing.

Perron, P. (2006) "Dealing with Structural Breaks", S. N. Durlauf ve L. E. Blume (Der.), *The New Palgrave Dictionary of Economics* içinde, 2. Baskı, London: Palgrave Macmillan.

Ravn, M. O. ve Uhlig, H. (2002) "On Adjusting the Hodrick-Prescott Filter for the Frequency of Observations", *Review of Economics and Statistics*, 84(2), 371-376.

Sarıipek, D. B., Cerev, G. ve Ayhan, E. E. (2023) "İşgücü Piyasasında Pandemi Sonrası 'Yeni Normal': Hibrit Çalışma ve İş-Yaşam Dengesi", *İnsan & İnsan*, 10(35), 11-27.

Standing, G. (2014) *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Susanlı, Z. B. (2017) "Underemployment in the Turkish Labor Market", *Sosyoekonomi*, 25(33), 157-173.

Tatar, M. ve Ergün, S. (2021) "Covid-19 Salgınının Türkiye İşgücü Piyasasına Yansımaları", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 8(4), 46-60.

TRT Haber (4/4/2018) "900 Bin Taşeron İşçi Kadroya Kavuştu", <https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/900-bin-taseron-isci-kadroya-kavustu-358737.html>, (Son Erişim Tarihi, 10/04/2026).

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2021) *Hanehalkı İşgücü Araştırmasında Yapılan Düzenlemelere İlişkin Metodoloji Dokümanı*, Ankara: TÜİK.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2025) *İşgücü İstatistikleri: Aylık, Çeyreklik ve Yıllık Göstergeler (Metodolojik Açıklama Dokümanı)*, Ankara: TÜİK.

UN (United Nations) (2015) *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development (A/RES/70/1)*, New York: United Nations.

Wilkins, R. (2007) "The Consequences of Underemployment for the Underemployed", *Journal of Industrial Relations*, 49(2), 247-275.

Yavaş, O. ve Coşan, B. (2024) "Bizim Neyimiz Eksik? Zamana Bağlı Eksik İstihdama Yönelik Nicel Bir Analiz", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 87, 126-141.

- Yeldan, E. ve Ercan, H. (2011). *Growth, Employment Policies And Economic Linkages: Turkey*, Employment Working Paper No. 84, Geneva: International Labour Office.
- Yükseler, Z. (2020). *Koronavirüs (COVID-19) Salgınının İstihdam ve Büyümeye Etkisi*, Çalışma Notu, ResearchGate.
- Yükseler, Z. (2026). *2022-2025 Dönemi SGK Temel Göstergeleri*, Çalışma Notu, 23 Mart.

Gelmekte Olan Sinema: Yılmaz Güney Sinemasını Dekolonize Etmek

Sebahattin Şen, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi

ORCID: 0000-0003-2506-795X

E-Posta: sensebahattin65@gmail.com

Öz

Yılmaz Güney ve sineması uzun yıllar boyunca ulusal bir sinemanın, Türk sinemasının içerisinde konumlandırıldı. Filmleri toplumcu gerçekçilik ve köy filmleri kategorileri altında sınırlı analizlere tabi tutuldu. Söz konusu kategoriler etrafında çerçevelenen bu sınırlı analizler Güney'in filmlerinin politik ve estetik özgünlüğünü ortaya koyamamıştır. 1990'lardan itibaren bir söylem, kavram ve bir üretim alanı olarak Kürt sinemasının gelişmesiyle birlikte Güney, Kürt sinemasının kurucu figürü olarak nitelendirildi. Kurucu figür olarak Kürt sinemasının başlangıcına yerleştirilmesi özellikle Yol ve Sürü gibi son dönem filmlerindeki tematik unsurlar ve Kürtlüğe dair bazı göstergeler üzerinden gerçekleşmektedir. Güney'in filmlerini Kürt sinemasının başlangıcına yerleştiren çalışmalar ise Kürt sinemasıyla Güney filmleri arasında estetik, politik ve üretim biçimleri açısından ikna edici bağlantılar kuramıyor. Bununla birlikte Kürt sinemasının ortaya çıkış ve oluşumunu, 1990'lara tarihlendirdiğimizde Kürt sinemasının 'kurucu babası' olarak nitelendirilen, 1984'te hayatını kaybeden Yılmaz Güney ve filmleri tarihsel, teorik ve estetik bir mesele olarak beliriyor. Güney'i ve filmlerini tarihsel, estetik ve politik yönden Kürt sineması içinde konumlandırmak demek onu ve sinemasını dekolonize etmek anlamına gelecektir. Bu yeniden konumlandırma aynı zamanda, Kürt sinemasının politik ekolojisine dair daha derin bir kavrayışı ortaya çıkaracaktır. Bu makalede ilk olarak Kürt sinemasının tarihsel ve teorik bir çerçevesi çizilecektir. Güney'in filmleri çizilen bu tarihsel-teorik çerçeve bağlamında Kürt sineması içerisine yerleştirilerek, sineması yeniden konumlandırılacaktır. Güney filmleriyle Kürt sineması arasında üretim koşulları, estetik biçimler ve politik eğilimler bağlamında bağlantılar kurularak Güney ve sineması yeni bir bakışla değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Yılmaz Güney Sineması, Kürt Sineması, Kolonyal Konfigürasyon, Kürtlük, Dekolonyal Estetik.

The Coming Cinema: Decolonizing Yılmaz Güney's Cinema

Abstract

For many years, Yılmaz Güney and his cinema were situated within the framework of Turkish cinema. His films were analyzed primarily through the categories of social realism and 'village films.' These constrained analyses, framed around these categories, failed to reveal the political and aesthetic originality of Güney's later films. With the development of Kurdish cinema as a discourse, concept, and field of production since the 1990s, Güney has been characterized as the founding figure of Kurdish cinema. His positioning at the origins of Kurdish cinema as a founding figure is primarily based on thematic elements and certain indicators of 'Kurdishness' in his late-period films, such as *Yol* and *Sürü*. However, studies that place Güney's films at the start of Kurdish cinema fail to establish convincing links between Kurdish cinema and Güney's films in terms of aesthetics, politics, and modes of production. Furthermore, when the emergence and formation of Kurdish cinema are dated to the 1990s, Yılmaz Güney—who passed away in 1984 yet is described as the 'founding father' of Kurdish cinema—and his films raise a historical, theoretical, and aesthetic question. Positioning Güney and his films historically, aesthetically, and politically within Kurdish cinema implies decolonizing him and his cinema. This repositioning will simultaneously reveal a deeper understanding of the political ecology of Kurdish cinema. In this article, a historical and theoretical framework of Kurdish cinema will first be outlined. Within the context of this historical and theoretical framework, Güney's films will be situated within Kurdish cinema, and his cinema will be repositioned. By establishing connections between Güney's films and Kurdish cinema in terms of production conditions, aesthetic forms, and political tendencies, Güney and his cinema will be evaluated from a new perspective.

Keywords: Yılmaz Güney's Cinema, Kurdish Cinema, Colonial Configurations, Kurdishness, Decolonial Aesthetics.

Giriş

Kürt sineması¹ ortaya çıkış ve oluşum koşulları, üretim, dağıtım, gösterim biçimleri ve estetik ve politik karakteriyle son derece özgün bir sinematik alana işaret ediyor (Arslan, 2009; Çiftçi, 2015; Koçer ve Candan, 2016; Şen, 2019a; Şimşek, 2021). Bu özgünlük ileriki sayfalarda ele alınacağı üzere Kürtlüğün istisnai coğrafik, politik ve toplumsal koşullarıyla bağlantılıdır kuşkusuz. Kürt sinemasının olanaklılık koşulları, ilk Kürtçe filmlerin ortaya çıkışı ve sonrasında söylemsel oluşumu 1990'lardan itibaren şekillendi. Bir başka biçimde söylersek bir kavram, bir söylem, bir üretim alanı olarak Kürt

sineması 90'ların başından itibaren oluşmaya başlamıştır. Kürt sinemasının ortaya çıkışını ve oluşumunu 1990'lara tarihlendirdiğimizde Kürt sinemasının 'kurucu babası' olarak nitelendirilen Yılmaz Güney ve filmleri tarihsel, teorik ve estetik bir mesele olarak beliriyor. Bu makalede Yılmaz Güney ve sinemasının analitik ve eleştirel bir yeniden konumlandırılması yapılacaktır. Umut filminden başlayarak Endişe, Sürü, Yol üzerinden, Güney filmleriyle Kürt sinemasının ilişkisel bir analizi yapılacaktır. Şu türden sorular metnin çerçevesini oluşturacaktır: Yılmaz Güney'i ve filmlerini nasıl yeniden konumlandıracağız ve bu konumlandırma denemesi ne anlama geliyor? Kürt sinemasının bir kavram, bir söylem ve bir üretim alanı olarak henüz ortaya çıkmadığı bir dönemde 'Kürt sinemasından' söz etmenin ortaya çıkardığı teorik zorlukları ve imkânları nasıl düşünebiliriz? Yeşilçam'a, Türk sinemasına, Türklüğe ve Türkiye'ye politik ve estetik olarak sığmayan, oradan taşan Güney ve filmleri Kürt sinemasıyla birlikte ele alınabilir mi? Üretim biçimleri, tematik, estetik ve politik eğilimler açısından benzeşmelerinin nedenleri nasıl açıklanabilir? Kürt sinemasıyla birlikte düşündüğümüzde Güney'in filmleri hangi yeni ve özgün anlamlara kavuşuyor?

Bununla birlikte Güney'i ve filmlerini Kürt sineması içerisinde konumlandırmak onun sinemasını dekolonize etmek anlamına da gelecektir. Ayrıca bu yeniden konumlandırma Kürt sinemasına dair yeni sorular sormayı ve kavramlar yaratmayı beraberinde getirmektedir. Güney'in Kürt kimliği uzun yıllar boyunca popüler sol bir söylem içerisinde görünmez kılındı ya da unutuldu. Güney, Kürtlüğü görünmez kılınan bu popüler sol söylem aracılığıyla, Türklük² için 'makul' ve 'tolere edilebilir' bir figüre dönüştürülebiliyordu. Dahası sinemasının özgünlüğüyle Kürt kimliği arasında bağlantılar görülmedi. Aynı şekilde sineması da 'Türk sineması' teriminin altına yerleştirilerek, sınırlı analizlere maruz kaldı. Güney ve filmleri uzun yıllar boyunca uluslararası festivallerde ve akademik yayınlarda Türk yönetmen ve Türk filmi olarak nitelendirildi. Örneğin Naficy (2001: 184) Güney'i Türk yönetmen olarak nitelendirirken, Suner (2010: 5) Yol filmini Türk filmi olarak tanımlıyor. Kimliği, yaşamı, sineması iç içe geçen Güney'in sinemasının ve kimliğinin hakikati uzun yıllar boyunca gölgede kaldı. Dolayısıyla Güney'i bu gölgeden kurtarmak demek sinemasını yeniden konumlandırarak dekolonize etmek anlamına gelecektir.

Güney sinemasının yeniden konumlandırılmasını yapan bu çalışmanın odak noktasını yönetmenin son dönem filmleri oluşturmuştur. Bununla birlikte metnin iddiaları bağlamında sinemasındaki değişimleri takip edebilmek için farklı dönemde yapmış olduğu filmlerine de değinilmektedir. Makalenin

metodolojik olarak benimsediği ilişkisel okuma ve analiz, Güney'in sinemasının dekolonyal bir estetik olarak yeniden konumlandırılmasında işlevsel olmuştur. İlerleyen sayfalarda ilk olarak Güney filmleriyle arasındaki bağlantıları kurabilmek için Kürt sineması üzerine tarihsel, teorik ve kavramsal bir çerçeve çizilecektir. Sonrasında çalışmanın analiz kısmını oluşturan başlıklar altında Kürtlük, dekolonyal, kolonyal konfigürasyon gibi kavramlar etrafında Kürt sinemasıyla Güney filmleri arasında tarihsel, estetik, politik bağlantılar kurularak, analiz edilecektir.

Kürt Sineması: Tarihsel ve Teorik Bir Çerçeve

Bugün artık belli bir niceliğe ve niteliğe ulaşmış olan Kürt sinemasının çok boyutlu ekolojisini ve ona dair söylemin ortaya çıkış koşullarını nasıl haritalandıracağız? Bu çok boyutlu ekolojiyi anlamak ve konumlandırmak için hangi teorik yaklaşımlar ve kavramlar işlevsel olabilir? Güney sinemasıyla bu ekolojiyi nasıl ilişkilendirebiliriz? Ortaya çıkış koşulları bakımından ulusal sinemalardan farklılaşan Kürt sinemasına tek bir tarih ve yer belirlemektense yaylalar ve tarihler belirleyebilir miyiz? Toplumsal ve sembolik varlıklara doğum anları ve uzamları, başlangıç noktaları belirleme çabası bir tarih yazımını dolayısıyla kurgusunu zorunlu kılmakla birlikte araştırmacının araştırma nesnesini inşa etmesinin de zorunlu bir aşamasıdır. Özgün bir sinematik ekoloji olarak Kürt sineması söz konusu olduğunda bu koşullara dair olaylar, tarihler ve coğrafyalar tespit etmek söz konusu ekolojinin ayırıcı niteliklerini belirlemede ayrıca önem kazanmaktadır. 1990'ların ikinci yarısından başlayarak ama özellikle 2000'lerden itibaren Kürt coğrafyasının farklı bölgelerinde, İstanbul ve diasporada Kürtçe filmlerin yapılmasıyla ve çeşitli biçimlerde dolaşıma girmeleriyle birlikte Kürt filmleri ve Kürt sineması bir alan ve söylem olarak belirmeye başlamıştır. Kürt filmlerinin, Kürt sinemasının bir kategori, bir söylem, farklı coğrafyalara dağılmış olsa bile bir üretim alanı³ olarak sözü edilen tarihlerde ortaya çıkmasını birkaç açıdan değerlendirmek mümkün görünmektedir.

Birincisi tüm dünyada sinema ve film üretim ve dağıtım koşullarındaki farklılaşmalarla ilişkilidir. Yeni teknolojilerin gelişmesiyle birlikte sinema alanının ve film yapma koşullarının görece daha kolaylaşmaya başladığı söylenebilir. Film endüstrisinde dijital teknolojilerin ve video kameraların kullanılmaya başlanması, film festivallerinin yaygınlaşmasıyla birlikte üretim ve dağıtım koşullarındaki farklılaşmalar film üretimini demokratikleştirmiş ve yaygınlaştırmıştır (Davis, 2016: 74-75). Yeni teknolojilerin gelişmesi sinemada bir taraftan peliküle dayalı geleneksel üretim tarzından dijital

Üretim tarzına geii getirirken diğer taraftan sinema ekosistemini estetik biçimlerden, izleme pratiklerine kadar dntren bir süreci tetikledi. Bu yeni teknolojilerin film yapma pratiklerini ve sinema alanını dntrmesi, bir taraftan sinemanın sonu tartışmalarını yeniden açarken diğer taraftan ortaya çıkışından itibaren belli ekonomik, kültürel, sembolik, entelektüel sermayelere sahip olanların etkin olduğu geleneksel üretim ve dağıtım biçimlerini dntrmektedir. Kürtlerin maruz kaldığı kolonizasyon süreçleri onları söz konusu sermaye biçimlerinden uzak tutarken aynı zamanda sinemanın geleneksel üretim ilişkilerinin ve alanlarının dışında kalmalarına yol açmaktaydı. Yeni teknolojilerin film yapma pratiklerini ve imkânlarını görece demokratikletirmesi, sözü edilen kolonizasyon süreçlerinin ve sahip olunmayan sermayelerin (ekonomik, kültürel, sembolik) Kürtler zerindeki olumsuz etkilerini kısmen de olsa azalttığı söylenebilir. Bu durum yaşadıkları yerlerde Kürtlerin film yapma imkânlarını dolaylı da olsa artırmaktadır.

Kürtlerin kamerayı ellerine almalarını, sinema dolayımıyla kendi adlarına konuşmaya balamalarını mümkün kılan ikinci bir neden yaşadıkları bölgelerde meydana gelen dönüşümlerle bağlantılıdır. Bir başka ifadeyle Kürtlerin, egemenlikleri altında yaşadıkları lkelerde meydana gelen toplumsal, siyasal ve kültürel değişimler ve hareketler Kürt sinemasının ortaya çıkışını ve gelişimini mümkün kılan önemli olaylardır. 1990'lar, Kürt bölgelerinde yaşanan toplumsal ve politik çatışmaların ve hareketlerin ivme kazandığı; Kürtlerin, hâkimiyeti altında yaşadıkları devletlere ve kültürlere karşı 'dekolonizasyon' sürecinin yoğunlaşmaya baladığı bir dönemdir. 1991'deki Birinci Körfez Savaşı sonrası oluşan de facto otonom bölge ve 2003'ten sonra Güney Kürdistan Bölgesel Hkmeti'nin anayasal olarak kurulmasının ortaya çıkardığı politik özgürleşme beraberinde sinema dâhil kültürel ve sanatsal üretimlerin yoğunlaşmasını getirdi. Bahman Ghobadi, Hiner Saleem, Jano Roseban, Shafkat Amin Kork gibi yönetmenlerin film yapmaya balamaları sözü edilen otonomlama ve siyasi zgrlemeyle bağlantılıdır kuşkusuz. Yine 2011'de Uluslararası Duhok Film Festivalinin ve sonrasında Uluslararası Süleymaniye Film Festivalinin organize edilebilmesi sözü edilen politik dönüşümlerle ilgilidir.⁴

Güney'de bu gelişmeler yaşanırken Türkiye'nin Kürt bölgelerinde toplumsal hareketliliğin, çatışmaların ve devlet şiddetinin arttığı bir dönemdir 1990'lar. Kürt hareketinin 1990'lardan itibaren etkisini artırması ve kitlesellemeye balamasının sonuçları olarak, Türkiye'de Kürt kimliği üzerindeki baskıların yavaş da olsa geriye çekilmesi, beraberinde görece bir özgürleşme ortamı getirdi. 2000'lerde 'demokratik' ortamın oluşması 1990'ların sonlarından

itibaren ivme kazanan Avrupa Birliği ile ilişkilerle de bağlantılıydı kuşkusuz. 2002'den sonra iktidarı devralan AKP'nin, bürokratik-askeri Kemalist statükoya karşı Avrupa Birliği ile ilişkileri ve demokratik söylemi araçsal ve pragmatik bir yerden de olsa üstlenmesi Kürt sorununa demokratik ve barışçıl bir yaklaşımı, Türklüğün siyasal ve kamusal gündemine de dâhil etti. Buna paralel olarak 1999 yerel seçimlerinden itibaren artan bir şekilde Kürt partilerinin Kürt şehirlerinde belediyeleri kazanması Kürtlüğün ve Kürtçenin kamusal ve siyasal alanını genişletti. Bu genişleme ve kitleselleşme sinema dâhil, sanatsal ve kültürel kurumları ve pratikleri beraberinde getirdi. 2012'de başlayan diyalog ve çözüm süreciyle birlikte Türkiye'deki Kürt filmlerinin üretim ve dağıtım koşulları ve imkânları görece arttı. 2015'ten itibaren tekrar başlayan şiddet ve çatışmalı süreç Türkiye'deki Kürt sinemasının ekolojisini olumsuz yönde etkilemiş olsa da üretimler bu süreçte de devam etti.

Bununla birlikte 1990'lardan itibaren Türkiye'deki Kürt hareketinin ideolojik ve söylemsel alanının içinde ortaya çıkan medya, sivil toplum örgütleri, kültür ve sanat dernekleri vb. kolektifler, dernekler, oluşumlar aracılığıyla kültürel ve sanatsal üretimlerin ortaya çıkmaya başladığı söylenebilir. Kurucuları arasında Musa Anter ve İsmail Beşikçi'nin de bulunduğu, Türkiye bağlamında Kürt sinemasının ve sinemacılarının oluşumunda önemli bir yeri olan *Navenda Çanda Mezopotamyayê* (Mezopotamya Kültür Merkezi/ MKM) 1991'de İstanbul'da kuruldu. Ahmet Soner, Hüseyin Kuzu gibi sinemacıların sinema atölyeleri düzenlediği Mezopotamya Sinema Kolektifi (*Kolektîfa Sînema ya Mezopotamya*) bünyesinde yetişen sinemacılar 1990'ların ortalarından itibaren üretimlerini vermeye başladılar. Kazım Öz, Özkan Küçük, Hüseyin Karabey gibi yönetmenler ilk filmlerini kolektif bir biçimde MKM çatısı altında yaptılar. Kolektifin 1996'da yaptığı ilk belgesel filmlerinden *Rengên Bi Keda Destan* (Kazım Öz, Kadir Sözen, Özkan Küçük) MKM'nin kuruluşunu ve aktivitelerini konu ediniyor. Daha sonra yapılan *Destên Me Wê Bibin Bask*, *Emê Bifirin Herin* (Kazım Öz, Dorothie Kiest vd., 1996), *Karkerên Avahiyan* (Özkan Küçük Savaş Boyraz, Hülya Yavuz, Turan Cihanbeyli 1999) *Em Her Tim Koçberin* (Zülfiye Dolu, Nure Demirbaş, Güllü Özalp, 2000) gibi belgeseller köy boşaltmaları ve devlet şiddetiyle birlikte İstanbul'a göç eden yaşamları konu edinmektedir.⁵ MKM'nin kurulduğu dönemden başlayarak İstanbul, Kürt sineması için bir diğer üretim yaylasına dönüştü. 2000'lerin hemen başında önce Diyarbakır'da sonrasında Mardin, Batman, Van gibi Kürt şehirlerinde düzenlenen kültür sanat festivalleri, kurulan dernekler, düzenlenen film atölyeleri Kürt sinemasının oluşumunda önemlidir. Örneğin 2003'te Diyarbakır Kültür ve Sanat Festivali kapsamında

düzenlenen üç günlük sinema atölyesi Diyarbakır'ın Kürt sinemasının üretim merkezlerinden birine dönüşmesinin ilk adımlarındandır.

Kürt sinemasından söz edilmeye başlanması ve Kürt yönetmenlerin film yapmaya başlamalarında önemli olan diğer bir etken ise 1980'lerden itibaren Avrupa'da bir Kürt diasporasının oluşmaya başlamasıdır. Türkiye'deki 1980 askeri darbesi ve 1979'da İran İslam Devrimiyle başlayan, 1990'larda Irak'taki savaş ve katliamlarla devam eden ve Türkiye'deki Kürt bölgelerindeki çatışmalar, köy boşaltmaları, faili meçhul cinayetler, siyasi, askeri ve kültürel baskılar sonucu Avrupa'da bir Kürt diasporası ortaya çıktı ve genişledi. Bu gelişen diaspora içerisinde 1995 yılında Kürtçe yayın yapan ilk televizyon kanalı MED-TV kuruldu. MED-TV ve sonrasında Avrupa'da gelişen Kürt medyası bu diaspora içerisinde oluştu ve aynı zamanda diasporik bir fikrin, duygunun, tahayyülün ve cemaatin oluşmasında belirleyici oldu. Bununla birlikte Kürt sinemasının doğum yaylalarından olan diasporik mekânlar, kurumlar ve fikirler anti kolonyal bir mücadelenin parçasına dönüşüyordu.⁶ Türkiye başta olmak üzere farklı ülkelerden Kürtler 1980'lerden itibaren Avrupa'da oluşmaya başlayan, Kürt edebiyatının da önemli üretim merkezlerinden birine dönüşen bu yayla, Kürt filmlerinin üretildiği, dağıtıldığı, izlendiği önemli merkezlerden biridir.

İlki 2001'de düzenlenen Londra Kürt Filmleri Festivali (LKFF) ve sonrasında Hamburg, New York, Berlin, Paris gibi başkentlerde düzenlenen Kürt film festivalleri Kürt sinema alanının oluşmasında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca 2004 yılında Almanya'da kurulan film yapım şirketi MİTOSfilm, pek çok Kürt filminin yapımcılığını ve festival sponsorluklarını üstlenerek Kürt sinema alanının oluşmasında önemli bir yere sahiptir. Yine benzer bir biçimde Türkiye bağlamında festivallerde Kürtçe filmlerin gösterimi, Kürt şehirlerinde belediyelerin organize ettiği festivaller, film etkinlikleri ve konferanslar ve bu alanda yayınlanan akademik ve akademik olmayan yayınlar Kürt sinemasını ortaya çıkaran diğer dinamikler olarak ele alınabilir.

Kürt sinemasının bir kavram, söylem ve üretim alanı olarak oluşmasına yol açan, olanaklılık koşullarını barındıran, yukarıda genel bir çerçevesini çizmeye çalıştığım tarihsel bağlamı bir özgürleşme arayışı dolayısıyla da bir tür dekolonyal süreç olarak da nitelendirilebiliriz. Bu noktada Kürt sineması ortaya çıkış koşulları bağlamında sahra altı Afrika sinemasına; karşı-hegemonik güç olarak da Üçüncü Sinemaya yaklaşıyor. 'Sahra altı Afrika sinemasının 1960'ların başında, sömürgesizleştirme süreçlerinin zirvesinde ortaya çıkmaya başlamasına' (Murphy, 2000: 238) benzer bir

biçimde Kürt sineması da 'dekolonizasyon' olarak nitelendirilebilecek süreçlerin ortasında ortaya çıktı ve gelişti. Ana akım sinemaya ve yeni-sömürgeciliğin hegemonyasına karşı konumlanan Üçüncü Sinemaya (Solanas ve Gettino, 2008) benzer bir biçimde Kürt sineması da hegemonik Türk, İran ve Arap dillerine, kültürlerine ve sinemalarına karşı konumlandı diyebiliriz. Kürt sinemasının oluşumunu ve gelişimini doğrudan ve dolaylı biçimde etkileyen siyasal dönüşümleri, mücadeleleri, kurumsallaşma ve kamusallaşmayı Spinozacı bir çizgide Kürtlüğün modern dünyadaki kudretinin ve kapasitelerinin gelişimi olarak da düşünebiliriz: Eyleme kudreti, bu bağlamda siyasal ve kurumsal kapasiteleri artan bir beden olarak Kürtlük. Şiddet, kolonizasyon, siyasallaşma ve özgürleşme arayışı içerisinde hem Kürtlüğün parçalı-kolektif bedeni hem de bu bedenin bir parçası olarak Kürt sineması dönüşmeye, oluşmaya devam etmektedir.

Ulus, Halk ve Sinema

Ulusal sinema tartışmaları Kürt sinemasının çok boyutlu ekolojisinin anlaşılmasında işlevsel olabilir mi? Ulusun muhayyel düzlemde kurulmasıyla sinema arasında nasıl bağlantılar kurulabilir? Kürt sineması halkın yaratılmasının (Kürt kimliğinin oluşumunun) bir parçası olarak düşünülebilir mi? Kürt sineması modern ulusal devletler ve kimliklerin inşasının yoğunlaştığı, modern bir alt-üst oluşun tam ortasına doğdu. Ulus inşası ile matbu olanın ilişkisini kuran ulusun muhayyel düzlem yaratılmasında edebiyatın önemini tespit eden Anderson, bütün bir basının, kitabın, romanın, hatta hikâyenin, yani mitik olanın kayda geçirilmesinin ulus inşasında belirleyici olduğunu söylüyor (1993). Anderson'un matbu-yazılı olanın yaygınlaşmasıyla ulusal kimliklerin oluşması arasında kurduğu ilişkiye, ulusun görsel bir peyzajının üretildiği bütün imajlar dünyasıyla birlikte sinemayı dâhil ettiğimizde, sinemanın ulusal bir kimliğin üretilmesinde en az matbu olan kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Kolonizasyon süreçlerinin sonucu olarak Kürtçenin yazılı-basılı düzende yeniden üretilmediği (sınırlı üretimi) gerçeği göz önünde aldığında kolektif bir Kürt öznelliğinin oluşumunda görsel ve işitsel (sözlü) olanın belirleyiciliği artmaktadır. Şimşek (2021: 8), Kürtler söz konusu olduğunda yazılı bir dilin tarihsel eksikliğinin görsel işitsel araçların önemli işlevler üstelenmesinde ve bunların Kürtlüğün özneleşme süreçlerinde önemli olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla ulusal kimliklerin ve ulus-devletlerin olduğu bir dünyaya doğan sinema ile ulus inşası arasında bir bağlantı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ulus devletlerin kültür politikaları içerisinde gerçekleşen, sinemanın ve edebiyatın başını çektiği sanatsal pratikler ulusların kendi hayali ve fantastik mevcudiyetlerini oluşturmada, milli bir kimliğin, ulusal bir 'tin'in yapılandırılmasında önemli

bir paya sahiptir. Sinema, ulusları, yani ulusların ‘hayali birliğini’ perdede kurguladıkça ulusların inşasının bir parçasına, bir gücüne, bir motoruna dönüştü, diyebiliriz. Ulusal sinema kavramının kullanımını ve kullanışlılığını farklı perspektiflerden sorgulayan bazı kaynaklara baktığımızda, ulusal kimlik ve sinema ilişkisinin daha karmaşık ve katmanlı bir süreç olduğu görülmektedir (Crofts, 2009; Higson, 2000; Ezra ve Rowden, 2006; Hjort, Mette ve MacKenzie, 2000; O’Regan, 1996; Choi, 2011).

Sinema ve ulusal kimlik ya da ulusun muhayyel bir imgesinin oluşumunda sinemanın işlevi sorusunun bir başka veçhesini de unutmamak gerekiyor. Sinema, ulusların kendilerine dair geliştirdiği fantastik bütünlük imgelerinin gerçeklikte her zaman çatlaklar, imkânsızlıklar ve antagonizmalarla bölünmüş olduğunu da gösteriyor. Çünkü imgelemde bir bütün olarak tahayyül edilen ulus, gerçeklikte sınıf, ırk, cinsiyet ve etnisitenin ortaya çıkardığı antagonizmalarla bölünmüştür. Sinema bir taraftan ulusal öznelere fantazmatik bir ‘ulusal cemaate’ aitlik duygusu veriyor ama aynı zamanda o cemaatin farklı antagonizmalarla bölünmüş toplumsal uzam olduğunu da bilinçli bir biçimde veya farkında olmayarak göstermektedir. Dolayısıyla sinema, aynı anda hem ‘ulusal bizi’ oluşturan fabrikanın bir makinesi hem de ulusal ‘biz’in antagonistik doğasının paradoksal yüzeyine dönüşüyor. Bu durumu Berry ve Ferquhar ulusal sinema kavramına içkin bir gerilim olarak düşünüyorlar: ‘Bir kavram olarak ulusal sinema homojenliğe işaret ederken, o ulusal sinemayı oluşturan filmler ulusa içkin heterojenlikleri görünür kılıyor’ (Berry ve Ferquhar, 2006: 110’dan aktaran Çiftçi, 2015: 53).

Kürt sinemasının ortaya çıkış dinamiklerini ve yüklendiği politik anlamların anlaşılmasında ve sanatın direniş, kolektif/politik özelliğinin oluşumu, özgürleşme süreçleri arasındaki ilişkilerin düşünülmesinde analitik bir terim olarak ulusal sinema kavramının sınırlı olduğu söylenebilir. Bu noktada, ulusal sinemaların ulusal kimliklerle ilişkisinden farklı olarak, Kürt sinemasının Kürtlüğü çerçevelerken görünür olan paradoksal bir durum belirlemektedir. Kürt sineması coğrafi, siyasal, dilsel ve sembolik biçimlerde bölünmüş Kürtlüğe işaret ederek onun kolektif bir imgesini üretmektedir. Gerçeklikte bölünmüş toplumsal ve dilsel uzamı çerçevelemek onun imgeselde bütünlüşmesine hizmet etmektedir. Bir diğer ifadeyle Kürt sinemasının Kürtlüğe dair yeni imgeler, imajlar, duygular, fikirler yaratarak onun kolektif bir imgesini yaratması farklı türden bölünmüşlüklerine işaret ederek mümkün olmaktadır. Ulus devletin sınırları içeresine doğan ulusal sinemalar edebiyat, tarih, sosyoloji, basın gibi ‘ulusal’ disiplinlerle birlikte ulusun ‘gerçeklikte olmayan’ fantastik bütünlüğüne işaret ettiğinde onun

antagonizmaları görünür olurken; Kürt sineması Kürtlüğün ve Kürdistan'ın gerçek bölünmüşlüğüne işaret ederek onun kolektif bir imgesini/hayalini oluşturan güçlerden birine dönüşmektedir.

Bu noktada toplumsal, siyasal ve sembolik olarak farklı biçimlerde bölünmüş, kolonize edilmiş Kürtlüğün sinemayla ilişkisiyle ulus devlet makinesinin farklı dişlileri tarafından mütemadiyen düzenlenen ulusal kimliklerin sinemayla ilişkisi arasındaki bir başka farkı belirlemek gerekmektedir. Deleuze 'modern siyasal sinema' adını verdiği bir türü tartışırken Brezilya'dan Glauber Rocha, Mısır'dan Youssef Chahine, Senegal'den Ousmane Sembene, Quebec, Kanada'dan Pierre Perrault gibi isimlerle birlikte Yılmaz Güney ve Yol filminden söz ediyor. Bu yönetmenlerin zor siyasal koşullar altında yeni kimlikler yaratmak amacıyla sinemayı kullandıklarını söyleyen Deleuze'e (2021: 267) göre 'zulme uğrayan ve sömürülen ulusların sürekli olarak azınlık durumunda olduğu, sürekli olarak kolektif kimlik krizinin yaşandığı üçüncü dünyada' halkın kaybolmuş olduğunu görmek çok daha kolaydır. Modern siyasal sinema kaybolmuş veya gelmekte olan halka yeni kimlikler yaratmakla ilgilenir. Büyük ulusal sinemaların yönetmenleri için tek mesele, var olan halkın kimliğine şekil vermekken; modern siyasal sinemaların yönetmenleri açısından hemen erişilebilecek, hazır bekleyen bir halk kitlesi olmadığından onun yaratılması gerekir. Modern siyasal sinemalar 'daha ziyade halkların, onların farklı kimliklerini reddeden siyasal koşullar altında doğmak için nasıl mücadele ettiklerini gösterirler' (Sutton ve Jones, 2014: 73-74). Bu bağlamda Kürt sinemasını Kürtlüğün imajlar, sesler, zamanlar aracılığıyla yaratılan imgesinin üretildiği sinematik, politik bir ekoloji olarak ele almak ve Güney'i bu ekolojinin içine yerleştirmek bu ekolojinin aynı zamanda anti-kolonyal ethosunu belirlemede işlevseldir. Dolayısıyla Deleuze'den devralarak kullandığım bir halkı imgesel düzlemde yaratmayı Andersoncu ulusal cemaatin muhayyel inşasından ayırmak gerekiyor. Ulus-devlet makinesiyle iç içe geçmiş ulusal bir sinemanın yüklendiği anlamlar ve ulusal kimliğin inşasındaki rolü ile kolonyal konfigürasyon içerisinde şekillenen Kürt sinemasının yüklendiği anlamlar ve halkın yaratılmasındaki rolü farklılaşacaktır kuşkusuz.⁷ Birincisi yani ulusal sinemalar, devletin diğer aparatlarıyla birlikte, bir bütün olarak olmasa bile, dışlayıcı ulusal kimliğin ve milliyetçi söylemin üretildiği endüstrilerden birine dönüşüyor. İkincisi ise yani Kürt sineması gibi ulus devletin dispozitifleri dışında şekillenmiş sinemalar, kolonize edilmiş halkın dekolonyal imgelerinin yaratıldığı farklı mekânlara dağılımı atölyeler gibidir.

Bu noktada Kürt sineması çalışmaları bağlamında kavramsallaştırmaya çalıştığım kolonyal konfigürasyon kavramına kısaca değinmek gerekmektedir. Biçimlenme, oluşma, bir şeyle birlikte şekillenme anlamlarına gelen, Latince kökenli konfigürasyon (configuration) terimini Kürtlerin tarihsel ve aktüel olarak içinde şekillendikleri kolonyal bağlamı anlamının ve bütünleştirmenin bir yolu ve kavramsal bir çerçeve olarak kullanıyorum. Özellikle Türkiye bağlamında düşündüğüm kolonyal konfigürasyonu kolonyalist müdahaleler, anti kolonyal karşı koyuşlar ve dekolonyal süreçlerin içerisinde şekillenen Kürtlüğün toplumsal ve estetik uzamını anlamının kavramsal bir çerçevesi olarak düşünüyorum. Bir diğer ifadeyle Kürtlüğün içinde şekillendiği belli siyasal, ekonomik, sanatsal, toplumsal pratikleri, yapıları ve ilişkileri tarif etmenin bir çerçevesi olarak kolonyal konfigürasyon. Kolonyal konfigürasyon, filmlerin üretim, dağıtım ve izlenme süreçlerini, temaları ve estetik biçimleri, temsilleri, yönetmeni ve izleyiciyi kısacası bir bütün olarak Kürt sinemasının ekolojisini kayda değer oranda şekillendiren dinamik bir güç olarak devrededir. Farklı boyutlarıyla filmlerin içinde olduğu bir tür leitmotif olarak kolonyal konfigürasyon, başka alanlarla birlikte Kürt sineması çalışmalarında analitik ve eleştirel bir çerçeve-kavram olarak işlevseldir (Şen, 2025). Bu bağlamda Yılmaz Güney'i ve filmlerini Kürt sinemasını bağlayan tarihsel ve politik bağlamın kolonyal konfigürasyon olduğu söylenebilir.

Sanat ve Politika: Duyumsanabilir Olanın Pay Edilmesi

Kürtler ve yaşadıkları coğrafyalar Kürtlerden önce başkaları tarafından kurgulandı. Kendilerinin sinematik silüetleriyle, kendilerinin yaptıkları filmler aracılığıyla değil, başkalarının onlar hakkındaki fikirleri, yargıları, arzuları, söylem ve ideolojileri dolayısıyla karşılaştılar. Siyasal bir varlığa dönüşme süreciyle paralel bir biçimde, sinematik temsil ilişkilerindeki bu tarihsel asimetri ilk olarak Güney filmleri ve sonrasında Kürt filmlerinin ortaya çıkmaya başladığı 1990'lardan bu yana dönüşmektedir. Bir başka ifadeyle 'kendilerini temsil edemeyenler' (logosu olmayanlar) kendilerini temsil etmeye (logosa, söze sahip olmaya) başladılar. Bu metin de bu yeni ve özgün sinematik ekolojiyi anlama ve konumlandırma denemesi olarak okunabilir.

Sinemanın ortaya çıktığı ve tüm dünyaya yayıldığı zamanlarda siyasi ve ekonomik iktidardan paylarını alamamış halklar gibi Kürtler de kendilerini temsil etme araçlarından yoksun kaldılar. Modern devletler sistemi içerisinde siyasi temsilden yoksunluk, kültürel ve sanatsal temsilden yoksunluk anlamına gelmektedir. Çünkü kültürel ve sanatsal alan ulus devletlerin içerisinde, ulusal ethosla birlikte örgütlenmektedir. Ulus devletler biçiminde

pay edilen dünyanın sanatı, her zaman -belli evrensellikleri içerse de- ‘ulusal bir ethosun’ sanatı olmuştur. Egemenlik ile ulusun birlikte düşünüldüğü bir dünyada sanatsal alanın oluşup güçlenmesi (bu aynı zamanda kendine ve dünyaya dair temsiller üretmek demek) halkın siyasi bir varlığa, politik bir öznelliğe dönüşmesiyle mümkündür. Uzun yıllar boyunca modern-dünya sistemi içerisinde politik bir varlığa (logos’u, sözü olan bir varlığa) dönüşmesi engellenen Kürtlerin ve yaşadıkları toprakların, ‘sinematik bir varlığa’ dönüşmesi de mümkün olmuyordu. Dolayısıyla Marx’ın ifadesiyle Kürtler ‘kendi kendilerini temsil edemezler, temsil edilmesi gereken’ varlık olarak sabitleniyorlardı.⁸ Marx açısından köylülerin kendilerini temsil ederek siyasal bir varlığa dönüşmeleri sınıfsal bilinç ve örgütlenmeyle mümkün olacaktı (2009: 118-119). Dolayısıyla siyasal temsil-varlık bir güç ve iktidar meselesidir; ama aynı zamanda sanatsal temsil de öyle. Estetik olanla politik olanın ayrılmazlığı da burada beliriyor. Marx’ın kurduğu mantığı takip edersek sinematik temsili mümkün kılacak koşulun siyasal bir güç ve varlık olduğunu söyleyebiliriz. Bir diğer ifadeyle, Kürtlüğün kendini sinematik olarak temsil etmeye başlaması siyasal bir güçlenmeye işaret etmektedir. Bununla birlikte Kürtler örneğinde halkın siyasal bir varlık biçiminde belirmesiyle sinematik olarak doğması zamansal açıdan örtüşmektedir. Bu durumda Kürtlerin kendilerini sinematik kozmolojide kurma süreçleri olarak Kürt sineması siyasal bir güçlenmeye işaret etmekte ama aynı zamanda bu yeniden kurma, yani Kürt sineması, bizzatı politik bir varlık olarak belirlemektedir.

Bu noktada Güney filmleriyle birlikte Kürt sineması, ortaya çıkışının anlamı ve politik niteliği Ranciere’in estetikle politikayı birleştiren teorik hamlesiyle birlikte düşünülebilir. Kürt sineması imajların ve logos’un dünyasında pay edilmiş olanı yeniden pay etmek; duyulur ve görünür olmayı duyulur ve görünür kılan bir uyumsuzluk estetiği olarak belirlemektedir. Uyumsuzluğu (dissensus) ‘fikir veya duygu çatışması değil, çeşitli duyusal rejimleri arasındaki çatışma’ olarak tanımlayan Ranciere açısından siyaset iktidarın kullanılması ya da iktidar mücadelesi değil ‘duyumsanabilir olanın yeniden paylaşımı’dır (Ranciere, 2015: 62). Pay edilmiş logos’un yeniden pay edilmesi olarak siyaset uyumsuzluk sahneleri yaratır. Bu da onu ‘estetik’ bir faaliyete dönüştürmektedir. Estetiğin sanat bilimi ya da felsefesi olmadığını, 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başında doğan, sanatı tanımlamaya yönelik belirli bir rejim olduğunu söyleyen Ranciere’e göre;

Zamanların ve mekânların, yerlerin ve kimliklerin dağıtılıp yeniden dağıtılmasını, görünür olan ile olmayanların biçimlendirilip yeniden biçimlendirilmesini, söz ile gürültünün ayırt edilmesini vs. ‘duyumsanabilir

olanın paylaşımı' [partition of the sensible] olarak adlandırıyorum. Siyaset, duyumsanabilir olanın paylaşımının yeniden düzenlenmesi, sahneye yeni nesnelerin ve öznelere çıkarılması, görünmez olanın görünür kılınması, sesleri gürültü çıkaran birer hayvan gibi işitilenlerin söylediklerinin söz olarak dinlenebilir kılınmasıdır. Böylesi uyumsuzluk [dissensus] sahneleri yaratması anlamında siyaseti 'estetik' bir faaliyet olarak nitelendirebiliriz, ama kastettiğim şeyin, Benjamin'in 'siyasetin estetize edilmesi' diye tanımladığı, iktidarın süslenmesiyle alakası yok. (Ranciere, 2016: 208-209)

Duyumsanabilir olanın sabitliğini dayatan, iktidar ilişkilerini öngören polis düzeniyle⁹ uzlaşmaz, 'son derece özgül bir faaliyet' olarak politika 'bireylere ve gruplara belli tipte bir mekân ve zaman, belli bir var olma, görme ve söyleme biçimi tahsis ederek bireyleri ve grupları emre ve itaate, kamusal veya özel hayata hazırlayan 'doğal' düzenin duyumsanabilir apaçıklığını bozar' (Ranciere, 2016: 209). Duyumsanabilir olanın ortak deneyimini yeniden yapılandıran yani uyumsuzluk biçimleri olarak sanat ve politika birbirine bağlıdır. Sanatı ve politikayı uyumsuzluk edimleri olarak yeniden konumlandırarak birbirine yaklaştıran bu teorik hamle aynı zamanda kurmacaya olan bakışı da dönüştürüyor. Ranciere'e göre görünür ve ifade edilir olanın işaretlerini değiştirme, algıların duyusal dokusunda ve duyguların dinamiğinde çatlaklar açan stratejilerdir kurmaca: 'Kurmaca gerçek dünyaya karşıt hayali bir dünyanın yaratılması değildir. Uyuşmazlıklar meydana getirme; duyumsanabilir sunum tarzlarını değiştirme; görünüşle gerçeklik, biricikle genel, görünür olanla görünürün anlamı arasında yeni bağlar kurma çalışmasıdır' (Ranciere, 2015: 67). Görünür olmayı ya da 'polis' düzenleri tarafından görünmez kılınanları duyumsanabilir kılan bir kurmaca pratiği olarak Güney filmleri ve Kürt sineması Ranciere'in yeniden çerçevelediği anlamda politiktir.

Yılmaz Güney filmleri ve Kürt sineması imajlar ve imgeler dünyasında pay edilmiş yeniden pay ederek 'polis' düzenini ve düzeneklerini bozan politik bir edime dönüşmektedir. Bu durumda polis düzenini yeniden üreten bir siyasetten farklılaşarak siyasal sahneyi yeniden kuran anti kolonyal bir politik edim de sanata yaklaşmaktadır. Bir başka ifadeyle, 'polis'in düzeni ve düzenekleri içerisinde pay edilmiş olanın etrafında yapılan siyasal ve sanatsal edime karşı olarak, duyumsanabilir olanın kolonyal tarzda pay edilmesini bozan ve yeniden pay eden bir pratik aynı anda hem sanatsal hem de siyasal bir edimdir.¹⁰

Egemenlik ve Temsil

Temsil eden ile temsil edilen arasında genellikle asimetrik bir güç ilişkisi devrededir. Sömürge sömürgeciler tarafından, kadınlar erkekler tarafından, ekonomik, kültürel, sembolik sermayeye sahip olmayanlar, o sermayelere sahip olanlar tarafından temsil edilir; çünkü egemenliği, gücü elinde bulunduranlar aynı zamanda temsil araçlarını, imkânlarını, arzu ve meraklarını da ellerinde bulundururlar. Bireysel gibi görünen estetik, bilimsel, kültürel türden ilgi, merak, heyecan ve motivasyonlar ile söz konusu güç ve iktidar arasında bağlantılar da vardır kuşkusuz. Dolayısıyla temsil ilişkisi, görme biçimlerini de önemli ölçüde şekillendiren, bir güç matrisi içerisinden oluşur ve bu yönüyle belli iktidar ilişkilerini görünür hale getirmektedir. Egemen söylemler ve ideolojiler içerisinden tabi olanlar hakkında üretilen temsiller, temsil edilenin hem kendisini hem de egemen olanın düşünme, anlamlandırma ve algılama kategorilerini büyük ölçüde yapılandırmaktadır. Kürtlerin uzun yıllar boyunca modern egemenlik ve iktidar yapılarından yoksun bırakılmasıyla kendilerini temsil edecek araçlara sahip olmamaları arasındaki bağlantı açık hale gelmektedir. Farklı devletler tarafından uygulanan farklı kolonizasyon süreçleri, Kürtleri uzun yıllar boyunca modern egemenlik yapılarından ve bu modern egemenlik yapılarıyla iç içe geçmiş modern temsil sistemlerinden mahrum bırakmıştır. Lakin modern kapitalist dünya-sistemi içerisinde siyasi ve ekonomik temsil sistemlerinden mahrum bırakılan halklar politik bir öznelliğe dönüştükçe kendilerinin, tıpkı siyasi temsil araçları gibi eşitsiz bir biçimde pay edilmiş sanatsal ve kültürel temsillerini üretmeye başlayabilmektedir. Daha doğrusu modern dünyada politik-kolektif bir öznelliğe dönüşme süreci ile kendine dair temsiller-imgeler-imajlar üretme, yani kendilerini simgesel ve imgesel düzlemde yeniden kurma süreci birbirinden ayrılamaz. Bu bakımdan Kürtlerin kamerayı ellerine almaları siyasal, toplumsal bir güçlenmeye, pay edilmiş logosu-sözü-imgeyi yeniden pay etmeye, politik bir öznelliğe dönüşmeye işaret etmektedir.

Kameranın 'ele geçirilmesi' ile başlayan Kürt sineması kolonizasyon ve anti kolonizasyon süreçleri içerisine doğdu ve o süreçlerin bir parçası olarak oluşumuna devam etmektedir. Bir diğer ifadeyle Kürt sinemasının ortaya çıkışı ve gelişimi bir tür 'olağanüstü halin' içerisinde gerçekleşti ve o halin içerisinde oluşmaya devam ediyor. Bu olağanüstülüğün filmlerin üretim koşulları, anlatım biçimleri, yönetmenlerin sinemaya yükledikleri anlamları ve hatta Kürt sineması üzerine yazılan metinleri farklı düzeylerde etkilemektedir. Bu yönüyle ulusal sinemaların ortaya çıkış süreçlerinden ayrıışan Kürt sineması bir araştırma nesnesi olarak da son derece özgün ve aynı oranda çok boyutlu

bir alandır. Kürt sinemasının ortaya çıkışı ve gelişimi; Kürtlerin egemenlikleri altında yaşadıkları ülkelerdeki dönüşümlerle, Kürt sorununun İran, Türkiye, Irak, Suriye ve diasporada ortaya çıkardığı dinamiklerle ve Kürtlerin istisnai durumlarıyla bağlantılıdır ve nasıl evrileceği yine bu dinamiklerle bağlantılı olarak öngörülebilir. Savaş ve baskının yoğunlaştığı dönemlerde üretim dinamiği yavaşlasa da bugün zikredilen dört ülkede ve diasporada Kürtçe belgeseller, kurmacalar üretilmekte, çeşitli biçimlerde dolaşıma girmekte, film festivalleri organize edilmekte, yetersiz de olsa bir literatür oluşmaktadır. Bugün artık belli bir niceliğe ve niteliğe ulaşmış, ortaya çıkış ve gelişim dinamikleri açısından istisnai bir alana işaret eden; bir araştırma alanı olarak yeni çerçevelere, kavramlara, tartışmalara zorlayan Kürt sineması araştırmacıdan, film yapma pratiklerine, filmin içerisinde olduğu siyasal toplumsal uzama ve filmlerin biçim ve içeriklerine dair yaratıcı ve eleştirel bir yorumlama talep etmektedir. Bu noktada Güney filmlerine ve Kürt sinemasına analitik-teorik bir bakışı mümkün kılan kolonyal bağlam tartışmasını kısaca açmak gerekmektedir.

Kolonyal Dönemeç

Kürt meselesinin 'sömürge' kavramıyla birlikte düşünülmesi ya da Kürt coğrafyasının 'sömürge' olarak nitelendirilmesinin tarihi görece eskiye gitmektedir. Bozarslan, sömürge tezinin Kürtler arasında ilk ne zaman kullandığını tespit edemediğini söylemekle birlikte, kavramı, Zinar Silopi'nin (Kadri Cemil Paşa) Doza Kurdistan isimli hatıra kitabında kullandığını, teorik düzeyde ise bu tezin önce Kemal Burkay'ın Hıdır Murat mahlasıyla 1973'te yayınladığı Türkiye Şartlarında Kürt Halkının Kurtuluş Mücadelesi isimli kitabında ve daha sonra da Rızgari dergisinde geliştirildiğini söylüyor (2014: 62). Kürtlerden önce, örneğin siyasal-teorik bir bağlamda, 1930'larda Türkiye Komünist Partisi (TKP) kadroları içerisinde Hikmet Kıvılcımlı, Kürt meselesini 'Türk burjuvazisi Kürdistan'da sömürge usullerini tatbik etmektedir' şeklinde çözümlemiştir (Yeğen, 2007: 1213). 1970'lerden itibaren ise Kürt örgütlerinin sömürgecilik tezini ideolojik ve analitik bir biçimde kullandıkları görülüyor. Akkaya'ya göre 1970'lerin ortalarından itibaren Türkiye solundan ayrı bir politik, ideolojik ve örgütsel alan oluşturmaya başlayan Kürt hareketinin alanının temelini veya mobilizasyon ve kolektif eylem çerçevesini sömürgecilik tezi oluşturmuyordu (Akkaya, 2014: 648-659).

1990'lara gelindiğinde ise Beşikçi ve Başkaya sömürge tezini akademik bir bakışla yenilemişlerdir. Başkaya da Kürdistan'ın ve Kürtlerin sömürge olduğunu ve Cumhuriyet dönemi devlet iktidarının ideolojisinin ve pratiklerinin sömürgeci karakterde olduğunu belirtiyor. Ona göre Türkiye

devletiyle Kürdistan arasındaki ilişki; siyasi, askeri, kültürel, ideolojik baskıyı da doğrudan içeren sömürgeci ve sömürge ilişkisidir (Başkaya, 2004: 58). Beşikçi'nin tezi ise ilginçtir: Ona göre Kürt coğrafyası sömürge bile değildir: 'Kürdistan ve Kürt halkı sömürge bile olamamıştır. Kürdistan'ın ve Kürt ulusunun siyasi statüsü sömürgeci bile çok aşağıda durmaktadır. Kürdistan'ın hiçbir statüsü, siyasi kişiliği yoktur.' (Beşikçi, t.y.: 11-12). Beşikçi'nin bu türden bir tanımla yapmasının nedeni, Türkiye Cumhuriyeti'nin, tarihsel/kültürel bir coğrafya olarak Kürdistan ve etno-politik bir halk olarak Kürtleri tanımaması, yok saymasıdır. Çünkü klasik ya da deniz aşırı sömürgecilik kolonize ettiği toplumsal ve coğrafi uzamın farkını tanıyarak yönetsel ve ideolojik pratiklerini geliştirir.

Son yıllarda Kürtlüğü, Kürt sorununu Kürt çalışmaları alanında kolonyalizm tartışmaları, dekolonyalizm, post kolonyal teori içerisinde analitik ve eleştirel olarak yeniden konumlandıran yayınların arttığını tespit edebiliriz. Burada gittikçe genişleyen çalışmaların hepsini zikretmek mümkün olmasa da bazı çalışmalara değinebiliriz. Üstündağ ve Göral 'sömürgecilik tartışmasının' sınırlarını genişletmektedirler. 1980 ve 1990'lı yıllarda Bölge'deki devlet şiddetini ve Kürt hareketinin direnişini Kürt erkek bedenleri üzerinden okuyan yazısında Üstündağ, Fieldman'a referansla Kürt coğrafyasının içe kapatılarak sömürgeleştirildiğini (endocolonization) söylüyor. Üstündağ, Feldman'ın endolokonizasyon kavramını İngiltere'nin Irish Republican Army (IRA) sebebiyle İrlanda'da uyguladığı siyasetleri tarif etmek için kullandığını belirtiyor (Üstündağ, 2013: 525). Göral ise, 1980'lerden sonra post-kolonyal çalışmaların, klasik sömürgecilik kuramlarının katı sınırlarını aşan yeni bir çerçeve önerdiklerini söylüyor. Bu yeni çerçeveye göre sömürgecilik, yerli halka ait bilginin toplanması, farklı tekniklerle nüfuz edilmesi, 'bedenlerinin inançlarının, değerlerinin, dillerinin, ritüellerinin, zihniyet dünyalarının değersiz kılınarak tahrip edilmesi ve işgal edilen coğrafyanın başka bir sömürge hukuku ile idare edilmesini içerir' (Göral, 2015: s.y.). Göral'a göre:

Kürdistan'ın maruz kaldığı sistemik ve yapısal şiddeti, PKK ile yaşanan çatışma sürecinde kullanılan itiraflaştırma, yok etme, kaybetme, infaz etme ve cezalandırma teknikleri ve anayasal-yasal düzeydeki Kürt varlığının inkârı/reddi, mevcut kurumsal ve gündelik ırkçı pratikleriyle birlikte düşünülünce Kürdistan'ın sömürgeci bağlam içerisinde kavramsallaştırılması son derece uygun gözükür. (Göral, 2015: s.y.)

Daha yakın zamanda ise *South Atlantic Quarterly* dergisi *The Decolonial Turn in Kurdish Studies: An Introduction* (Kürt Çalışmalarında Dekolonyal

Dönemeç: Bir Giriş) sayısı yaptı. Sayı kolonyalizm tartışmaları ve post kolonyal teoriyle Kürt/Kürdistan sorunun farklı veçhelerini birlikte düşünen yazılara yer vermektedir. Yine Kürd Araştırmaları Dergisi Kürtlüğün kolonizasyonu ve dekolonizasyonu ilgili özel bir dosya hazırladı; bununla birlikte tarihsel ve aktüel bir mesele olarak Kürt sorununu sömürgecilik tartışmalarıyla birlikte düşünmek derginin genel perspektifinde önemli bir yer tutmaktadır. Kürt çalışmalarıyla birlikte kültürel ve sanatsal pratiklerde ve bunların eleştirisinde kolonyalizm-dekolonyalizm tartışmalarının ve postkolonyal teorinin gittikçe önemli bir yer tutmaya başlaması Kürt sorununun ve Kürtlüğün çok boyutlu ve karmaşık yönlerinin güçlü bir şekilde anlaşılması açısından önemlidir.

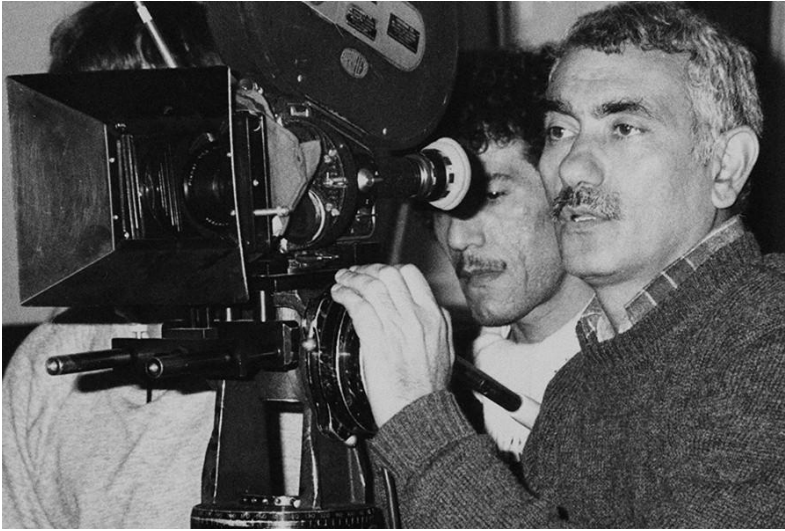
Kürt Sorunu ve Kürt sineması

Kürt sineması ile Kürt meselesi arasındaki ilişki nasıl anlaşılabilir? Yüzyılı aşkın bir sorun olarak süregiden ve günümüz koşullarında hayati bir siyasal problem olan Kürt sorunu farklı coğrafyalarda farklı yönetmenler tarafından yapılmış filmlerle nasıl ilişkilendirilebilir? Edward Said, Filistin mücadelesinin bütün tarihinin görünür olma arzusuyla iç içe geçtiğini; bu arzunun ise Filistinlilerin ve Filistin'in inkârı ya da 'görünmezliği' ile bağlantılı olduğunu savunur. Bu noktadan hareketle Said, Filistin sinemasının Filistin'i ve Filistinlileri görünür kılmanın önemli ve etkili bir aracı hâline geldiğini ve bu sinemanın 'görülme arzusu' üzerinden okunabileceğini ekler (Said, 2009: 7). Dolayısıyla Said'e göre Filistin sineması, Filistin'in ve Filistinlilerin tanınması mücadelesine içkindir ve onun bir parçasını oluşturur. Said'in, Filistin sinemasının Filistinlilerin ve Filistin'in görülme ve tanınma arzusunun ifadelerinden biri olarak okunabileceği yönündeki içgörüsü, Kürt sinemasına da uygulanabilir: 'Kürt filmleri, Kürtlerin ve Kürdistan'ın görünürlük arzusunun maddileştiği metinlerdir' (Şen, 2025).

Kürt sineması ve Kürt meselesi arasındaki ilişki bağlamında, bu görünürlük arzusunun aynı zamanda bir direniş iradesini açığa çıkardığı da eklenmelidir. Karşı çıkış ve tanınma talepleri olarak Kürt filmleri, aynı zamanda direniş pratikleri olarak da değerlendirilebilir. Bu nedenle, temaları ya da temsil kipleri ne olursa olsun, Kürt sineması, dekolonyal bir estetiği görünür kıldığı ölçüde politiktir. Kürt filmlerine, Kürtlerin ve Kürt meselesinin görünürlük ve direniş arzusunun biçimlendiği metinler olarak yaklaşmak, bu arzusun filmlerin temalarında, biçimlerinde ve estetiklerinde belirleyici bir rol oynadığını kabul etmek anlamına gelir. Kürtlerin tarihsel ve güncel siyasal ve toplumsal koşulları dikkate alındığında, bu durum filmlerin biçim, içerik ve estetiklerinin analizini merkeze alan bir tartışmayı gerekli kılar (Şen, 2025).

Kürtlerin tarihsel ve toplumsal konumunun özgünlüğü göz önüne alındığında, Kürt sineması Kürt meselesinin içine doğmuş ve onunla kuşatılmış bir sinemadır. Dili, kültürü ve coğrafyası Arap, Fars ve Türk ulus-devletlerinin siyasal, kültürel ve toplumsal tahakkümü altında baskıya, şiddete ve inkâra maruz bırakılmış olan Kürtlerin; Kürt dilinin ve Kürdistan'ın sinemadaki görünümü, Kürt filmlerine ek bir siyasal varoluş katmanı kazandırır. Bu siyasal fazlalık, filmin bizzat varlığına ilişkindir. Dolayısıyla Kürt filmlerine yönelik herhangi bir analiz, bu siyasal fazlalığın neye tekabül ettiğini—yani filmin bizzat varlığının neyi ifade ettiğini—sormakla başlamalıdır (bkz. Çiftçi, 2009; Akın, 2010; Özdil, 2009).

Yüzyılı aşkın bir çatışma, savaş ve direniş tarihine yayılan; farklı zamanlarda, mekânlarda ve devlet sınırları boyunca (hatta bu sınırların bizzat kendisini kurarak) çeşitli toplumsal, tarihsel, ekonomik ve siyasal sonuçlar üretmiş; bu gerçekliğin içine doğanların bedenlerini, öznelliklerini, kimliklerini, duygularını ve düşüncelerini şekillendirmiş olan karmaşık ve çok boyutlu Kürt/Kürdistan meselesi. Bu nedenle, tarihsel olarak ve güncel biçimleriyle kolonyal bir olgu hâline gelmiş olan Kürt meselesi, bu kolonyal bağlamın hem bir ürünü hem de bir parçası olarak Kürt filmlerinin diegetik dünyasını—temsil rejimlerini ve stratejilerini, temalarını ve içeriklerini, estetik düzeylerini ve kaygılarını—derinden etkileyecektir. Kolonyal bir sorunla kuşatılmış—hatta doğrudan ondan doğmuş—olan Kürt sinemasının hareketi, sinemasal estetik kaygıların ikincil ya da araçsal hâle geldiği bir süreçte işaret eder.

Görsel 1. Duvar Filminin Çekimlerinden.

Gelmekte Olan Sinema

Yılmaz Güney'i Kürt sinemasının başlangıcına yerleştiren çalışmalara bakıldığında filmlerinin hangi bağlamlarda ve neden kurucu karakterde olduğu pek tartışılmıyor. (Çiçek, 2016; Şimşek, 2021) Lakin Güney filmleriyle Kürt sineması arasında teorik, estetik ve politik yönlerden içsel ve ikna edici bağlantılar kurulabilir. Çünkü Kürt sineması gibi Güney'in kendisi ve filmleri de kolonyal konfigürasyon¹¹ içerisinde şekilleniyordu. Dolayısıyla Güney ve filmlerinin, ondan sonra ortaya çıkan ve gelişen Kürt sinemasının estetik, tematik biçimleri, politik eğilimleri, algılanma biçimleri, üretim ve dağıtım koşullarıyla ortaklaşan yönlerini belirlemeye çalışmak gerekiyor.

Arslan, Umut'u Vesikalı Yârim ve Gelin'le birlikte Yeşilçam'ın anlatılarının ve Yeşilçam'ı sarmalayan Türklük ethosunun dışına yerleştiriyor ve Yeşilçam'ın sonunu bildiren Umut'un Sürü'ye ve Yol'a götüren patikayı açtığını tespit ederek şöyle bitiriyor: 'Ulus imgesinin cinsiyetle, göçle, etnisiteyle, sürgünle, sıradan kötülükle çoktan bölündüğünü gösteren bu filmlere giden yolu açan Umut, Türk İyisi'nin ötesindeki bir sinemanın başlangıcıdır' (2009: 355). Türk İyisi'nin ötesindeki bu başka sinema ne olabilir? Umut, 2000'lerin başından itibaren etik, politik ve estetik olarak Türk İyisi'nin ötesine geçen filmlerin başlangıcına, Türkiye sinemasının başlangıcına yerleştirilebilir.¹² Ama başka bir sinemanın da başlangıcı olarak da düşünülebilir Umut. Yeşilçam'ın sonunu bildiren, Sürü'ye ve Yol'a giden yolu açan Umut, Türk ve Türkiye sinemasından bir başka sinemaya, Kürt sinemasına giden yolu da açıyordu. Güney sineması sadece 'Türk İyisi'nin ötesinde bir sinema anlayışının başlangıcı değil, onun dışında ve ondan bağımsız bir gelmekte-olan'¹³ sinemaya yani Kürt sinemasına işaret ediyordu. Dolayısıyla Güney ve sineması o tarihlerde bir söylem olarak henüz ortaya çıkmamış Kürt sinemasının 'tarih öncesini' kuruyordu.¹⁴ Güney'in yaşadığı dönemde var olmayan ama onun anlatılarının ufkunda, hareket halindeki bedeninde, sinemasının kadrajında ve dekadrajında beliren bir sinema.

Ergül, Güney sinemasının politik karakterine dair yazısında Güney'in filmlerindeki başka unsurlarla birlikte Kürtlüğü ve ona işaret eden sesleri, terimleri, isimleri Türk sinemasında çatlak yaratan 'lekeler' olarak tartışıyor. Ergül'e göre mevcut düzenin anlamlandırma sisteminde peyda olan lekeler hem merkezi bünyede hem de Türk sinemasının perdesinde çatlaklar açıyor. 'Artık Türk sinemasında Türkçe konuşan bu karakterleri, kadınları çocukları kaçakçıları ve sınırları başka bir gözle görmek durumunda bırakır seyirciyi. Kürdistan adı, tekrardaki bu tekinsiz leke bütün bu adları çaprazlamasına keserek kendi adına bağlamıştır' (Ergül, 2018: 41-42).

Ergül'ün tespit ettiği 'lekeleri' kolonyal bir bağlama yerleştirdiğimizde ve Türklüğün merkezi bünyesinin bir parçası olan Türk sinemasıyla bağlantılı değil de gelmekte olan Kürt sinemasıyla birlikte düşündüğümüzde o lekeler neye dönüşecek ve nasıl görünecek? Bir başka ifadeyle lekeleri Türklük sahnesinden çıkardığımızda, onları Güney'le birlikte açılmakta olan yeni bir perdeye yerleştirdiğimizde lekeler leke olmaktan çıkıp yeni imgelere, anlamlara dönüşüyor. Lekeleri başka bir sahneye yerleştirdiğimizde yani Güney sinemasının tarihsel ve teorik bir kaydırmasını gerçekleştirdiğimizde lekeler hem Kürt sinemasının başlangıç imgelerine hem de Kürtlüğün kolonyal varoluşunun ilk imajlarına dönüşüyor. Kaydırmayı gerçekleştirdiğimizde Türklüğün merkezi bünyesinde ve Türk sinemasında Kürtlüğe işaret eden, orada çatlak açan lekeler Kürtlüğün merkezi bünyedeki kolonyal varoluşunun ve Kürt sinemasının ilk imajlarına, fragmanlarına dönüşüp yeni anlamlar yükleniyor.

Görsel 2. Umut, Yılmaz Güney, 1970.

Güney'in bedeniyle bütünleşen politik aktivizmi, farklı anlamlar yüklenen kimliği ve sinemasıyla (Bozarslan, 1990; Şimşek, 2021: 58-69) genel olarak Kürtlüğün kolektif bedeni ve özelde de Kürt sineması arasında anlaşılır benzerlikler görülüyor.¹⁵ Güney'in göç (Siverek-Adana-İstanbul, Fransa), baskı, mücadele, hapishane ve sürgünlerle biçimlenen anti-kolonyal bedeni¹⁶, tıpkı sinematografik görüntünün kendisi gibi sürekli bir hareket hâlinindedir ve Türklüğe ya da Türk sinemasına sığmaz. Filmlerinin yapım süreçleri ve anlatılarıyla birlikte bu beden; hegemonik sinemalara karşıt gelişen, mevcut

kategorilere (ulusal, göçmen, minör, diasporik vb.) sığmayan ve farklı zaman ile mekânlarda dekolonyal bir sürecin parçasına dönüşen Kürt sinemasıyla bir paralellik gösterir. Aynı kolonyal konfigürasyonun farklı bağlamları ve zamanları içerisinde şekillenen Güney'in öznelliği, filmleri ve Kürt sineması. Kürt sinemasının estetik bir söylem, alan ve kavram olarak ortaya çıkmadığı bir zamanda -1970'ler ve 80'lerin başı- Güney'in bedeni ve sineması gelmekte-olan Kürt sinemasını¹⁷ haber veriyordu.

Görsel 3. *Sürü*, Yılmaz Güney-Zeki Ökten, 1978.

Güney'i ve onun filmlerini -özellikle Umut, Endişe, (Yılmaz Güney-Şerif Gören, 1972) *Sürü* ve *Yol'u*-gelmekte-olan Kürt sineması olarak düşündüğümüzde Kürt sinemasının oluşum ve gelişimi *Yol'un*, farklı mekân, karakter ve hikayelerin aynı anlatıda birleştiren parçalı anlatısına ve *Sürü'nün* topluluğun kolonyal dağılışı ve delirişiyle biten hikâyesine benzetilebilir. Kürtlüğün modern tarihi parçalanmanın, dağılmanın ve 'birleşmenin' (Kürtlüğün gerçeklikte ve imgesel düzlemde kolonyal-modern-siyasal yeniden kuruluşu) tarihi ise Kürt sineması da *Yol* filminin anlatısı gibi çoklu ve parçalıdır. Sadece anlatı biçimi değil filmin oluşum serüveni de (üretiminin bir parçası olarak hapishane, filmin ham görüntülerinin Fransa'ya (diasporaya) kaçırılması, montajının İsviçre'de ve ilk gösteriminin Fransa'da yapılması, Türkiye'de gösteriminin yasaklanması vs.) *Yol'u* Kürt sinemasının alegorisine dönüştürüyor. *Yol'un* ortaya çıkış süreci ve anlatısında görünür olan her şey Kürt sinemasının oluşum dinamikleri ve filmlerin anlatıları için de söylenebilir: Farklı zaman ve mekanlara dağılma, sınır, hapishane, sansür, şiddet, diaspora, sürgün, yasak,

direniş, mücadele. Güney bir röportajında genel olarak sinemayı ve özel olarak da Yol'u devrimci, özgürlükçü bir mücadelenin parçası olarak düşündüğünü, Yol'un geleneksel-dinsel baskıları ve devlet şiddetini gösterdiğini söylüyor (2019). Devletten ve toplumdan yayılan şiddeti gösteren, bir mücadelenin parçası olarak düşünülen, Kürdistan'ı ilk defa sinema perdesine taşıyan¹⁸ Yol Kürt sinemasının temel gösterenlerinden biri olarak kolonyal ethosun görünür olduğu ilk filmlerinden birine dönüşüyor. Özellikle Endişe, Sürü ve Yol'daki diegetik olmayan sesler (kaynağı belli olmayan Kürtçe stranlar), karakterlerin Kürtçe isimleri ve hikayelerin gerçekçi anlatımı filmlerin Kurdî atmosferini güçlendiriyor.

Görsel 4. Yol, Yılmaz Güney-Şerif Gören, 1981.

Gelmekte-olan Kürt sineması olarak Güney ve filmleri bugün artık gelmiş olan Kürt sinemasının tarihi içerisinde düşünmemizi gerektiren niteliklere sahip. Güney her iki filmi Kurdî bir ethosun dışavurumları olarak düşünmüş. 'Kürt halkının tarihidir' dediği Sürü, dönemin Türk sinemasının Kürtlük kurgularının (Kürtlüğü, Doğu ve Doğulu biçiminde streotipleştirerek 'gizleyen' oryantalist-kolonyalist bakışı) estetik ve anlatısal kalıplarını ters yüz ederek Kürtlerin o dönemki toplumsal, kültürel yaşamlarının gerçekçi bir görünümüne ulaşıyor. Şöyle devam ediyor Güney: 'Bu filmi Kürtçe dahi çekmem mümkün değildi. Eğer oyuncularımı Kürtçe konuştursaydım emin olun şimdi hepsi hapsi boylamıştı.' Yol ile ilgili olarak da 'Yol'da ağırlık Diyarbakır, Urfa ve Siirt'e olacaktı. Müziğe yaslanarak bir Kürt atmosferi oluşturmaya çalıştım. Fakat filmim Avrupa'da öyle algılsa bile, asla ona tamamen Kürt karakteri veremedim.' (Chris, 2009: 132). Bir başka ifadeyle Sürü hem Türk sinemasının ve Türklüğün Kürtleri görme biçimlerinden hem

de dönemin Türk sinemasının estetik ve anlatısal kalıplarından farklılaşarak gelmekte-olan Kürt sinemasının ilk örneklerinden birine dönüşüyor. Sürü’de ‘Kürtlüğün geleneksel toplumsal uzamının dönüşümü, daha doğrusu bir tür yok oluşu, ortadan kalkışı, modern ve kapitalist olarak sunulan Türklüğün mekânsal ve toplumsal uzamında gerçekleşiyor’ (Şen, 2019: 156) Bir başka ifadeyle feodal ağa Hamo ve ailesi, şimdinin kapitalist Ankara’sında dağılıyor. Ankara dışardan bir bakışın nesnesidir ama örneğin hem aynı dönemde yapılan Köprü (Şerif Gören, 1975) filminden hem de 1960 ve 1970’lerdeki göç filmlerinde İstanbul’a yönelen bakıştan farklı olarak, gelip geri dönülemeyecek yabancı bir dünyadır. Dönem filmlerinden farklı olarak, içerden bir bakışla düşünmesi de Sürü’yü Kürt sinemasının kurucu filmlerinden birine dönüştürüyor. Kolonyalist-oryantalist bir gözden farklı olarak Güney’in içerden bakan kamerası, Sürü’yü bir taraftan Kürtlüğün o dönemdeki toplumsal uzamının gerçekçi bir tablosunu sunuyor. Diğer taraftan anlatının dramatik ritmi ve kurulan atmosferle birlikte izleyiciyi rahatsız eden bir gerçekçiliği mümkün kılıyor. İçine doğduğu ve yaşadığı toplumsal, kültürel ve politik uzama içkin bir bakış geliştirebilmesi Sürü’yle birlikte Güzey sinemasının anlatı biçimlerini ve estetik tercihlerini dönüştürmüştür. Sürü’yle aynı dönemde yapılan pek çok filmde Kürtlük dışardan ve kolonyalist bir bakışın nesnesidir. Örneğin dönemin ve genel olarak Türk sinemasının önemli filmlerinden biri olan Hakkârî’de Bir Mevsim’de (Erden Kıral, 1982) bu dışardan ve kolonyalist bakış takip ediliyor (Şen, 2019: 127-203).

Aydinkaya, Güney’in Sürü’de Kemalizm’in ve sol-Kemalizm’in söylemsel aparatlarından biri olan feodalizmle ‘bir derdinin olduğu ve bu dertle hesaplaştığını’ söylüyor: ‘Belli ki Güney, dönem itibarıyla Kürt toplumu, her gündeme geldiğinde feodalizm etiketinin yapılandırılmasından rahatsız. Öbür türlü bir performans sanatçısını andırır şekilde, Kürdistan’daki feodalizm unsurlarının tamamını yürüten bir müze misali trene bindirip Ankara’da performe etmesinin başka nasıl bir anlamı olabilir ki!’ (Aydinkaya, 2022). Güney’in aşiretle birlikte sürüyü Ankara’ya getirmesi ve orada parçalamasının Aydınkaya’nın düşündüğünden bir başka anlamı ve nedeni de olabilir. Ankara sahneleri, Kemalist ya da sol-Kemalist söyleme bir cevaptan öte, Güney’in yaşadığı dönemde etkili olan Marksist tarih anlayışının filmin anlatısını yapılandırmış olmasıyla ilgilidir. Bir başka ifadeyle, Sürü’yü Hegel’den Marksizme bakiye kalan ereksel toplum ve iktisat anlayışının evrelerini sunan bir tarih sahnesine dönüştüren söz konusu ilerlemeci tarih anlayışıdır. ‘Tarih öncesinin’ ‘feodal Kürdistan’ı’, şimdinin ‘kapitalist Ankara’sı’ ve sosyalizme evrileceği solcu bir çocuk imgesi üzerinden müjdelenen Türkiye kurgusu, söz konusu tarih anlayışının Sürü’nün temsil stratejisini ve anlatısını

kuran temel düşünce olduğunu gösteriyor. Ancak bu düşünce yani Marksist tarih ve toplum anlatısı dönemin Kürtlüğünün kolonyal kavranışına mâni olmamış. Diğer bir ifadeyle Sürü Marksist düşüncenin dolayımıyla Kürtlüğün 1970'lerdeki, iç içe geçen iki olguya, geleneksel ve kolonyal gerçekliğine bakıyor. Kadının ikincil konumu, kan davası, yoksulluk, patriyarka kısacası filmin yapıldığı dönemde Kürtlük uzamını sarmalayan dinsel ve geleneksel baskılar, örüntüler (Türk sinemasının Kürt kurgularında yaygın bir şekilde görülen) Kürtlüğün doğasına, tözüne değil de tarihe bağlandığı ölçüde kolonyal bir duruma da işaret ediyor. Örneğin Berivan'ın özellikle iki farklı sahnede yer alan doktor karşısında suskunluğu bir taraftan kadının aynı anda madunluğunu ve direncini gösterirken diğer taraftan Kürtçe ve Türkçe bağlamında bir dil problemini de izleyiciye hatırlatıyor. Sürü dönemin Türk sinemasının Kürtlüğü düşünme biçimlerinden, estetik ve tematik eğilimlerden farklılaşarak gelmekte olan Kürt sinemasının ilk örneklerinden birine dönüşüyor. Dolayısıyla, Sürü'de Kürtlüğün eleştirel-kolonyal bir kavranışı sosyalist bir temsille iç içe geçiyor. Benzer bir bağlamda filmin son sahnelerinde geleneksel Kürtlüğün kolonyalist merkez olarak Ankara'da dağılması, parçalanması filmin Marksist anlatısına eklenen kolonyal bir fikri görünür kılıyor.

Diğer taraftan Türklüğün mekânı olarak, Kürtlüğün içinde dağılıp parçalanacağı bir dünyadır Ankara. Türklüğün kentsel mekânlarını doldurmuş olan 'modernliğin' ve kapitalizmin orta yerinde bir tür delirium halindeki Kürt bedenlerle baş başa bırakıyor seyirciyi Sürü. Sürü'de, kolonyal başkent anlamında metropolün Kürtlük için hem gerçek (Hamo ağa ve ailesinin dağılışı ve Berivan'ın ölümü) hem de sembolik (delirme) parçalanışının mekânı haline gelmesi Güneşe Yolculuk (Yeşim Ustaoglu, 1999), Toz Bezi (Ahu Öztürk, 2015), Bahoz (Kazım Öz, 2008), Kılama Dayika Min (Erol Mintaş, 2014), gibi filmlerde, başka bağlamlarda olsa da bir izlek olarak karşımıza çıkıyor. Bununla birlikte bir başka anlamda da Güney'in filmleri gelmekte-olan Kürt sinemasının ilk işaretlerine dönüşüyor. Sonraki sayfalarda tartışılacağı üzere kamusal-özel, bilinç-bilinçdışı, mahrem-genel ayrımların yapay olduğunu, kişisel olanın politik, politik olanın da kişisel olduğunu gösteren Güney filmleri, sözü edilen ayrımların ortadan kalktığı, siyasal olanın bütün sözceye-imgeye bulaştığı Kürt sinemasının ilk örneklerini oluşturuyor.

Şok İmajlardan Dekolonyal Estetiğe

Deleuze, Yılmaz Güney'i de için yerleştirdiği Üçüncü Dünya sinemasına dair bir tespitte bulunur. Ona göre söz konusu yönetmenlerin filmlerinde

Batı sinemalarında karşılaşılmayan bir düşünce ortaya çıkıyor. Modern politik sinemanın örnekleri olarak adlandırdığı bu yönetmenlerde, Batılı yönetmenlerden farklı olarak, eski ile yeni, genel olan ile mahrem olan, politik alan ile özel alan saçmalık düzeyinde iç içe geçiyor (Deleuze, 1989: 218). Baker, Deleuze'ün geliştirdiği modern siyasal sinemalar kavramsallaştırmasını takip ederek Güney filmlerine baktığı yazısında Umut, Sürü ve Yol gibi filmlerin seyircide ortaya çıkardığı etkileri 'şok ve beyin' olarak adlandırıyor. Baker'in kullandığı biçimiyle 'Şok ve Beyin', izleyicide bir tür 'şok' etkisi ortaya çıkarıyor. Tek bir politik mesajı olmamasına rağmen, söz konusu filmleri 'politik' yapanın ne olduğu sorusunu soran Baker, Güney sinemasının geleneksel politik sinemadan ayrıldığını söylüyor. Güney'in sineması, kamusal-politik olan ile özel-kişisel olan arasında kurulan ayrımların yapay olduğunu ve kişisel olanın politik; kamusal ve politik olanın ise kişisel olduğunu çarpıcı bir şekilde ortaya koymasıyla farklılaşıyor. Baker'e göre:

Yılmaz Güney sinemasının önemli özelliği eskiyle yeninin, feodal ile burjuvanın, ideolojiyle düşüncenin, bilinçle bilinçdışının, bilinçlenmeyle öncesinin ardışıklığını değil, saçmalık düzeyine varan bir aradalıklarını sunmasıdır. Orada artık klasik politik sinemada olduğu haliyle Eski'den Yeni'ye, özel hayattan toplumsal, politik-kamusal hayata, bilinçsizlikten sinematografik 'yumruk' sayesinde bilince geçiş, yükseliş ve bununla beraber kişisel, özel olanla kamusal, politik olan arasındaki oynak sınırlar yoktur –kişisel olan her şey politiktir, politik olan her şey de kişisel. (Baker, 2011: 153-156)

Güney'in sinemasının bu özgün ve istisna karakterinin nedenlerinin neler olabileceğinin cevabını Baker'in yazılarında bulamıyoruz. Güney'i bu tür filmler yapmaya götüren nedenlerin neler olduğu sorusunun cevabının Baker'de olmamasının nedeni, Güney'in Kürtlüğünü, Kürtlerin kolonyal varoluşunu görememesiyle ilgili olduğunu düşünüyorum. Güney'in şok ve beyin sinemasının özgünlüğü, Güney'in kişisel ve toplumsal tarihinden devraldığı istisnai koşullarla bağlantılıdır. Bir diğer ifadeyle şok ve beyin sineması Kürtlüğün kolonyal konfigürasyonunun sol bir düşünceyle birleşmesiyle mümkün olmuştur.

Politik olan ile kişisel olanın birbirine karıştığı Yol'da (Yılmaz Güney, Şerif Gören, 1982) Kürdistan manzarası filmin parçalı anlatım yapısına yaklaşıyor. Bir taraftan farklı karakterlerin değişik şehirlerde geçen hikâyelerinin paralel olarak takip edildiği fragmentel anlatım, diğer taraftan gelenekler, yoksulluk ve militarist makineyle parçalanmış toplumsal uzam. Bütün bir ülkenin katastrofik bir mekâna dönüştüğü filmde toplumsal ve coğrafik

uzam bir taraftan geleneklerin, eril kültürün diğer taraftan militarizmin egemenliği altındadır. Hapishaneden izinle çıkan mahkûmlar kendilerini başka bir hapishanede, kışlaya dönüştürülmüş bir ülkede buluyorlar. Diğer taraftan buz ve kar çölünden uçsuz bucaksız vadilere, oradan da bölünmüş sınırlara uzanan bir Kürdistan imgesi kadrajdadır Yol'da. Kürtlüğün coğrafi ve toplumsal bedenini bölen, egemen ulus devletlerin çizdiği resmi sınırlar, ilk defa Yol'da, politik bir meseleye dönüşüyor. Örneğin 1960'larda yapılan Hudutların Kanunu'nda (Lütfi Ömer Akad, 1967) ana tema, Toprağın Kanı'nda (Atıf Yılmaz, 1966) ise yan tema olarak kaçakçılık işlenirken sınır etno-politik bir mesele olarak belirmezken ve sınırın öte tarafına dair izleyicide herhangi bir imge oluşmazken, Yol'un Ömer karakterinin hikayesini anlatıldığı bölümlerinde sınır Kürtlüğün bölünmüş coğrafi ve toplumsal bedenine işaret eden, sınırın iki tarafından yaşayanları birbirinden ayıran bir fikir olarak beliriyor. Bu yönüyle Yol, sınırın Kürt sinemasında yüklendiği anlamların ve imgelerin ilk işaretlerini veriyor.

Coğrafyayı örten kar ve buzu andırır bir biçimde toplumsal uzam da eril geleneklerin ve militarist bir makineye dönüşmüş devletin ortaya çıkardığı şiddetle kaplanmıştır. Bir başka ifadeyle Yol'da sanki halk yoktur, baskılanarak yok edilmiştir. Eril-dinsel geleneklerin ve devlet-ordu şiddeti altında halk kaybolmuştur. Tam bu noktada minör edebiyat, modern siyasal sinemalar, baskılanmış halk ve halkın yeniden yaratılması bağlamında ikinci bölümde yaptığımız tartışmayı hatırlayabiliriz. Yukarıda isimleri zikredilen yönetmenlerin zor siyasal koşullar altında yeni kimlikler yaratmak amacıyla sinemayı kullandıklarını söyleyen Deleuze'e göre modern siyasal sinema, 'kaybolmuş' veya 'gelmek üzere olan' halka yeni kimlikler yaratmakla ilgilenir. Yol'da halkın kaybolmasının, yok edilmesinin iki sebebi var: Devletten yayılan ve eril geleneklerden gelen şiddet. Bu tartışmada, Yılmaz Güney sinemasını gelmekte olan Kürt sineması olarak düşündüğümüzde ve Sürü ve Yol'u Kürt sinemasının başlangıcına yerleştirdiğimizde, Deleuze'ün 'uzaktan' görmesinin zor olduğu Kürtlükle ilgili bir başka ayrımı da analize dahil etmek gerekiyor. Bu bağlamda daha önce Kürt sineması için yaptığımız tespitleri Güney için de söyleyebiliriz: Güney açısından mesele, sadece siyasal baskıyla mücadele etmek değil, aynı zamanda egemen bir dil ve kültür olan Türklüğe rağmen bir dili, bir tarihi, bir duyguyu yaratmak zorunda olmaları, bir ethosun sinematik örgütlenmesini kuruyor olmalarıdır. Kısacası Kürtlerin tarihsel, toplumsal ve politik durumları Deleuze'ün saydığı Üçüncü Dünya halklarından farklılaştığı için Güney filmleri -Üçüncü Dünya sinemalarından farklı bir biçimde- bir halkı yaratmanın ve aynı zamanda anti-kolonyal bir mücadelenin parçasına dönüşüyorlar.

Yol'dan üç yıl önce yapılmış olan Sürü'de (Yılmaz Güney, Zeki Ökten, 1978) Kürdistan bir taraftan yüksek dağların, geniş düzlüklerin ve tarımsal arazilerin diğer taraftan da Yol'da olduğu gibi, törelerin ve eril şiddetin mekanıdır.¹⁹ Yol'dan farklı olarak Sürü'de Kürtlüğün coğrafi ve toplumsal imgesi, Türklüğün kapitalist ve modern evreni olarak kurulan Ankara imgesi ile karşıtlığı üzerinden kuruluyor. Dolayısıyla Umud'ta İtalyan Yeni Gerçekliğinin estetiğinden etkilenen Güney, Sürü ve Yol'da kendi gerçekçi sinemasını yaratıyor. Bu gerçekçilik artık ne toplumcu gerçekçiliğe ne geleneksel politik sinemaya ne de İtalyan Yeni Gerçekçiliğine benzemektedir. Peki Güney filmlerinin gerçekçiliğini nasıl konumlandıracağız? Bu filmlerin gerçekçiliği iki yönde hareket etmektedir: Bir taraftan halkın (Kürtlerin) sinematik imgesini yaratmanın (anti) kolonyal gerçekçi estetiği, diğer taraftan Batı sinemalarının takip ettiği ikili karşıtlıkların (bilinç-bilinçdışı, genel-mahrem, kamusal-özel vb.) birbirine karıştığı şok estetiği. Başka bir ifadeyle Yılmaz Güney'de dekolonyal gerçekçi anlatı bir şok estetiğiyle buluşuyor. Şok ve beyin estetiğiyle buluşan dekolonyal gerçekçiliği filmlerinin biçimsel, anlatısal unsurlarıyla da ilişkilidir kuşkusuz. Yol'un montajındaki sık kesmelerin ortaya çıkardığı ritim ve gerilim, anlatısının parçalı biçimi, sesin yaratıcı kullanımı onun sinemasının avangart niteliğinin oluşturan anlatısal unsurlar olarak düşünülebilir. Sürü'nün treni bir sinematik mekâna, sesi bir anlatı unsuruna dönüştürmesi, kentsel-teknolojik-kapitalist ile kırsal-geleneksel imajları ve bedenleri aynı karede bir araya getirerek oluşturduğu kontrastlar dekolonyal estetiğin ilk kala gelen biçimler unsurlarıdır. Yine Yol ve Sürü başta olmak üzere pek çok filminde görülen belgesel estetiği kendisinden sonra yapılan Kürt filmlerin de temel özelliklerinden biridir.

Sonuç

1990'ların ortasından itibaren Kürtlerin egemenlikleri altında yaşadıkları farklı ülkelerde ve diasporada Kürt kimliğinin siyasallaşmasına paralel olarak Kürtçe filmler yapıldı ve devamında Kürt sineması bir söylem, kavram ve üretim alanı olarak oluşmaya başladı. Ortaya çıkış koşulları, üretim ve dağıtım biçimleri, estetik ve politik eğilimlerini düşündüğümüzde Kürt sineması özgün bir ekolojiye sahiptir. Bununla birlikte bu görece yeni ve özgün sinema araştırmacılar için de verimli bir alandır. Çünkü bir araştırma alanı olarak Kürt sineması bir araştırmacıdan sinema çalışmalarından postkolonyal teoriye kadar geniş bir teorik ve kavramsal alanda hareket etmeyi talep etmektedir. Ancak Kürt sinemasının ekolojisini düşündüğümüzde yapılan akademik ve akademik olmayan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bu

makale bu sınırlı ama genişleyen ekolojiye mütevazı bir katkı olarak da düşünülebilir.

Bu makalede Kürt sinemasının ekolojisine dair tarihsel ve teorik bir çerçeve çizildi ve bu ekolojiyle Güney sineması arasında tarihsel, politik ve estetik bağlantılar kuruldu. Bir başka deyişle Güney'in son dönem filmleri Kürt sineması başlangıcına yerleştirilerek yeniden konumlandırıldı. Bu yeniden konumlandırma çabası bir taraftan Kürt sinemasına dair kavrayışımızı genişletirken diğer taraftan Umut, Endişe, Sürü ve Yol gibi filmleri yeni bir bakışla izleme ve değerlendirme imkânı sunuyor. Güney Sürü, Yol, Endişe ve Umut gibi filmlerini yaparken Kürt sineması bir üretim alanı, bir söylem ve bir kavram olarak ortaya çıkmamıştı. Bununla birlikte bu filmlerle 1990'ların ortasında itibaren oluşmaya başlayan Kürt sineması arasında politik eğilimler ve estetik biçimler bakımından bağlantılar vardır. Bu bağlantıların ortaya çıkmasının nedeni yani Güney filmlerinin Kürdî karakterini oluşturan ve onu Kürt sinemasına bağlayan tarihsel ve politik durum, o günden bugüne farklılaşmış olsa da aynı kolonyal konfigürasyon içerisinde şekillenmiş olmalardır. Kolonyal konfigürasyon kavramsallaştırması Güney filmleri ve Kürt sineması arasındaki bağlantıları tarihsel, teorik, estetik ve politik yönlerden tartışmadan Güney'i Kürt sinemasının kurucu figürü olarak niteleyen çalışmalardan farklı olarak yeni kavramlar, bağlantılar ve bakış açıları sunuyor. Güney sinemasını Kürtlüğün kolonyal konfigürasyonu içerisine yerleştirmenin birkaç önemli sonucu olduğu görülüyor. Birincisi, onun filmleriyle Kürt sineması arasında tematik, estetik ve politik yönden bağlantıları görünür oluyor, bir diğer ifadeyle bir devamlılık ilişkisi kurulabiliyor. İkincisi Güney sinemasının güçlü bir yeniden konumlandırmasını beraberinde getiriyor. Yani onun Türk sineması tarih yazımı içerisindeki konumu yerinden ediliyor. Üçüncüsü Kürt sinemasının ekolojisine dair yeni kavramlar ve teorik çerçeveler oluşturmaya imkân tanıyor. Yani Kürt sinemasının dair kavrayışımızı genişletiyor.

Güney'in Yeşilçam'da çirkin kral olarak başlayan sinema yaşamı, Hudutların Kanunu, (Lütfi Akad, 1967) Seyithan, (1968) Aç Kurtlar (1969) ve Ağır (1971) gibi filmlerle toplumcu gerçekçi bir tarza evrilmiştir. Güney, Umut'la birlikte kendi yarattığı çirkin kral efsanesi geride bırakmış, Yeşilçam'ın estetik ve politik eğilimlerinin ötesine geçerek Yeşilçam'ı bir anlamda sonlandırmış ve kendi gerçekçi sinemasını kurmuştur. Endişe, Sürü ve Yol ise Türk sinemasının ötesine uzanan bir patikayı açmıştır. Söz konusu filmlerle birlikte açılan bu patika Kürt sinemasına giden yolu açmıştır.

Sonnotlar

1- Ayrıca Kürt Araştırmaları, Kürt Tarihi ve Zarema dergilerinin Kürt sineması sayılarına bakılabilir.

2- Türklüğün Beyazlık Çalışmaları bağlamında eleştirel bir tartışması için bkz. Ünlü (2014).

3- Kürt sinemasının üretim, dağıtım, gösterim anlamında kurumsallaşmış, bütünleşmiş bir endüstri olmadığı açık. Bununla birlikte filmlerin egemenlikleri altında yaşadıkları ülkelerin ulusal sinema ağlarının kenarında, çeperinde ve transnational, diasporik alanlarda ve çoğunlukla bağımsız yapımlar şeklinde üretilmesi anlamında 'üretim alanı' tabirini kullanıyorum. Kürt sinemasını varlığını sorgulayan ya da olumsuzlayanlar dahil Kürt sineması üzerine üretilen her türlü söz onun bir söylemsel alan ve bir gösteren(terim) olarak da oluşmasını ortaya çıkarıyor.

4- 2009'dan 2017'ye kadar Kürdistan bölgesel hükümetinin doğrudan desteklediği filmlerin bir listesi için bkz. Şimşek (2018).

5- Kürt belgesel sinemasının ortaya çıkışı ve gelişiminin genel bir çerçevesi için: (Candan, 2016).

6- Smeths ve Akkaya (2016), Halil Dağ sineması üzerine yazdıkları metinde kitle iletişim araçlarının Kürt milliyetçiliğinin şekillenmesinde önemli olmakla birlikte ulus devletlerin hegemonyasına ve dominant tarih yazımına karşı kültürel direnişin bir parçasına dönüştüğünü söylüyor. Bkz. Smeths, K. ve Akkaya, A. H. (2016) 'Conflict and Resistance on Screen: On the Films of Halil Dağ', S. Koçer and C. Candan (Der.), Kurdish Documentary Cinema in Turkey: The Politics and Aesthetics of Identity and Resistance içinde, Newcastle: Cambridge, 191-208.

7- 'Halkın' paradoksal ve müphem varlığına dair tartışmalar çağdaş felsefede ve siyaset teorisinde önemli yer tutmaktadır. Örneğin Ranciere'in siyaset merceğinden tartıştığı halk ile Deleuze'un sinema bağlamında düşündüğü halk imgesi birbirine yaklaşıyor. Agamben'in biyopolitik kavrayışı onlardan uzaklaşıyor. Benim ulus inşası ile halkın yaratılması arasında yukarıda yapmaya çalıştığım ayrımı Ranciere halkın muhtemel karşıt inşalarında görüyor: 'Halk, nüfus kitlesi değildir: Halk bir inşadır. Halk yoktur, söylemlerle ve eylemlerle bina edilir. Occupy, Arap Baharı, Öfkeliiler, Atina'daki Syntagma Meydanı, Kağıtsızlar Hareketi, bunların hepsi anonimlerden oluşan belli bir halk imal eder. Ve bu halk demokrasinin halkıdır. Kim olursa olsun onun iktidarını açığa vuran bir halk. Ama inşa dedik mi pek çok halk inşası olabileceğini söylemiş oluruz. Halk sadece, az önce söylediğim, eşitliğin ve demokrasinin halkı değildir, ayrıca hükümetin ve kamuoyu yoklamalarının idare ettiği halk da olabilir, aşırı sağın söylemlerinin ürettiği halk da...'. Bu durumda Kürt sinemasında imajları ve zamanları oluşmaya başlayan halk, 'hükümetin ya da kamuoyu yoklamalarının' tasarladığı halk değil, 'kendi iktidarını açığa vuran demokrasinin halkıdır' (Ranciere, 2017). Halkın 'ikili yaşamını' ya da ondaki bünyevi karşıtlığı Agamben'de biyopolitik bir boyut kazanıyor: 'Bir yandan yekpare siyasi gövde olarak bütün/büyük küme Halk, öte yandan da muhtaç ve dışlanmış

gövdenin parçalılığı, çokluğu olarak alt küme halkçık.' Siyasi ve egemen gövdenin dışında, bios'undan arındırılmış 'çıplak halka' Yahudileri örnek gösterir: 'Ulusal siyasi gövdeyle bütünleşmeyi reddeden halk olarak Yahudiler, halkçığın, modernitenin zorunlu olarak kendi içinde yarattığı ama varlığı kesinlikle tahammül edilemez olan bu çıplak hayatın en âlâ temsilcisi ve neredeyse yaşayan simgesidir. Yekpare siyasi gövde olarak halkın en âlâ temsilcisi olan Alman Volk'unun (Halk'ının) Yahudileri ebediyen yok etmek için gösterdiği apaçık hiddette Halk ile halkçığı bölen iç savaşın uç safhasını görmek zorundayız' (Agamben, 2017).

8- Marx'ın Fransa'da sınıfsal bir örgütlenmeye ve bilince sahip olmayan dolayısıyla siyasi bir varlık olamayan köylülerle ilgili söyledikleri iyi biliniyor: 'Küçük köylüler arasında ancak yerel, yani yaşadıkları yerden gelen bir bağ olduğu ve onların çıkarlarının benzeşmesi onlar arasında hiçbir ortaklık, hiçbir ulusal bağ, hiçbir siyasal örgütlenme yaratmadığı ölçüde de bir sınıf meydana getirmezler. Bunun içindir ki, onlar, kendi sınıf çıkarlarını kendi adlarına, ister bir parlamentonun aracılığı ile, ister bir meclisin aracılığı ile savunacak durumda değiller. Onlar kendi kendilerini temsil edemezler, temsil edilmek zorundadırlar' (Marx, 2009: 118-119).

9- 'Toplulukların bir araya gelişi ve uzmanlaşmanın tesis edilmesi, yerlerin ve işlevlerin dağıtımı ve bu dağıtımın meşruiyetini içeren süreçlerin tümü' olarak algılanan siyaset anlayışını ve edimini polis olarak adlandıran ve onu uyumsuzluk siyasetinin (polisle bağlantılı olsa bile) karşısına yerleştiren Ranciere'e göre 'polis, özünde toplumu oluşturan paydaların payını ya da bir paydan yoksun oluşunu tanımlayan, genel olarak örtük bir yasadır. Neyin görünür ve neyin söylenebilir olduğuna ilişkin bir düzendir bu' (Ranciere, 2021: 47-48).

10- Araştırmasının amacını 'Kürt görsel-işitsel varlığını demokratik siyaset iddiası bağlamında incelemek' şeklinde ortaya koyan Şimşek, Kürt sinemasının bir 'biz' adına Kürtler için duyumsanabilir olanın dağılımına hizmet eden bir Kürtlük estetik rejimi meselesi haline geldiğini söylüyor (Şimşek, 2021: 20-21). Kürt sinemasını Ranciere'in estetik rejimler ve demokratik siyaset kavramaları çerçevesinde düşünen çalışması için bkz. Şimşek (2021).

11- Biçimlenme, oluşma, bir şeyle birlikte şekillenme anlamlarına gelen, Latince kökenli konfigürasyon (configuration) terimini Kürtlerin tarihsel ve aktüel olarak içinde şekillendikleri kolonyal bağlamı anlamının ve bütünleştirmenin bir yolu olarak kavramsal bir çerçeve olarak kullanıyorum. Özellikle Türkiye bağlamında düşündüğüm kolonyal konfigürasyonu kolonyalist müdahaleler, anti kolonyal karşı koyuşlar ve dekolonyal süreçlerin içerisinde şekillenen Kürtlüğün toplumsal ve estetik uzamını anlamının kavramsal bir çerçevesi olarak düşünüyorum. Bir diğer ifadeyle Kürtlüğün içinde şekillendiği belli siyasal, ekonomik, sanatsal, toplumsal pratikleri, yapıları ve ilişkileri tarif etmenin bir çerçevesi olarak kolonyal konfigürasyon. Kolonyal konfigürasyonu kavramlaştırmaya çalışan bir yazı için bkz. Şen (2025b).

12- 2000'li yılların başından itibaren Türkiye'de Kürt filmlerinin artması, bağımsız sinemanın gelişmesi ve Türkiye'nin tarihsel, politik ve kültürel meselelerine dair eleştirel filmlerin ortaya çıkmasıyla birlikte 'Türk sineması' ifadesiyle birlikte 'Türkiye sineması' nitelemesi yaygınlaşmaya başladı. Türk sinemasından Türkiye sinemasına geçişle ilgili bakınız: Çiftçi (2015: 136-142).

13- Gelmekte-olan terimini Agamben'in Gelmekte Olan Ortaklık isimli kitabından alıyorum.

14- Tarihsel bir fenomenin (bu durumda Güney ve sinemasının) bir başlangıca yerleştirilerek yeniden konumlandırılması egemen tarih yazımına karşı, tarih yazımının de-kolonize edilme süreçlerinin önemli bir parçasıdır kuşkusuz. Bununla birlikte başlangıç ya da köken meselesi bir perspektif meselesi olarak da düşünülebilir. Bu konuda Benjamin'in köken düşüncesiyle ilgili söyledikleri açıklayıcı olabilir: 'Fenomenlerin kökenin ayırt edici özelliği olan özgünlük, bir keşif nesnesidir, tanıma süreciyle benzersiz şekilde bağlantılı olan bir keşiftir. Ve keşif eylemi, onu en biricik ve eksantrik fenomenlerde hem en zayıf hem en beceriksiz deneylerde ve bir çöküş döneminin olgunlaşmış meyvelerinde ortaya çıkarabilir. Özgün olan, olgunun çıplak ve açık varoluşunda açığa çıkmaz...Bir yandan bir restorasyon ve yeniden kuruluş süreci olarak kabul edilmesi gerekir, diğer yandan ve tam da bu nedenle kusurlu ve eksik bir şey olarak kabul edilmelidir. Köken bu nedenle gerçek bulguların incelenmesiyle keşfedilmemiştir ancak onların geçmişi ve sonraki gelişimleriyle ilgilidir (Benjamin, 1972, 213-219'dan aktaran Casetti, 2021: 202-203).

15- Kürtlüğün bölünmüş-dağılmış coğrafik ve toplumsal bedeni Kürt sinemasının oluşum dinamiklerini büyük ölçüde belirledi, ortaya çıkışını, ulusal sinemaların ortaya çıkış koşullarından farklılaştırdı, tek bir mekân ve zamandan farklı zaman ve uzamlara doğru dağıttı. Kürt sineması yüz yılı aşkın kolonyal bir meselenin içine doğdu ve o meselenin içinde dönüşmeye devam ediyor; bununla birlikte yüz yıllık bir mesele de Kürt filmlerinde farklı veçheleriyle görünür oluyor.

16- Güney'in Umut ile Türk sinemasından kopuşu ve Sürü ve Yol'la Kürt sinemasının kurucu filmlerini yapması, 1960'larda Türkiye solu içerisinde yer alan ancak 70'lerden itibaren ayrı bir politik söyleme ve örgütlenmeye giden Kürt hareketinin gelişimini hatırlatıyor. Türkiye solundan ayrılarak kendi yolunu çizen dönemin Kürt hareketleri gibi Yılmaz Güney de Türk sinemasından ayrılarak Kürt sinemasına giden yolun perdesini açıyordu. Kürt hareketinin Türk solundan ayrılarak kendi politik, ideolojik ve örgütsel oluşum süreciyle ilgili genel bir çerçeve için bkz. Akkaya (2014).

17- Farklı bir bağlamda, Daniel Frampton filmin/sinemanın gelecekle ilgili olduğunu söylüyor. Frampton, filmin benzersiz bir dünya, nerdeyse geleceğin dünyasını kurduğunu çünkü izleyicide film-dünyasının insanlarına ve nesnelere dair yeni bir deneyim ortaya çıkardığını söylüyor (Frampton, 2012: 17).

18- Filmin Türkiye'de gösterime girebilmesi için Güney Vakfı tarafından kopyalarından çıkarılmış bir sahnesinde perdede Kürdistan ifadesi beliriyor.

19- Bazı araştırmacılar Sürü'nün manzarasını Kürtlüğü işaretleyen bir gösterge olarak yorumlamış. Örneğin Tim Kennedy, Yılmaz Güney sineması hakkındaki metninde Sürü filminin görselliğinin, Kürdistan manzarasını işaretleyen bir gösterge olduğunu belirtiyor: 'Engin, bomboş manzaralar, bir hayalet gibi çalınan müzik, parlak renkli geleneksel elbiseler ve hepsinden önemlisi atlar, kırsal Kürdistan ortamını yansıtmaya bire birdir. Kürtler kimliğini simgeleyen bu öğeler –O'Shea'ya göre– her nasılsa Kürtlüğe içkin sayılmaktadır' (Kennedy, 2009: 107-108).

Kaynakça

- Agamben, G. (2012) *Gelmekte Olan Ortaklık*, Çev. B. Parlak, İstanbul: Monokl.
- Akın, S. (2010) "Language and Cultural Contact: Viva la merée... et la libération du Kurdistan", Berger ve Komor (Der.), *Polyglot Cinema: Migration and Transcultural Narration in France, Italy and Spain* içinde, Transaction Publisher, 111–124.
- Akkaya, H. (2014) "Sonsöz: Kürt Hareketinin Örgütlenme Süreci Olarak 1970'ler", Türkmen, A. Özmen (Der.), *Kürdistan Sosyalist Solu Kitabı* içinde, Ankara: Dipnot, 269–275.
- Arslan, U, T. (2009) *Mazi Kabrinin Hortlakları Türklük Melankoli ve Sinema*, İstanbul: Metis.
- Aydinkaya, F. (2022) "Yılmaz Güney Sürüyü neden Ankara'ya gönderdi", <https://nupel.tv/firat-aydinkaya-yilmaz-guney-suruyu-neden-ankaraya-gonderdi/> (Son Erişim Tarihi, 12/3/2025).
- Baker, U. (2011) *Beyin Ekran*, İstanbul: Birikim.
- Başkaya, F. (2004) *Paradigmanın İflası Resmî İdeolojinin Eleştirisine Giriş*, Ankara: Özgür Üniversite.
- Beşikçi, İ. (t.y.) *Devletlerarası Sömürge Kürdistan*, İstanbul: Alan.
- Bozarslan, B. (2014) "Önsöz: Türkiye'de Sol Kürt Hareketi", E. A. Türkmen, A. Özmen (Der.), *Kürdistan Sosyalist Solu Kitabı* içinde, Dipnot, 9-69.
- Bozarslan, H. (1990) "Marginalité, idéologie et art: Notes sur la vie et l'oeuvre de Yılmaz Güney", CEMOTI.
- Candan, C. (2016) "Kurdish Documentaries in Turkey: An Historical Overview", *Kurdish Documentary Cinema in Turkey: The Politics and Aesthetics of Identity and Resistance* içinde, S. Koçer ve C. Candan (Der.), Newcastle: Cambridge, 1-33.
- Casetti F. (2021) "Sinemanın Yeniden Konumlandırılması", Denson, S. ve Leyda, J. (Der.), *Post Sinema: 21. Yüzyıl Sinemasının Kuramsallaştırılması* içinde, Çev. Z. Koçak, E S. Onat vd., İstanbul: Notabene, 173-210.
- Choi, J. (2011) "National cinema: An anachronistic delirium?", *Journal of Korean Studies*, 16(2), 173–191.

- Chris, K. (2009) "Sürü Kürt halkının tarihidir", M. Arslan (Der.), *Kürt Sineması: Yurtsuzluk Sınır ve Ölüm* içinde, İstanbul: Agora, 130–137.
- Crofts, S. (1993) "Reconceptualizing national cinema/s", *Quarterly Review of Film & Video*, 14(3), 49–67.
- Çiçek, Ö. (2016) *Kurdish Cinema in Turkey: Imprisonment, Memory and the Archive*, New York: Binghamton University.
- Çiftçi, A. (2009) "Kazım Öz Sineması: Konuşmak Hatırlamak", M. Arslan (Der.), *Kürt Sineması: Yurtsuzluk Sınır ve Ölüm* içinde, İstanbul: Agora, 267–288.
- Çiftçi, A. (2015) *The Politics of Text and Context: Kurdish Films in Turkey in a Period of Political Transformation*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Londra: University of London
- Davis, R. E. (2006) "The Instantaneous Worldwide Release: Coming Soon to Everyone, Everywhere", Ezra, E. ve Rowdenn, T. (Der.), *Transnational Cinema: The Film Reader* içinde, Routledge, 73–81.
- Deleuze, G. (1989) *Cinema 2. Time-Image*, Çev. H. Tomlinson ve R. Galeta, Minnesota: University of Minnesota Press.
- Deleuze, G. (2021) *Sinema 2. Zaman-İmge*, Çev. B. Yalım ve E. Koyuncu, İstanbul: Norgunk.
- Deleuze, G. ve Guattari, F. (2008) *Kafka Minör Bir Edebiyat İçin*, Çev. I. Ergüden, İstanbul: YKY.
- Ergül, S. (2018) "Yılmaz Güney sinemasının mantıkları ve işlemleri", Şenel, B. ve Kartal, O. (Der.), *Yılmaz Güney'den Emin Alper'e Politik Sinema* içinde, İstanbul: Phoenix, 23-47.
- Frampton, D. (2012) *Filmozofi: Sinemayı Yepyeni Bir Tarzda Anlamak İçin Manifesto*, Çev. Y. Karadağ, İstanbul: Metis.
- Göral, Ö. (2014) "Geçmişle Hesaplaşma ve Sömürgecilik: Kürt Meselesine Sömürgeleştirme Ekseninden Bakmak", *Ayrıntı Dergi*, (Son Erişim Tarihi, 19/3/2025).
- Güney, Y. (2019) <https://www.youtube.com/watch?v=jslMnG71uXE> (Son Erişim Tarihi, 4/2/2025).
- Higson, A. (2000) "The limiting imagination of national cinema", H. Mette ve S. MacKenzie, (Der.), *Cinema and Nation* içinde, London: Routledge, 63-74.
- Kennedy, T. (2009) "Bölünmüş Bir Halk Olarak Kürtler ve Yılmaz Güney Sineması", M. Arslan (Der.), *Kürt Sineması Yurtsuzluk, Sınır ve Ölüm*, İstanbul: Agora, 89-130.
- Marx, K. (2009) *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*, Çev. Erkin Özalp, Ankara: Yazılama.

Mette, H. ve MacKenzie, S. (2000) (Der.) *Cinema and Nation*, London ve New York: Routledge/Psychology Press.

Murphy, D. (2000) "Africans filming Africa: Questioning theories of an authentic African cinema", *Journal of African Cultural Studies*, 13(2), 239-249.

Naficy, H. (2001) *An Accented Cinema: Exilic and Diasporic Filmmaking*, New Jersey: Princeton University Press.

O'Regan, T. (1996) *Australian National Cinema*, London: Routledge.

Ranciere, J. (2015) *Özgürleşen Seyirci*, Çev. E. Burak Şaman, İstanbul: Metis.

Ranciere, J. (2021) *Anlaşmazlık: Siyaset ve Felsefe*, Çev. A. D. Temiz, İstanbul: Metis.

Said, E. (2009) "Önsöz", Hamit Dabaşı (Der.), *Filistin Sineması: Bir Ulusun Hayalleri* içinde, İstanbul: Agora.

Smets, K. ve Akkaya, H. (2016) "Conflict and Resistance on Screen: On the Films of Halil Dağ", *Kurdish Documentary Cinema in Turkey: The Politics and Aesthetics of Identity and Resistance* içinde, S. Koçer ve C. Candan (Der.), Newcastle, Cambridge Publishing, 191-219.

Solanas, F. ve Gettino, O. (2008) "Üçüncü Bir Sinemaya Doğru", *Sinema İdeoloji ve Politika*, Çev. S. Büker ve G. Güçhan, İstanbul: Nirengi, 165-197.

Suner, A. (2010) *New Turkish Cinema: Belonging, Identity and Memory*, New York: I. B. Tauris.

Sutton, D. ve Jones, D. (2014) *Yeni Bir Bakışla Deleuze*, Çev. E. Agat, İstanbul: Kolektif Kitap.

Şen, S. (2019) *Gemideki Hayalet: Türk Sinemasında Kürtlüğün ve Türklüğün Kuruluşu*, İstanbul: Metis.

Şen, S. (2025) "Kürt Çalışmaları İçin Bir Çerçeve Önerisi: Kolonyal Konfigürasyon", <https://kurdarastirmalari.com/yazi-detay-oku-384>. (Son Erişim Tarihi, 20/10/2025).

Şen, S. (2025) "Minör Bir Sinemadan Dekolonyal Bir Estetiğe Kürt Sineması", <https://kurdarastirmalari.com/details/minor-bir-sinemadan-dekolonyal-bir-estetige-kurt-sineması>. (Son Erişim Tarihi, 05/5/2026).

Şimşek, B. (2018) "Kurdish Cinema", *Handbook on the Kurds* içinde, Micheal M. Gunter (Der.), London: Routledge, 110-123.

Şimşek, B. (2021) *On the Aesthetic Regime of Kurdish Cinema: The Making of Kurdishness*, Laiden: Leiden University Press.

Ünlü, B. (2014) "Türklük sözleşmesi'nin imzalanışı (1915–1925)", *Mülkiye Dergisi*, 38(3), 47–82.

Üstündağ, N. (2013) "Pornografik Devlet–Erotik Direniş: Kürt Erkek Bedenlerinin Genel Ekonomisi", N. Y. Sünbuloğlu (Der.), *Erkek Millet Asker Millet* içinde, İstanbul, İletişim: 487-511.

Yeğen, M. (2007) "Türkiye Solu ve Kürt Sorunu", M. Gültekingül, (Der.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol içinde*, İstanbul: İletişim, 1184 – 1205.

<https://blog.kovarazarema.com/category/zarema-8/>. (Son Erişim tarihi, 5/12/2025).

<https://kurdarastirmalari.com/dosya-53>. (Son Erişim Tarihi, 12/3/2025).

12 Eylül'e Giden Süreçte Türk Sinemasında Sınıf Savaşımı: Diyet, Bir Gün Mutlaka, Kanal, Demiryol ve Düşman Filmleri Üzerine Bir İnceleme

Cansu Kaymal, Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0002-9265-8779

E-Posta: kaymal.cansu@gmail.com

Öz

Bu makale, Türkiye’de 12 Eylül 1980 askerî darbesine giden süreçte sınıfsal çatışmaların Türk sinemasında nasıl temsil edildiğini incelemektedir. Çalışma, darbe öncesi dönemde toplumsal yapıyı belirleyen ekonomik kriz, siyasal kutuplaşma, hızlı kentleşme ve artan şiddet ortamının sinemasal anlatılarda nasıl yeniden kurulduğunu ortaya koymayı amaçlar. İnceleme kapsamında yer alan Diyet (1974), Bir Gün Mutlaka (1975), Kanal (1978), Demiryol (1979) ve Düşman (1980) filmleri, farklı sınıfsal konumları görünür kılmaları, sınıf ilişkilerini çeşitli dramatik düzlemlerde ele almaları ve dönemin toplumsal kırılma noktalarını belirginleştirmeleri nedeniyle seçilmiştir. Bu seçki, işçi, köylü, ara sınıflar, bürokrasi ve sermaye arasındaki ilişkilerin hem çatışma hem de çözülme dinamikleri üzerinden karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmesine imkân tanır. Araştırmanın önemi, Türkiye’nin siyasal tarihindeki kritik bir dönemi sinemasal temsiller üzerinden sınıf kuramı bağlamında çözümlemesidir. Bu çalışma, Marksist sınıf kuramı ile Türkiye’ye özgü toplumsal tabakalaşma tartışmalarını kuramsal çerçeve olarak benimsemekte ve nitel bir film çözümlemesi yöntemi kullanmaktadır. Seçilen filmler, ideolojik film analizi ve söylem çözümlemesi aracılığıyla; sınıfsal temsiller, anlatı yapıları ve ideolojik söylemler bakımından incelenmiştir. Analiz sürecinde sınıfsal savaşım, sınıf bilinci, emek sömürsü, sınıfsal dayanışma ve siyasal baskı kavramları analitik kategoriler olarak kullanılmış; elde edilen bulgular tarihsel bağlam içinde yorumlanmıştır. Bulgular, filmlerin madun sınıfları çoğunlukla yapısal eşitsizliklerin kuşattığı kırılma noktaları olarak temsil ettiğini; buna karşılık sınıf bilinci, kolektif eylem ve dayanışma imkânlarının filmler arasında farklı düzeylerde işlendiğini göstermektedir. Sonuç olarak çalışma, 12 Eylül’e giden toplumsal krizin yalnızca siyasal çatışmalardan değil, derinleşen sınıfsal antagonizmalardan beslendiğini ve Türk sinemasının bu dönemde toplumsal gerçekliği anlamlandıran önemli bir ideolojik alan olarak işlediğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Sineması, Sınıf Mücadelesi, Emek, Sınıf Bilinci, İdeolojik Temsil.

Class Struggle in Türkistan Cinema in the Process Leading to September 12: An Examination of the Films *Diyet*, *Bir Gün* *Mutlaka*, *Kanal*, *Demiryol* and *Düşman*

Abstract

This article examines how class conflicts were represented in Turkish cinema during the period leading up to the 12 September 1980 military coup in Turkey. The study aims to reveal how the economic crisis, political polarization, rapid urbanization, and the escalating climate of violence that shaped the social structure of the pre-coup era were reconstructed within cinematic narratives. The films included in the analysis—*Diyet* (1974), *Bir Gün Mutlaka* (1975), *Kanal* (1978), *Demiryol* (1979), and *Düşman* (1980)—were selected because they make different class positions visible, depict class relations through various dramatic registers, and highlight the social fragilities of the period. This selection makes it possible to comparatively evaluate the relations between workers, peasants, intermediate strata, bureaucratic actors, and the capitalist class through processes of both conflict and dissolution. The significance of the study lies in its analysis of cinematic representations of a critical period in Turkey's political history through the lens of class theory. This study adopts Marxist class theory together with debates on Turkey's specific patterns of social stratification as its theoretical framework and employs a qualitative film analysis methodology. The selected films are analyzed through ideological film analysis and discourse analysis, focusing on class relations, narrative structures, and ideological discourses. The analytical process is structured around the concepts of class struggle, class consciousness, labor exploitation, class solidarity, and political oppression, and the findings are interpreted within their historical context. The findings show that the films generally portray subaltern classes as fragile subjects surrounded by structural inequalities, while the possibilities of class consciousness, collective action, and solidarity are explored to varying degrees across the films. The study concludes that the social crisis leading up to the 12 September 1980 military coup was shaped not only by political conflicts but also by deepening class antagonisms, and that Turkish cinema functioned as an important ideological arena for making sense of social reality during this period.

Keywords: Turkish Cinema, Class Struggle, Labor, Class Consciousness, Ideological Representation.

Giriş

Türkiye'nin küresel sosyal ve iktisadi sisteme entegrasyonu amacıyla planlandığı ileri sürülen 12 Eylül Darbesi'nin (Kazgan, 2005: 196) görünür gerekçeleri arasında, binlerce insanın hayatını kaybettiği ve yaralandığı, adeta iç savaşı andıran bir şiddet ortamı yer almaktadır (Kongar, 2000: 196-197). 12 Mart döneminde 1961 Anayasası'nda yapılan değişiklikler, Anayasa'nın tanıdığı özgürlükleri kısıtlayan hükümler getirmiş olmakla birlikte, 1961 Anayasası örgütlenme, toplanma ve gösteri yürüyüşü gibi temel haklar bakımından günümüze kıyasla daha geniş bir alan tanımıştır (Sunay, 2022: 200-201). Karşıt toplumsal kesimler arasındaki tartışmaların olgun bir düzeyde sürdürülmesi ve demokratik düzenin devamına yönelik kazanımlara karşın, egemen mevkilerini kaybetme endişesi taşıyan çevrelerin işine gelen çatışma ortamı, demokratik düzenin anarşiye evrildiği yönündeki kanıyı güçlendirmeye başlamıştır (Can, 1988 akt. Sunay, 2022: 201).

Siyasi istikrarsızlık, döviz darboğazı ve büyüyen dış borçlar toplumun geniş kesimlerinin gündelik hayatında da belirsizlikleri artırmıştır. İşçiler ve öğrenciler başta olmak üzere toplumun farklı kesimlerinde politikleşme belirginleşmiş; bu süreç, karşıt ideolojik konumlara sahip grupların birbirlerini düşman olarak konumlandırmasına ve giderek şiddet içeren çatışmalara yönelmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde özellikle sol hareketin kendi içinde de homojen bir yapı sergilememesi ve farklı devrim stratejileri etrafında bölünmesi, siyasal gerilimin çok katmanlı hâle gelmesine yol açmıştır.¹

Kutuplaşmalar, 1978 Sivas, Malatya ve Maraş katliamlarında görüldüğü üzere zaman zaman mezhep aidiyetlerinin de etkili olduğu toplumsal şiddet boyutu kazanmıştır. Bu olaylar, 1970'lerin sonundaki siyasal kamplaşmanın, karşılıklı güvensizliğin ve devlet otoritesine ilişkin kriz algısının derinleştiğini göstermektedir. Bununla birlikte darbe öncesi dönemi yalnızca ideolojik çatışma ve güvenlik krizi üzerinden açıklamak eksik kalır. Aynı dönemde döviz darboğazı, enflasyon, işsizlik, reel ücretlerdeki aşınma, grevler, sendikal örgütlenme ve işçi direnişleri toplumsal krizin sınıfsal boyutunu belirginleştirmiştir (Özdemir, 1989: 243-246). Bu nedenle 12 Eylül'e giden süreç, yalnızca 'anarşi' ve 'kardeş kavgası' söylemleriyle değil, emek-sermaye ilişkilerindeki gerilimler, köylülüğün çözülüşü, kent yoksulluğu ve devletin bu çatışmalar karşısındaki konumlanışıyla birlikte değerlendirilmelidir.

1970'lerin ikinci yarısında işçi hareketlerinin görünürlüğü, sendikal örgütlenmenin yaygınlaşması ve büyük ölçekli direnişler, toplumsal

çatışmanın sınıfsal niteliğini belirginleştiren temel göstergeler arasındadır. Grevler, fabrika işgalleri ve ücret mücadeleleri darbe öncesi dönemde emekçi sınıfların yalnızca ekonomik mağduriyet yaşayan pasif kesimler olmadığını; çalışma koşulları, ücretler, sendikal haklar ve siyasal temsil etrafında kolektif tepki üretebildiğini göstermektedir (Akyıldız, Bircan ve Narlı, 2020). Bu bağlam, dönemin sinemasında işçi, köylü, ara sınıf, bürokrasi ve sermaye figürlerinin neden yoğun biçimde karşı karşıya getirildiğini anlamak bakımından önemlidir.

24 Ocak 1980’de açıklanan ekonomik istikrar paketinin serbest piyasa eğilimli neoliberal karakteri, görece müreffeh küçük girişimci, orta sınıf ve işveren kesimlerinin direnişçi grupları ‘anarşist’, ‘komünist’ ya da ‘devlet karşıtı’ olarak nitelendirmesinde etkili olmuştur. Buna karşılık ekonomik açıdan dezavantajlı ailelerden gelen ülkücü gençlerin, ideolojik söylemlerindeki antiemperyalist ve ‘yerli kaynaklarla kalkınma’ vurgusuna rağmen, bu doğrultuda eylem yürüten gruplara karşı şiddete yönelmesi literatürde farklı biçimlerde açıklanmıştır. Sol eğilimli çalışmalar bu durumu devlet destekli yönlendirme, kontrgerilla yapılanmaları ve ideolojik manipülasyonla ilişkilendirerek sınıfsal bilincin bastırılması çerçevesinde yorumlamaktadır (Bora, 2022; Ahmad, 1993: 144-148; Güngör, 2021: 871). Sağ eğilimli literatürde ise sol örgütlerin şiddet kapasitesi, provokasyonlar ve 1970’lerin güvenlik ortamındaki otorite boşluğu öne çıkarılmakta, sağ gençliğin çatışmaya ‘mecburen dahil olduğu’ savunulmaktadır (Darendelioğlu, 1977: 378). Bu nedenle dönemin gençlik hareketleri tek yönlü bir radikalleşme örüntüsüyle değil, karşılıklı tırmanan çok yönlü bir siyasal şiddet döngüsü içinde değerlendirilmelidir. Nitekim ‘komünist’ ve ‘anarşist’ kavramları hem sağ siyasal söylemde hem de devlet söyleminde genişleyerek yoksulluk, adaletsizlik ve kötü çalışma koşullarına direnen kesimleri de kapsayacak biçimde genelleştirilmiştir. Böyle bir ortamda orta sınıfın bir bölümü, işveren çevreleri ve bazı sağ gençlik grupları, devletin radikal sol hareketlere yönelik sert müdahalelerini meşru görmüştür. Sonuç olarak dönemin siyasal şiddeti, tek taraflı bir ideolojik motivasyonla değil, ekonomik dönüşümler, güvenlik kaygıları, siyasal kutuplaşma ve karşılıklı radikalleşmenin iç içe geçmesiyle açıklanabilir.

Bu çerçevede çalışma, 12 Eylül’e giden süreçte sınıfsal gerilimlerin sinemasal anlatılarda nasıl kurulduğunu incelemek üzere *Diyet* (1974), *Bir Gün Mutlaka* (1975), *Kanal* (1978), *Demiryol* (1979) ve *Düşman* (1980) filmlerine odaklanmaktadır. Söz konusu filmler, farklı sınıfsal konumları görünür kılmaları, emek-sermaye, merkez-çevre ve devlet-toplum ilişkilerini çatışmalı

biçimde işlemleri ve dönemin toplumsal kırılğanlıklarını belirginleştirmeleri nedeniyle seçilmiştir. İnceleme sürecinde ideolojik film analizi ve söylem çözümlemesinden yararlanılmış; filmler sınıf ilişkilerinin sinemasal temsilleri, anlatısal kuruluşları ve ideolojik yönelimleri bakımından değerlendirilmiştir.

Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde tasarlanmıştır. Araştırmanın kuramsal çerçevesini Marksist sınıf kuramı ile Türkiye'ye özgü toplumsal tabakalaşma tartışmaları oluşturmaktadır. Çalışmada film çözümlemesi için ideolojik film analizi ile söylem çözümlemesi birlikte kullanılmıştır. Bu doğrultuda filmler, sınıf ilişkilerinin sinemasal temsillerini, çatışma biçimlerini ve bu çatışmaların hangi ideolojik çerçeveler içinde anlamlandırıldığını açığa çıkarmak amacıyla incelenmiştir.

İdeolojik film analizi, filmlerde farklı sınıfsal aktörlerin hangi toplumsal ve siyasal konumlarla temsil edildiğini, anlatının sınıfsal çatışmayı nasıl kurduğunu ve hangi çözüm ya da çıkış imkânlarını görünür kıldığını değerlendirmek amacıyla kullanılmıştır. Bu kapsamda çözümleme, karakterlerin sınıfsal kuruluşu, anlatı örgüsü ve ideolojik yönelimleri üzerinden yürütülmüştür.

Karakterlerin sınıfsal analizinde işçi sınıfı, köylülük, burjuvazi, ara sınıflar ve devlet aktörlerinin üretim ilişkileri içindeki konumları ile bu konumların bilinç, tutum ve eylem düzeyinde nasıl temsil edildiği incelenmiştir. Anlatı yapısının çözümlemesinde çatışmanın hangi toplumsal gerilimler etrafında kurulduğu, kırılma noktalarının nasıl oluşturulduğu ve finalin sınıfsal mücadeleyi nasıl çerçevelediği değerlendirilmiştir. İdeolojik çözümlemede ise filmlerin emek sömürüsü, sınıf bilinci, dayanışma, otorite, kader, kalkınma, düzen ve siyasal baskı gibi izlekleri hangi anlam ilişkileri içinde kurduğu üzerinde durulmuştur.

Söylem çözümlemesinde Foucault'nun söylemi yalnızca dilsel ifadeler toplamı olarak değil, belirli bir tarihsel moment içinde hangi anlamların meşru, görünür ve dolaşıma sokulabilir olduğunu belirleyen bir iktidar ve bilgi alanı olarak kavrayan yaklaşımından yararlanılmıştır (Foucault, 1972: 44-49). Bu çerçevede inceleme, yalnızca diyaloglarla sınırlı tutulmamış; karakterler arası hiyerarşiler, tekrar eden kavramsal karşıtlıklar, anlatı içinde meşrulaştırılan ya da dışlanan tutumlar ve filmlerin sınıf ilişkilerini anlamlandırma biçimleri birlikte değerlendirilmiştir. Böylece söylem çözümlemesi, filmlerde sınıf

çatışmasının hangi kavramlar ve temsil biçimleri üzerinden doğallaştırıldığı, görünür kılındığı ya da bastırıldığı sorusuna odaklanmıştır.

Çalışmada amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmış; 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi'ne giden süreçte çekilen ve sınıfsal ilişkileri belirgin biçimde ele alan *Diyet* (1974), *Bir Gün Mutlaka* (1975), *Kanal* (1978), *Demiryol* (1979) ve *Düşman* (1980) incelemeye dâhil edilmiştir. Bu filmler, farklı sınıfsal konumları görünür kılmaları, dönemin toplumsal gerilimlerini işçi, köylü, bürokrasi, ara sınıflar ve sermaye ilişkileri üzerinden işlemeleri ve sınıfsal çatışmayı farklı anlatısal biçimlerde kurmaları nedeniyle seçilmiştir.

Analiz sürecinde her film üç düzeyde ele alınmıştır: sınıf analizi, anlatı yapısı ve ideolojik söylem. Bu doğrultuda filmlerde sınıfsal aktörlerin kuruluş biçimleri, çatışma ve çözülme örüntüleri, emek sömürsü, sınıf bilinci, sınıfsal dayanışma ve siyasal baskı eksenleri değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular filmlerin üretildiği tarihsel bağlam içinde yorumlanmıştır. Böylece sinemasal anlatılar ile dönemin toplumsal yapısı arasındaki ilişki ortaya konulmuştur.

Sınıf, Sınıf Bilinci, Sınıf Çatışması

Marx, toplumsal yapıyı sınıflar ve bunlar arasındaki mücadele üzerinden kavramsallaştırarak sınıfı kendi toplum analizinin merkezine yerleştirmiştir. Marx'a göre kapitalist üretim tarzında temel ayrım, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan kapitalist sınıf ile yalnızca emek gücüne sahip olan işçi sınıfı arasında ortaya çıkar. Kapitalist sınıf üretim araçlarını denetlerken işçi sınıfı yaşamını sürdürebilmek için emek gücünü satmak zorundadır (Marx, 2011: 753-760). Bu nedenle sınıf, sahip olma ya da olmama temelinde belirlenen yapısal bir konumu ifade eder. Mülkiyet ilişkileri hem ekonomik hem de siyasal ve ideolojik güç ilişkilerini biçimlendirir.

Marksist literatürde sınıf, yalnızca Marx'ın ikili karşıtlığı çerçevesinde değil, sonraki kuramsal açılımlar üzerinden de tartışılmıştır. Thompson, sınıfı sabit bir kategori olarak değil, tarihsel süreçte oluşan ve deneyimlenen bir ilişki biçimi olarak ele alır. Ona göre sınıf, pratikler ve mücadeleler içinde görünür hâle gelir (Thompson, 1963: 9-12). Buna karşılık Poulantzas, sınıfı öznel bilinç ya da açık çatışmadan çok, üretim ilişkileri ve devlet aygıtları içindeki nesnel konumlanışlarla tanımlar (Poulantzas, 1975: 14-17). Wright ise kapitalist toplumlarda ara ve çelişkili sınıf konumlarına dikkat çekerek analizin ikili karşıtlıklarla sınırlandırılmayacağını gösterir (Wright, 1985:

40-44). Bu yaklaşımlar birlikte değerlendirildiğinde, sınıfın yalnızca görünür mücadeleye değil, üretim araçlarıyla kurulan ilişkiye ve bu ilişkinin toplumsal yapı içindeki yerine bağlı olarak tanımlanması gerektiği anlaşılır.

Marx'a göre ücret, kâr ve toprak kirası sırasıyla işçilerin, sermaye sahiplerinin ve toprak sahiplerinin gelir kaynaklarıdır. Bunlar kapitalist üretim biçimi içindeki üç büyük sınıfı oluşturur. Marx, ara ve geçici sınıfların varlığını kabul etmekle birlikte çözümlemesini esas olarak üretim araçlarının mülkiyetine sahip olanlarla olmayanlar arasındaki ayrım üzerinden kurar. Bunun nedeni, kapitalist gelişmenin üretim araçlarını emekten giderek ayırması, emeği ücretli emek, üretim araçlarını da sermaye hâline getirmesidir (Marx, 1956: 178-180).

Bu çerçevede kırsal nüfusun mülksüzleşerek ücretli emekçiye dönüşmesi, Marx'a göre kanlı bir disiplin sürecidir. Kapitalist sınıf önce tarımda kapitalizmin gelişmesiyle ortaya çıkmış, sanayi devrimiyle modern biçimine ulaşmıştır (Marx, 2011: 711). Üretim tarzı tarımdan sanayiye geçmiş olsa da değişmeyen unsur, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olanların artı değere el koyma yetkisidir. Marksist yaklaşıma göre proletaryanın burjuvazi tarafından sömürülmesi kapitalist toplumun temel özelliğidir (Caire, 2016: 901-902). Sömürünün bulunduğu yerde sınıf mücadelesi de kaçınılmazdır. Bu nedenle sınıflı toplumlar, biri egemen diğeri tâbi iki antagonist sınıf etrafında şekillenir; ortak çıkarların fark edilmesi sınıfı, karşıtlığın tanınması ise sınıf mücadelesini doğurur (Atri, 2021: 156). Marx'a göre bu mücadelenin zorunlu sonucu proletarya diktatörlüğüdür; bu da sınıfların ortadan kaldırılması ve sınıfsız topluma geçiş için bir araçtır (Marx ve Engels, 1995: 75).

Sınıf çatışmasının itici gücü sınıf bilincidir. C. Wright Mills, sınıf bilincini bireylerin kendi sınıfsal kimliklerinin ve ortak durumlarının farkına varmaları ve bu konunun toplumsal değişimdeki rolünü kavramalarıyla ilişkilendirir (Mills, 1966: 87-90). Ancak Ortodoks Marksizm'de bilinç, üretim ilişkileri ve üretim biçiminden oluşan altyapı tarafından belirlenen bağımlı bir değişkendir. Diyalektik mantık açısından soyut olan, somut olanın belirleyiciliği altındadır; bu nedenle bilinç de gerçek dünyanın bir yansımasıdır (Boguslavsky vd., 1990: 89-111). Buradan hareketle 'bilinç yoksa sınıf da yoktur' önermesi Ortodoks Marksizm açısından kabul edilemez. Aynı şekilde, tarihi dönüştürecek bilincin kendiliğinden doğacağı düşüncesi de geçerli değildir. Çünkü tarihi yapan insan tarihsel koşulların belirleyiciliği altındadır. Marx ve Engels'in devrimci kuramı inşa etmeye yönelmelerinin nedeni de sınıf bilincinin tekil işçinin kendi konumuna dair farkındalığından türemediğini, kolektif eylemin

ise gündelik yaşam pratiklerinden ya da bunların ideolojik yansımalarından bağımsız biçimde oluşmadığını görmeleridir (Öngen, 2011: 11).

Bu noktada sınıf bilinci, Marx'ın 'kendinde sınıf' ile 'kendi için sınıf' ayrımını belirleyen temel ölçüttür. Kendi için sınıf, antagonistik sınıf çıkarlarının farkında olan ve bu çıkarların ancak sınıf mücadelesiyle kurulacak yeni toplumsal düzende gerçekleşeceğini bilen kolektif işçi öznesini ifade eder (Ben-Porat, 1985: 62). Kendinde sınıf ise henüz toplumsal bir özneye dönüşmemiş, ekonomik düzeyde kalan sınıftır. Marx'a göre ekonomik koşullar halk yığınlarını proleterleştirip sermayenin dayanışması onlara ortak çıkarlar dayattığında bir sınıf oluşur; ancak bu yığın henüz sınıf bilincine sahip değilse yalnızca kendinde sınıf olarak kalır (Marx, 1966: 193; Marx, 1992: 61-62).

'Sınıf' kavramının Türkiye toplumu açısından geçerliliği tartışmalıdır. Bu tartışma, Türkiye'de sivil toplumun varlığına ilişkin yaklaşımlarla da paralel ilerler. Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıldan itibaren Batı'nın artan askerî, ekonomik ve siyasal baskısı altında kapsamlı bir dönüşüm sürecine girmiş, bu sürecin farklı boyutları literatürde ayrıntılı biçimde incelenmiştir (Ortaylı, 2004; Tunaya, 1996; Berkes, 1965). Cumhuriyet modernleşmesi de benzer biçimde iktisadi ve kültürel dönüşümler bağlamında ele alınmıştır. Bununla birlikte Türkiye'de sınıfların oluşumu, Avrupa'daki gibi ruhban, aristokrasi ve burjuvazi ekseninde gelişen içsel tarihsel dinamiklerle değil, daha çok devlet müdahalesi ve dışa bağımlı ekonomik süreçlerle şekillenmiştir. Özellikle 1950'lerden itibaren tarımda makineleşme ve teknolojik dönüşümün kırsal yapıda yarattığı çözülme, köyden kente göçü hızlandırmış ve yeni tabakalaşma biçimlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Bu süreci Cavit Tanyol, köy yapısındaki çözülme, işsizliğin artışı ve bağımlılık ilişkilerinin yaygınlaşması üzerinden değerlendirmektedir. Tanyol'a göre birey ile toplum karşılıklı olarak birbirini kurar; toplumla uyum içindeki birey kendini daha mutlu ve özgür hisseder (Tanyol, 1970: 170). Bu yaklaşım, onun düzeni korumayı esas alan devlet düşüncesiyle uyumludur. Tanyol, örf ve adetleri bireysel ahlakın temel unsurları olarak görür (Tanyol, 1970: 61-62). Milliyetçilik ve Marksizm gibi ideolojilerin toplumda sahici bir temele sahip olmadığını savunan Tanyol, bunların emperyalist güçlerce Türkiye'de terör ve kaos yaratmak amacıyla kullanıldığını ileri sürmüştür (Tanyol, 1979). Bu nedenle ona göre Osmanlı'dan Cumhuriyet'e toplum yapısında esaslı bir değişim yaşanmamış, merkezîyetçilik ve memur hâkimiyeti sürmüştür,

Türkiye’de temel gerilim ‘sınıf çatışması’ değil ‘yöneten-yönetilen’ çatışması olmuştur (Akyurt ve Baş, 2023: 11-21).

Cumhuriyetin kurucu ideolojik söyleminde toplumun sınıfsal ayrışmalar üzerinden değil, ortak yurttaşlık ve ulusal birlik fikri etrafında tanımlanması öne çıkmıştır (Kandeğer, 2019: 609-611).² Cumhuriyete geçişle birlikte tebaadan yurttaşlığa geçişin hukuki boyutu somutlaştırılmıştır (Çav, 2018: 337). Türkiye Cumhuriyeti’nin resmî ideolojik söylemi, toplumu sınıfsal ayrışmalar üzerinden değil, ortak yurttaşlık, ulusal birlik ve hukuki eşitlik fikri etrafında tanımlamaya yönelmiştir. Bu yaklaşım, farklı toplumsal ve sınıfsal konumların görünürlüğünü azaltan bütünleştirici bir yurttaşlık tasavvuru üretmesi bakımından bir siyasal mühendislik projesi olarak da değerlendirilebilir (Üstel, 2003; Köker, 2004; Yıldız, 2004: 18).

Türkiye toplumunu açıklamaya dönük önemli çerçevelerden biri Şerif Mardin’in yaklaşımıdır. Mardin, analizini toplumsal sınıf, toplumsal tabaka, toplumsal zümre, merkez-çevre ve sivil toplum kavramları üzerinden kurar (Çav, 2018: 340). Merkez ile yönetici seçkinleri, çevre ile sivil toplumu ilişkilendirerek toplumsal ve siyasal gerilimleri bu ikilik üzerinden açıklar. Bu yaklaşıma göre Osmanlı modernleşmesi sürecinde reformlarla açılan okullarda yetişen kesimler yerel-toplumsal bağlarından kısmen kopmuş ve Batılı pozitivist bir düşünce evreni içinde biçimlenmiştir (Mardin, 2003: 137). Buna karşılık çevre, dinî ve geleneksel kültürel unsurlarla tanımlanmış ve merkez tarafından çoğu zaman gericilikle ilişkilendirilmiştir. Osmanlı’daki eşraf kültürü ile bunun erken Cumhuriyet’teki uzantıları da Mardin tarafından çevre kapsamında değerlendirilmiştir (Mardin, 2006: 55). Ancak bu yaklaşım, sınıf ilişkilerini kurucu eksen olarak merkeze almaz.

Oysa Türkiye’de toplumsal yapı ve çatışma dinamiklerini sınıf oluşumu ve iktisadi ilişkiler üzerinden açıklayan güçlü yaklaşımlar da vardır. Çağlar Keyder, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişi devletin yeniden örgütlenmesi ve kapitalist dünya ekonomisiyle eklemlenme çerçevesinde ele alarak sınıfsal farklılaşmanın tarihsel ve yapısal temellerini gösterir (Keyder, 2014). Korkut Boratav, toplumsal ayrışmaları üretim ilişkileri, bölüşüm mekanizmaları ve sermaye birikim süreçleri üzerinden değerlendirerek sınıf çatışmalarının iktisadi temellerini vurgular (Boratav, 2015). İdris Küçükömer ise bürokratik merkezin tarihsel rolünü sorgulayarak devlet-toplum ilişkilerinin ve siyasal ayrışmaların sınıfsal boyutlarını farklı bir açıdan tartışır (Küçükömer, 1994). Bu çalışmalar birlikte düşünüldüğünde, Türkiye’de toplumsal yapının

yalnızca merkez-çevre karşıtlığıyla açıklanamayacağı, sınıf ilişkilerinin de belirleyici olduğu görülür.

Bu nedenle Türkiye’de sınıfların varlığını yalnızca görünür ve örgütlü bir sınıf mücadelesine bağlamak indirgemeci olur. Marksist kuram açısından sınıf, öncelikle üretim araçlarıyla kurulan ilişkiler temelinde belirlenen nesnel bir konumdur. Dolayısıyla sınıf bilincinin zayıf olması ya da sınıf çatışmasının açık biçimde görünmemesi, sınıfların mevcut olmadığı anlamına gelmez. Türkiye’de kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte emek gücünü satarak yaşayan geniş kesimler ile üretim araçlarını denetleyen sermaye sahipleri arasındaki yapısal ayrım, Batı’daki örneklerden farklı biçimlerde ortaya çıksa da sınıfsal farklılaşmayı ortadan kaldırmamıştır. Bu yüzden Türkiye’de sınıf tartışması, yalnızca siyasal mücadelelerin yoğunluğu üzerinden değil, üretim ilişkileri, bölüşüm mekanizmaları ve emek-sermaye ilişkileri temelinde yürütülmelidir.

Nitekim Türkiye’de toplumsal kesimlerin güçlü bir ‘kendi için sınıf’ düzeyine ulaştığını söylemek zordur. Ancak Batı’daki iktisadi, sınai ve sosyo-kültürel dönüşümlerin Türkiye’de eş zamanlı yaşanmamış olması, Türkiye’de sınıfların bulunmadığı anlamına gelmez. Osmanlı’nın son dönemlerinden itibaren yaşanan dönüşümler, Türkiye’ye özgü yapısal özellikler taşıyan sınıfsal oluşumlar üretmiştir. Özellikle iktisadi ve kültürel açıdan daha dezavantajlı kesimler, çıkarlarının açık bilincine sahip olmasalar bile, sınıflar arası gerilim ve çatışmalar gözlemlenebilir hâle gelmiştir (Yıldız Aybak ve Bigat Akça, 2024: 111; Sefer, 2021: 160-162).

Bu makale, tam da bu zeminde, Türkiye’deki sınıf çatışmalarının sinemadaki yansımalarını incelemektedir. Türkiye’de Batı’daki gibi Protestan ahlakıyla biçimlenmiş bir burjuvaziden ya da sınıfsal çıkarlarının bilincinde, örgütlü bir işçi sınıfından söz etmek güçtür. Buna rağmen kentli işçiler, köylüler ve köyden kente göç etmiş emekçi kesimler toplumsal yapının asli unsurlarıdır. Buna karşılık sermaye sınıfı ile ona eklemlenen ara sınıflar ve bürokratik kesimler, çoğu durumda madun sınıflar üzerindeki tahakkümden doğan çıkarlarının farkındadır. Bu çerçevede Diyet (Yön. Lütfi Ö. Akad, 1974), Bir Gün Mutlaka (Yön. Bilge Olgaç, 1975), Kanal (Yön. Erden Kırıl, 1978), Demiryol (Yön. Yavuz Özkan, 1979) ve Düşman (Yön. Zeki Ökten, 1980) filmleri üzerinden, 12 Eylül’e giden süreçte toplumsal sınıflar arasındaki çatışmalar analiz edilmektedir.

Türk Sinemasında Siyasal ve Toplumsal Unsurlar

Türk sinemasının özellikle 1960 sonrasındaki gelişimi, toplumsal dönüşümlerin sinemaya doğrudan yansıdığını göstermektedir. Sinemadaki kırılma dönemleri, Türkiye'nin siyasal ve toplumsal yapısındaki kırılmalarla büyük ölçüde örtüşmektedir. 27 Mayıs 1960 Darbesi, 12 Mart 1971 Muhtırası ve 12 Eylül 1980 Darbesi sonrasında anayasal düzenin yeniden yapılandırılması, siyasal alanın daraltılması, ideolojik kutuplaşmanın derinleşmesi ve ekonomik yapının dönüşmesi, sinemanın içerik ve anlatı yapısını da etkilemiştir. Bu süreçte siyasal temalar sinemada daha görünür hâle gelmiş; askerî müdahalelerden en fazla etkilenen alanlardan biri de toplumsal ve siyasal meseleleri merkeze alan filmler olmuştur (Boztepe, 2017: 156; Sarı Aksakal, 2024: 289-292). Bu nedenle Türk sinemasında toplumsal gerçekçilik ve siyasal sinema, yalnızca estetik yönelimler değil, toplumsal çatışmaları, eşitsizlikleri ve iktidar ilişkilerini görünür kılan eleştirel anlatım biçimleridir.

27 Mayıs sonrasında 1961 Anayasası'nın yarattığı görece çoğulcu ortam, sinemaya da yansımış ve dönemin sorunlarını ele alan, tipik Yeşilçam kalıplarını aşan filmler üretilmiştir. 1960-1965 arasında Metin Erksan ve Halit Refiğ başta olmak üzere çeşitli yönetmenler toplumsal, kültürel ve ekonomik sorunlara odaklanan yapıtlar ortaya koymuştur. 'Toplumsal gerçekçilik' başlığı altında Metin Erksan'ın *Gecelerin Ötesi* (1960), *Mahalle Arkadaşları* (1961), *Yılanların Öcü* (1962), *Susuz Yaz* (1963), *Acı Hayat* (1963), *Suçlular Aramızda* (1964); Halit Refiğ'in *Şehirdeki Yabancı* (1963), *Şafak Bekçileri* (1963), *Gurbet Kuşları* (1964), *İstanbul'un Kızları* (1964); Ertem Göreç'in *Otobüs Yolcuları* (1961) ve *Karanlıkta Uyananlar* (1964); Lütfi Ö. Akad'ın *Hudutların Kanunu* (1966) ve *Ana* (1967); Duygu Sağıroğlu'nun *Bitmeyen Yolu* (1965) sayılabilir (Kaplan, 2018: 41). Bu yönelimde biçimsel deneySELLikten çok toplumsal içeriğin ağırlık kazandığı görülmektedir; filmler, bireysel öykülerin ötesine geçerek sınıfsal eşitsizlikler, yoksulluk, göç, köy-kent karşıtlığı ve emek ilişkileri gibi yapısal sorunları anlatının merkezine taşımıştır (Scognamillo, 1998: 189).

1960'ların toplumsal gerçekçi sineması, yalnızca dönemin sosyal meselelerini görünür kılmakla yetinmemiş; köy-kent gerilimi, emek sömürsü, yoksulluk ve sınıfsal eşitsizlik gibi meseleleri sinemanın merkezî temalarına dönüştürmüştür. Bu nedenle toplumsal gerçekçilik, sonraki yıllarda belirginleşecek siyasal ve devrimci sinema eğilimleri için de önemli bir zemin oluşturmıştır (Kasım ve Atayeter, 2012: 23).

Türk sinemasında devrimci sinema arayışları, 1965'te Sinematek'in kurulmasıyla daha görünür hâle gelmiştir. 1960'larda Yeşilçam'ın üretim ve anlatı kalıplarına yönelen eleştiriler, sinemanın yalnızca bir eğlence aracı değil, toplumsal ve siyasal müdahalenin alanı olarak da düşünülmesi gerektiği fikrini güçlendirmiştir. Bu çerçevede devrimci sinema, halktan yana, anti-emperyalist ve düzen karşıtı bir sinema anlayışı olarak tartışılmış; bireysel kahramanlık anlatıları yerine toplumsal çelişkileri, sınıf mücadelelerini ve kitleleri merkeze alan bir yönelim olarak belirginleşmiştir. Onat Kutlar, Şakir Eczacıbaşı ve Atilla Dorsay gibi isimlerin yön verdiği İstanbul'daki Türk Sinematek Derneği, Türkiye'de sinema kültürünü geliştirmek ve uluslararası sinema birikimini tanıtmak amacıyla kurulmuştur (Çilingir ve Aytekin, 2020: 1507). Sinematek'in Avrupa sinemasını merkeze alan ve sinemayı toplumsal dönüşümle ilişkilendiren bir perspektif benimsediği yönünde değerlendirmeler vardır (Uçakan, 1977: 82-83). Ancak bu yönelim, entelektüel duyarlılıkları öne çıkardığı gerekçesiyle, kaderlerini Üçüncü Dünya Ülkeleri'yle ortak gören bazı sinemacıların tepkisini çekmiştir (Alıcı, 2016: 211). Nitekim Halit Refiğ, Metin Erksan ve Duygu Sağıroğlu gibi isimlerin temsil ettiği Ulusal Sinema ile Sinematek arasında ideolojik bir kutuplaşma doğmuştur (Çilingir ve Aytekin, 2020: 1507). Ulusal Sinema çevresi, Sinematek'i Türkiye'nin toplumsal gerçekliğinden uzak, sınıf çatışması gibi kavramlar üzerinden yapay bir sinema anlayışı üretmekle eleştirirken (Baran, 2017), Sinematek çevresi de Ulusal sinemayı az gelişmiş, eğitimsiz ve yoksul kesimlere yönelen, onların zaafalarını sömüren bir çizgi olarak değerlendirmiştir (Görücü ve Atam, 1995).

Türk sinemasında sınıfsal gerilimler yalnızca açık biçimde politikleşmiş ya da devrimci filmlerle değil, melodramatik anlatılar içinde de temsil edilmiştir. Özellikle Yeşilçam melodramlarında zengin-fakir karşıtlığı, ahlaki yozlaşma, aile çözülmesi, sınıf atlama arzusu ve fedakârlık gibi temalar, toplumsal tabakalaşma ile sınıfsal farklılaşmanın popüler anlatıdaki izdüşümleri olarak okunabilir (Zulfugarova, 2014: 75-76).

Türk sinemasında bu devrimci hattın en belirgin ve etkili temsilcilerinden biri Yılmaz Güney'dir. 12 Mart ara rejimi sırasında 1972'de tutuklanıp hapis yatan Güney'in filmlerinde sınıfsal bakış, 1970'li yıllardan itibaren daha açık ve sistematik bir hâl almıştır. Bununla birlikte Umut (1970) ve Seyyit Han (1968) gibi erken dönem yapıtlarında da sınıfsal eşitsizlik ve toplumsal adaletsizlik temaları belirgindir. Güney sineması yoksulluk, feodalite, feodaliteden kapitalizme geçişin sancıları, ezenler ve ezilenler etrafında kurulmakta; seyirciyi eşitsizlikleri görmeye ve bunlar üzerine düşünmeye

yönelmektedir (Esen, 2000: 341). Arkadaş (1974), Endişe (1974), Sürü (1978) ve Düşman (1980) bu hattın başlıca örnekleridir (Boztepe, 2017: 163). Aynı doğrultuda Yavuz Özkan'ın Maden'i ve Demiryol'u, Lütfi Ö. Akad'ın Diyet'i, Erden Kırıl'ın Kanal'ı ve 12 Eylül'e giden süreçte çekilen başka pek çok film de işçileri ve emek sorunlarını odağa alan devrimci sinema örnekleri arasında sayılabilir (Boztepe, 2017: 164; Özgüç, 2005: 266-267). Bu nedenle Yılmaz Güney sineması, Türkiye'de siyasal sinemanın birey, devlet, yoksulluk, ezilme ve direniş ilişkilerini en görünür kılan ana damarlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Güney'in filmleri yalnızca toplumsal gerçekçiliğin değil, siyasal özneleşme, sınıfsal antagonizma ve devlet şiddeti tartışmalarının da merkezinde yer alır (Akser, 2009: 154).

Bu filmlerde sınıfsal temsiller yalnızca anlatı düzeyinde değil, karakter kuruluşu, ahlaki kutuplaşma, mekânsal karşıtlıklar ve gündelik hayat pratikleri üzerinden de kurulur. Devrimci sinema örneklerinde kentli işçiler, topraksız ya da küçük toprak sahibi köylüler ve köyden kente göç etmiş emekçiler çoğunlukla saf, çalışkan, ahlaklı ve sömürüye açık kesimler olarak temsil edilir. Buna karşılık toprak ağaları ve işverenlerden oluşan sermaye sınıfı, sömürünün bilincinde olan ve çıkarını burada gören bir sınıf olarak çizilir; burjuvazi çoğu kez açgözlü, muhteris ve ahlaken yozlaşmış görünür. Ustabasları, küçük işletme sahipleri, serbest meslek sahipleri ve sanatçılar gibi ara sınıf kesimleri ise genellikle işçi sınıfının dayanışmacı ve fedakâr nitelikleriyle değil, burjuva yaşam tarzına öykünen, depolitize ve ahlaken gevşek figürler olarak kurgulanır. Bu kesimler, sınıf bilinci geliştiren ve eşitsizliklere karşı mücadele eden aktörleri de egemen sınıfın perspektifiyle 'anarşist', 'terörist' ya da 'zorba' olarak damgalama eğilimindedir. Bununla birlikte bazı filmlerde, ara sınıfların uzun vadeli çıkarlarının işçi sınıfının çıkarlarıyla örtüştüğüne dair açık bir vurgu da vardır.

Öte yandan işçi sınıfının bir bölümünü oluşturan, sınıfsal konumunun farkına varmamış köylü ve kent yoksulu kesimler çoğu kez 'kul' zihniyetiyle hareket eden edilgen özneler biçiminde temsil edilir. Bu kesimler, direnişi ve hak mücadelesini 'ekmek yediği kaba pislemek' sayarlar. Polis, devlet memurları ve benzeri aygıtlar ise çoğunlukla fabrika sahipleri ve toprak ağalarıyla iş birliği içinde, işçi direnişini bastıran ve toplumsal muhalefeti sınırlayan bir mekanizma olarak kurgulanır. Bu bastırma çoğu zaman toplumda yayılan 'komünizm tehlikesi' algısı üzerinden meşrulaştırılır. Hak mücadelesi veren ve sınıfsal bilinç taşıyan gruplar 'anarşist' ya da 'komünist' olarak gösterilir. Böylece sermaye sınıfının emeği sömürme çıkarı ile devletin statükoyu

koruma ve yükü emekçi kesimlerin üzerine yıkma yönelimi aynı siyasal hatta birleşir.

Sonuç olarak devrimci Türk sinemasında görülen sınıfsal ittifaklar ve çatışmalar, toplumsal gerçeklikten bütünüyle kopuk alegoriler değil, 12 Eylül'e giden süreçte keskinleşen sınıf ilişkilerinin sinemasal izdüşümleridir. Bu nedenle darbeye birkaç yıl kala çekilen filmlerdeki sınıf savaşımını incelemek, 12 Eylül'e giden sürecin temel dinamiklerinden birini sanat dolayısıyla görünür kılmak bakımından önem taşımaktadır.

Türk Filmleri Üzerinden Sınıf Savaşımının Analizi

Diyet (1974) Filmi

Lütfi Ö. Akad'ın yönettiği *Diyet* (1974), 1970'ler Türkiye'sinde sanayileşme, işçi sınıfının gündelik hayatı ve emek sömürüsü etrafında kurulan toplumsal gerçekçi bir filmidir. *Diyet*, bir fabrika çevresinde gelişen olaylar üzerinden işçi-patron ilişkilerini, sınıf bilincinin oluşumunu ve sömürünün aile hayatına kadar uzanan etkilerini görünür kılar. Bu yönüyle *Diyet*, yalnızca işçilerin çalışma koşullarını gösteren bir toplumsal gerçekçi film değil, aynı zamanda sınıf ilişkilerini; karakter kuruluşu, anlatı örgüsü ve ideolojik söylem düzeylerinde açığa çıkaran siyasal bir metin olarak değerlendirilebilir.

i) Diyet Filminin Sınıfsal Analizi

Filmde işçi sınıfı, üretim araçlarına sahip olmayan ve emek gücünü satarak yaşayan bir toplumsal kesim olarak temsil edilirken, patron ve fabrika yönetimi mülkiyeti elinde tutan burjuvaziyi temsil eder. Bu ayrım, Marx'ın sınıfı üretim araçlarıyla kurulan ilişki üzerinden tanımlayan yaklaşımıyla örtüşmektedir (Marx, 2011: 753-760). Ancak filmde işçi sınıfı homojen ve baştan itibaren bilinçli bir kolektif özne olarak kurulmaz. Hasan gibi karakterler, patrona ve ustabaşına duydukları minnet nedeniyle sömürü ilişkisini sorgulamakta zorlanır; bu yönüyle 'kendinde sınıf' düzeyinde kalırlar. Buna karşılık Hacer'in tehlikeli çalışma koşullarını fark etmesi ve sendikali işçilerle temas kurması, sınıf bilincinin gündelik emek deneyimi içinde filizlenebildiğini gösterir. Dolayısıyla filmde işçi sınıfı bütünüyle bilinçli değildir; sınıf bilinci parçalı, çatışmalı ve karakterler arasında farklı düzeylerde temsil edilir.

Hasan, 'kendinde sınıf' düzeyinde kalan işçi tipinin somut örneğidir. Sömürüye maruz kalmasına rağmen bunu sorgulamaz; patrona ve

ustabaşına minnet duyması, sınıf bilincinin henüz oluşmadığını gösterir. Bu bakımdan Hasan, Marx'ın 'kendinde sınıf' ile 'kendi için sınıf' ayrımına uygun biçimde kurgulanmıştır (Marx, 1966: 193). Buna karşılık Hacer, sınıf bilinci gelişmeye başlayan özneyi temsil eder. Sendikalı işçilerle kurduğu ilişki ve çalışma koşullarındaki riskleri fark etmesi, sınıf bilincinin yalnızca nesnel konumdan değil, deneyim ve etkileşimden doğduğunu gösterir. Bu yönüyle karakter, Thompson'ın sınıfı tarihsel deneyim içinde oluşan bir ilişki olarak kavramsallaştırmasıyla uyumludur (Thompson, 1963: 9-12).

Ustabaşı Bilal ise ara konumda duran, fakat sömürü ilişkilerinin ideolojik yeniden üretimini sağlayan figürdür. 'Kader' ve 'minnet' diliyle işçilere seslenmesi, egemen ideolojinin işçiler tarafından içselleştirilmesine aracılık eder. Burjuvazi filmde doğrudan çok görünmese de üretim sürecini belirleyen, maliyet odaklı kararlar alan yapısal bir güç olarak hissedilir. Devlet de doğrudan baskı aygıtlarıyla değil, iş güvenliğini sağlamayan ve çalışma koşullarını düzenlemeyen yapısal bir yokluk biçiminde temsil edilir. Böylece film, sınıf ilişkilerini yalnızca açık baskı üzerinden değil, düzenlememe ve denetlememe pratikleri üzerinden de düşünmeye açar.

ii) Diyet Filminin Anlatı Yapısı

Diyet'in anlatı yapısı, işçi sınıfının gündelik hayatta maruz kaldığı sömürü ilişkilerini görünür kılan bir çatışma örgüsüne dayanır. Başlangıçta bireysel bir aile hikâyesi gibi ilerleyen anlatı, giderek emek sürecinin yapısal sorunlarını açığa çıkaran sınıfsal bir gerilime dönüşür. Bu yönüyle film, özel alan ile üretim alanını birbirinden ayırmaz; fabrika içindeki tahakküm ile ev içindeki gerilimleri aynı sınıfsal düzenin parçaları olarak kurar.

Filmin temel çatışması, yalnızca işçi ile patron arasındaki doğrudan karşıtlık değildir. Asıl gerilim, işçinin kendi sömürsünü meşru görmesine yol açan ideolojik içselleştirme ile buna karşı gelişen farkındalık arasındadır. Bu nedenle anlatının motoru, 'kendinde sınıf' ile 'kendi için sınıf' arasındaki gerilimdir. Fabrika ile ev arasındaki paralellik de bu yapıyı güçlendirir. Üretim alanındaki itaat ve disiplin, aile içi otorite ilişkilerinde yeniden üretilir. Böylece sömürü yalnızca ekonomik değil, duygusal ve ailevi ilişkileri de belirleyen bir düzen olarak gösterilir.

Anlatının kırılma noktası Hacer'in farkındalık geliştirmesi ve Hasan'ın buna direnmesidir. Hacer'in sendikalı işçilerle teması, karşı-hegemonik bir hattın doğuşunu temsil ederken Hasan'ın mevcut düzeni meşru görmeye devam

etmesi trajik sonu hazırlar. Bu yapı, sınıf deneyiminin mücadele içinde kurulduğunu vurgulayan tarihsel yaklaşımla uyumludur (Thompson, 1963: 9-12). Finalde Hasan'ın kolunu makineye kaptırması, tesadüfi bir olay değil, biriken yapısal gerilimin sonucudur. Hacer'in kopmuş kolu patronlara fırlatması ise anlatıyı trajik bir kayıptan çıkarıp sömürü düzeninin açık teşhirine dönüştürür. Böylece Diyet, sınıf çatışmasını yalnızca konu olarak işleyen değil, anlatı yapısını da bu çatışma üzerine kuran bir film hâline gelir.

İii) Diyet Filminin İdeolojik Söylemi

Diyet'te ideolojik söylem, emek sömürsünü yalnızca maddi bir tahakküm olarak değil, aynı zamanda meşrulaştırılmış ve içselleştirilmiş bir düzen olarak görünür kılar. Film, kötü çalışma koşullarını ve iş güvenliği eksikliğini ekonomik çıkarı ötesinde bu çıkarların sürmesini sağlayan 'kader', 'minnet', itaat ve nankörlük suçlaması gibi söylemleri de açığa çıkarır. Böylece sınıf tahakkümünün hem zor hem de rıza üretimiyle işlediğini gösterir.

Bu ideolojik yapının merkezinde Bilal vardır. Bilal, patronun çıkarlarını işçilerin gündelik diline tercüme eden bir aracıdır. 'Kader' ve 'minnet' vurgusu, sömürüyü doğal ve kaçınılmaz göstererek işçilerin maruz kaldıkları eşitsizlikleri sorgulamasını engeller. Hasan da bu söylemin taşıyıcısıdır. Patrona duyduğu minnet, sömürü ilişkisini tersine çeviren yanlış bir bilinç üretir ve hak talebini sadakatsizlik olarak görür. Bu nedenle film, sınıf bilincinin yokluğunu pasif bir bilgisizlikten ziyade egemen ideolojinin etkisi altında oluşan bir bilinç biçimi olarak sunar.

Buna karşılık Hacer, bu ideolojik kuşatmayı kıran karakterdir. Çalışma koşullarını 'kader' olarak kabullenmek yerine değiştirilebilir toplumsal ilişkiler olarak kavramaya başlaması, tehlikeyi fark etmesi ve sendikal dayanışmaya yaklaşması, karşı-hegemonik bir farkındalık üretir. Film böylece sınıf bilincini, 'kader' ve 'minnet' söylemine karşı 'hak', 'güvenlik' ve 'dayanışma' ekseninde kurar. Ayrıca ideolojik yeniden üretim yalnızca fabrika içinde değil, aile içinde de sürer; Hasan'ın işyerinde içselleştirdiği itaat ev içinde otorite ve şiddet biçiminde yeniden ortaya çıkar. Bu da sınıf tahakkümünün özel alanı da biçimlendirdiğini gösterir.

Filmin finali, ideolojik söylemin en yoğunlaştığı andır. Hasan'ın bedeninin üretim sürecinde parçalanması, emekçinin araçsallaştırılmasının çıplak simgesidir. Hacer'in tepkisi ise suçu kader ya da bireysel hata ile değil, sömürü düzeninin bütünüyle ilişkilendirir. Ancak aynı sahne, işçilerin

örgütsüzlüğünü ve bilinç eksikliğini de bu düzenin devam koşulu olarak görünür kılar. Bu nedenle Diyet'te ideolojik söylem, emek sömürsünü doğallaştıran kadercilik ile buna karşı gelişen sınıf bilinci arasındaki gerilim üzerine kuruludur. Film, sınıf çatışmasını ekonomik boyutun yanısıra emekçilerin dünyayı anlamlandırma biçimleri üzerinden de işler.

Bir Gün Mutlaka (1975) Filmi

Bilge Olgaç'ın yönettiği Bir Gün Mutlaka (1975), 1970'ler Türkiye'sinde işçi hareketi, devrimci gençlik, sermaye baskısı ve devlet müdahalesi arasındaki ilişkileri merkeze alan siyasal bir filmidir. Film, bireysel kaderlerden çok kolektif mücadeleye, sınıf bilincinin oluşumuna ve bu sürecin bastırılmasına odaklanır. Bu yönüyle Bir Gün Mutlaka, toplumsal gerçekçiliği siyasal sinemaya yaklaştıran, emek sömürsünü yalnızca ekonomik değil, örgütlenme, ideoloji ve baskı mekanizmaları üzerinden de görünür kılan bir metin olarak değerlendirilebilir.

i) Bir Gün Mutlaka Filminin Sınıfsal Analizi

Filmde karakterler psikolojik derinliklerinden çok üretim ilişkileri içindeki yerleri ve siyasal işlevleriyle kurulur. Bu nedenle sınıf hem ekonomik bir kategori hem de bilinç, örgütlenme ve mücadele süreci olarak temsil edilir. Bu da Marx'ın sınıfı üretim araçlarıyla kurulan ilişki temelinde tanımlayan yaklaşımını, Thompson ve Poulantzas'ın tarihsel deneyim ve siyasal oluşum vurgularıyla birlikte düşünmeye elverir (Marx, 2011: 753-760; Thompson, 1963: 9-12; Poulantzas, 1975: 22).

Binali, bu yapının merkezindeki figürdür. O, yalnızca sömürülen bir işçi değil, sömürüyü kavrayan ve kolektif mücadeleye çevirmeye çalışan öncü bir özne olarak çizilir. Bu bakımdan Marx'ın 'kendi için sınıf' kavramına yaklaşır. Aynı zamanda Binali, sınıfın ortak deneyim ve mücadele içinde kurulduğunu gösterir (Thompson, 1963: 9-10). Sevim ise sınıfsal sömürünün aile içi ve toplumsal cinsiyet boyutunu görünür kılar. Karakter, ekonomik yoksunluk ile ataerkil baskının iç içe geçtiği bir sıkışmayı temsil eder. Öte yandan film, işçi sınıfını yekpare bir bütün olarak sunmaz; kararsız, korku altında ve manipülasyona açık işçi figürleri de vardır. Bu durum, sınıfsal konumun otomatik olarak siyasal bilinç üretmediğini gösterir ve Wright'ın çelişkili sınıf konumları tartışmasıyla birlikte okunabilir (Wright, 1985: 40-44). Karşı tarafta patronlar, sermaye çevreleri ve devlet aygıtı, grevi bastıran ve işçileri baskı altına alan bir blok olarak görünür. Bu da devletin tarafsız değil, sınıf

egemenliğinin kurumsal yoğunlaşması olduğunu ileri süren Poulantzasçı çerçeveye uyumludur (Poulantzas, 1975: 24-25).

ii) Bir Gün Mutlaka Filminin Anlatı Yapısı

Bir Gün Mutlaka'nın anlatısı bireysel bir hikâyeden çok kolektif siyasal hareketliliği merkeze alan parçalı bir çatışma örgüsü üzerine kuruludur. Film, tek bir kahramanın serüvenini izlemek yerine işçi sınıfı, devrimci gençlik, devlet ve sermaye arasındaki gerilimleri kamusal alan boyunca birbirine ekler. Bu nedenle anlatı, melodramatik özdeşleşmeden çok siyasal süreçleri görünür kılan kolektif bir kurgu mantığına sahiptir.

Temel çatışma, emek sömürsüne karşı sınıf bilinci üretmeye çalışan devrimci özneler ile bu süreci bastırmaya çalışan egemen düzen arasında kurulur. İşçileri bilgilendirmeye çalışan gençlerin sokakta, otobüste ve farklı kamusal alanlarda yürüttüğü faaliyetler, mücadelenin yalnızca üretim alanında değil, ideolojik ve söylemsel düzlemde de sürdüğünü gösterir. Böylece film, ekonomik sömür ile siyasal baskıyı tek bir çatışma hattında birleştirir. Anlatı ilerledikçe enflasyon, işsizlik, ücret erimesi ve yabancı sermaye bağımlılığı gibi iktisadi sorunlar, polis gözetimi, sansür ve baskıyla birleşir; böylece toplumsal düzenin ekonomik ve siyasal boyutları iç içe geçer.

Anlatının gelişim mantığı bireysel dönüşümden çok kolektif özneleşmeye dayanır. Devrimci gençler ile işçiler arasındaki temas arttıkça olay örgüsü de bilinçlenme, örgütlenme ve karşı koyuş ekseninde ilerler. Bu yönüyle film, Thompson'un (1963: 9-10) düşüncesine paralel biçimde sınıfı hazır bir kategori değil, deneyim ve mücadele içinde kurulan tarihsel bir süreç olarak sunar. Kırılma noktaları ise devlet müdahalesinin yoğunlaştığı sahnelerdir. Gazetelerin toplatılması ve kamusal konuşmaların engellenmesi, anlatıyı daha sert bir siyasal hatta taşır. Film, uzlaştırmacı bir kapanış sunmaz; açık uçlu son, mücadelenin tekil bir olayla sona ermediğini, tarihsel süreklilik taşıdığını vurgular. Bu bakımdan Bir Gün Mutlaka, sınıf çatışmasını yalnızca konu olarak değil, anlatı yapısının kurucu ilkesi olarak da işler.

iii) Bir Gün Mutlaka Filminin İdeolojik Söylemi

Filmde ideolojik söylem, sınıf mücadelesini ekonomik eşitsizliklerin nasıl adlandırıldığı, nasıl meşrulaştırıldığı ve bunlara karşı nasıl bir siyasal dil geliştirildiği üzerinden kurar. En belirgin hat, emek-sermaye çelişkisinin doğrudan adlandırılmasıdır. Devrimci gençlerin işçilere 'artı değer', 'emek sömürsü' ve 'sermaye' gibi kavramları açıklamaya çalışması, egemen

düzenin doğal gösterdiği üretim ilişkilerini görünür kılan karşı-hegemonik bir söylem üretir. Bu nedenle film, sınıf bilincini kendiliğinden doğan bir farkındalık değil, örgütlü bir siyasal eğitim süreci olarak kurar; bu da Marx'ın 'kendi için sınıf' tartışmasıyla doğrudan ilişkilidir (Marx, 1966: 193-194; Marx, 1992: 21-24).

Buna karşılık egemen söylem, işçi eylemlerini 'anarşi', 'düzensizlik' ve 'memleket düşmanlığı' gibi kavramlarla kodlayarak sınıf taleplerini gayrimeşru göstermeye çalışır. Böylece devletin ideolojik ve baskı aygıtları iç içe geçer. Polis müdahalesi, sansür ve kamusal sözün engellenmesi, sınıf egemenliğinin hem ikna hem de zor yoluyla da sürdürüldüğünü gösterir. Filmde anti-emperyalist ve ulusalcı vurgu da sınıf mücadelesine eklenir. Yabancı sermaye ve ulusal bağımsızlık meselesi, emek sömürsünü daha geniş bir bağımlılık ve egemenlik bağlamına yerleştirir. Ancak bu ulusalcı ton, sınıf söyleminin yerine geçmez. Aksine onu genişletir.

Film ayrıca ahlaki bir kutuplaşma da üretir. Burjuvazi çıkarıcı ve yozlaşmış ilişkiler içinde gösterilirken işçi ve devrimci karakterler daha dayanışmacı ve etik bir zeminde temsil edilir. Böylece sınıf mücadelesi ücret ve hak meselesinin ötesinde toplumsal adalet ve ahlaki meşruiyet sorunu olarak çerçevelenir. Sonuç olarak Bir Gün Mutlaka'da ideolojik söylem, emek-sermaye çelişkisinin adlandırılması, egemen söylemin kriminalleştirici dili, anti-emperyalist vurgu ve devlet baskısının meşrulaştırılması ekseninde kurulur. Film bu yönüyle, sınıf bilincinin üretimi ile egemen ideolojinin yeniden üretimi arasındaki mücadeleyi açık biçimde sahneler.

Kanal (1978) Filmi

Erden Kıral'ın yönettiği Kanal (1978), kırsal alandaki mülkiyet ilişkileri, yerel iktidar, bürokratik müdahale ve köylü yaşamı arasındaki gerilimleri su meselesi etrafında kuran siyasal bir filmidir. Kanal, görünüşte bir köy anlaşmazlığını konu edinir. Fakat bu anlaşmazlık giderek sınıfsal tahakkümün, kamusal sağlığın, devlet kararlarının ve taşra iktidarının iç içe geçtiği daha geniş bir toplumsal çatışmaya dönüşür. Bu yönüyle Kanal, kırsal sınıf ilişkilerini hem maddi hem ideolojik düzeyde görünür kılan bir metindir.

i) Kanal Filminin Sınıfsal Analizi

Filmde Haşım Ağa ve çevresindeki toprak sahibi kesim, kırsal burjuvazi ya da yerel egemen blok olarak temsil edilir. Haşım Ağa ekonomik olarak güçlü bir figürdür. Ayrıca o, köydeki karar alma süreçlerini etkileyen, bürokrasiyle

ilişki kurabilen ve kendi çıkarını kamusal yarar gibi sunabilen bir yerel iktidar odağıdır. Bu temsil, Türkiye’de sınıfsal farklılaşmanın sanayi burjuvazisiyle sınırlı olmadığını, taşradaki toprak sahibi ve eşraf kesimleri de kapsadığını gösterir. Bu bakımdan film, devletin yeniden örgütlenmesi ile sınıfsal yapının tarihsel oluşumu arasındaki ilişkiye dikkat çeken Keyder’le uyumludur. Çünkü yerel egemenlik burada mülkiyet kadar siyasal bağlantılar ve idari nüfuz üzerinden de işlemektedir (Keyder, 2014: 193, 266).

Buna karşılık Abuzer Dayı ve köylü emekçiler, mülkiyet ve iktidar bakımından dezavantajlı, fakat yaşadıkları tehdidin farkında olan bir toplumsal kesimi temsil eder. Film bu kesimi edilgen bir kalabalık olarak değil, yaşam koşulları doğrudan tehdit edildiğinde kolektif tepki geliştirebilen bir emekçi çevre olarak kurar. Batakılık, hastalık ve üretim kaybı gibi deneyimler, onların sınıfsal farkındalığını soyut bir ideolojik dilden değil, gündelik hayatın içinden üretir. Ancak bu farkındalık henüz örgütlü, süreklilik kazanmış ve siyasal programa bağlanmış bir ‘kendi için sınıf’ bilinci değildir. Köylüler ortak bir tehdide karşı birlikte hareket ederler; fakat bu hareket, kalıcı bir sınıf örgütlenmesine ya da açık bir siyasal özneleşmeye dönüşmez. Bu nedenle Kanal’da görülen şey, sınıf bilincinin tamamlanmış biçiminden çok, maddi koşulların zorlamasıyla beliren pratik ve savunmacı bir kolektif tepkidir (Marx, 1966: 193).

Zeynep, bilgi, uzmanlık ve kamusal sorumluluk taşıyan fakat yerel egemenlik karşısında kırılgan kalan ara konumu temsil eder. Köylü sınıfının doğrudan parçası değildir. Ancak o, köylülerin yaşam hakkını savunduğu ölçüde egemen blokla çatışır. Bu nedenle Wright’ın sözünü ettiği çelişkili sınıf konumlarıyla birlikte okunabilir. Zira üretim araçlarına sahip değildir, fakat bilgi ve mesleki statü aracılığıyla belirli bir otorite taşır (Wright, 1985: 40-44). Zeynep’in susturulmaya çalışılması, bilgi ve hakikat üretiminin yerel iktidar tarafından denetlenmesi anlamına gelir.

Kaymakam ise devletin bürokratik merkezini temsil eder. Başlangıçta teknik ve kalkınmacı bir mantıkla hareket ederek yerel egemenlerle uyumlu görünür. Bu haliyle Mardin’in merkez kavramsallaştırmasını hatırlatır; merkez, kendi rasyonelliğini toplum adına konuşur, fakat çevrenin somut deneyimini yeterince duymaz (Mardin, 2006). Film ilerledikçe kaymakamın konumu değişir ve bu değişim, devlet bürokrasisinin yerel egemen blokla her zaman tam özdeşlik içinde işlemediğini gösterir. Böylece film, bürokrasiyi sınıf ilişkileri içinde salınan, farklı güçlerden etkilenen çelişkili bir konum olarak sunar.

ii) Kanal Filminin Anlatı Yapısı

Kanal'ın anlatı yapısı, suyun denetimi etrafında örülen bir çatışma örgüsüne dayanır. İlk bakışta yerel bir anlaşmazlık gibi görünen mesele, giderek sınıf ilişkilerini, kamusal sağlığı, devlet müdahalesini ve taşra iktidarını görünür kılan çok katmanlı bir gerilime dönüşür. Böylece anlatı, tekil bir köy meselesinden hareketle ekonomik çıkar, bürokratik karar ve yaşam koşulları arasındaki bağı açığa çıkarır.

Temel çatışma, suyun akışı üzerinde denetim kurmak isteyen toprak sahibi yerel güçlerle bunun sonuçlarına katlanmak zorunda kalan köylü emekçiler arasında kurulur. Bu nedenle anlatının merkezinde doğal bir kaynak üzerindeki anlaşmazlıktan çok, kaynakların hangi sınıfsal çıkarlar doğrultusunda kullanılacağı sorunu vardır. Su, teknik ya da nötr bir unsur değil, iktisadi iktidarın ve sınıfsal tahakkümün taşıyıcısıdır. Anlatı burada kişisel husumet düzeyinde kalmaz; üretim ve yaşam koşullarını belirleyen yapısal bir gerilim kurar. Bu yönüyle film, sınıfı üretim araçları ve yaşam koşullarıyla kurulan ilişki temelinde tanımlayan Marksist çerçeveye uyumludur (Marx, 2011: 753-760).

Anlatının önemli kırılma noktalarından biri, ekonomik çıkar ile kamusal zarar arasındaki karşıtlığın görünür hâle gelmesidir. Haşim Ağa'nın suyu kendi yararına yönlendirmesi, egemen sınıfın kendi çıkarını kalkınma ve üretim diliyle genelin yararı gibi sunmasına dayanır. Buna karşılık bataklık, hastalık ve üretim kaybı bu söylemin toplumsal maliyetini açığa çıkarır. Bir diğer kırılma, Zeynep'in susturulmaya çalışılmasıdır. Bu sahne, çatışmanın toprak ve su meselesinin ötesine geçerek bilgi, hakikat ve kamusal bilinç alanına taşıdığını gösterir.

Kaymakamın dönüşümü de anlatının çözülme mantığını belirler. Başlangıçta yerel eşrafla uyumlu işleyen bürokratik karar mekanizması, köylülerin yaşadığı sonuçlar görünür hâle geldikçe sarsılır. Ancak filmin sonu tam bir uzlaşma üretmez. Kaymakamın kararı köylüler lehine geçici bir kazanım izlenimi verse de Haşim Ağa'nın siyasal bağlantıları bu kararı etkisizleştirir. Böylece anlatı, kırsal alandaki sınıf mücadelesinin tekil bir idari müdahaleyle sona ermeyeceğini, ekonomik güç ile siyasal nüfuzun birbirini yeniden ürettiğini gösterir. Bu bakımdan Kanal, sınıf çatışmasını olay örgüsünün merkezine yerleştiren bir film olarak okunmalıdır.

iii) Kanal Filminin İdeolojik Söylemi

Kanal'da ideolojik söylem, kırsal sınıf ilişkilerini ekonomik çıkarların ötesinde, bu çıkarların nasıl meşrulaştırıldığı ve bunlara karşı nasıl bir itiraz geliştirildiği üzerinden kurar. Filmin temel ideolojik karşıtlığı 'kalkınma' ile 'yaşam hakkı' arasındadır. Suyun yönünün değiştirilmesi, egemen söylem tarafından teknik ve rasyonel bir kalkınma hamlesi gibi sunulur. Oysa filmin gösterdiği sonuçlar, bu söylemin belirli bir sınıfın çıkarını örttüğünü ortaya koyar.

Haşım Ağa ve toprak sahibi kesim, suyun yönünü değiştirme girişimini üretimi artıran ve köyü kalkındıran bir adım olarak çerçeveler. Böylece ekonomik çıkar, kamusal yarar gibi sunulur. Film bu söylemi doğrudan sloganla değil, köylülerin yaşadığı hastalık, bataklık ve üretim kaybı üzerinden boşa çıkarır. Bu yapı, egemen ideolojinin baskı kadar rıza üretimiyle de işlediğini gösterir. Yerel eşrafın ekonomik gücünü bürokratik ilişkilerle birleştirmesi de taşra iktidarının mülkiyet kadar siyasal bağlantılarla işlediğini ortaya koyar; bu bakımdan film, Keyder ve Boratav'ın devlet, sınıf ve bölüşüm ilişkilerine dair vurgularıyla birlikte okunabilir (Keyder, 2014; Boratav, 2015).

Zeynep'in temsil ettiği karşı-söylem, ideolojik düzlemde belirleyicidir. Sağlık sorunlarını bilimsel bir dille görünür kılması, 'kalkınma' adı altında yürütülen projenin sınıfsal niteliğini açığa çıkarır. Böylece mücadele ekonomik çıkarların çatışmasının ötesine geçer ve bilgi, hakikat ve meşruiyet alanına taşınır. Zeynep'in susturulmaya çalışılması da hangi bilginin dolaşıma gireceğine egemen güçlerin karar vermek istediğini gösterir. Kaymakamın başlangıçta bu söylemi benimsemesi, bürokratik merkezin soyut rasyonalitesini; daha sonra konum değiştirmesi ise ideolojinin pratik deneyimle sarsılabilir oluşunu gösterir (Mardin, 2006).

Film, köylülerin ideolojik konumunu da tek parça sunmaz. Bir kesim yaşadığı somut zarar nedeniyle egemen söylemi sorgular; başka bir kesim bu söylemi içselleştirir ya da karşı çıkmakta tereddüt eder. Bu durum, sınıf bilincinin kendiliğinden değil, deneyim, bilgi ve kolektif hareket içinde geliştiğini gösterir. Finalde kaymakamın kararının siyasal bağlantılarla etkisizleştirilmesi, ideolojik tahakkümün yalnız söylemle değil, kurumsal ve siyasal ağlarla da yeniden üretildiğini ortaya koyar. Sonuç olarak Kanal'ın ideolojik söylemi, kalkınma dili ile yaşam koşulları arasındaki çelişki, yerel eşrafın meşrulaştırma stratejileri ve bilgi temelli itirazın bastırılması üzerinden kurulmaktadır.

Demiryol (1979) Filmi

Yavuz Özkan'ın yönettiği *Demiryol* (1979), kentli işçi sınıfının örgütlenme deneyimini, grev sürecini ve bu sürecin devlet ile sermaye tarafından kuşatılışını merkeze alan siyasal bir filmidir. Film, işçi hareketini dar anlamda ücret mücadelesi olarak ele almaz; onu sendikal bölünmeler, ideolojik çatışmalar, devlet müdahalesi ve uluslararası sermaye ilişkileri içinde kurar. Bu yönüyle *Demiryol*, 12 Eylül'e giden süreçte emek-sermaye gerilimini çok katmanlı bir siyasal mücadele olarak görünür kılan başlıca örneklerden biridir.

i) *Demiryol* Filminin Sınıfsal Analizi

Demiryol'da karakter temsilcileri, kentli işçi sınıfının örgütlenme deneyimleri ile sermaye-devlet ilişkileri içindeki konumlanışları üzerinden kurulmuştur. Film, sınıf ilişkilerini üretim alanındaki karşıtlıkla sınırlamaktansa ideolojik, siyasal ve uluslararası bağlamlara da yerleştirir. Bu bakımdan Marx'ın üretim ilişkilerine dayalı sınıf çözümlemesini temel alırken daha geniş bir çerçeve kurar.

İşçi sınıfı homojen bir bütün olarak sunulmaz. Hasan ve Bülent, aynı sınıfsal zeminde beliren iki farklı siyasal hattı temsil eder. Hasan daha temkinli, sabırlı ve uzlaşmaya açık bir örgütlenme anlayışına yakındır; Bülent ise daha radikal, doğrudan eylemi önceleyen bir çizgidedir. Bu ikili yapı, işçi sınıfı içindeki stratejik ve ideolojik ayrışmayı görünür kılar. Film bunu zayıflık olarak değil, sınıf bilincinin oluşum sürecindeki çoğulluk olarak sunar. Öte yandan kararsız, baskı altındaki ve ideolojik olarak etkilenmeye açık işçiler de vardır. Grev karşıtı söylemleri dillendiren yolcular, memurlar ve bazı işçiler, egemen ideolojinin emekçi kesimler içinde nasıl dolaşıma sokulduğunu gösterir.

Burjuvazi ise bireysel karakterlerden çok kurumsal ve uluslararası ilişkiler ağı içinde temsil edilir. *Demiryolu* şirketi yöneticileri ile yabancı sermaye bağlantıları, kapitalist sınıfın ulusal sınırları aşan bir güç olarak işlediğini gösterir. Yabancı basınla yapılan toplantılar, sermayenin kendi çıkarlarını 'kalkınma' ve 'istikrar' diliyle meşrulaştırdığını açığa çıkarır. Bu temsil, sermaye birikiminin dışa bağımlı karakterine dikkat çeken Boratav'la ve Türkiye'nin dünya ekonomisine eklemlenme sürecini vurgulayan Keyder'le birlikte okunabilir (Boratav, 2015: 95; Keyder, 2014: 214-236).

Ara sınıflar filmde özellikle memurlar ve 'Sarı Sendika'³ temsilcileri üzerinden görünür hâle gelir. Bu kesimler işçi sınıfına yakın bir yerde dursalar da

çoğu zaman egemen söylemi yeniden üretir. Bu nedenle Wright'ın çelişkili sınıf konumları kavramıyla açıklanabilecek bir ara konuma sahiptirler (Wright, 1985: 40-44). Devlet ve bürokrasi de baskı aygıtları ve kurumsal mekanizmalar üzerinden temsil edilir. Grevlerin bastırılması, işçi hareketinin kriminalize edilmesi ve kamu düzeni söylemi, devletin tarafsız bir hakem değil, sınıf ilişkilerinin kurumsal yoğunlaşması olduğunu gösterir.

ii) Demiryol Filminin Anlatı Yapısı

Demiryol'un anlatı yapısı, kentli işçi sınıfının örgütlenme süreci etrafında kurulan çok katmanlı bir çatışma örgüsüne dayanır. Film, klasik dramatik anlatıdaki bireysel hikâye merkezli yapıdan uzak durur; grev, sendikal mücadele, devlet müdahalesi ve sermaye ilişkilerini iç içe geçiren kolektif bir anlatı kurar. Bu nedenle anlatı, tek bir karakterin dönüşümünden çok sınıf mücadelesinin farklı düzlemlerde nasıl geliştiğini gösteren bir süreç anlatısı niteliği taşır.

Temel çatışma, işçi sınıfının emek koşullarını iyileştirme ve haklarını savunma mücadelesi ile sermaye sınıfının bu talepleri bastırma çabası arasında kurulur. Ancak bu çatışma işçi-patron karşıtlığıyla sınırlı kalmaz; devlet bürokrasisi, medya söylemi ve uluslararası sermaye ilişkileri de olay örgüsüne dahil edilir. Böylece ekonomik sömürü, ideolojik manipülasyon ve siyasal baskı aynı anda işleyen unsurlar hâline gelir. Bu yönüyle film, sınıf ilişkilerini üretim alanıyla sınırlamayan Marksist yaklaşımın anlatsal bir karşılığını üretir.

Grev süreci anlatının dramatik eksenidir. Grev, bir hak arama yöntemi olmanın ötesinde sınıf bilincinin somutlaştığı mücadele alanı olarak işlev görür. Olay örgüsü grev öncesi gerilim, grev sırasında yaşanan bölünmeler ve dış müdahaleler üzerinden ilerler. Direnişçi işçiler ile 'Sarı Sendika' arasındaki ayrım, sınıfın kendi içinde de parçalı bir görünüm sergileyebileceğini gösterir. Böylece anlatı, sınıf mücadelesini doğrusal bir ilerleme olarak değil, iç gerilimlerle biçimlenen dinamik bir süreç olarak kurar.

Anlatının önemli kırılma noktalarından biri, sermaye ile devlet ve uluslararası aktörler arasındaki ilişkilerin açık biçimde görünür hâle geldiği sahnelerdir. Demiryolu yöneticilerinin yabancı basınla kurduğu temas ve grevlerin 'ülke çıkarlarına aykırı' gösterilmesi, çatışmanın yerel bir emek-sermaye geriliminin ötesine geçtiğini açığa çıkarır. Grev karşıtı söylemlerin memurlar ve yolcular aracılığıyla dolaşıma sokulması da ideolojik mücadelenin olay örgüsündeki yerini güçlendirir. Filmin sonu ise uzlaştırmacı değildir; açık uçlu çözüme, sınıf

mücadelesinin tekil bir olayla kapanmadığını, tarihsel süreklilik taşıdığını vurgular. Bu yüzden Demiryol, sınıf çatışmasını hem konu hem anlatı ilkesi hâline getiren bir film olarak değerlendirilebilir.

iii) Demiryol Filminin İdeolojik Söylemi

Demiryol'da ideolojik söylem, sınıf çatışmasını emek-sermaye karşıtlığının ötesinde, bu karşıtlığın hangi kavramlarla meşrulaştırıldığı ve hangi siyasal dille bastırıldığı üzerinden kurar. Film, grev ve örgütlenmeyi doğal hak arayışı olarak değil, egemen söylemin sürekli 'tehlikeli', 'aşırı' ve 'düzene aykırı' diye damgaladığı bir mücadele olarak temsil eder. Böylece ideolojik düzlem, doğrudan sınıf mücadelesinin alanlarından biri hâline gelir.

Filmin en belirgin ideolojik eksenlerinden biri, işçi taleplerinin 'aşırılık', 'doyumsuzluk' ve 'memleket zararına hareket' biçiminde kodlanmasıdır. Grev karşıtı memurlar, yolcular ve sendika çevreleri, hak arayışını toplumsal düzeni tehdit eden bir davranış gibi çerçeveler. Bu söylem, emek-sermaye çelişkisini görünmezleştirirken direniş problem hâline getirir. Burada devlet ile sermaye aynı ideolojik zeminde buluşur; kamu düzeni ve istikrar dili, sınıf taleplerini bastırmanın meşruiyet aracına dönüşür. Bu temsil, devletin sınıf ilişkilerinden bağımsız olmadığını savunan Poulantzasçı çerçeveye uyumludur (Poulantzas, 1975: 89).

Filmin ikinci önemli hattı, ulusal çıkar söyleminin sınıf mücadelesiyle eklemlenmesidir. İşçilerin yabancı sermayeye karşı direnişi, ücret ve çalışma koşulları meselesinin ötesinde ulusal kaynakların korunması ve ekonomik bağımsızlık talebi olarak sunulur. Böylece ulusalcı vurgu, sınıf söyleminin yerine geçmez; onu genişletir. Yabancı basınla yapılan görüşmeler ve grevlerin 'istikrarsızlık' olarak çerçevelenmesi, ekonomik bağımlılık ile sınıfsal tahakküm arasındaki ilişkiyi görünür kılar. Bu yönüyle film, Keyder'in dünya ekonomisine eklemlenme ve Boratav'ın dışa bağımlı sermaye birikimi vurgularıyla birlikte okunabilir (Keyder, 2014: 214-236; Boratav, 2015: 95).

'Sarı Sendika' da ideolojik söylemin önemli düğüm noktalarından biridir. Aynı sınıfsal zeminden gelen işçilerin bir bölümünün egemen söylemi içselleştirmesi, sınıf bilincinin kendiliğinden oluşmadığını gösterir. Burada Marx'ın 'kendi için sınıf' tartışması yeniden önem kazanır; çünkü film, işçi sınıfı içindeki söylemsel ayrışmayı görünür kılar. Hasan ile Bülent arasındaki fark da bu çoğulluğu güçlendirir: biri daha sabırlı ve örgütlü, diğeri daha sert ve doğrudan bir siyasal dil taşır. Son olarak film, ahlaki bir karşıtlık da üretir;

burjuvazi çıkarıcı ve yozlaşmış ilişkiler içinde, grevci işçiler ise dayanışma ve sadakat değerleri etrafında gösterilir. Böylece sınıf mücadelesi, maddi hak talebinin yanında toplumsal adalet ve ahlaki meşruiyet sorunu olarak da kurulur.

Düşman (1980) Filmi

Zeki Ökten'in yönettiği, senaryosunu Yılmaz Güney'in yazdığı *Düşman* (1980), örgütlü sınıf mücadelesinden çok kent yoksulluğu, güvencesizlik ve toplumsal çözülme üzerinden ilerleyen bir filmidir. Film, emek-sermaye ilişkilerini fabrika, grev ve sendika ekseninde değil, işsizlik, geçici emek, aile çözülmesi ve gündelik hayatta tutunma çabası üzerinden görünür kılar. Bu yönüyle *Düşman*, 12 Eylül öncesi sınıf çatışmasının çözülmüş hayatlar ve kırılan toplumsal bağlar içinde yaşandığını gösteren önemli bir metindir.

i) *Düşman* Filminin Sınıfsal Analizi

Düşman'da karakter temsilleri, örgütlü işçi hareketinden çok sınıfsal çözülmenin bireyler üzerindeki etkileri etrafında kuruludur. Film, işçi sınıfını kolektif bir siyasal özne olarak değil, güvencesizleşmiş ve dağılmış kent yoksulları olarak resmeder. Bu çerçevede İsmail, üretim araçlarından yoksun, yaşamını yalnızca bedenini ve emeğini satarak sürdürebilen mülksüz emekçiyi temsil eder. İşçi pazarında beklemesi, onun üretim ilişkileri içindeki yerini açık biçimde ortaya koyar. Ancak bu emek süreklilik taşımayan, parçalı ve güvencesiz bir emektir. Bu nedenle İsmail, klasik sanayi proletaryasından çok kentleşme ve işsizleşme süreçlerinin ürettiği kırılan emekçi tipini temsil eder; bu da sınıfsal farklılaşmanın örgütlü işçi sınıfıyla sınırlı düşünülmemesi gerektiğini gösterir (Marx, 2011: 753-760).

İsmail'in sınıf bilincinin sınırlılığı, filmde yalnızca örgütlü bir mücadeleye yönelmemesiyle değil, diğer kent yoksullarıyla kurulan ilişkiler üzerinden de görünür hâle gelir. Nuri, Bahtiyar ve Feyyat gibi yan karakterlerin dayanışmadan çok fırsatçılık, rekabet ve küçük çıkar hesaplarıyla hareket etmeleri, benzer maddi koşullarda yaşayan karakterler arasında ortak çıkar bilincinin kendiliğinden oluşmadığını gösterir. Filmde İsmail'in eşiyle ilişkisindeki gerilimin geçim sıkıntısı ve güvencesizlikle birlikte verilmesi, aynı çözülmenin özel alandaki yansıması olarak okunabilir. Bu örnekler, sınıf bilincini sınıfsal kimliğin ve ortak durumun farkına varılması ve bu konunun toplumsal değişim içindeki rolünün kavranmasıyla ilişkilendiren yaklaşım açısından değerlendirildiğinde, İsmail'in sınırlı bir bilinç düzeyinde kaldığını düşündürmektedir (Mills, 1966: 87-90).

Thompson'ın sınıfı sabit bir sosyolojik kategori değil, ortak deneyimlerin anlamlandırılması ve karşıt çıkarların fark edilmesiyle oluşan tarihsel bir ilişki olarak kavraması da bu noktada açıklayıcıdır (Thompson, 1963: 9-12). Düşman'da ortak yoksulluk deneyimi vardır; ancak bu deneyim kolektif bir siyasal dile, örgütlü dayanışmaya ya da ortak çıkar bilincine dönüşmez. Bu açıdan film, benzer maddi koşulların tek başına sınıf oluşumu için yeterli olmadığını, bu koşulların ortak bir mücadele ufku içinde anlamlandırılması gerektiğini düşündürür. Burjuvazi ise doğrudan görünmez; fakat bu görünmezlik sömürünün ortadan kalktığı anlamına gelmez. Tersine sömür, kentin bütününe yayılmış düzensiz emek ilişkileri, gündelik fırsatçılık ve yapısal güvencesizlik içinde işler. Devlet de benzer biçimde baskı aygıtlarıyla değil, sosyal koruma mekanizmalarının yokluğu üzerinden hissedilir.

ii) Düşman Filminin Anlatı Yapısı

Düşman'ın anlatı yapısı, örgütlü sınıf mücadelesini merkeze alan filmlerden farklı olarak sınıfsal çözülmenin gündelik hayattaki etkilerini izleyen parçalı ve karanlık bir toplumsal gerçekçilik üzerine kuruludur. Film, belirgin bir kolektif siyasal hareket anlatısı kurmaz. Fakat güvencesizlik, yoksulluk ve aile çözülmesi etrafında ilerleyen bir olay örgüsüyle sınıf çatışmasının dolaylı ama yoğun biçimlerini görünür kılar.

Temel çatışma, İsmail'in düzenli ve güvenli bir hayat kurma çabası ile onu sürekli başarısızlığa iten yapısal koşullar arasında kuruludur. İşçi pazarında başlayan bu gerilim, emek gücünün değersizleşmesi, işsizliğin sürekliliği, barınma ve geçim sorunları, aile içi çatışmalar ve toplumsal güvensizlik üzerinden genişler. Böylece anlatı, sınıf çatışmasını grev ya da sendikal mücadele biçiminde değil, gündelik hayatın tamamına yayılan yaşamsal baskı olarak kurar. Bu yapı, emekçinin üretim araçlarından yoksun oluşuna ve kırılgan iş ilişkilerine mahkûm edilmesine dayanan Marksist sınıf çözümlemesiyle uyumludur (Marx, 2011: 753-760).

Anlatının gelişimi yükselen bir kolektif mücadele çizgisi izlemez. Aksine giderek derinleşen bir çözülme ve dağılma üretir. İsmail'in karşılaştığı her yeni durum onu güçlendirmek yerine daha kırılgan hâle getirir. Bu nedenle film, klasik dramatik yapının ilerleme mantığını tersine çevirir. Her aşamada yeni bir kayıp, yoksunluk ve yabancılaşma yaratır. Aile de bu çözülmenin temel taşıyıcı alanıdır. Özel hayat, sınıf dışı bir sığınak değil, sınıfsal baskının yoğunlaştığı bir düzlem olarak gösterilir. İşsizlik ve güvencesizlik, aile içi güveni ve dayanışmayı da aşındırır.

Kırılma noktaları büyük tarihsel olaylardan çok, küçük fakat yıkıcı gündelik deneyimlerden oluşur: İşçi pazarındaki bekleyiş, iş bulma çabasının boşa çıkması, çevredeki karakterlerin fırsatçılığı ve aile bağlarının çözülmesi. Filmin sonu da bireysel kurtuluş ya da aile bütünlüğü sunmaz. Aksine, yoksulluğun ve çözülmenin sürdüğü duygusunu güçlendirir. Bu açık uçlu ve karamsar çözülme, sınıf çatışmasının ortadan kalkmadığını, yalnızca görünmezleşmiş ve gündelik hayatın içine dağılmış biçimde sürdüğünü düşündürür. Bu bakımdan Düşman, sınıf çatışmasını sessiz yıkım üzerinden anlatan güçlü bir metindir.

iii) Düşman Filminin İdeolojik Söylemi

Düşman'da ideolojik söylem, açık politik sloganlar ya da örgütlü mücadele diliyle değil, yoksulluk ve güvencesizliğin gündelik hayatta nasıl normalleştirildiği üzerinden kurulur. Film, sınıf tahakkümünü doğrudan adlandırmak yerine, tahakkümün nasıl görünmezleştiğini ve bireyler tarafından nasıl içselleştirildiğini gösterir. Bu nedenle ideolojik düzlem, açık karşıtlıklardan çok dağılmış ve adlandırılmayan bir baskı biçimi olarak işler.

Filmin en belirgin ideolojik hattı, yoksulluğun kader gibi sunulmasıdır. İsmail'in maruz kaldığı sömürü çoğu karakter tarafından 'hayatın gerçeği' olarak kabul edilir. İşsizlik, geçici işler ve barınma sorunu yapısal meseleler olarak değil, bireysel talihsizlikler gibi algılanır. Böylece emek-sermaye ilişkisi görünmezleşir. Başarısızlık kişisel yetersizlikle açıklanır. İsmail de bu ideolojik yapının taşıyıcısıdır. Sömürüyü sezmesine rağmen onu açık bir sınıf bilincine dönüştüremez. O, yaşadığı sorunları sistemle değil kendi hayatındaki aksaklıklarla ilişkilendirir. Bu durum, Marx'ın 'yanlış bilinç' tartışmasıyla ilişkilendirilebilir (Marx, 1992: 42-43).

İdeolojik söylemin ikinci boyutu, rekabet ve bireysel çıkarın doğal kabul edilmesidir. Nuri, Bahtiyar ve Feyyat gibi karakterlerin dayanışma yerine rekabeti seçmesi, alt sınıflar arasında kolektif bilincin zayıflığını ortaya koyar. Böylece piyasa mantığı, sınıf dayanışmasının yerini alır. Kadın karakterler üzerinden kurulan söylem de benzer biçimde işler: Aile içi sadakat ve bağlılık, ekonomik koşullardan bağımsız değil, aksine onların baskısı altında çözülen ilişkiler olarak görünür. Aile burada da sınıf dışı bir alan değil, sınıfsal baskının yeniden üretildiği bir mekândır.

Burjuvazinin doğrudan görünmemesi de önemli bir ideolojik tercihtir. Sömürü vardır, fakat sömüren özne görünmezdir. Bu da kapitalist

tahakkümün kişisel bir patron figüründen çok bütün toplumsal yapıya yayılmış anonim bir güç gibi işlediğini düşündürür. Devlet de görünürlüğünü yokluğu üzerinden kurar. Sosyal koruma mekanizmalarının bulunmaması, işsizliğe ve yoksulluğa karşı güvence üretilmemesi, bireylerin yaşadıkları sorunları kamusal meseleler olarak değil kişisel kader olarak algılamasına yol açar. Sonuç olarak Düşman'ın ideolojik söylemi, emek sömürsünün doğallaştırılması, sınıf bilincinin bastırılması, rekabetçi bireycilik, aile içi çözülme ve devletin yokluğu üzerinden kurulmaktadır. Film, sınıf çatışmasını görünür kılan bir söylem üretmekten çok, bu çatışmanın neden görünmez kaldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç

Bu makale, Türkiye'de 12 Eylül 1980 darbesine giden süreçte sınıfsal gerilimlerin yalnızca iktisadi göstergelerde değil, sinemasal temsillerde de belirgin biçimde üretildiğini göstermiştir. Türkiye'de sınıf ilişkilerinin Batı Avrupa'daki tarihsel örüntülerle aynı biçimde gelişmediği açıktır. Kurumsallaşmış burjuvazinin niteliği, sendikal hareketin sınırları ve işçi sınıfının ne ölçüde bütünlüklü bir 'kendi için sınıf' bilincine sahip olduğu literatürde tartışmalı konulardır. Ancak bu durum, Türkiye'de sınıfsal konumların, çıkar çatışmalarının ve adaletsizlik deneyimlerinin bulunmadığı anlamına gelmez. İncelenen filmler de tam olarak bu ara düzeyi görünür kılar: karakterler çoğu zaman tamamlanmış ve örgütlü bir sınıf bilincine sahip değildir; fakat kendi yoksulluklarını, sömürülme biçimlerini, maruz kaldıkları baskıyı ve karşıt sınıfsal çıkarları farklı düzeylerde fark ederler.

İncelenen filmler, içerik ve üslup farklarına rağmen emek-sermaye karşıtlığını, devlet aygıtlarının sınıfsal konumunu ve madun sınıfların direniş imkânlarını ortak bir eksende işlemektedir. Kanal'da köylü üreticilerin ağa ve devletle ilişkisi, Demiryol'da kentli işçilerin örgütlenme sürecindeki kırılganlıkları, Diyet'te güvencesizlik ve iş kazası üzerinden görünür olan emek sömürsü, Bir Gün Mutlaka'da siyasal baskı ile sınıf bilincinin karşı karşıya gelişi, Düşman'da ise kent yoksullarının çözülmüş hayatları aynı yapısal gerilimin farklı görünümünü sunmaktadır. Bu filmlerde sermaye sınıfı ve onunla ittifak hâlindeki devlet, ekonomik, bürokratik ve polisiye mekanizmalarla konumlanırken, madun sınıflar hem sömürüye hem baskı aygıtlarına karşı çok katmanlı bir mücadele içinde temsil edilmektedir. Böylece filmler, toplumsal kaos söyleminin 'şiddet' ve 'anarşi' ile sınırlanamayacağını; ekonomik eşitsizliklerin, güvencesiz emek rejimlerinin ve sınıfsal hiyerarşilerin bu süreci derinleştirdiğini açığa çıkarmaktadır.

Bu nedenle 12 Eylül'ün resmî meşruiyet zeminini oluşturan 'anarşi', 'kardeş kavgası' ve 'düzeni sağlama' söylemleri, sınıf merkezli bir okuma olmadan eksik kalmaktadır. İncelenen filmler, darbe öncesi dönemin yalnızca ideolojik kampaşmalarla değil, derinleşen iktisadi krizle, yükselen işçi ve köylü hareketleriyle, kent yoksulluğuyla ve bu hareketlerin bastırılmasına dönük siyasal tercihlerle şekillendiğini göstermektedir. Bu çalışma, dönemin siyasal şiddetini göz ardı etmemekte; fakat bu şiddetin arkasındaki sınıfsal gerilimleri, emek rejimindeki güvencesizliği ve devlet-sermaye ilişkilerinin sinemasal temsillerde nasıl kurulduğunu görünür kılmaktadır. Bu bakımdan 12 Eylül öncesi Türk sineması, toplumsal gerçekliği pasif biçimde yansıtan bir araç değil, sınıf ilişkilerini, iktidar biçimlerini ve direniş imkânlarını görünür kılan etkin bir düşünsel ve estetik alan olarak değerlendirilmelidir.

Sonnotlar

1- 1960'ların sonu ile 1970'ler boyunca Türkiye sol hareketi homojen bir yapı arz etmemekte; devrim stratejisi, müttefik sınıflar ve kalkınma modeli konularında belirgin ayrışmalar içermektedir. Millî Demokratik Devrim (MDD) çizgisi (Mihri Belli, Doğan Avcıoğlu), devrimin müttefiklerini küçük burjuvazi, ilerici bürokrasi ve genç subaylar içinde konumlandırırken; Sosyalist Devrim çizgisi bu yaklaşımı sınıf işbirlikçiliği olarak eleştirmiştir. Hikmet Kıvılcımlı tarihsel-sınıfsal analizleriyle özgün bir çizgi oluşturmuş; Yön ve Devrim dergileri devletçi-sol kalkınmacılığa dayanan bir program savunmuş; Proleter Devrimci Aydınlik (PDA) ise Maoist etkilerle farklı bir devrim stratejisi geliştirmiştir. Bu nedenle 'Türkiye solu' ifadesi bu dönemde tekil ve bütünlüklü bir yapıya değil, çeşitli örgütsel ve ideolojik yönelimlerin toplamına işaret eder. Bkz. (Belli 1970; Anıl 2014; Açıkkaya 2009).

2- Bu saptama tartışmalıdır: Bazı yazarlar erken Cumhuriyet projesini, sınıf çatışmalarını ulusal mefkûre içinde eritmeye çalışan korporatist-sınıfsızlık ideali olarak okurken (Kandeğer, 2019: 609-611; Parla, 2009: 11), başka yorumlar Türk modernleşmesinin esasen burjuvazi temelli, kapitalist bir sınıf düzeni kurma süreci olduğunu, emekçi sınıfların siyasetten dışlandığını vurgular (Zürcher, 2017: 10; Ahmad, 2017: 147).

3- Türkiye'de sendikal hareket, 1960'lardan itibaren farklı ideolojik yönelimlere sahip örgütlenmelerin eşzamanlı varlığıyla şekillenmiştir. 1952'de kurulan Türk-İş, devletle uyumlu, uzlaşmacı ve çoğunlukla 'milli güvenlik' söylemleriyle çerçevelenen bir sendikacılık modeli benimsemiş; 1967'de Türk-İş'ten ayrılan DİSK ise sınıf mücadelesini, grev hakkını ve işçi demokrasisini merkeze alan daha radikal bir çizgi izlemiştir. MHP çizgisindeki MİSK, işçi hareketini anti-komünist söylem doğrultusunda mobilize etmeye çalışırken; 1976'da kurulan Hak-İş, İslami-muhafazakâr bir perspektiften sosyal adalet ve emek politikaları geliştirmiştir. Bu

çeşitlilik, 'Sarı Sendika' olarak adlandırılan ve işverenle uyumlu tutum sergileyen sendikaların konumunu anlamak açısından önemlidir (Bkz. Koç 1998; Çelik 2009).

Kaynakça

Açıkkaya, S. (2009) *Türkiye’de Sol Akımların Türk Devrimi Algılamaları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Ahmad, F. (1993) *The Making of Modern Turkey*, London ve New York: Routledge.

Ahmad, F. (2017) “Cumhuriyet Türkiye’sinde Sınıf Bilincinin Oluşması”, D. Quataert ve E. J. Zürcher (Der.), *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 123-153.

Akad, L. Ö. (1974) *Diyet*, <https://www.youtube.com/watch?v=2oBvJj0iLw8>, (Son Erişim Tarihi, 20/06/2025).

Akser, M. (2009) “Yılmaz Güney’in Küçük İnsanları Ya Da Türkiye’de Siyasi Sinemanın Bireysel Temelleri”, D. Derman (Der.), *Türk Film Araştırmalarında Yeni Yönelimler 8* içinde, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Akyıldız, K., Bircan, T. ve Narlı, N. (2020) “12 Eylül: Hafızalaştırma ve Bellek Siyaseti”, *Birikim*, 2 Ekim, <https://birikimdergisi.com/guncel/10292/12-eylul-hafizalastirma-ve-bellek-siyaseti>, (Son Erişim Tarihi, 17/06/2026).

Akyurt, M. A. ve Baş, M. F. (2023) “Türk Sosyoloji Tarihini Tartışmalar Üzerinden Okumak: Tanyol-Boran Tartışması Örneği (1962)”, *Humanitas*, 11(21), 18-45.

Alıcı, B. (2016) “Altmışlı Yıllarda Alternatif Bir Örgütlenme: Türk Sinematek Derneği”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(2), 191-214.

Anıl, H. (2014) *Türk Solu*, İzmir: Kod Yayıncılık.

Atri, G. (2021) “Class and Class Struggle”, Ignou Block (Der.), *Karl Marx* içinde, New Delhi: IGNOU, 153-164.

Aybak Yıldız, S. ve Bigat Akça, B. (2024) “Cumhuriyet Tarihi’nin İlk Grev Girişimlerinden: 1925 Telgrafçılar Grevi”, *Turkish Academic Research Review*, 9(2), 110-132. <https://doi.org/10.30622/tarr.1459713>

Balibar, É. (2016) “Sınıflar”, G. Bensussan ve G. Labica (Der.), *Marksizm Sözlüğü* içinde, Çev. V. Yalçınoklu, İstanbul: Yordam Yayınları, 842-851.

Baran, T. (2017) “Metin Erksan, Sinematek ve Bitmeyen Kavgı”, *Fikri Sinema*, <https://fikrisinema.com/metinerksan-sinematek-bitmeyen-kavgı/>, (Son Erişim Tarihi, 30/09/2020).

Başaran, B. (2006) *Tarih 19 Aralık 1978: Maraş’tan Bir Haber Geldi*, İstanbul: Günizi Yayıncılık.

Belli, M. (1970) *Millî Demokratik Devrim*, İstanbul: Aydınlık Yayınları.

Kaymal, C. (2026) “12 Eylül’e Giden Süreçte Türk Sinemasında Sınıf Savaşımı: Diyet, Bir Gün Mutlaka, Kanal, Demiryol ve Düşman Filmleri Üzerine Bir İnceleme”, *Mülkiye Dergisi*, 50(3), 861-894.

Ben-Porat, A. (1985) "An Ontological Model of Class Consciousness: Confirmatory Maximum Likelihood Factor Analysis", *International Journal of Comparative Sociology*, 26, 60-74.

Berkes, N. (1965) *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul: Yön Yayınları.

Boguslavsky, B. M., Karpuşin, V. A., Rakitov, A. I., Çertikin, V. Y. ve Ezrin, G. I. (1990) *Diyaletik Materyalizmin Alfabeti*, Çev. Ş. Yalçın, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

Bora, T. (2022) *Devlet, Ocak, Dergâh: 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Boratav, K. (2015) *Türkiye İktisat Tarihi 1908–2015*, Ankara: İmge Kitabevi.

Boztepe, V. (2017) "1960 ve 1980 Askeri Darbelerinin Türk Siyasal Sinemasına Etkileri", *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 27, 153-179.

Caire, G. (2016) "Sömürü", G. Bensussan ve G. Labica (Der.), *Marksizm Sözlüğü* içinde, Çev. V. Yalçintoklu, İstanbul: Yordam Yayınları, 901-905.

Çav, E. (2018) "Türkiye'de Toplum ve Devlet: Cahit Tanyol ile Şerif Mardin'in Yaklaşımları Üzerinden Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 40, 328-373.

Çelik, A. (2009) *Vesayetden Siyasete Türkiye'de Sendikacılık*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Çilingir, A. ve Aytekin, C. (2020) "Ulusal Sinema Hareketi Çerçevesinde Halit Refiğ Sinemasında Doğu-Batı İkilemi", *Erciyes İletişim Dergisi*, 7(2), 1501-1523.

Darendelioğlu, İ. E. (1977) *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri*, İstanbul: Toker Yayınları.

Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge and The Discourse on Language*, Çev. A. M. Sheridan Smith, New York: Pantheon Books.

Esen, Ş. (2000) *80'ler Türkiye'sinde Sinema*, İstanbul: Beta.

Görücü, B. ve Atam, Z. (1995) "Türkiye'de Devrimci Sinema Tartışmaları 1960'lı Yıllar", *Kültür, Sanat, Bilim, Çevre*, 50.

Güngör, B. (2021) "1960'lı Yıllarda Türk Solunun Almaşıklığı: Sosyalizm ve Milliyetçilik", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF Dergisi*, 23(3), 859-890.

Kandegir, B. (2019) "Tanzimat'tan Cumhuriyete Modern Devlete Dair Bir Tartışma", *The Journal of Social Sciences*, 3(6), 600–612.

Kaplan, M. (2018) "Üçüncü Sinemada Devrimci Kimliğin Sunumu: Yılmaz Güney Sineması", *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 30-53.

Kasım, M. ve Atayeter, D. H. (2012) "1960'lı Yıllarda Türk Sinemasında Toplumsal Gerçekçilik Akımı", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 1(4), 19-33.

- Kazgan, G. (2005) *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929–2001)*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Keyder, Ç. (2014) *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kıral, E. (1978) *Kanal*, <https://www.youtube.com/watch?v=npJPuqYORiE>, (Son Erişim Tarihi, 03/09/2025).
- Koç, Y. (1998) *Sendikacılık Tarihi*, Ankara: Türk-İş Eğitim Yayınları.
- Kongar, E. (2000) *21. Yüzyılda Türkiye*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Köker, L. (2004) *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Küçükömer, İ. (1994) *Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Makal, O. (1974). Yapı, Kültür ve Siyasal Sinema, Gerçek Sinema, <https://www.slideshare.net/redakte/gercek-sinema-04>, (Son Erişim Tarihi, 23.04.2026).
- Marx, K. (2011) *Kapital*, Cilt I, Çev. M. Selik ve N. Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (1996) *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, Çev. M. Erdost, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (1995) *Seçme Yazışmalar I*, Çev. Y. Fincancı, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (1992) *Alman İdeolojisi*, Çev. S. Belli, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1966) *Felsefenin Sefaleti*, Çev. E. Başar, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (1956) *Selected Writings in Sociology & Social Philosophy*, Der. T. B. Bottomore ve M. Rubel, London: C. A. Watts.
- Mardin, Ş. (2003) *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2006) *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mills, C. W. (1966) *The Marxists*, New York: Dell Publishing.
- Ökten, Z. (1980) *Düşman*, <https://www.youtube.com/watch?v=GFHuHE86KRM>, (Son Erişim Tarihi, 13/07/2025).
- Öngen, T. (2011) “Marx ve Sınıf”, *Praksis*, 8, 9-28.
- Özgüç, A. (2005) *Türlerle Türk Sineması*, İstanbul: Dünya Kitapları.
- Özdemir, H. (1989) “Siyasal Tarih (1960-1980)”, S. Akşın (Yay. Yön.), *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980 içinde*, İstanbul: Cem Yayınevi, 191-264.
- Özkan, Y. (1979) *Demiryol*, <https://www.youtube.com/watch?v=s-dBnRduAR8>, (Son Erişim Tarihi, 11/03/2025).
- Pamuk, Ş. (2020) “The Ottoman Empire and Economic Development”, *Oxford Research Encyclopedia of Economics and Finance*, New York: Oxford University Press.

Parla, T. (2009) *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Oku*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Poulantzas, N. (1975) *Classes in Contemporary Capitalism*, London: Verso.

Sarı Aksakal, B. (2024) “Cinematic Views on Critical Representations of the Economic Policies of the Democrat Party Era: Social Realist Film Initiatives in Turkish Cinema”, *CINEJ Cinema Journal*, 11(2), 275–332.

Scognamillo, G. (1998) *Türk Sinema Tarihi*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Sefer, A. (2021) “British Workers and Ottoman Modernity in Nineteenth-Century Istanbul”, *International Labor and Working-Class History*, 99, 147-166. <https://doi.org/10.1017/S0147547921000028>

Sunay, C. (2022) *Türk Siyasal Hayatı*, Ankara: Orion Yayınları.

Tanyol, C. (1970) *Sosyolojik Açından Din ve Laiklik*, İstanbul: Okat Yayınları.

Tanyol, C. (1979) “Örgütlü Terör, Partiler ve Çözüm Yolu”, *Milliyet*, 29 Temmuz.

Thompson, E. P. (1963) *The Making of the English Working Class*, London: Victor Gollancz.

Tunaya, T. Z. (1996) *Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul: Arba Yayınları.

Uçakan, M. (1977) *Türk Sinemasında İdeoloji*, İstanbul: Düşünce Yayınları.

Üstel, F. (2003) *Makbul Vatandaşın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Wright, E. O. (1985) *Classes*, London: Verso.

Yıldız, A. (2004) *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919–1938)*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, E. J. (2017) “Önsöz”, D. Quataert ve E. J. Zürcher (Der.), *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler içinde*, İstanbul: İletişim Yayınları, 7-11.

Zulfugarova, N. (2014) “Yamalı Anlatılar: Altmışlı Yılların Toplumsal Gerçekçi Yapısı Ekseninde Yeşilçam Melodramları”, *Filmvisio*, 4, 71-100.

Erken Cumhuriyet Türkiye'sini Sınıf Temelli Okumak: Şefik Hüsnü'nün Aydınlik Yazılarında Sosyolojik Bir Çerçeve

Özkan Aydar, Iğdır Üniversitesi

ORCID: 0000-0002-5547-9405

E-Posta: ozkanaydar36@gmail.com

Öz

Bu çalışma, Şefik Hüsnü'nün 1921-1925 yılları arasında Aydınlik dergisinde yayımlanan yazılarını tarihsel-sosyolojik bir perspektifle inceleyerek, erken Cumhuriyet Türkiye'sine ilişkin geliştirdiği sınıf temelli toplumsal çözümlemeyi ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmada Hüsnü'nün metinleri yalnızca dönemin siyasal tartışmalarına müdahale eden yazılar olarak değil; Türk inkılabı, toplumsal yapı ve sınıf ilişkileri, ekonomi politik, kültür ve modernleşme, devlet ve devrim, emperyalizm ve ulus, aydınlar, halk ve sanat, toplumsal cinsiyet gibi temel sosyolojik meseleleri bütünlüklü biçimde ele alan kuramsal bir çerçeve olarak değerlendirilmiştir. Bu yönüyle çalışma, Türkiye sosyalist hareketinin önde gelen isimlerinden biri olarak Şefik Hüsnü'yü erken Cumhuriyet döneminde sosyolojik düşünceye özgün katkılar sunan önemli bir düşünür olarak yeniden değerlendirmektedir. Araştırma, Aydınlik'ta yayımlanan yazıların içerik çözümlemesi, yorumlayıcı söylem analizi ve tarihsel materyalist bir okuma birlikte kullanılarak incelenmiştir. Analiz sürecinde üretim ilişkileri, sınıf yapısı, modernleşme, devlet, ideoloji gibi temel temalar arasındaki ilişkiler bütüncül bir bakışla değerlendirilmiştir. Bulgular, Hüsnü'nün Türk inkılabını siyasal elitlerin tercihleri ya da kültürel bir zihniyet değişimiyle açıklamak yerine, ekonomik altyapı ile siyasal ve kültürel üstyapı arasındaki tarihsel ilişkiler üzerinden yorumladığını göstermektedir. Burjuvazinin tarihsel zayıflığı, köylülüğün toplumsal ağırlığı ve işçi sınıfının henüz örgütsel güce ulaşmamış olması, modernleşmenin sınırlarını belirleyen temel dinamikler olarak öne çıkmaktadır. Çalışma ayrıca, Hüsnü'nün emperyalizm ve ulus tartışmalarını Türkiye'nin kapitalist dünya sistemi içindeki konumuyla ilişkilendirdiğini; devlet, ideoloji ve aydınlara yönelik çözümlemeleriyle de modernleşme sürecinin sınıfsal, hegemonik ve rıza üretici boyutlarını görünür kıldığını göstermektedir. Sonuç olarak bu çalışma, Şefik Hüsnü'nün Aydınlik yazılarının erken Cumhuriyet Türkiye'sini anlamaya yönelik tarihsel ve sınıfsal temelli bütünlüklü bir sosyolojik çerçeve sunduğunu; modernleşme, devlet, sınıf ilişkileri ve toplumsal dönüşüm tartışmalarına günümüzde de açıklayıcılığını koruyan güçlü bir analitik katkı sağladığını ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şefik Hüsnü, Aydınlik Dergisi, Erken Cumhuriyet, Tarihsel Sosyoloji, Modernleşme.

Reading Early Republican Turkey Through Class: a Sociological Framework in Şefik Hüsnü's *Aydınlık* Writings

Abstract

This study examines the articles published by Şefik Hüsnü in *Aydınlık* between 1921 and 1925 from a historical-sociological perspective and aims to reveal his class analysis of the social structure of early Republican Turkey. Rather than treating these writings merely as political interventions in the debates of their time, the study approaches them as a coherent theoretical framework addressing major sociological issues, including the Turkish Revolution, social structure and class relations, political economy, culture and modernization, the state and revolution, imperialism and the nation, intellectuals, people and art, and gender. In this respect, the study reconsiders Şefik Hüsnü not only as one of the leading figures of the Turkish socialist movement but also as an important thinker who made original contributions to sociological thought during the early Republican period. The research analyzes the articles published in *Aydınlık* through the combined use of content analysis, interpretive discourse analysis, and a historical materialist reading. Particular attention is paid to the interrelationships among key themes such as relations of production, class structure, modernization, the state, and ideology. The findings demonstrate that Hüsnü interpreted the Turkish Revolution not as the outcome of the conscious choices of political elites or merely as a cultural transformation, but rather through the historical relationship between the economic base and the political and cultural superstructure. The historical weakness of the bourgeoisie, the demographic and social predominance of the peasantry, and the still underdeveloped organizational capacity of the working class emerge as the principal factors shaping the limits of modernization. The study further shows that Hüsnü related debates on imperialism and the nation to Turkey's position within the capitalist world system, while his analyses of the state, ideology, and intellectuals revealed the class-based, hegemonic, and consent-producing dimensions of the modernization process. In conclusion, this study argues that Şefik Hüsnü's writings in *Aydınlık* offer a comprehensive historical and class-based sociological framework for understanding early Republican Turkey and continue to provide significant analytical insights into contemporary debates on modernization, the state, class relations, and social transformation.

Keywords: Şefik Hüsnü, *Aydınlık*, Early Republican Turkey, Historical Sociology, Modernization.

Giriş

1920'ler Türkiye'si, siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerin iç içe geçtiği, Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüşünden Cumhuriyet'in kuruluşuna uzanan derin bir yeniden yapılanma dönemidir. Bu süreç, yalnızca devlet biçiminde gerçekleşen kurumsal değişikliklerle sınırlı kalmamış; toplumsal yapı, sınıf ilişkileri ve modernleşme dinamiklerinde köklü dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Bu dönüşümün hem tanığı hem de düşünsel yorumcusu konumunda olan Şefik Hüsnü Deymer, erken Cumhuriyet döneminin en önemli Marksist entelektüellerinden biri olarak öne çıkar. Mehmet Şefik Hüsnü Değmer¹ 1887'de Selanik'te Makedonya kökenli toprak sahibi köylü bir ailede dünyaya gelmiştir (Akbulut, 2010: 9-10). Paris'te Sorbonne Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde doktora teziyle tıp doktoru unvanını alan (Sadi, 1994: 618) Hüsnü sosyalist düşünceyle genç yaşta tanışır. Türkiye'ye dönüşünün ardından siyasal ve entelektüel faaliyetlerini işçi hareketi, sosyalist örgütlenme ve modernleşme tartışmaları etrafında sürdürmüştür. 1919'dan itibaren Aydınlık çevresinin lider kadrosunda yer almış hem Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluş sürecinde etkin olmuş hem de Türkiye'nin toplumsal yapısına ilişkin özgün yorumlar geliştirmiştir. Bu geçmiş, Hüsnü'nün Aydınlık dergisinde 1921–1925 yılları arasında kaleme aldığı yazıların, dönem Türkiye'sine dair kapsamlı bir Marksist çözümleme girişimi olarak okunmasını mümkün kılmaktadır. Hüsnü, özellikle 1921–1925 yılları arasında yayımlanan Aydınlık dergisi etrafında şekillenen entelektüel ve siyasal çevrenin önde gelen temsilcisi olmuştur. Bu dergi, Türkiye'de Marksist düşüncenin sistematik biçimde üretildiği ilk platformlardan biri olarak değerlendirilir (Tunçay, 2009; Akbulut, 2010). Erken Cumhuriyet döneminde sosyalist hareketin siyasal baskı altında geliştiği dikkate alındığında, Hüsnü'nün metinleri hem bu hareketin sınırlarını hem de imkânlarını anlamak açısından önemli bir kaynak niteliği taşır. Nitekim 1920'lerin başında komünist örgütlenmelerin bastırılması ve solun siyasal alandan dışlanması, Hüsnü'nün yazılarında sıkça vurgulanan sınıf, devlet ve iktidar ilişkilerinin tarihsel arka planını oluşturur.

Hüsnü'nün Aydınlık'taki metinleri, Türkiye'nin erken modernleşme sürecini sınıf yapısı, kapitalist ilişkiler, üretim biçimleri ve toplumsal özneler arasındaki güç ilişkileri üzerinden kavrayan bütüncül bir perspektif sunar. Bu çalışma, söz konusu yazıların Türkiye'de sınıf oluşumu ve toplumsal dönüşüm tartışmalarına nasıl bir kavramsal çerçeve sunduğunu, özellikle metinlerde öne çıkan sınıf, devlet ve modernleşme ilişkileri ekseninde incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda makale, Hüsnü'nün Aydınlık yazılarında geliştirdiği çözümleme biçimini metinsel düzeyde açığa çıkarmayı

ve bu çözümlemenin erken Cumhuriyet dönemine ilişkin nasıl bir toplumsal okuma ürettiğini anlamayı hedeflemektedir. Bu açıdan Hüsnü, Türkiye toplumunun yapısını yalnızca siyasal kurumlar üzerinden değil, üretim ilişkilerinin belirleyiciliğini merkeze alan bir çerçevede ele almaktadır. Bu yaklaşım, özellikle ekonomik altyapı ile siyasal üstyapı arasındaki ilişkiyi açıklarken Marx'ın altyapı-üstyapı modeline açık göndermeler içerir. Örneğin 'İnkılâbımızın İnkışafı' başlıklı yazısında, toplumsal dönüşümlerin ekonomik temellerine işaret ederek üretim güçleri ile devlet aygıtı arasındaki gerilimi şu ifadeyle betimler: 'Müstahsil kuvvetlerin tekâmülü esnasında bir zaman gelir ki eskiye kıyas kabul etmeyecek derecede bir inkışafa mazhar olan yeni istihsal şekli... devlet teşkilat ve tesisatına sığmaz olur.' (Hüsnü, 1923a: 2). Hüsnü'nün erken Cumhuriyet yapısını ekonomik dönüşüm ekseninde okuması, Aydınlık yazılarını modernleşme sürecinin sınıfsal karakterini anlamak açısından önemli bir birincil kaynak haline getirir. Bu açıdan Şefik Hüsnü'nün sosyolojik yaklaşımı, sınıf, toplumsal yapı, devlet, modernleşme ve emperyalizm kavramları etrafında Türkiye toplumunun tarihsel gelişimini açıklamaya yönelik bütünlüklü bir çözümleme çerçevesinin unsurları olarak ortaya çıkmaktadır.

Bununla birlikte Hüsnü'nün analizleri yalnızca ekonomik çözümlemelere dayanmamaktadır. Aydın-halk ilişkileri üzerine yürüttüğü değerlendirmeler, Türkiye sosyal bilimlerinde bugün hâlâ tartışılmaya devam eden elit-halk ayrımının erken ve önemli bir örneğini oluşturur. 'Türk Münevverleri' (Hüsnü, 1922c) yazısında Hüsnü: '...henüz bizde hür ve müstakil bir münevverler zümresi yetişmedi. Tabiplerimizin, mühendislerimizin, hukuk-şinaslarımızın, muharrirlerimizin, gazetecilerimizin gözleri, mütemadiyen devlet hazinesine dikilmiş durur. Faaliyetlerine bir istikamet, içtihatlarına bir renk veren, daima, ya kazanılmış bir mevkiyi muhafaza; yahut istihdaf edilen bir makama vusul endişesidir' diyerek Türk aydınının toplumsal temelden kopukluğunu eleştirmekte ve bu kopukluğun entelektüel üretimi sınırladığını belirtir. Ona göre entelektüeller, çoğunlukla devletle yakın ilişkiler içinde şekillenmiş ve bu nedenle halkın deneyimlerinden ve taleplerinden uzak bir konumda yer almıştır. Bu durum, aydınların toplumsal dönüşüm süreçlerinde bağımsız bir yönlendirici güç haline gelmesini zorlaştırmaktadır. Hüsnü bu nedenle, toplumsal dönüşümün ancak halk sınıflarının doğrudan katılımı ve özneleşmesiyle mümkün olacağını savunur. Bu tür değerlendirmeler, Gramsci gibi aydınların toplumsal konumunu sınıf ilişkileri içinde ele alan daha sonraki kuramsal tartışmalarla birlikte düşünülebilir. Dolayısıyla Hüsnü'nün değerlendirmeleri yalnızca kendi döneminin ideolojik tartışmaları açısından

değil, modernleşme kuramlarının Türkiye bağlamındaki yorumlanışı bakımından da önemli bir analitik katkı sunar.

Araştırma sorularını ana hatlarıyla şu şekilde sıralayabiliriz: Hüsnü'nün modernleşme, emek ve halkçılık anlayışı dönemin toplumsal yapısını nasıl yorumlamaktadır? Köylülük, işçi sınıfı, burjuvazi ve aydınlar bu metinlerde nasıl konumlandırılmaktadır? Aydınlar yazıları Türkiye'nin özgün toplumsal yapısına ilişkin nasıl bir sosyolojik çerçeve sunmaktadır? Bu sorular Hüsnü'nün düşünce tarihindeki yerini belirlemekle birlikte Türkiye'nin toplumsal yapısının özgün karakterini anlamaya katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Bu açıdan çalışma, Hüsnü'nün Aydınlar yazılarında geliştirdiği çözümlemelerden yola çıkarak erken Cumhuriyet döneminde sınıf ilişkileri, devlet yapısı ve toplumsal dönüşümün nasıl kavramsallaştırdığını ortaya koymakta ve bu kavramsallaştırmanın Türkiye'nin toplumsal yapısına ilişkin özgül bir okuma sunduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışma, Hüsnü'nün yazılarını içerik düzeyinde bir özetleme anlamı taşımamakta, metinlerde yer alan sınıf, devlet, köylülük ve modernleşme gibi temel kavramsal kategorilerin nasıl kurulduğunu ve bu kategoriler arasında nasıl bir ilişkiler ağı oluşturulduğunu incelemektedir. Böylece çalışma metinleri bir düşünce tarihi anlatısı olarak sunmanın ötesine geçerek toplumsal yapıya dair bir çözümleme mantığını açığa çıkarmayı hedeflemektedir. Dolayısıyla çalışmada yapılan analiz toplumsal yapı, sınıf ilişkileri ve siyasal süreçlerin metinlerde hangi kavramsal çerçeve içinde ele alındığını çözümleyen bir sosyolojik inceleme niteliği taşımaktadır. Bu yönüyle çalışma, Hüsnü'nün düşüncesini yalnızca aktarmakla kalmayıp, onun toplumsal gerçekliği nasıl kurduğunu ve yorumladığını analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışma kapsamında Şefik Hüsnü'nün sosyolojik yaklaşımı; sınıf, toplumsal yapı, devlet, modernleşme ve emperyalizm kavramları etrafında şekillenen bir çözümleme çerçevesi olarak ele alınmaktadır. Hüsnü bu kavramları birbirinden bağımsız olgular olarak değil, üretim ilişkileri tarafından biçimlenen ve karşılıklı etkileşim içinde bulunan toplumsal süreçler olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle çalışma, Hüsnü'nün düşüncesini yalnızca siyasal görüşlerinin bir toplamı olarak değil, Türkiye toplumunun yapısını ve dönüşümünü açıklamaya yönelik kavramsal bir bütünlük olarak incelemektedir. Makalenin izleyen bölümlerinde bu kavramsal çerçeve, sınıf ilişkileri, toplumsal yapı, devlet, devrim, emperyalizm ve aydın-halk ilişkileri başlıkları altında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Şefik Hüsnü, Aydınlık çevresi ve erken dönem Türkiye sosyalist hareketi üzerine yapılan çalışmalar, farklı disiplinler yaklaşımlar çerçevesinde gelişmiş geniş bir literatür oluşturmaktadır. Bu literatür genel olarak tarihsel-siyasal analizler, biyografik çalışmalar, belge derlemeleri ve düşünsel çözümlemeler olmak üzere farklı odaklara ayrılmaktadır. Türkiye’de sosyalist hareketin erken dönemine ilişkin temel başvuru kaynakları arasında Mete Tunçay, Zafer Toprak, Paul Dumont, George Harris gibi araştırmacıların çalışmaları yer almaktadır. Bu çalışmalar, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan süreçte işçi hareketinin gelişimi, burjuvazinin oluşumu ve siyasal ideolojilerin şekillenmesi gibi konuları ele alarak, Şefik Hüsnü’nün içinde yer aldığı tarihsel ve toplumsal bağlamı anlamak açısından önemli katkılar sunmaktadır. Mete Tunçay çalışmasında genel olarak Türkiye’de sol akımların ortaya çıkışını ve gelişimini tarihsel-siyasal bir çerçevede incelemiş, TKP’nin kuruluş süreci ve erken dönem faaliyetleri hakkında da kapsamlı bilgiler aktarmıştır. Tunçay, Aydınlık koleksiyonu incelemesinde özellikle Şefik Hüsnü imzalı yazıları derleyerek tarihsel bir çerçeve sunmaktadır (Tunçay, 2009: 721-777). Tunçay’ın çalışması, Şefik Hüsnü’yü sosyalist hareketin önemli bir aktörü olarak konumlandırmakla birlikte metinlerinde ortaya çıkan kavramsal yapıyı sistematik bir inceleme konusu haline getirmemektedir. Benzer şekilde George Harris Türkiye’de Komünizmin Kaynakları çalışmasında Türkiye’de komünist hareketin kuruluş sürecini ve Komintern ile ilişkilerini inceleyerek, TKP’nin örgütsel yapısını ve siyasal yönelimlerini ortaya koymaktadır. Harris, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası faaliyetleri kapsamında Aydınlık grubuyla birlikte Şefik Hüsnü’nün de siyasal stratejilerinden ve faaliyetlerinden bahsetmektedir (Harris, 1975: 169-201). Haupt ve Dumont’un Osmanlı İmparatorluğu’nda sosyalist hareketlerin ortaya çıkış sürecine ilişkin çalışmalarında özel olarak Aydınlık grubu ve Şefik Hüsnü ele alınmasa da erken TKP çevresi, işçi hareketleri, federasyonlar gibi oluşumları dönemin belge ve mektuplarıyla birlikte sunmaktadırlar (Haupt ve Dumont, 1977).

Bu çerçevede söz konusu çalışmalar, Şefik Hüsnü’yü büyük ölçüde bir siyasal aktör ve örgüt lideri olarak ele almakta, onun düşünsel üretimini ağırlıklı olarak tarihsel bağlamı içinde değerlendirmektedir. Daha yakın dönem çalışmalarda ise bu yaklaşımın çeşitlendiği görülmektedir. Örneğin, İsmail Göldaş’ın Tahrir-i Sükûn Görüşmeleri adlı çalışması, Cumhuriyet’in kuruluş sürecinde meclis içi siyasal mücadeleleri ve devletin muhalefet karşısındaki konumlanışını ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır. Eserde sol hareket ve TKP’ye de yer verilmekle birlikte, bu tartışmalar daha çok siyasal bağlam içinde ele alınmaktadır. Göldaş’ın çalışmasında ayrıca Şefik Hüsnü gibi aktörlerin düşünsel üretimlerinin sistematik bir analiz konusu olmasından ziyade parti

propagandaları, seçim stratejileri, iktidar ilişkileri bağlamında çok önemli kapsayıcı bilgiler bulunmaktadır (Göldaş, 1997: 235 vd.). Erden Akbulut'un Dr. Şefik Hüsnü Deymer Yaşam Öyküsü Vazife Yazıları adlı çalışması ise Şefik Hüsnü'nün yaşam öyküsünü ve Vazife yazılarını arşiv belgelerine dayanarak derleyen, belge temelli bir biyografik çalışma niteliğindedir (Akbulut: 2010: 7-8). Bu çerçevede eser, özellikle Komintern arşivlerinden elde edilen yeni bilgilerle Hüsnü'nün siyasal faaliyetlerine ve yaşamına ilişkin önemli katkılar sunmaktadır. Ayrıca Akbulut'un çalışmasında Vazife gazetesinde yayımlanan metinlerin çeviri yazıları da okuyucuya kazandırılmaktadır (Akbulut: 2010: 137-147). Yakın dönem çalışmalardan bir diğeri de Gökhan Atılğan'ın Aydınlık yazılarını tematik bir çerçevede ele aldığı Aydınlık İçinde Dr. Şefik Hüsnü adlı çalışmadır. Atılğan bu çalışmada, Hüsnü'nün siyasal düşüncesini erken Cumhuriyet dönemi bağlamında çözümleyerek Türkiye sosyalist hareketi ve TKP'nin kuruluş süreciyle ilişkili biçimde değerlendirmektedir. Atılğan'ın yaklaşımı Hüsnü'yü erken dönem Marksist düşüncenin kurucu figürlerinden biri olarak konumlandırırken, metinleri ağırlıklı olarak siyasal ve tarihsel bağlamları içinde okumaktadır (Atılğan, 2020). Bu çalışmalar, Hüsnü'nün metinlerinin kavramsal yapısını sistematik bir çözümleme konusu haline getirmesinden ziyade, onun düşüncesinin tarihsel bağlamını ve siyasal yönelimlerini anlamak açısından oldukça önemlidir.

Şefik Hüsnü'nün düşüncesini doğrudan inceleyen çalışmalar arasında Neslişah Başaran'ın çalışması özel bir yere sahiptir. Başaran, Hüsnü'nün 1919-1925 yılları arasındaki düşünsel gelişimini ulusal mesele ve devrim stratejisi bağlamında ele alarak değişen siyasal konumlanışını ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, Hüsnü'nün düşünsel evrimini anlamak açısından çok önemli tespitler barındırmaktadır. Başaran, özellikle Hüsnü'deki Klasik Marksizm, Leninizm ve Komintern etkisiyle düşünce pozisyonundaki değişimlerin analizini büyük ölçüde siyasal strateji ve tarihsel bağlam çerçevesinde inceleyerek bu literatüre çok önemli katkı sağlamıştır (Başaran, 2005).

Buna karşılık bu çalışma, söz konusu literatürü dışlamaktan ziyade, onu tamamlayıcı bir perspektif geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda Aydınlık yazıları, yalnızca tarihsel bir belge ya da siyasal pozisyon metni olarak değil, belirli bir kavramsal örgütlenmeye sahip düşünsel metinler olarak ele alınmaktadır. Çalışma, Şefik Hüsnü'nün metinlerinde yer alan sınıf, devlet, köylülük, aydın ve modernleşme gibi kategorilerin nasıl kurulduğunu ve bu kategoriler arasında nasıl bir ilişkiler ağı oluşturulduğunu incelemeye odaklanmaktadır.

Hüsnü'nün düşünsel üretimi, erken yirminci yüzyıl Marksizmi, Lenin'in ulusal sorun ve emperyalizm tartışmaları ile Komintern'in sömürge ve yarı-sömürge toplumlara ilişkin değerlendirmeleri bağlamında şekillenmiştir. Bu nedenle çalışma, Hüsnü'nün kavramlarını öncelikle kendi tarihsel ve kuramsal bağlamı içinde değerlendirmekte; daha sonraki kuramsal yaklaşımlara yapılan göndermeleri ise doğrudan bir etkilenme ilişkisi kurmaktan ziyade analitik karşılaştırma amacıyla kullanmaktadır.

Şefik Hüsnü'nün Aydınlik dönemindeki düşünceleri yalnızca klasik Marksist kuramın Türkiye'ye uygulanması olarak değerlendirilmemelidir. Bu düşünsel çerçevenin oluşumunda, işgal yıllarında şekillenen İstanbul Komünist Grubu'nun örgütsel deneyimi, Henri Barbusse öncülüğündeki Clarté hareketinin aydınlara yüklediği öncü rol anlayışı ve Komintern ile kurulan ilişkiler belirleyici olmuştur. Nitekim Neslişah Başaran Lotz'un gösterdiği üzere, İstanbul Komünist Grubu'nun ilk dönem stratejisinde işçi sınıfının henüz örgütsel ve bilinçsel olarak yeterince gelişmediği düşüncesinden hareketle aydınlara ideolojik mücadelede özel bir işlev üstlenmesi gerektiği savunulmuş, Aydınlik dergisi de bu doğrultuda 'zihinlerde devrim yaratmak' misyonuyla kurgulanmıştır (Başaran Lotz, 2025: 45-46). Aynı şekilde Hüsnü'nün siyasal değerlendirmeleri de dönemsel gelişmelerden bağımsız değildir. 1922 öncesinde Ankara hareketine karşı daha temkinli ve eleştirel bir tutum benimserken, Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması, saltanatın kaldırılması ve Komintern'in ulusal kurtuluş hareketlerine ilişkin stratejik yönelimlerinin etkisiyle 1922 sonrasında Kemalist hareketi 'siyasal devrim' olarak değerlendirmeye başlamıştır (Başaran Lotz, 2025: 47-48). Onun düşünsel çerçevesi, bir yandan Almanya'daki sosyalist ve Spartakist geleneklerden, diğer yandan 1917 Devrimi sonrasında Komintern çevresinde şekillenen tartışmalardan etkilenmiştir. Çulhaoğlu'nun da belirttiği gibi Hüsnü, Türkiye'de sosyalist devrim için gerekli maddi koşulların henüz oluşmadığını, büyük sanayinin ve gelişkin bir proletaryanın bulunmadığını kabul etmekle birlikte, ülkenin sömürgeleşme tehlikesi nedeniyle devrimci bir dönüşümün ertelenemeyeceğini savunmuştur (Çulhaoğlu, 2016: 165-166). Bu durum, Hüsnü'nün düşüncesinde teorik düzeydeki tarihsel materyalist çözümleme ile dönemin siyasal zorunluluklarından kaynaklanan stratejik değerlendirmelerin iç içe geçtiğini göstermektedir. Nitekim dünya devrimi beklentilerinin zayıfladığı 1920'lerin ortalarında Hüsnü'nün devlet sermayedarlığı ve devlet öncülüğünde kalkınma vurgusunu öne çıkarması da yalnızca teorik bir tercih değil, Cumhuriyet'in kuruluş koşulları ve sosyalist hareketin güç dengeleri içerisinde geliştirilmiş siyasal bir strateji olarak değerlendirilmelidir (Çulhaoğlu, 2016: 166-167). Bu nedenle Aydınlik

yazılarındaki kavramlar incelenirken, bunların yalnızca kuramsal içerikleri değil, aynı zamanda Komintern tartışmaları, dünya devrimi beklentileri ve erken Cumhuriyet döneminin özgül siyasal bağlamı içindeki işlevleri de dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla bu makale, mevcut literatürde baskın olan tarihsel-siyasal ve biyografik okuma biçimlerini tamamlayarak, Şefik Hüsnü'nün düşüncesini bir sosyolojik çözümleme pratiği olarak ele almakta ve onun erken Cumhuriyet dönemine ilişkin geliştirdiği toplumsal analiz çerçevesini görünür kılmayı hedeflemektedir. Bu açıdan Aydınlık yazıları hem dönemin toplumsal yapısının tarihsel bir okuması hem de Türkiye sosyolojisinin kuramsal tartışmalarına katkı sunan bir düşünsel çerçeve olarak ele alınmaktadır.

Tarihsel Bağlam

1920'ler Türkiye'si, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçişin yalnızca siyasal rejimi değil, toplumsal yapıyı, ekonomik ilişkileri ve sınıf dengelerini de köklü biçimde değiştirdiği kritik bir tarihsel döneme karşılık gelir. İmparatorluğun uzun çözülme süreci, savaşların yol açtığı demografik kayıplar, üretim ve vergi sistemindeki bozulma ile merkezî devlet yapısının zayıflaması, Cumhuriyet'in devraldığı toplumsal yapıyı derinden etkilemiştir. Bu miras, modernleşme sürecinin neden önemli yapısal güçlüklerle karşılaştığını anlamak açısından temel bir tarihsel arka plan sunmaktadır.

Bu dönüşüm üzerine yapılan çalışmalar, dönemin farklı yönlerini öne çıkarmaktadır. Keyder (2015), Osmanlı ekonomisinin geç kapitalistleşmesi, sanayi burjuvazisinin sınırlı gelişimi ve piyasa ilişkilerinin bölgesel farklılıklar göstermesi nedeniyle Türkiye'de modern sınıf oluşumunun parçalı ve yavaş ilerlediğini belirtmektedir. Çetinkaya ise ekonomik dönüşümün yanı sıra siyasal katılımın genişlemesine dikkat çekerek, özellikle II. Meşrutiyet sonrasında yaygınlaşan grevler, boykotlar ve kitlesel protestoların devlet ile toplum arasındaki ilişkiyi yeni bir zemine taşıdığını göstermektedir (Çetinkaya, 2004; 2015). Böylece modernleşme yalnızca kurumsal reformlardan ibaret kalmamış, toplumsal hareketliliğin giderek arttığı çok katmanlı bir dönüşüm sürecine dönüşmüştür.

Yakın dönem araştırmaları da Cumhuriyet'in kuruluşunu yalnızca ekonomik göstergeler üzerinden açıklamanın yeterli olmadığını, sınıflar arasındaki güç ilişkilerinin ve siyasal mücadelelerin de süreci belirlediğini ortaya koymaktadır. Başaran (2023), Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in kuruluşunu burjuvazi, toprak sahipleri ve halk sınıfları arasındaki ilişkiler çerçevesinde

değerlendirerek halkçılık söyleminin belirli bir dönemde sosyalist hareketin etkisiyle güç kazandığını, ancak sol hareketin tasfiyesiyle birlikte bu yönelimin zayıfladığını belirtmektedir. Bu süreçte işçi ve köylü sınıflarının siyasal yaşama katılımı sınırlı kalmış, Cumhuriyet'in toplumsal temeli büyük ölçüde devlet eliyle şekillenmiştir. Bu değerlendirmeler, Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleştirilen reformların yalnızca siyasal ve kültürel değişimler olarak değil, aynı zamanda yeni bir ekonomik düzen ve ulusal pazar oluşturma girişimi olarak da ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bu bakımdan erken Cumhuriyet, ekonomik yeniden yapılanma ile siyasal dönüşümün birbirini karşılıklı olarak beslediği çok katmanlı bir dönüşüm süreci olarak değerlendirilebilir.

Siyasal alanda Millî Mücadele sonrasında oluşan yeni iktidar yapısı, devletin merkezileşmesini ve ulusal bir burjuvazi yaratma hedefini ön plana çıkarmıştır. Devletin ekonomik ve toplumsal hayattaki düzenleyici rolü giderek genişlerken, kamu bürokrasisi de yeni rejimin temel taşıyıcısı hâline gelmiştir. Mardin'in devlet merkezli modernleşme yaklaşımı bu süreci açıklayan önemli yorumlardan biridir. Mardin'e göre bürokrasi, askerî kadrolar ve aydınlar modernleşmenin öncü aktörleri olurken, halk kesimleri dönüşümün daha çok uygulama alanı olarak kalmıştır (Mardin, 1973; 2018). Bu durum, Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlet ile toplum arasında belirli bir mesafenin oluşmasına ve modernleşmenin büyük ölçüde yukarıdan aşağıya ilerlemesine yol açmıştır.

Şefik Hüsnü ise aynı tarihsel süreci farklı bir bakış açısıyla değerlendirmektedir. Ona göre toplumsal dönüşümün belirleyici gücü bürokratik elitlerin iradesi değil, üretim ilişkilerinin niteliği ve sınıfların tarihsel konumudur. Osmanlı'dan devralınan parçalı üretim yapısı, feodal kalıntılar ve kapitalist ilişkilerin eşitsiz gelişimi, Türkiye'de hem sınıf oluşumunu geciktirmiş hem de işçi sınıfının örgütlenmesini sınırlandırmıştır (Hüsnü, 1921a; 1923a). Bu nedenle erken Cumhuriyet'in toplumsal yapısını anlamak için devlet merkezli modernleşme anlatısının ötesine geçmek; üretim ilişkileri, sınıf mücadeleleri ve ekonomik dönüşümü birlikte değerlendirmek gerekir.

Bu tarihsel ortamda Aydınlık, yalnızca siyasal bir yayın organı değil, Türkiye'de Marksist düşüncenin ilk sistematik tartışma platformlarından biri olarak öne çıkmıştır. Dergide dünya kapitalizminin savaş sonrası yeniden yapılanması, Avrupa işçi hareketleri, Sovyet Devrimi'nin etkileri ve emperyalizmin Türkiye üzerindeki sonuçları düzenli biçimde tartışılmış; bütün bu gelişmeler sınıf ilişkileri ekseninde yorumlanmıştır (Hüsnü, 1921a; 1923d; 1925b).

Hüsnü'ye göre Türkiye'nin dışa bağımlı ekonomik yapısı yalnızca kalkınmayı sınırlamamakta, aynı zamanda toplumsal eşitsizlikleri de derinleştirmektedir.

Hüsnü'nün çözümlemelerinde işçi sınıfının gelişim düzeyi merkezi bir yer tutmaktadır. Türkiye'de proletaryanın henüz oluşum aşamasında olduğunu, bu nedenle sınıf bilinci ve örgütlenmenin istenen düzeye ulaşmadığını vurgular. Bu durumu, 'Bizde yeni tecemmü etmeye başlayan amele sınıfı, henüz bu ihtiyacı duyacak derecede teşkilatını ileri götürmüş değildir. Bu teşkilat bahsi sınıf mesailinin ruhudur.' sözleriyle ifade etmektedir (Hüsnü, 1921a: 17). Hüsnü açısından toplumsal dönüşüm, kendiliğinden gelişecek bir süreç değil; işçi sınıfının örgütlenmesi ve siyasal bilinç kazanmasıyla mümkün olabilecek tarihsel bir değişimdir. Bu yönüyle yaklaşımı, Lenin'in sınıf bilinci ve öncü örgütlenmeye ilişkin değerlendirmeleriyle önemli ölçüde örtüşmektedir (Lenin, 1992).

Modernleşmeye ilişkin eleştirileri de aynı tarihsel materyalist bakış açısının devamı niteliğindedir. Hüsnü, hukuki ve kültürel reformların tek başına kalıcı bir dönüşüm yaratamayacağını, bunların ancak üretim ilişkilerindeki değişimle birlikte anlam kazanacağını savunmaktadır (Hüsnü, 1921d; 1921e; 1923b). Bu nedenle modernleşmeyi devletin yürüttüğü kurumsal bir proje olarak değil, ekonomik yapı ile sınıf ilişkilerindeki dönüşümün sonucu olarak değerlendirmektedir. Daha sonraki modernleşme literatüründe tartışılan devlet merkezilik, elit-halk ayrışması ve toplumsal tabanın sınırlılığı gibi meseleler, Hüsnü'nün metinlerinde erken dönemde dile getirilen temel sorunlar arasında yer almaktadır.

Bu yaklaşım, aydınlarla ilişkin değerlendirmelerinde de açık biçimde görülür. Hüsnü, devletle bütünleşmiş ve halktan uzaklaşmış aydın tipini eleştirirken, işçi ve köylü sınıflarının örgütlenmesine katkı sağlayacak toplumsal sorumluluk sahibi bir aydın anlayışını savunmaktadır (Hüsnü, 1922c). Dolayısıyla onun açısından belirleyici olan, aydınların halktan kültürel olarak uzaklaşmaları değil; hangi sınıfsal çıkarları temsil ettikleri ve toplumsal dönüşüm sürecinde hangi toplumsal kesimlerle birlikte hareket ettikleridir. Böylece aydın sorunu, kültürel bir farklılıktan çok sınıfsal konum ve ideolojik yönelim çerçevesinde ele alınmaktadır.

Köylülük ise Hüsnü'nün çözümlemelerinde Türkiye toplumunun temel dinamiklerinden biri olarak öne çıkar. Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylüler, geleneksel üretim ilişkileri nedeniyle siyasal ve ekonomik açıdan zayıf bir konumda bulunmaktaydı. Hüsnü, '...

köylülerimizin mevkiini de ayrıca mütalaa etmeliyiz... bu köylü kitlelerini büyük ziraî müessesat etrafında cem ederek aynı zamanda hem istihsal kuvvetlerini istimal etmek hem de talim ve terbiyelerine çalışmak lazımdır...' sözleriyle, köylülüğün üretim koşullarının iyileştirilmesini ve örgütlenmesini toplumsal dönüşümün temel şartlarından biri olarak değerlendirmektedir (Hüsnü, 1921e: 14). Bu bakımdan köylülüğü yalnızca geri kalmışlığın sembolü olarak değil, uygun ekonomik ve siyasal koşullar sağlandığında dönüşümün asli aktörlerinden biri olarak görmektedir.

Bu tarihsel bağlam içinde Aydınlık çevresi, Türkiye'de Marksist düşüncenin yalnızca siyasal değil, aynı zamanda sosyolojik bir çözümleme dili geliştirdiği önemli bir düşünsel merkez hâline gelmiştir. Dergide yer alan tartışmalar, Türkiye'nin toplumsal yapısını uluslararası kapitalist sistemle birlikte değerlendirmiş; modernleşme, emperyalizm, sınıf ilişkileri ve devlet gibi temel meseleleri tarihsel materyalist bir bakış açısıyla yorumlamıştır. Hüsnü'nün katkısı da bu noktada belirginleşmektedir. O, Osmanlı'dan devralınan toplumsal mirası erken Cumhuriyet'in özgül koşulları içinde yeniden değerlendirerek, Türkiye'nin modernleşmesini sınıf ilişkileri, üretim yapısı ve siyasal mücadeleler ekseninde açıklayan bütünlüklü bir analiz geliştirmiştir.

Sonuç olarak 1920'ler, yalnızca Cumhuriyet'in kuruluş yılları değil, aynı zamanda Türkiye'de sosyalist düşüncenin kuramsal temellerinin şekillendiği önemli bir tarihsel eşiktir. Aydınlık çevresi bu dönemde sınıf merkezli bir toplumsal çözümleme geliştirirken, Şefik Hüsnü de erken Cumhuriyet'i ekonomik, siyasal ve kültürel boyutlarıyla birlikte ele alan özgün bir sosyolojik perspektif ortaya koymuştur. Bu yönüyle onun yazıları, yalnızca dönemin siyasal tartışmalarını yansıtan metinler değil; Türkiye'nin modernleşme sürecini sınıf ilişkileri, üretim yapısı ve uluslararası kapitalist sistemle birlikte değerlendiren erken dönem sosyolojik metinler olarak da önem taşımaktadır.

Yöntem

Bu çalışma, Şefik Hüsnü'nün Aydınlık dergisinde 1921–1925 yılları arasında yayımlanan yazılarını tarihsel-sosyolojik bir perspektifle inceleyen nitel bir metin çözümlemesine dayanmaktadır. Araştırmanın veri kaynağını, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı tarafından transliterasyonu yayımlanan ve toplam otuz bir sayıdan oluşan Aydınlık koleksiyonu oluşturmaktadır. Çözümleme, Hüsnü'nün devlet, toplumsal yapı, sınıflar, ekonomi, kültür ve modernleşmeye ilişkin değerlendirmelerini tarihsel bağlamı içinde ve

sosyolojik kavramlar ışığında yorumlamayı amaçlamaktadır. Bu nedenle yazılar tek tek ele alınmak yerine, ortak temalar ve kavramsal örüntüler üzerinden bütüncül bir yaklaşımla incelenmiştir. Yapılan değerlendirmeler de belirli bir metne değil, 1921–1925 yılları arasında yayımlanan yazıların bütününden hareketle oluşturulmuştur.

Veri analizinde tematik içerik çözümlemesi esas alınmıştır. Bu kapsamda sınıf, emek, halk, köylülük, aydın, sanat, iktisat, modernleşme, kapitalizm, ulus ve devrim kavramları tematik başlıklar altında değerlendirilmiştir. Temalar belirlenirken yalnızca kavramların kullanım sıklığı değil, aralarındaki ilişkiler ve Hüsnü'nün düşünsel bütünlüğü de dikkate alınmıştır. Böylece metinlerde kurulan kavramsal yapı ve bu kavramlar arasındaki ilişkiler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Metinler yalnızca içerikleri bakımından değil, söylemsel özellikleri ve ideolojik yönelimleri açısından da değerlendirilmiştir. Bu amaçla söylem analizinin yorumlayıcı yaklaşımından yararlanılmış; metinler erken Cumhuriyet döneminin siyasal, toplumsal ve ekonomik koşulları içinde okunmuştur. Böylece Hüsnü'nün düşünceleri, yalnızca dönemin siyasal tartışmalarının bir yansıması olarak değil, Türkiye'nin toplumsal dönüşümüne ilişkin geliştirdiği düşünsel çerçevenin bir parçası olarak ele alınmıştır.

Analiz tarihsel sosyoloji yaklaşımı temelinde yürütülmüş; dönemin siyasal yapısı, sınıf ilişkileri, ekonomik dönüşümü ve uluslararası gelişmeleri çözümlemenin tarihsel bağlamını oluşturmuştur. Kuramsal çerçevede Marksist kuramın sınıf, üretim ilişkileri, ideoloji ve devlet kavramlarından; Antonio Gramsci'nin hegemonya ve aydın yaklaşımından; Louis Althusser'in ideolojik aygıtlar kuramından ve modernleşme sosyolojisinin temel tartışmalarından yararlanılmıştır. Bu kuramsal çerçeve, Hüsnü'nün düşüncesini hem kendi tarihsel bağlamı içinde hem de sosyolojik kuramın kavramsal olanaklarıyla değerlendirmeye imkân vermiştir.

Araştırma yorumlayıcı bir nitel araştırma yaklaşımını benimsemektedir. Bu nedenle çözümleme, metinlerin yalnızca ne söylediğine değil, bu düşüncelerin hangi toplumsal ilişkiler, tarihsel koşullar ve ideolojik yönelimler içinde şekillendiğine de odaklanmaktadır. Bu yaklaşımla Aydınlik yazıları, yalnızca dönemin siyasal söylemini yansıtan metinler olarak değil, erken Cumhuriyet döneminde sınıf oluşumu, modernleşme ve toplumsal dönüşüm süreçlerini anlamaya katkı sunan önemli düşünsel kaynaklar olarak değerlendirilmiştir.

Şefik Hüsnü’de Sosyolojik Olgular

Türk İnkılabı

Şefik Hüsnü’nün Türk inkılabına dair değerlendirmeleri, siyasal dönüşümü ekonomik yapı, sınıf ilişkileri ve toplumsal bilinç dinamikleri üzerinden okuyan kapsamlı bir sosyolojik çerçeve sunar. Ona göre Türkiye’de rejim değişiklikleri yalnızca siyasal alanla sınırlı değildir; esasen üretim biçimindeki dönüşümlerin zorunlu bir sonucudur. Hüsnü, toplumsal yapının ekonomik temellerle uyumsuz hale gelen siyasal ve kurumsal biçimleri artık sürdüremez hale geldiğini vurgular (Hüsnü, 1921e, 1921d, 1923a). Bu yaklaşım, toplumsal değişimin altyapı-üstyapı ilişkisi içinde gerçekleştiğini savunan tarihsel materyalist teoriyle (Marx, 2011) ilişkili olarak inkılabın bir tercih değil, tarihsel bir zorunluluk olduğu fikrini temellendirir.

Ancak Hüsnü’nün Türk inkılabına ilişkin değerlendirmeleri yalnızca teorik bir tarihsel materyalist çözümleme olarak okunamaz. Bu metinler, Millî Mücadele’nin zaferle sonuçlanmasının ardından Cumhuriyet’in kuruluş sürecinde ortaya çıkan siyasal yönelimler, komünist hareketin stratejik tartışmaları ve Sovyet Devrimi’nin yarattığı uluslararası siyasal atmosfer içinde kaleme alınmıştır. Bu nedenle Hüsnü’nün inkılabı ilişkin yorumları, bir yandan toplumsal yapıya dair teorik tespitler içerirken diğer yandan yeni rejimin hangi toplumsal sınıflara dayanacağı ve hangi yönde gelişeceği sorularına verilen siyasal yanıtlar olarak da değerlendirilmelidir.

Hüsnü’nün analizinde devlet formu, doğrudan sınıfsal güç ilişkilerinin bir ifadesi olarak kurgulanır: Avrupa’daki cumhuriyetleri ‘burjuvazya hâkimiyetine en elverişli, sınıf hükümetlerinden başka bir şey değildir’ diyerek tanımlaması, siyasal biçimin egemen sınıfla bağıını açıkça ortaya koyar. Buna karşılık Türkiye’de sınıf ayrımlarının henüz keskinleşmemiş olması ve burjuvazinin olgunlaşmamışlığı, daha kolektif bir siyasal örgütlenmeye zemin hazırlar; bu durum, ‘icraî ve teşriî bütün kuvvetlerin cem olması’ ve ‘ayrıca bir devlet reisinin bulunmaması’ (Hüsnü, 1923g: 3) gerektiği yönündeki vurgusunda ifadesini bulan, meclis merkezli bir devlet formunu mümkün kılmaktadır. Hüsnü’nün bu görüşleri yürütmenin yasama karşısında bağımsız bir güç haline gelmesine duyulan kuşkuyla ilişkilidir. Nitekim Şirin’in belirttiği üzere erklerin mecliste birliği modeli, Rousseau’nun egemenliğin bölünemezliği ilkesine dayanan halk egemenliği anlayışı ile Marx ve Lenin’in yürütme erkini toplumsal eşitsizliklerin yeniden üretildiği bir alan olarak gören devrimci devlet kuramlarının ortak etkisi altında şekillenmiştir. Rousseau’da egemenliğin devredilemezliği ve yasamanın üstünlüğü vurgulanırken, Marx ve Lenin’de bu anlayış Paris Komünü ve

Sovyet deneyimi üzerinden yürütmenin yasama karşısında bağımlı hale getirilmesi fikriyle geliştirilmiştir. Şirin'e göre 1921 Anayasası'nın dayandığı meclis hükümeti sistemi de bu devrimci anayasal geleneğin bir uzantısıdır. Bu çerçevede Hüsnü'nün önerdiği siyasal model, devletin sınıfsal niteliğine ilişkin Marksist çözümlerle halk egemenliğini esas alan meclis merkezli yönetim anlayışının kesişim noktasında yer almaktadır (Şirin, 2025: 365-385) Hüsnü'ye göre devlet, sınıflardan bağımsız bir aygıt değil; belirli toplumsal çıkarların taşıyıcısıdır.

Bu bağlamda Türk inkılabının öznesi olarak halk sınıflarının konumuna yapılan vurgu önemlidir. Hüsnü'nün bu dönemde sıkça kullandığı 'halk sınıfları' kavramı, yalnızca sanayi proletaryasını değil, köylülüğü ve diğer emekçi kesimleri de kapsayan daha geniş bir toplumsal ittifak anlayışını ifade etmektedir. Bu tercih, dönemin Türkiye'sinde işçi sınıfının nicel ve örgütsel sınırlılıklarının yanı sıra komünist hareket içinde ulusal kurtuluş mücadeleleriyle sosyal dönüşüm arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağına yönelik tartışmalarla da bağlantılı görünmektedir. Hüsnü, 'Memleketi itilaf emperyalizminin tasallutundan kurtarmak... bu sınıfın yalnız başına intaç edeceği bir iş değildi.' diyerek Anadolu'daki bağımsızlık mücadelesinin burjuvazinin öncülüğünde değil, işçi ve köylü sınıflarının fiili fedakârlıklarıyla yürütüldüğüne vurgu yapar (Hüsnü, 1925a: 3). Bu bakış açısı, Gramsci'nin 'tarihsel blok' kavramıyla ilişkilendirilebilir; çünkü Hüsnü, siyasal dönüşümün ancak geniş bir halk ittifakı temelinde mümkün olduğunu düşünür (Gramsci, 2014). Böylece inkılap, yalnızca elitlerin yön verdiği bir süreç değil, kitlesel eylemin belirlediği bir toplumsal dönüşüm olarak tasarlanır.

Hüsnü'nün Türk inkılabına dair endişelerinden biri, ekonomik bağımsızlık sağlanmadıkça siyasal bağımsızlığın sürdürülemeyeceği yönündedir. 'Hakiki İnkılabı Doğru' yazısında Hüsnü'nün, 'Müstemele... daima iptidâ ve geri bir vaziyet-i iktisadiyede kalmak... kamçı altında... ve karanlık bir sefalet içinde.' ve daha da açık: 'beynelmilel sermayedarlığın esaretine mahkûm olmaları...' şeklindeki düşünceleri inkılabın eşitlikçi potansiyelini daraltacak sömürü ilişkileri olarak görülmektedir (Hüsnü, 1922d: 3). Bu çerçevede Hüsnü, sermaye birikimini denetleyen sınıfların güç kazanmasının, inkılabın eşitlikçi potansiyelini daraltan sömürü ilişkilerini yeniden ürettiğini belirtir. Kapitalist üretim ilişkilerinin genişlemesiyle birlikte toplumsal ilişkilerin meta ilişkilerine tâbi hale gelmesi, siyasal alanın da bu ilişkiler tarafından belirlenmesi sonucunu doğurur. Bu nedenle Hüsnü'ye göre demokratik kurumlar, sermaye egemenliği ortadan kaldırılmadıkça biçimsel düzeyde

kalır; toplumsal eşitlik ancak emekçi sınıfların bağımsız siyasal ve ekonomik örgütlenmeleriyle mümkün hale gelir.

Toplumsal sınıflar arasındaki zihniyet farklılıkları da Hüsnü'nün inkılap analizinin önemli bir boyutunu oluşturur. Onun değerlendirmelerine göre köylü ve işçi sınıflarının tarihsel deneyimleri ile kentli burjuvazinin yaşam tarzı arasında derin bir uçurum bulunmaktadır. Hüsnü'de özellikle zihniyet farkı ve yaşam tarzı/deneyimi arasındaki karşıtlık kurulurken çıkar ve tarihsel deneyim farkı referans olarak gösterilir. Hüsnü'nün 'Sermayedar burjuvazya sınıfı... kurulmuş düzeninin... aynı menfaatleri... temin edeceğini hesapladığından millî harekete bîgane kalmıştı.' devamında ise 'İnsanların insanlar tarafından istihsal vasıtası olarak kullanıldığı yerlerde... millet efradının menfaatleri yekdiğerine zıt olur.' şeklindeki ifadeleri sadece çıkar farkını değil aynı zamanda dünya algısı farkını da içermektedir. (Hüsnü, 1922d: 3-5). Bu yaklaşım, toplumsal varoluş koşullarının düşünce biçimlerini şekillendirdiğini vurgulayan klasik Marksist perspektife uygun olarak maddi yaşam koşullarındaki farklılaşmanın sınıflar arasında farklı bilinç ve algı biçimlerinin ortaya çıkmasına yol açtığını savunur. Bu nedenle söz konusu fark yalnızca ekonomik temelli değildir; kültürel değerler, siyasal bilinç ve modernleşme algıları açısından da belirginleşir. Hüsnü'nün yaklaşımı, inkılabın yalnızca ekonomik ya da siyasal değil, aynı zamanda sınıf temelli bir bilinç dönüşümünü de gerektirdiğini ortaya koyar.

Hüsnü, inkılabın sürdürülebilirliğini halk sınıflarının kolektif örgütlenmesine bağlar. İşçi ve köylü sınıfları örgütsüz kaldığında, burjuvazinin ekonomik ve siyasal gücünü yeniden tesis edeceğini düşünür. Bu düşüncesini: 'İşçiler kuvvetli ve şuurlu sendikalar ve dernekler şeklinde toplanmalıdırlar.' devamında 'Ta ki... ecnebi sermayeler... meydanı büsbütün boş bulmasınlar... taazzuv etmiş heyetlerle karşılaşsınlar.' şeklinde dile getirir. (Hüsnü, 1923f: 4). Hüsnü'nün yaklaşımında dikkat çeken nokta, sınıf örgütlenmesini yalnızca üretim ilişkilerinden doğan bir zorunluluk olarak değil, aynı zamanda dışa bağımlı bir ekonomik yapı içinde ulusal düzeyde bir savunma mekanizması olarak ele almasıdır. Bu bağlamda işçi ve köylü örgütlenmesi, sadece sermayeye karşı değil, aynı zamanda uluslararası sermaye karşısında da bir denge unsuru olarak konumlandırılır. Ona göre inkılabın başarısı, devletin halk sınıflarının doğrudan katılımına dayanmasına bağlıdır.

Sonuç olarak Şefik Hüsnü, Türk inkılabını yalnızca siyasal rejim değişikliği olarak değil, ekonomik ve toplumsal dönüşüm süreçleriyle birlikte değerlendirmektedir. Ancak bu yaklaşım tarihsel materyalist bir çözümleme

olduğu gibi 1920'li yıllarda Türkiye'de yaşanan siyasal dönüşümlere ve komünist hareketin stratejik tartışmalarına verilen bir yanıt niteliği de taşımaktadır. Hüsnü'nün inkılap değerlendirmeleri, bir yandan Cumhuriyet'in ortaya çıkardığı siyasal kırılmayı desteklerken, diğer yandan bu dönüşümün halk sınıflarının çıkarları doğrultusunda daha ileri bir toplumsal içerik kazanması gerektiğini savunan bir perspektif taşımaktadır. Bu nedenle onun Türk inkılabına ilişkin yorumları, erken Cumhuriyet döneminin sınıfsal yapısını açıklamaya yönelik teorik tespitler ile dönemin siyasal mücadelelerine yönelik stratejik değerlendirmelerin iç içe geçtiği bir çerçeve içerisinde ele alınmalıdır. Erken Cumhuriyet'i anlamak açısından Hüsnü'nün bu perspektifi, siyasal modernleşme teorilerinin ötesine geçerek sınıf mücadelelerini, üretim ilişkilerini ve toplumsal bilinç dönüşümünü merkeze alan bütüncül bir sosyolojik yaklaşım sunar.

Kültür ve Modernleşme

Şefik Hüsnü'nün kültür ve modernleşmeye ilişkin değerlendirmeleri, ekonomik yapı ile kültürel dönüşüm arasındaki ilişkiyi merkeze alan tarihsel materyalist bir perspektife dayanır. Kültürel değişimi ekonomik ilişkilerden bağımsız bir gelişme olarak görmez; üretim biçimindeki dönüşümün toplumsal yaşamın bütün alanlarını etkilediğini savunur. Bu düşüncesini, '...fikirlerimiz kadar ahlaki, dinî, hukuki telakkilerimiz de, cemiyette cari istihsal usulleri ve münasebetlerinin telakkisiyle sıkı bir tarzda alakadardır. Madde üzerindeki faaliyetlerimiz -yani iktisadiyatımız-fikriyat ve hissiyatımız üzerinde, farkına varılsın varılmasın, daima derin izler husule getirir.' sözleriyle açıkça ortaya koymaktadır. Aynı yaklaşım, 'Aile teşkilatımız, maarifimiz, cemiyet hayatımız, bunların aksi tesiriyle istihale eder. Yoksa herhangi bir arzu, bir heves veya bir hayal -velev tatbik edilse bile- kök salamaz; hadîsatın tarihî yürüyüşünü tebdil edemez.' değerlendirmesinde de görülmektedir (Hüsnü, 1924a: 22). Bu nedenle modernleşme, yalnızca hukuki düzenlemeler ya da Batılılaşma yönündeki tercihlerle açıklanabilecek bir süreç değil; üretim ilişkilerindeki değişimle birlikte anlam kazanan tarihsel bir dönüşümdür.

Bu yaklaşım, Marx'ın maddi altyapının kültürel üstyapıyı biçimlendirdiğine ilişkin görüşüyle uyumludur (Marx, 2011). Hüsnü'nün analizinde inançlar, gelenekler ve düşünce biçimleri ekonomik yapının dışında gelişen olgular değil, onun yeniden üretimine katılan unsurlardır. Toprak ağalığı, eşraf düzeni ve geleneksel üretim biçimlerinin sürmesi yalnızca ekonomik geri kalmışlığı değil, köylü ve işçi sınıflarının siyasal ve kültürel ufkunun daralmasını da beraberinde getirmektedir. 'Avrupa'da olduğu gibi bizde de bu zenginler ve müteneffizan sınıfı, halk kitlelerinin şüursuzluğundan, tesanütsüzlüğünden,

cehaletinden bol bol istifade eder...' sözleriyle, egemen sınıfların ekonomik üstünlüklerini kültürel araçlarla da pekiştirdiğine dikkat çekmektedir (Hüsnü, 1921a: 13).

Hüsnü, modernleşmenin taşıyıcısı olarak ise halk sınıflarını öne çıkarır. Köylü ve işçilerin dönüşümü, yukarıdan dayatılan reformlarla değil, kendi örgütlenme deneyimleri ve siyasal mücadeleleri içinde gerçekleşebilir. Bu bakımdan modernleşme, seçkinlerin yön verdiği bir kültürel proje olmaktan çok, emekçi sınıfların tarihsel özne hâline gelmesiyle ilerleyen toplumsal bir süreçtir. Devrimin kalıcılığı da siyasal düzenlemelerden ziyade bu sınıfların bilinç düzeyine ve örgütlenme kapasitesine bağlıdır.

Kültürel dönüşüm ile ekonomik bağımlılık arasındaki ilişki de Hüsnü'nün çözümlemelerinde önemli bir yer tutmaktadır. Emperyalizmin yalnızca sermaye hareketleriyle değil, düşünce dünyası, tüketim alışkanlıkları ve kültürel değerler üzerinden de etkili olduğunu savunur. 'Yine emperyalist devletlerin sermayedarları gelecek; ezici kudret ve tefevvukları sayesinde... memlekette gayr-ı resmi fakat fiilî inhisarlar tesis edecekler...' değerlendirmesi, ekonomik bağımlılığın kültürel yabancılaşmayı da beraberinde getirdiğini göstermektedir (Hüsnü, 1924f: 2-3). Bu nedenle kültürel bağımsızlık, ekonomik bağımsızlıktan ayrı düşünülemez; ulusal üretim güçlerinin gelişmesi, aynı zamanda toplumun kendi kültürel dinamiklerini güçlendirmesinin de ön koşuludur.

Burjuvazinin öncülüğünde yürütülen modernleşme girişimlerine ise eleştirel yaklaşmaktadır. 'Burjuvazi partilerinin bu mücadeledeki fiilî müzaheretleri... sunî bir sermayedar manevrası olduğunu tedricen meydana çıkarıyordu... Aile esaretinin ehemmiyeti i'zam edilerek, kadınlara sanayi ve sermaye esareti unutturulmak isteniyordu.' değerlendirmesi, kültürel dönüşümün sınıfsal çıkarların yeniden üretildiği ideolojik bir alan hâline gelebildiğini göstermektedir (Hüsnü, 1921b: 5). Bu bakış, Pierre Bourdieu'nün kültürel sermaye yaklaşımıyla birlikte düşünülebilir. Bourdieu'nün belirttiği gibi eğitim, dil ve kültürel pratikler egemen sınıfların üstünlüğünü yeniden üretirken (Bourdieu, 2014; 2015), Hüsnü de modernleşmenin gerçek anlamını ancak halk sınıflarının bu alanlarda etkin özne hâline gelmesiyle kazanacağını savunmaktadır.

Hüsnü'nün kültür ve modernleşme anlayışını, erken Cumhuriyet'i ekonomik yapı, sınıf ilişkileri ve siyasal güç dengeleri arasındaki etkileşim üzerinden açıklayan bütünlüklü bir çerçeve olarak değerlendirebiliriz. Modernleşme;

ekonomik bağımsızlıkla desteklendiği, sınıfsal eşitsizlikleri azaltabildiği ve halkın kendi kültürel dünyasını kurmasına imkân verdiği ölçüde toplumsal bir karşılık bulmaktadır. Bu yönüyle Aydınlık yazıları, kültürü ekonomik ve siyasal süreçlerden bağımsız bir alan olarak değil, toplumsal dönüşümün ayrılmaz bir parçası olarak değerlendiren güçlü bir sosyolojik perspektif ortaya koymaktadır.

Ekonomi Politik

Şefik Hüsnü'nün ekonomi anlayışı, erken Cumhuriyet Türkiye'sini tarihsel materyalist bir perspektifle açıklama çabasının önemli bileşenlerinden biridir. İktisadi yapıyı, toplumsal sınıfların konumunu ve siyasal ilişkileri belirleyen temel unsur olarak görür. Bu nedenle ekonomik dönüşüm yalnızca üretim araçlarının mülkiyetinde gerçekleşecek bir değişim değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin yeniden örgütlenmesini gerektiren kapsamlı bir süreçtir. Aydınlık yazılarında ekonomi, sınıf mücadelesinin en görünür alanlarından biri olarak ele alınır. Üretici sınıfların ekonomik ve siyasal yaşamda belirleyici hâle gelmesi ise bu dönüşümün temel koşulu olarak değerlendirilir. Bu düşünceyi '...işçi sınıfına müstakil bir sınıf olduğunu, bizzat kendi gayeleri için çarpışmaya mecbur olduğunu, iktisadi tekâmülün tazyikiyle yakın bir atide iktidarı ele alması mevzu-ı bahs olacağını...' sözleriyle dile getirirken, devamında 'İşçilerimiz bugün mesleki dernekler etrafında toplanıp... yarın da yoksul köylülerle beraber bir sınıf partisi teşkil ederek hâkimiyet-i milliyeyi boş bir terkip olmaktan kurtaracaklar.' ifadeleriyle işçi ve köylülerin ortak siyasal örgütlenmesini toplumsal dönüşümün dayanağı olarak göstermektedir (Hüsnü, 1924h: 5).

Türkiye'nin geri kalmışlığını açıklarken ağırlığı dışa bağımlılık ilişkilerine verir. Emperyalist sermayenin ülkeye girişi yalnızca ekonomik sonuçlar doğurmaz; siyasal karar alma süreçlerini ve toplumsal düşünceyi de etkileyen bir egemenlik biçimi oluşturur. 'Emperyalizme boyun eğmemek, tufeyliler saltanatına karşı isyan etmek, hurafelerden, ananelerden kuvvet alan padişahların halifelerin tılsımını yakmak...' değerlendirmesi, bağımsızlığı yalnızca siyasal değil, aynı zamanda ekonomik ve düşünsel bir mücadele olarak kavradığını göstermektedir (Hüsnü, 1924g: 28). Bu yaklaşım, Lenin'in emperyalizmi sermaye ihracı ve bağımlılık ilişkileri üzerinden açıklayan çözümlemesiyle örtüşmektedir (Lenin, 2009). Hüsnü de Türkiye'deki yerli burjuvazinin çıkarlarının emperyalist sermayeyle bütünleşmesini ülkenin kalkınmasının önündeki temel engellerden biri olarak görmektedir.

Devletin ekonomide üstleneceği rol de bu bakış açısıyla şekillenir. Hüsnü'nün savunduğu devletçilik, Cumhuriyet'in resmî devletçilik anlayışından farklı olarak sınıfsal bir müdahale perspektifine dayanır. Devletin temel görevi sermaye birikimini desteklemek değil, üretici sınıfların çıkarlarını korumak, ekonomik gücün dar bir sermaye grubunda toplanmasını engellemek ve eşitsizlikleri azaltmaktır. Türkiye gibi sanayileşmesini tamamlayamamış toplumlarda serbest piyasa mekanizmasının güçlü sermaye gruplarını daha da güçlendireceğini, bunun da toplumsal eşitsizlikleri derinleştireceğini savunmaktadır (Hüsnü, 1923a: 2–8). Böylece devlet müdahalesi, yalnızca ekonomik düzenleme aracı değil, toplumsal adaletin sağlanmasına yönelik bir mekanizma olarak anlam kazanmaktadır.

Üretim araçlarının mülkiyetine ilişkin değerlendirmelerinde de benzer bir yaklaşım görülür. Kalkınmanın ölçütü, sermaye sahiplerinin zenginleşmesi değil, işçi ve köylülerin üretim sürecindeki konumlarının güçlenmesidir. İntihabat ve Yoksul ve Orta Halli Sınıflar başlıklı yazısında '...işçi ve fakir orta halli köylü kitleleri, kendi sınıf mukadderatlarını mevzubahis edecek bir meclise aza intihap etmeye davet edildiklerini nazar-ı itibara almak mecburiyetindedirler.' diyerek üretici sınıfların siyasal temsiliinin ekonomik dönüşümün ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgulamaktadır (Hüsnü, 1923d: 9). Bu nedenle sendikal örgütlenme, kolektif üretim biçimleri ve işçi-köylü ittifakı, yalnızca siyasal talepler değil, aynı zamanda kalkınma programının temel unsurları olarak görülmektedir.

Burjuvaziye yönelik eleştirileri de aynı bütünlük içinde değerlendirilmelidir. Hüsnü, Türkiye'de burjuvazinin tarihsel olarak üretici bir karakter geliştiremediğini; ticaret, aracılık ve spekülasyon üzerinden büyüdüğünü belirtmektedir (Hüsnü, 1924c: 2–7). Böyle bir sermaye birikimi modeli sanayileşmeyi hızlandırmak yerine üretken yatırımları sınırlandırmakta ve mevcut eşitsizlikleri yeniden üretmektedir. Bu nedenle toplumsal kalkınmanın itici gücü burjuvazi değil, örgütlü üretici sınıflardır.

Şefik Hüsnü'nün ekonomi anlayışı genel olarak, erken Cumhuriyet Türkiye'sini emperyalist bağımlılık, sınıf ilişkileri ve üretim yapısı üzerinden açıklayan bütünlüklü bir ekonomi politik çerçeve sunmaktadır. Ekonomik bağımsızlık, siyasal bağımsızlıktan ayrı düşünülemez; kalkınma ise ancak işçi ve köylülerin örgütlü biçimde ekonomik ve siyasal süreçlere katılmasıyla mümkün olabilir. Bu yönüyle Hüsnü'nün iktisadi çözümleri, yalnızca dönemin ekonomi politikalarına yönelik eleştiriler değil, aynı zamanda Türkiye'nin toplumsal dönüşümüne ilişkin kapsamlı bir sosyolojik okuma niteliği taşımaktadır.

Toplumsal Yapı ve Sınıf İlişkileri

Şefik Hüsnü'nün toplumsal yapıya ilişkin çözümlemeleri, erken Cumhuriyet Türkiye'sini tarihsel materyalist bir perspektifle açıklama çabasına dayanır. Toplumdaki sınıfların konumu, siyasal yönelimleri ve birbirleriyle kurdukları ilişkiler üretim ilişkilerinin belirlediği tarihsel koşullar içinde şekillenmektedir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devreden toplumsal mirası; feodal kalıntılar, taşra eşrafı, ticaret aracılığıyla güç kazanan kesimler ve geniş köylü nüfusunun oluşturduğu özgün bir bileşim olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşım, Marx'ın sınıfları üretim araçlarıyla kurdukları ilişki üzerinden tanımlayan tarihsel materyalist çözümlemesiyle uyumludur (Marx, 2003). Köylülüğün üretim araçları üzerindeki sınırlı denetimi ve örgütsüz yapısı, onu siyasal bakımdan etkili bir özne olmaktan uzaklaştırmaktadır. Hüsnü, bu tabloyu yalnızca ekonomik geri kalmışlıkla değil, toplumsal örgütlenmenin niteliğiyle de açıklamaktadır.

Toplumsal çözümlemenin odak noktalarından biri Türkiye burjuvazisinin tarihsel gelişimidir. Hüsnü, Avrupa'daki örneklerin aksine bu sınıfın üretici güçleri dönüştüren bir rol üstlenemediğini, ticaret, aracılık ve spekülatif kazançlar üzerinden büyüyerek 'hazır yiyici' bir karakter kazandığını belirtmektedir (Hüsnü, 1925a: 3–4). Sermaye birikiminin üretim yerine dolaşım alanında yoğunlaşması, burjuvazinin toplumsal dönüşümün taşıyıcısı olmasını engellemiştir. Aynı değerlendirme Türkiye'de İnkılabın Şekli başlıklı yazısında Türkiye'yi 'derebeylikle karışık iptidaî sermayedarlık devresinde bulunan bir memleket' olarak tanımladığı satırlarda da görülmektedir (Hüsnü, 1921e: 13). Böylece Türkiye'nin toplumsal yapısının Batı Avrupa'daki kapitalist gelişim çizgisinden farklı tarihsel dinamikler taşıdığına dikkat çekmektedir.

Burjuvaziye ilişkin değerlendirmeleri yalnızca Aydınlık yazılarıyla sınırlı değildir. Diğer metinlerinde de bu sınıfı, ekonomik kaynakları denetlemenin ötesinde, devletle kurduğu ilişkiler sayesinde siyasal gücünü pekiştiren egemen bir toplumsal kesim olarak tanımlar. Eski bürokratik elitlerden devralınan servetler ile ticaret, ihtikâr ve devlet destekli ekonomik faaliyetler bu sınıfın başlıca birikim kaynaklarını oluşturmaktadır. Hüsnü, Avrupa burjuvazisiyle benzer biçimde bu kesimin halkın örgütsüzlüğünden yararlanarak servetini büyüttüğünü ve gerektiğinde devlet aygıtını kendi çıkarları doğrultusunda kullandığını ileri sürmektedir (Hüsnü, 1338: 17–19). Bu değerlendirme, Türkiye'de sınıfsal eşitsizliklerin yalnızca piyasa mekanizmalarıyla değil, devlet ile sermaye arasındaki karşılıklı ilişki aracılığıyla da yeniden üretildiğini göstermektedir.

İşçi sınıfı ise henüz örgütsel ve ekonomik bakımdan yeterince gelişmemiş olmasına rağmen gelecekteki toplumsal dönüşümün temel öznesi olarak görülmektedir (Hüsnü, 1924b: 1–6). Türkiye’de kapitalist üretim ilişkilerinin geç gelişmesi, işçi sınıfının oluşumunu ve örgütlenmesini de geciktirmiştir. Buna rağmen modern üretim süreci içindeki konumu, bu sınıfa tarihsel bir önem kazandırmaktadır. Ancak bu potansiyelin siyasal bir güce dönüşebilmesi, sınıf bilincinin gelişmesine ve örgütlü mücadele kapasitesinin güçlenmesine bağlıdır. İşçi sınıfının tek başına değil, köylülükle kuracağı siyasal ittifak sayesinde toplumsal dönüşümün taşıyıcısı olabileceğini savunan Hüsnü, emekçi sınıfların ortak mücadelesini toplumsal değişimin temel dinamiği olarak görmektedir.

Köylülük ise hem nüfusun en geniş kesimini oluşturmakta hem de ekonomik sömürünün ve siyasal dışlanmanın en ağır sonuçlarını yaşamaktadır. ‘Bütün vekayi, bütün inkılablar, cemiyetimizin yegâne sağlam istinadgâhı olan köylü sınıfının... haricinde cereyan etti. Onun hakkı hiçbir zaman mevzu-ı bahs olmadı.’ değerlendirmesi, köylülüğün uzun yıllar siyasal süreçlerin dışında bırakıldığını göstermektedir. Aynı metinde yer alan ‘...ancak teşkilatlı köylü ve işçi kitleleri elele vererek bizzat doğrudan doğruya hakimiyet haklarını istimal etmeye muvaffak oldukları zaman kurtuluş yoluna ayak basılmış olacaktır.’ ifadeleri ise bu sınıfın örgütlü mücadele sayesinde toplumsal dönüşümün kurucu aktörlerinden biri hâline gelebileceğine işaret etmektedir (Hüsnü, 1925a: 3). Köylülük böylece yalnızca sömürülen bir toplumsal kesim değil, uygun tarihsel koşullar oluştuğunda siyasal özneye dönüşme potansiyeli taşıyan bir sınıf olarak ele alınmaktadır. Bu değerlendirme, Chayanov’un köylü ekonomisinin kendine özgü üretim mantığını açıklayan yaklaşımıyla birlikte okunabilir (Chayanov, 1966: 52–55). Bununla birlikte Hüsnü’nün çözümlemesinde belirleyici olan köylülüğün ekonomik davranışı değil, siyasal konumudur. Feodal kalıntılar, ağalık sistemi ve örgütsüzlük, köylülerin toplumsal ağırlığını siyasal bir güce dönüştürmesini engellemektedir. Bu nedenle toprak düzeninin yeniden yapılandırılması ve köylülüğün örgütlenmesi, toplumsal dönüşümün temel koşulları arasında değerlendirilmektedir.

Sınıf ilişkileri, Hüsnü’nün erken Cumhuriyet Türkiye’sine yönelik çözümlemelerinin omurgasını oluşturmaktadır. Ekonomik yapıdaki eşitsizlikler yalnızca üretim alanını değil, siyasal iktidarın kuruluşunu ve kültürel hayatı da belirlemektedir. Bu bakış açısı, ‘Biz Türkiye’nin küçük büyük, emperyalist zümrelerden biriyle anlaşmasına... imkân göremiyoruz... Türk milleti kahir ekseriyeti itibarıyla bir yoksul ve orta mallılar milletidir...

Cihan mücadelesinde bizim yerimiz, proletarya cephesindedir. Şimdiye kadar harekâtımızda yegâne amil – çok defa mahiyeti idrak edilmeksizin – sınıf zıddiyetleri fikri olmuştur.’ değerlendirmesinde açık biçimde görülmektedir (Hüsnü, 1924d: 4–5). Türkiye’yi kapitalistleşme sürecini yaşayan, ancak feodal kalıntıları da önemli ölçüde koruyan bir toplum olarak değerlendirmesi, tarihsel materyalist yaklaşımın ülkenin özgül koşullarına uyarlanmış bir yorumu niteliğindedir (Marx & Engels, 1992).

Bu analizde köylülük, küçük burjuvazi ve gelişmekte olan yerli burjuvazi arasındaki gerilimler belirleyici bir yer tutmaktadır. Egemen sınıfın ekonomik üstünlüğünü devlet aracılığıyla pekiştirdiğini savunan Hüsnü, sınıf mücadelesini yalnızca üretim alanıyla sınırlamaz; siyasal ve kültürel süreçlerin de bu mücadelenin parçası olduğunu kabul eder. Böylece ekonomik yapı ile siyasal iktidar arasındaki ilişkiyi birlikte değerlendiren bütüncül bir çözümleme geliştirir.

Sınıfları durağan toplumsal kategoriler olarak değil, tarihsel süreç içinde sürekli yeniden biçimlenen aktörler olarak ele alması, Hüsnü’nün yaklaşımının dikkat çekici yönlerinden biridir. Bu noktada Lenin’in yarı-sömürge ve geç kapitalist toplumlarda burjuvazinin ikili karakterine ilişkin değerlendirmeleriyle önemli benzerlikler görülmektedir. Hüsnü de Türkiye’de gelişen yeni burjuvazinin bir taraftan ulusal kalkınma söylemini benimsediğini, diğer taraftan emperyalist sermayeyle kurduğu ilişkileri sürdürdüğünü belirtmektedir (Hüsnü, 1924c: 1–7). Böylece sınıfsal çelişkilerin yalnızca ülke içindeki güç dengeleriyle değil, uluslararası kapitalist sistemin etkileriyle de şekillendiğini göstermektedir.

Köylü-işçi ittifakı ise bu çözümlemenin en özgün yönlerinden birini oluşturmaktadır. Köylülüğü edilgen bir toplumsal kesim olarak görmeyen Hüsnü, siyasal temsil olanakları güçlendiğinde bu sınıfın toplumsal dönüşümün kurucu aktörlerinden biri hâline gelebileceğini savunur. İşçi sınıfıyla kurulacak birlik de geçici bir siyasal strateji değil, yeni bir toplumsal düzenin temel dayanaklarından biri olarak değerlendirilir. Bu yaklaşım, farklı emekçi sınıfların ortak bir siyasal proje etrafında birleşmesini vurgulayan Gramsci’nin hegemonya tartışmalarıyla birlikte okunabilecek önemli bir perspektif sunmaktadır (Gramsci, 2014).

Genel olarak değerlendirildiğinde Şefik Hüsnü, Türkiye toplumunu üretim ilişkileri, sınıfsal konumlar ve tarihsel gelişim dinamikleri üzerinden açıklayan bütünlüklü bir sosyolojik çerçeve geliştirmektedir. Türkiye’yi

‘derebeylikle karışık iptidâî sermayedarlık’ özellikleri taşıyan özgül bir toplumsal yapı olarak tanımlarken, burjuvazi, küçük burjuvazi, işçi sınıfı ve köylülük arasındaki ilişkileri toplumsal değişimin temel dinamikleri olarak ele almaktadır. Bu yönüyle Aydınlık yazıları, erken Cumhuriyet’i yalnızca siyasal gelişmeler üzerinden açıklamakla yetinmeyip, sınıfsal yapıyı ve bu yapı içinde ortaya çıkan gerilimleri merkeze alan özgün bir sosyolojik okuma sunmaktadır.

Hüsnü’nün çözümlemeleri, Marksist kuramın genel önermelerini Türkiye’ye mekanik biçimde uygulamakla sınırlı değildir. Aksine, ülkenin tarihsel ve toplumsal özgünlüklerini dikkate alarak sınıf ilişkilerini yeniden yorumlar. Özellikle burjuvazinin gelişim biçimi, köylülüğün toplumsal ağırlığı ve işçi sınıfının henüz oluşum sürecinde bulunması gibi unsurlar, Türkiye’nin Batı Avrupa’dan farklı bir toplumsal gelişim çizgisi izlediğini göstermektedir. Bu nedenle Aydınlık’ta geliştirilen sınıf analizi, yalnızca dönemin siyasal tartışmalarını açıklayan bir değerlendirme değil, erken Cumhuriyet toplumunun yapısal özelliklerini anlamaya yönelik kapsamlı bir sosyolojik çözümleme niteliği taşımaktadır.

Halk ve Sanat

Şefik Hüsnü’nün yazılarında sanat, estetik bir faaliyet olmanın ötesinde, toplumsal yapıyla ve sınıf ilişkileriyle doğrudan bağlantılı bir üretim alanı olarak ele alınır. Sanatın niteliğini belirleyen, içinde ortaya çıktığı toplumsal koşullar ve üretim ilişkileridir. Bu nedenle halkın dışında kalan bir kültürel üretimin toplumsal dönüşüme katkı sunamayacağını düşünür. Bu yaklaşımını, ‘Hakiki sanat tez veya geç halkın anladığı ve tetvic ettiğidir. Bu hükümden hariç kalanlar ya gayr-i kâfidir veya lüzumundan fazladır.’ sözleriyle dile getirirken, sanatın tarihsel işlevini ise ‘Her asır, heyet-i mecmuasıyla, kendisini cezbeden bir hedefe doğru yürür... ‘Asrın şekl-i ruhanîsi’ni bu amiller husule getirir. Sanat; asra hâkim efkâr ve hissiyat-ı beşeriyeyi... ifade etmektir.’ ifadeleriyle açıklar (Hüsnü, 1922a: 8–11). Sanat, bu çerçevede, belirli bir dönemin sınıfsal çelişkilerini görünür kılan ve halkın toplumsal bilinç kazanmasına katkı sağlayan bir alan olarak değerlendirilmektedir.

Bu yaklaşım, kültürel üretimi maddi yaşam koşullarının ve sınıf ilişkilerinin bir ürünü olarak gören Marx ve Engels’in görüşleriyle uyumludur (Marx & Engels, 1992). Hüsnü de sanatı bağımsız bir estetik alan olarak değil, egemen sınıfların ideolojik üstünlüğünü yeniden üretebileceği ya da buna karşı halkın kendi deneyimlerini görünür kılabileceği bir mücadele zemini

olarak değerlendirir. Sanatın egemen sınıfın çıkarlarını meşrulaştıran bir araca dönüşmesi, ona göre toplumsal gerçekliğin üzerini örter; buna karşılık halkın yaşamını ve deneyimlerini merkeze alan bir sanat anlayışı toplumsal dönüşümün önemli unsurlarından biridir.

Hüsnü'nün halkı kültürel üretimin etkin öznesi olarak görmesi, Gramsci'nin kültürel hegemonya yaklaşımıyla da örtüşmektedir. Gramsci'ye göre kültürel alan, toplumsal rızanın üretildiği kadar ona karşı mücadelenin de yürütüldüğü bir alandır (Gramsci, 2014). Benzer biçimde Hüsnü, halkçılığı yalnızca siyasal bir ilke olarak değil, kültürel yaşamın da demokratikleşmesini içeren bir dönüşüm projesi olarak düşünür. 'Hakiki inkılâplar, muayyen müşterek menfaatlere malik ve bunu müdrik, şuurlu, içtimâî sınıfların hareketleri neticesi husul bulur. Ve şüphesiz bunların ideolojisini = fikriyatını tespit ve neşr ve tamim etmek lazımdır.' sözleri (Hüsnü, 1922c: 4), sanat ve düşünsel üretimin toplumsal mücadeleden bağımsız görülemeyeceğini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Hüsnü açısından halk, yalnızca sanatın konusu değil, aynı zamanda onun üreticisi ve dönüştürücü gücüdür. Kültürel yaşama katılım, sınıfsal eşitsizliklerin aşılması ve toplumsal dönüşümün kalıcı hâle gelmesi bakımından temel bir öneme sahiptir. Bu nedenle sanatın halktan kopması yalnızca kültürel bir sorun değil; üretim ilişkileri, siyasal temsil ve sınıfsal eşitsizliklerle doğrudan bağlantılı toplumsal bir meseledir. Hüsnü'nün sanat anlayışı da bu nedenle estetik kaygıların ötesine geçerek, kültürel üretimi toplumsal değişimin ayrılmaz bir parçası olarak konumlandırmaktadır.

Toplumsal Cinsiyet ve Kadın

Şefik Hüsnü'nün yazılarında kadın meselesi sınırlı bir yer tutmakla birlikte, Aydınlık çevresinde kadınların toplumsal konumuna ilişkin tartışmalar tamamen yok değildir. Özellikle 'İçtimai İnkılap ve Kadınlarımız' başlıklı yazısında Hüsnü, kadınların toplumsal hayattaki konumunu toplumsal dönüşüm ve sınıf ilişkileri bağlamında değerlendirmektedir. Bununla birlikte kadın meselesi, onun analizlerinde bağımsız bir kuramsal problem olmaktan çok, daha geniş toplumsal dönüşüm ve sınıf mücadelesi tartışmalarının bir parçası olarak ele alınmaktadır. Bu durum, Hüsnü'nün toplumsal eşitsizlikleri öncelikle sınıf ilişkileri üzerinden kavrayan yaklaşımının kadın meselesine de yansıdığını göstermektedir. Toprak'ın da gösterdiği üzere, Aydınlık çevresi kadın sorununu kapitalizm, özel mülkiyet ve emek sömürüsü bağlamında ele almakta; feminist talepleri ise büyük ölçüde sınıf mücadelesi

perspektifinden değerlendirmektedir (Toprak, 2016: 5-7). Hüsnü'nün analizlerinde merkeze aldığı işçi sınıfı, köylülük, üretim ilişkileri ve siyasal örgütlenme, dönemin Türkiye'sinde yapısal olarak erkek öznelerine dayanan bir toplumsal formasyonun izlerini taşır. Bu nedenle toplumsal cinsiyet analizi, Hüsnü'nün sınıf merkezli yaklaşımının hangi açılardan patriarkal yapıyı yeniden ürettiğini ve nerelerde onun açığa çıktığını göstermektedir.

Hüsnü'nün köylülüğe ilişkin değerlendirmelerinde, köy ekonomisinin feodal kalıntılar ve geleneksel ilişkiler nedeniyle içine kapalı bir yapıda olduğu vurgulanır. Bu yapı, sosyolojik olarak yalnızca ekonomik eşitsizliği değil, aynı zamanda cinsiyete dayalı iş bölümünü ve kadınların toplumsal hayattan dışlanmasını da içerir. Hüsnü kadınların toplumsal konumuna ayrı bir başlık açmasa da onun köylünün geri bırakılmışlığına ilişkin tespitleri (Hüsnü, 1921b: 3-8) köy toplumsallığının bütününde etkili olan bu kapalı yapının farklı toplumsal kesimler üzerindeki sınırlayıcı etkilerini ima eder. Köyün dışa kapalı yapısı, toplumsal rollerin kuşaklar boyunca değişmeden sürdürülmesine zemin hazırlarken, emek biçimlerinin ve toplumsal katılımın eşitsiz dağılımını da pekiştirir. Bu çerçevede Hüsnü'nün köylünün eğitimsizliği ve siyasal temsil eksikliğine yaptığı vurgu, yalnızca sınıfsal değil, aynı zamanda toplumsal katılımın farklı biçimlerini sınırlayan daha geniş bir yapıya işaret eder.

İşçi sınıfına yönelik çözümlemelerde de benzer bir durum gözlenir. Hüsnü işçi sınıfının örgütlenme yetersizliği ve siyasal bilincinin eksikliğini tartışırken bu sınıfın öznesi olarak erkek işçiye varsayar. Böylece kadın emeğinin hem ev içi üretim süreçlerindeki hem de ücretli emek piyasasındaki konumu görünmez hale gelir. Bu yaklaşım, Heidi Hartmann'ın kapitalizm ile patriarkanın birbirini besleyen yapılar olduğunu ileri süren çifte sistem yaklaşımıyla birlikte düşünülebilir. Hartmann'a göre sınıf mücadelesi erkek işçilerin çıkarları etrafında şekillendiğinde kadın emeği ikincil konuma itilmekte ve patriarkal ilişkiler yeniden üretilmektedir (Hartmann, 2006). Hüsnü'nün değerlendirmeleri de erken Cumhuriyet döneminde kadın emeğinin neden toplumsal hafızada sınırlı bir yer edindiğini anlamak açısından önemli bir tarihsel arka plan sunmaktadır.

Benzer bir durum devlet ve siyasal iktidara ilişkin değerlendirmelerinde de görülmektedir. Hüsnü, burjuva hükümetlerini ve siyasal aktörleri büyük ölçüde erkek figürler üzerinden tanımlamakta, böylece dönemin erkek merkezli yurttaşlık anlayışını dolaylı biçimde yansıtmaktadır. Bu yaklaşım, Deniz Kandiyoti'nin ataerkil pazarlık kavramıyla ilişkilendirilebilir (Kandiyoti,

1988). Erken Cumhuriyet modernleşmesi kadınlara bazı hukuki haklar tanımış olsa da siyasal alan büyük ölçüde erkeklerin denetiminde kalmıştır. Hüsnü, bu yapının sınıfsal boyutunu öne çıkarırken toplumsal cinsiyet boyutunu doğrudan tartışmamaktadır.

Bu durum, Hüsnü'nün köylü-işçi ittifakını toplumsal dönüşümün temel öznesi olarak ele alışında da görülür. İttifakın merkezinde erkek köylü ve erkek işçi figürlerinin yer alması, kadınların toplumsal değişimin öznesi olarak yeterince görünür olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte bu eksiklik yalnızca Hüsnü'nün bireysel tercihleriyle açıklanamaz. Erken Cumhuriyet döneminde kadınların siyasal temsili ve kamusal görünürlüğü oldukça sınırlıdır. Bu nedenle siyasal öznenin cinsiyet farklılıklarından çok sınıfsal bütünlük içinde ele alınması, dönemin düşünsel ikliminin de bir yansımasıdır. Dolayısıyla Hüsnü'nün sınıf merkezli yaklaşımı, işçi ve köylü sınıflarını bütüncül kategoriler olarak ele alırken bu sınıfların kendi içindeki toplumsal farklılıkları, özellikle de cinsiyete dayalı eşitsizlikleri görünür kılmamaktadır.

Sonuç olarak Hüsnü'nün sınıf, üretim ve siyasal örgütlenmeye ilişkin değerlendirmeleri, erken Cumhuriyet dönemindeki toplumsal cinsiyet düzenini dolaylı olarak anlamaya imkân vermektedir. Her ne kadar kadınların deneyimleri analizlerinin merkezinde yer almasa da metinler, patriyarkanın sınıfsal ilişkilerle nasıl iç içe geçtiğini göstermesi bakımından önemli bir sosyolojik zemin sunmaktadır.

Devlet ve Devrim

Şefik Hüsnü'nün Aydınlik yazılarında devlet, sınıf ilişkilerinin yoğunlaştığı ve toplumsal mücadelelerin düğümlendiği temel kurumlardan biridir. Devleti toplumsal sınıflardan bağımsız ya da tarafsız bir yapı olarak değil, egemen sınıfların çıkarlarını koruyan tarihsel bir mekanizma olarak ele alır. Bu yaklaşım, erken Cumhuriyet'in toplumsal dönüşümünü açıklarken devleti merkezi bir çözümleme kategorisine dönüştürmektedir.

Devletin sınıfsal niteliği özellikle burjuvazi ile halk sınıfları arasındaki ilişkiler üzerinden açıklanmaktadır. Devlet aygıtının ekonomik gücü elinde bulunduran sermaye çevrelerinin çıkarlarını koruyacak biçimde örgütlendiğini vurgulayan Hüsnü, 'Şimdiye kadar ferdî hanedan hükümetleri bu mücadelede daima sermayedarların – yani millet düşmanlarının tarafını iltizam etmişti. Bu sayede saray ve konak israfatına lazım olan menabii

temin ediyordu.’ sözleriyle devletin sınıfsal karakterini açık biçimde ortaya koymaktadır (Hüsnü, 1923e: 6). Bu değerlendirme, devletin tarafsız bir kurum değil, egemen sınıfın siyasal ve ekonomik üstünlüğünü sürdüren bir iktidar aygıtı olarak kavrandığını göstermektedir. Özellikle büyük şehir burjuvazisinin çıkarlarının devlet aracılığıyla korunması ve yeniden üretilmesi bu yaklaşımın temel unsurlarından biridir.

Erken Cumhuriyet dönemindeki modernleşme politikaları da aynı bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Hüsnü, Halk Fırkası’nın devlet iktidarını kullanma biçimini tartışırken modernleşme söyleminin sınıfsal temelleri görünmez kılabilmesine dikkat çeker. ‘Millet Meclisi... yolumuzu tesviye, yürüyüşümüzü tanzim etmek ve içtimâî faaliyetimize bir istikamet vermek gibi halli pek müşkül işler... ancak bundan sonra baş gösterecektir.’ derken, hemen ardından ‘Meclis’in ekseriyeti... işçi ve köylü geniş halk kitlelerine istinaden mi, yoksa bazı mümtaz zümre menfaatleri namına mı faaliyette bulunmak niyetinde olduğunu izhar edecektir.’ ifadeleriyle siyasal iktidarın hangi sınıfların çıkarlarını temsil edeceği sorusunu gündeme getirir (Hüsnü, 1923f: 2, 4). Böylece modernleşme, toplumun bütün kesimlerine eşit biçimde yayılan tarafsız bir dönüşüm değil, belirli sınıfsal çıkarlar doğrultusunda şekillenen siyasal bir süreç olarak değerlendirilmektedir.

Devletin ekonomik alandaki rolü de benzer biçimde ele alınmaktadır. Hüsnü, devlet eliyle yürütülen ekonomik politikaların sermaye birikimini desteklediğini, ‘Halk fırkası... küçük müstahsillerle, küçük burjuvazi ile alakasını kesmeye çalışıyor. Hükümet müzaheretıyla bunun içinden sivrilen sermayedarları himaye etmekle beraber, onların da menafiiyle alakadar olmaya ceht ediyor.’ sözleriyle ifade etmektedir (Hüsnü, 1925b: 22). Devletin farklı toplumsal kesimlere eşit uzaklıkta durmadığını gösteren bu yaklaşım, Bob Jessop’un stratejik-seçimsel devlet kuramıyla ilişkilendirilebilir (Jessop, 2021). Görünürde toplumun tamamına hitap eden ekonomik politikalar, uygulamada sermaye birikiminin ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmektedir.

Devletin işlevi yalnızca iç sınıf ilişkileriyle sınırlı değildir. Hüsnü, ulusal bağımsızlık ile sınıfsal mücadeleyi birbirinden ayrı süreçler olarak değil, aynı tarihsel dönüşümün parçaları olarak ele alır. Bu nedenle devlet, bir yandan emperyalist baskılara karşı ulusal egemenliği koruyan, diğer yandan iç sınıf dengelerini yeniden düzenleyen bir araç niteliği taşımaktadır (Hüsnü, 1924f: 2–5). Bu yaklaşım, ulusal devletin küresel kapitalist sistem içindeki konumunu sınıf ilişkileriyle birlikte değerlendiren dünya-sistemi analizleriyle de örtüşmektedir.

Bununla birlikte Hüsnü, devleti yalnızca egemen sınıfların baskı aracı olarak görmez. Halkın siyasal bilinç ve örgütlülük düzeyi yükseldikçe devletin toplumsal eşitsizlikleri azaltan bir yapıya dönüşebileceğini savunur. Bu nedenle sınıf mücadelesi, yalnızca mevcut iktidar ilişkilerine karşı verilen bir mücadele değil, aynı zamanda devletin yeniden kurulmasını hedefleyen tarihsel bir dönüşüm sürecidir.

Şefik Hüsnü'nün yazılarında devrim, yalnızca siyasal iktidarın el değiştirmesini değil, üretim ilişkilerini, sınıfsal güç dengelerini ve toplumsal yapıyı birlikte dönüştüren tarihsel bir süreci ifade eder. Bu nedenle siyasal değişim, ekonomik ve toplumsal dönüşümden bağımsız düşünülemez.

Türkiye'deki siyasal dönüşümlerin halkın örgütlü katılımı ve sınıf ilişkilerindeki değişim gerçekleşmeden kalıcı olamayacağını savunan Hüsnü (1924g), devrimin özünü üretim ilişkilerinin dönüşümünde görmektedir. Bu yaklaşım, Marx'ın devrimi üretim ilişkilerindeki değişimle açıklayan tarihsel materyalist perspektifiyle uyumludur. Hüsnü açısından belirleyici olan, işçi ve köylü sınıflarının yalnızca siyasal yaşama katılması değil, üretim araçları üzerindeki egemenlik ilişkilerini değiştirecek kolektif bir irade oluşturabilmesidir.

Ulusal bağımsızlık mücadelesi de bu çerçevede değerlendirilmektedir. Hüsnü, ulusal kurtuluşun halk sınıflarının seferberliği sayesinde başarıya ulaştığını kabul etmekle birlikte, bu başarının sınıf ilişkileri dönüşmeden gerçek bir devrime dönüşmeyeceğini savunur (Hüsnü, 1921d; 1921e). Bu nedenle siyasal bağımsızlık, ekonomik ve toplumsal dönüşümle desteklenmediği sürece eksik kalmaktadır. Aynı bakış açısıyla Kemalist inkılabı da mevcut düzeni önemli ölçüde değiştiren, ancak sınıf ilişkilerini köklü biçimde dönüştürmediği için toplumsal devrime ulaşamayan bir süreç olarak değerlendirmektedir.

Devrimin başarısı, işçi sınıfının örgütlü bir siyasal özne hâline gelmesine bağlıdır: '...henüz siyaset üzerinde icra-yı tesir edecek kuvvetli bir amele ve inkılab partisi vücut bulmadığı için...' sözleriyle Türkiye'de işçi sınıfının henüz yeterli örgütlülük ve siyasal bilinç düzeyine ulaşmadığını vurgulamaktadır (Hüsnü, 1924b: 5). Bu nedenle devrim, kendiliğinden gelişecek bir hareket değil, örgütlenme ve siyasal bilinç gerektiren tarihsel bir süreç olarak değerlendirilmektedir.

Devrimin toplumsal zemini, Türkiye'de kapitalist gelişmenin yarattığı sınıfsal çelişkilerde aranır. Hüsnü, 'Büyük şehirli zengin burjuvalarımızın

menfaati... emperyalist sermayedarlarla müşterektir.' ifadesi dış sermayeyle bütünleşen büyük burjuvazi ile 'Taşra eşraf ve münevveranı, büyük şehirlerin burjuvalarını... sevmezler...' ifadesiyle de tanımladığı Anadolu küçük burjuvazisi arasındaki gerilime dikkat çeker (Hüsnü, 1924h: 3-4). Bu karşıtlık, yalnızca ekonomik bir ayrışmayı değil, devrimci dönüşümün toplumsal dinamiklerini de ortaya koymaktadır. Sınıfsal çelişkilerin derinleşmesiyle birlikte halk sınıflarının siyasal dönüşüm talebinin güçleneceğini öngören Hüsnü, devrimi ekonomik bağımsızlık ve toplumsal eşitlik arayışının tarihsel bir sonucu olarak değerlendirmektedir.

Devrimin hedefi yalnızca mevcut siyasal düzeni değiştirmek değildir. Hüsnü, üretim, mülkiyet ve yönetim ilişkilerini yeniden kuracak yapısal bir dönüşümü savunur. Mevcut devlet aygıtının eski sınıfsal ilişkileri taşımaya devam edeceğini düşündüğü için, gerçek bir toplumsal dönüşümün ancak devletin işleyiş mantığının da yeniden kurulmasıyla mümkün olacağını ileri sürmektedir.

Sonuç olarak Şefik Hüsnü'nün devlet ve devrim anlayışı, erken Cumhuriyet Türkiye'sini sınıf ilişkileri temelinde açıklayan bütünlüklü bir sosyolojik çerçeve sunmaktadır. Devleti egemen sınıfların çıkarlarını yeniden üreten tarihsel bir yapı, devrimi ise bu ilişkileri dönüştürmeyi amaçlayan toplumsal bir süreç olarak ele almaktadır. Bu yönüyle Aydınlık yazıları, Marksist kuramın temel kavramlarını Türkiye'nin özgül tarihsel koşulları içinde yeniden yorumlamakta; teorik çözümleme ile dönemin siyasal mücadelelerini aynı düşünsel çerçevede buluşturmaktadır. Dolayısıyla Hüsnü'nün devlet ve devrim anlayışı, yalnızca erken Cumhuriyet'in siyasal tartışmalarını anlamak açısından değil, Türkiye'de devlet, sınıf ve toplumsal dönüşüm üzerine yürütülen sosyolojik tartışmalar bakımından da önemli bir düşünsel katkı sunmaktadır.

Emperyalizm ve Ulus

Şefik Hüsnü'nün Aydınlık yazıları, erken Cumhuriyet döneminde ulusal bağımsızlık mücadelesi ile küresel kapitalist düzen arasındaki ilişkiyi sınıf eksenli bir perspektifle ele almaktadır. Bu yaklaşımda ulus, yalnızca kendi kendini yöneten siyasal bir topluluk değil, emperyalist baskılara karşı halk sınıflarının ortak mücadelesi içinde anlam kazanan tarihsel bir özne olarak tanımlanmaktadır. Bu yönüyle Hüsnü'nün değerlendirmeleri, Marksist ulus ve emperyalizm anlayışını Türkiye'nin toplumsal koşulları içinde yeniden yorumlama çabası olarak değerlendirilebilir.

Bu yaklaşımın temelinde, Türkiye ekonomisinin emperyalist güçler tarafından bağımlı hâle getirilmeye çalışıldığı yönündeki tespitler yer almaktadır. Nitekim 'Büyük sanayi memleketlerinde; müstemlekât ve şark-ı karib akvamının cehalet ve teşkilatsızlığına güvenilerek, bütün istismar hırslarını, onların sırtından tatmin ümitlerine düşüldü.' Sözleriyle Hüsnü, emperyalist müdahalenin yalnızca askerî yollarla değil, ekonomik bağımlılık, mali sermaye ve piyasa ilişkileri üzerinden de sürdürüldüğünü vurgulamaktadır (Hüsnü, 1921e: 12). Böylece emperyalizm, dışsal bir siyasal baskının ötesinde, iç sınıf ilişkilerini de biçimlendiren yapısal bir güç olarak ele alınmaktadır. Bu yaklaşım, emperyalizmi sermaye ihracı ve mali sermayenin yayılması üzerinden açıklayan Lenin'in çözümlemesiyle uyum göstermektedir (Lenin, 2009).

Ulus kavramı da aynı sınıfsal çerçevede anlam kazanmaktadır. Hüsnü, ulusu homojen bir bütün olarak değil, farklı sınıfların çıkarları etrafında şekillenen tarihsel bir toplumsal yapı olarak değerlendirmektedir. Ulusal bağımsızlığın kalıcı olabilmesi ise ancak işçi ve köylü sınıflarının ekonomik ve siyasal olarak güçlenmesiyle mümkündür. Bu yaklaşım, ulusal birliğin toplumsal meşruiyetini halk sınıflarının mücadelesinde arayan Gramsci'nin ulus anlayışıyla benzerlik göstermektedir (Gramsci, 2014).

Emperyalizm ile ulusal egemenlik arasındaki ilişkiyi değerlendirirken Türkiye'nin ekonomik yapısına da özel bir önem verir. Dışa bağımlılık yalnızca siyasal egemenliği sınırlamakla kalmamakta, yerli burjuvazinin gelişim yönünü de belirlemektedir. Büyük şehir burjuvazisinin dış sermayeyle kurduğu ilişkileri ulusal egemenliği zayıflatan bir eğilim olarak değerlendiren Hüsnü, bu bağımlılık biçimlerinin sınıf yapısını yeniden şekillendirdiğini savunmaktadır. Bu değerlendirmeler, daha sonra merkez-çevre ilişkileri üzerinden geliştirilen dünya-sistemi yaklaşımıyla karşılaştırılabilecek önemli gözlemler içermektedir (Wallerstein, 2011).

Ulusal mücadeleyi sınıf mücadelesinden ayrı düşünmeyen Hüsnü, bağımsızlığın halk sınıflarının ortak mücadelesiyle kazanıldığını savunmaktadır. Teşrinisani İhtilali ve Türkiye başlıklı yazısında, 'Katiyetle iddia edilebilir ki, harici ve dâhili düşmanlarına karşı Türk halkının, açtığı bî-aman mücadele, onun kendi ruhundan fıskırmış, tarihi amillerin tazyiki altında bütün bir milleti şahlandırdığı için tabî ve zaruri bir tarzda muvaffak olmuştur.' sözleriyle bu mücadeleyi tarihsel bir zorunluluk olarak değerlendirmektedir (Hüsnü, 1924g: 27). Bununla birlikte siyasal bağımsızlığın tek başına yeterli olmadığını, gerçek bağımsızlığın ekonomik sömürünün ortadan kaldırılmasıyla mümkün

olacağını da özellikle vurgulamaktadır (Hüsnü, 1924f: 2–5; 1924g: 26–29). Bu nedenle ulus, seçkinlerin yön verdiği bir modernleşme projesinden çok, halk sınıflarının ortak siyasal iradesiyle şekillenen tarihsel bir birlik olarak tanımlanmaktadır.

Ulusal mücadelenin uluslararası boyutu da Hüsnü'nün çözümlemelerinde önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye'deki bağımsızlık mücadelesini dünya proletaryasının emperyalizme karşı yürüttüğü mücadelenin bir parçası olarak değerlendiren Hüsnü (1921d; 1921e; 1924h), Bolşevik Devrimi'nin bu süreçte belirleyici bir etkisi olduğunu düşünmektedir. Hüsnü'nün, 'Türk köylü ve işçilerinin candan dostu olan Rus proletaryası, çarlığı devirmek fırsatını ele geçirmeseydi, vaziyetin ne şekil alacağını, beş yaşında bir çocuk bile kestirebilir.' sözleri Rus Devrimi'nin Türkiye'deki ulusal mücadele açısından taşıdığı tarihsel önemi açık biçimde ortaya koymaktadır (Hüsnü, 1924g: 26).

Sonuç olarak Hüsnü'nün düşüncesinde emperyalizm ve ulus birbirini tamamlayan iki temel kavramdır. Emperyalizm, yalnızca dışsal bir tehdit değil, Türkiye'nin sınıf yapısını ve ekonomik gelişimini etkileyen tarihsel bir güç; ulus ise bu baskıya karşı halk sınıflarının ortak mücadelesiyle şekillenen toplumsal bir özne olarak ele alınmaktadır. Bu yönüyle Hüsnü, ulusal bağımsızlık ile sınıf mücadelesi arasında sistematik bir ilişki kurarak erken Cumhuriyet'e ilişkin çözümlemelerine güçlü bir sosyolojik derinlik kazandırmaktadır.

Aydınlar, İdeoloji ve Sınıfsal Konum

Şefik Hüsnü'nün Aydınlık dergisindeki yazıları, Türkiye'deki aydın tipinin toplumsal konumunu sınıf ilişkilerinin merkezine yerleştiren bir perspektif sunar. Onun değerlendirmelerinde aydın ne soyut bir entelektüel figürdür ne de sınıflar üzeri bir toplumsal öznedir. Hüsnü'ye göre aydın kapitalistleşme süreciyle şekillenen güç ilişkilerinin tam da ortasında yer alan ve çoğu kez bu ilişkileri yeniden üreten bir konumda durur (1922c: 2-5). Hüsnü'nün aydınlara yönelik eleştirisi, Gramsci'nin organik aydınlar ile geleneksel aydınlar ayırımına (Gramsci, 2014) önemli ölçüde yaklaşır. Burada aydın, bir sınıfın ideolojik temsilcisi olarak hareket eder. Görünürde bu aydın genel halk adına konuşsa da gerçekte sermayedar sınıfların söylemini dolaşıma sokmakla görevlidir.

Hüsnü'nün anlatısında özellikle büyük şehirli burjuva aydınların, sınıfsal çıkarları perdeleyerek halkı manipüle eden bir konumda olduğu vurgulanır.

Burjuva partilerinin halkçılık adı altında geniş kitleleri kendi çıkarları doğrultusunda seferber ettiğini belirten Hüsni, bu sürecin siyasi fırsatçılık ve ideolojik maskeleye yoluyla işlediğini ifade eder (Hüsni, 1921a, 1922a, 1922c). Bu tespit, Louis Althusser'in ideoloji kuramında tarif ettiği ideolojik aygıtların (Althusser, 2014) işleviyle doğrudan ilişkilendirilebilir. Hüsni'ye göre aydınların önemli bir bölümü, sınıfsal konumlarının taşıyıcısı oldukları için, işçi ve köylünün kendi öz çıkarlarının farkına varmasını engelleyen bir hegemonya üretir.

Bu hegemonya sadece siyasi programlarla değil, aynı zamanda 'bilinç yönetimi' aracılığıyla kurulur. Hüsni, aydınların kitleleri yanlış yönlendiren bu rolünü eleştirirken, onların Cumhuriyet'in ilk yıllarında ortaya çıkan yeni iktidar ilişkileriyle uyumlu olarak 'inkılapçı görünme' stratejisini bilinçli bir manipölasyon olarak tanımlar. Özellikle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası etrafında toplanan sermayeye yakın aydınların 'görünüşte halkçı, gerçekte liberal burjuva' bir pozisyonda bulunduklarını ileri sürmektedir. Bu nedenle Hüsni'nün eleştirisi, aydınların toplumsal konumundan çok dönemin siyasal mücadeleleri içinde üstlendikleri işleve yönelmektedir. Türk münevverleri adı yazısında Hüsni aydınların konumuyla ilgili düşüncelerini şöyle ifade etmektedir: 'Türkiye'de, münevver namı altında toplananlar... müstakil bir içtimaî mevcudiyetleri yoktur'... 'Faaliyetlerine bir istikamet, içtihatlarına bir renk veren, daima, ya kazanılmış bir mevkiyi muhafaza; yahut istihdaf edilen bir makama vusul endişesidir.' (Hüsni, 1922c: 3-4)

Şefik Hüsni'nün aydın analizinin en önemli yönlerinden biri, taşra aydınları ile büyük şehirli aydınlar arasındaki sınıfsal ayrışmayı görünür kılmasıdır. Taşra aydınlarının inkılapçı hareket içinde yer almasını rasyonel gerekçelere bağlarken (Hüsni, 1922c: 2-5), büyük şehirlerde ekonomik ve ideolojik üstünlük kurmuş sermaye çevreleriyle birleşen aydınları 'emperyalizmle çıkar ortaklığı içinde olan araçlar' olarak tanımlar. Büyük şehir aydınları ekonomik sermaye ile ideolojik sermayeyi birleştirirken, taşra aydınları daha sınırlı bir kültürel sermaye ile devlet mekanizmalarına yakınlığın sağladığı sembolik sermayeyi kullanmaktadır. Bu nedenle Hüsni'nün eleştirisi, aydınların kültürel özelliklerinden çok içinde bulundukları toplumsal ve siyasal ilişkiler ağında üstlendikleri role yönelmektedir.

Hüsni'nün aydınları sınıfsal bir pozisyon olarak ele alması, onların toplumdaki dönüştürücü ya da geriletici rolüne ilişkin güçlü değerlendirmeler yapmasını sağlar. Hüsni, mevcut münevverlerin sınıfsal bağımlılığını eleştirerek ve toplumsal dönüşümün ancak bilinçli sınıf hareketleriyle mümkün olacağını

vurgulayarak, işçi sınıfının ve köylünün çıkarlarını savunan bir aydın perspektifi geliştirir. (Hüsnü, 1922c: 2-5). Şefik Hüsnü'nün değerlendirmesinde aydın, ancak üretim ilişkilerindeki adaletsizliği çözmeyi hedefleyen bir mücadele içinde yer aldığı anda anlamlı bir toplumsal işlev kazanır.

Sonuç olarak Şefik Hüsnü'nün Aydınlik'taki yazıları, Türkiye'de aydınların toplumsal konumuna ilişkin tarihsel ve sosyolojik açıdan son derece zengin bir tartışma sunar. Aydınların siyasal iktidar ve sermaye ilişkilerindeki rollerini çözümleyerek, erken Cumhuriyet döneminin iktidar bloklarını anlamamıza katkı sağlar. Bu çerçevede, Hüsnü'nün aydın tipolojisi sadece döneme değil, Türkiye'nin uzun süreli siyasal düşünce tarihinde süregelen aydın-halk ilişkisi tartışmalarına da ışık tutar.

Sonuç

Bu çalışma, Şefik Hüsnü'nün Aydınlik yazılarının erken Cumhuriyet'i yalnızca siyasal gelişmeler üzerinden değil, üretim ilişkileri, sınıf dengeleri ve ideolojik süreçler çerçevesinde ele alan bütünlüklü bir sosyolojik perspektif sunduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular, Hüsnü'nün modernleşmeyi kültürel dönüşüm ya da kurumsal değişimle sınırlamadığını; ekonomik yapı, siyasal örgütlenme ve kültürel üretim arasındaki karşılıklı ilişki içinde değerlendirdiğini göstermektedir. Bu yönüyle Hüsnü, siyasal kimliğinin ötesinde, erken Cumhuriyet toplumunu açıklamaya çalışan özgün bir sosyolojik yaklaşım geliştirmiştir.

Araştırmanın temel bulgularından biri, Hüsnü'nün Türk İnkılabı'nı yalnızca bir rejim değişikliği olarak değil, üretim ilişkilerindeki dönüşümün siyasal yapıya yansımaları olarak yorumlamasıdır. Ona göre inkılabın kalıcılığı, ekonomik bağımsızlığın sağlanmasına ve halk sınıflarının örgütlü gücüne bağlıdır. Bu yaklaşım, modernleşmeyi seçkinlerin yön verdiği bir proje olmaktan çıkarak sınıf ilişkileri üzerinden açıklamaktadır. Devleti sınıflar arasındaki güç dengelerinin bir ürünü olarak ele alması ve halkın örgütlü katılımına yaptığı vurgu, Hüsnü'nün tarihsel materyalist yaklaşımının temel unsurlarını oluşturmaktadır. Bu çerçevede siyasal bağımsızlığın ekonomik bağımsızlıkla desteklenmediği koşullarda kalıcı olamayacağı yönündeki değerlendirmesi, erken Cumhuriyet'in başarıları kadar yapısal gerilimlerini de açıklayan önemli bir tespit niteliğindedir.

Bu yaklaşım, Türkiye'de modernleşme üzerine geliştirilen devlet merkezli açıklamalardan belirli yönleriyle ayrılmaktadır. Hüsnü, modernleşmenin

dinamiklerini kültürel tercihlerde ya da bürokratik iradede değil; burjuvazinin gelişimi, köylülüğün toplumsal ağırlığı ve işçi sınıfının oluşum süreci gibi sınıfsal ilişkilerde aramaktadır. Böylece modernleşme, ekonomik temel ile siyasal yapı arasındaki ilişkinin ürünü olarak değerlendirilmekte; toplumsal dönüşümün neden kesintili ilerlediğine sınıf merkezli bir açıklama getirilmektedir.

Benzer biçimde kültür de Hüsnü'nün çözümlemesinde toplumsal yapıdan bağımsız bir alan değildir. Kültürel dönüşüm, halk sınıflarının toplumsal yaşama etkin katılımı ve ekonomik bağımsızlıkla birlikte anlam kazanmaktadır. Bu nedenle kültür, yalnızca sembolik bir alan değil, sınıf ilişkilerinin yeniden üretildiği ve dönüştürüldüğü bir mücadele zemini olarak değerlendirilmektedir. Bu yaklaşım, modernleşmenin yalnızca kurumsal değişimlerle değil, toplumsal eşitsizliklerin aşılmasıyla birlikte kalıcı hâle gelebileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

İktisat ve toplumsal yapıya ilişkin bulgular, Hüsnü'nün Türkiye kapitalizmini emperyalizmle kurduğu ilişkiler üzerinden değerlendirdiğini ve burjuvazinin gelişimini bu bağımlılık çerçevesinde açıkladığını göstermektedir. Ona göre emperyalizm yalnızca dış politik bir olgu değil, iç sınıf ilişkilerini biçimlendiren yapısal bir etkidir. Bu nedenle ulusal egemenlik de ekonomik bağımsızlık ve halk sınıflarının güçlenmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Bu yaklaşım, daha sonra geliştirilen bağımlılık kuramıyla benzer doğrultuda değerlendirmeler içermekle birlikte, Türkiye toplumuna özgü tarihsel koşullardan hareket etmesi bakımından özgün bir nitelik taşımaktadır.

Devlet ve ideolojiye ilişkin çözümlemeler de benzer biçimde sınıf ilişkilerini merkeze almaktadır. Hüsnü, devleti yalnızca siyasal bir kurum olarak değil, sınıfsal güç dengelerinin şekillendirdiği bir yapı olarak ele almakta; aydınların rolünü ise bu ilişkilerden bağımsız düşünmemektedir. Aydınların halkçılık söylemi üzerinden egemen sınıfın çıkarlarını meşrulaştırabildiğine yönelik değerlendirmeleri, ideolojinin toplumsal işleyişine ilişkin dikkate değer gözlemler sunmaktadır. Bu yönüyle Hüsnü'nün yaklaşımı, Türkiye'de aydın-halk ilişkilerini açıklayan çalışmalara sınıf merkezli bir bakış açısı kazandırmaktadır.

Kültür ve sanat konusundaki değerlendirmeleri de aynı düşünsel bütünlüğün parçasıdır. Hüsnü, kültürel üretimi toplumsal mücadeleden bağımsız bir alan olarak görmez; sanatın halkın yaşamıyla ve toplumsal dönüşümle ilişki kurması gerektiğini savunur. Böylece kültürel dönüşüm, estetik bir mesele

olmanın ötesinde, toplumsal eşitsizliklerin aşılması ve halkın özneleşmesiyle bağlantılı bir süreç olarak anlam kazanır.

Toplumsal cinsiyete ilişkin bulgular ise Hüsnü'nün yaklaşımının önemli bir sınırına işaret etmektedir. Kadın emeği ve patriyarkal ilişkiler metinlerde bağımsız bir çözümleme alanı olarak ele alınmamakta, daha çok sınıf tartışmalarının içinde dolaylı biçimde görünür olmaktadır. Bu durum, metinlerin tarihsel değerini azaltmaktan ziyade, erken Cumhuriyet döneminde sınıf analizinin toplumsal cinsiyet perspektifiyle neden sınırlı kaldığını anlamaya katkı sağlamaktadır.

Bu çalışmanın temel katkısı, Şefik Hüsnü'nün Aydınlık yazılarını tek tek konu başlıkları üzerinden özetlemek yerine, erken Cumhuriyet toplumuna ilişkin bütünlüklü bir sosyolojik çözümleme olarak değerlendirmesidir. Bulgular, Hüsnü'nün modernleşmeyi sınıf ilişkileri, üretim yapısı, devlet ve ideoloji arasındaki karşılıklı etkileşim içinde ele aldığını göstermektedir. Bu yönüyle Hüsnü, erken Cumhuriyet'in toplumsal yapısını açıklamaya yönelik özgün bir kuramsal çerçeve geliştirmiş; Türkiye'de sosyolojik düşüncenin erken dönemine önemli katkılar sunmuştur.

Bu çalışmanın temel sınırlılığı, çözümlemenin Aydınlık dergisinin 1921-1925 yılları arasında yayımlanan sayılarıyla sınırlı olması ve Şefik Hüsnü'nün sonraki dönem yazılarının incelemeye dâhil edilmemesidir. Oysa aynı dönemde yayımlanan Kurtuluş ve Vazife gazetelerindeki yazılar ile Komintern'e gönderdiği rapor ve yazışmalar, düşünsel gelişiminin ve siyasal stratejisinin daha kapsamlı biçimde değerlendirilmesine olanak sağlayabilir. Özellikle Aydınlık yazılarında öne çıkan kavramların bu metinlerle karşılaştırmalı olarak incelenmesi, Hüsnü'nün düşünsel süreklilikleri ve dönüşümlerini daha ayrıntılı biçimde ortaya koyacaktır.

Gelecekte yapılacak araştırmaların, Şefik Hüsnü'nün düşüncesini Cumhuriyet'in farklı dönemlerindeki ekonomi-politik dönüşümlerle birlikte ele alması ve sınıf çözümlemesini toplumsal cinsiyet, kadın emeği ve yeniden üretim tartışmalarıyla ilişkilendirmesi literatüre önemli katkılar sağlayacaktır. Bunun yanı sıra Hüsnü'nün düşüncesinin dönemin diğer sosyalist aydınlarıyla karşılaştırmalı olarak incelenmesi de Türkiye'de sosyalist düşüncenin gelişim seyrini daha bütüncül biçimde değerlendirmeye imkân verebilir.

Sonuç olarak bu çalışma, Şefik Hüsnü'nün Aydınlık yazılarının erken Cumhuriyet'i anlamak açısından güçlü bir sosyolojik çözümleme sunduğunu

ortaya koymaktadır. Hüsni, modernleşmeyi yalnızca siyasal reformlar üzerinden değil, sınıf ilişkileri, üretim yapısı, devlet, ideoloji ve kültürel dönüşüm arasındaki etkileşim çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu yönüyle yazıları, erken Cumhuriyet'e ilişkin tarihsel bir tanıklığın ötesine geçerek Türkiye toplumunun yapısal dinamiklerini açıklamaya çalışan özgün bir düşünsel çerçeve ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Şefik Hüsni, yalnızca dönemin siyasal tartışmalarına yön veren bir isim değil, Türkiye'de sosyolojik düşüncenin erken ve sistematik temsilcilerinden biri olarak da değerlendirilmelidir.

Sonnotlar

1- Şefik Hüsni'nün soyadı bazı kaynaklarda Deymer olarak geçmekle birlikte, soyadının doğru biçiminin Değmer olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada, literatürde yaygın kullanım dikkate alınarak 'Şefik Hüsni' adı tercih edilmiştir.

Kaynakça

- Akbulut, E. (2010) *Dr. Şefik Hüsni Deymer Yaşam Öyküsü, Vazife Yazıları*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Althusser, L. (2014) *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*, Çev. A. Tümerteki, İstanbul: İthaki.
- Atılgan, G. (2020) *Aydınlık İçinde Dr. Şefik Hüsni*, İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Başaran, N. L. (2005) *The Evaluation of Şefik Hüsni on The "National Question" And on The Revolution in Turkey Between 1919-1925*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Başaran Lotz, N. L. (2023) "100 Yıl Önce Cumhuriyet ve Sınıflar", *Gelenek*, 161. <https://gelenek.org/100-yil-once-cumhuriyet-ve-siniflar/>
- Başaran Lotz, N. L. (2023) "İşgal, Millî Mücadele ve Sosyalizm: 1920'den 1923'e İstanbul Komünist Grubu ve Şefik Hüsni", *Toplumsal Tarih*, 374, 44-49.
- Berkes, N. (2016) *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bourdieu, P. (2015) *Ayırım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*, Çev. D. Fırat, G. Berkkurt, Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Bourdieu, P. (2014) *Eril Tahakküm*, Çev. B. Yılmaz, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Chayanov, A. V. (1966) *The Theory of Peasant Economy*, Illinois: Richard D. Irwin.
- Çetinkaya, Y. D. (2004) *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çetinkaya, Y. D. (2015) *Osmanlı'yı Müslümanlaştırmak Kitle Siyaseti, Toplumsal Sınıflar, Boykotlar ve Milli İktisat (1909-1914)*, Çev. Ö. Bircan, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çulhaoğlu, M. (2016) *Tarih, Türkiye, Sosyalizm Bir Mirasın Güncelliği*, İstanbul: Yordam Kitap.

Göldaş, İ. (1997) *Takrir-i Sükûn Görüşmeleri*, İstanbul: Belge Yayınları.

Göle, N. (2001) *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, İstanbul: Metis Yayınları.

Gramsci, A. (2014) *Hapishane Defterleri*. Çev. A. Cemgil, İstanbul: Belge Yayınları.

Harris, G. S. (1975) *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, Çev. E. Yedek, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Hartmann, H. (2006) *Marksizm'le Feminizm'in Mutsuz Evliliği*, Çev. G. Aygen, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Haupt, G. ve Dumont, P. (1977) *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler*, Çev. T. Artunkal, İstanbul: Gözlem Yayınları.

Hüsni, Ş. (1338) Türkiye ve İçtimai İnkılâp. Çev. Berire Umaz, Şehzadebaşı Evkaf Matbaası, <https://www.tustav.org/yayinlar/kutuphane/aydinlik-kulliyati/turkiye-ve-ictimai-inkilap-TR.pdf>

Hüsni, Ş. (1921a) "Bizde İçtimai Sınıflar", *Aydınlık*, 1, 11-17.

Hüsni, Ş. (1921b) "İçtimai İnkılab ve Kadınlarımız", *Aydınlık*, 2, 3-8.

Hüsni, Ş. (1921c) "Lonca Sosyalizmi", *Aydınlık*, 3, 9-13.

Hüsni, Ş. (1921d) "Türkiye'de İnkılabın Lüzumu", *Aydınlık*, 4, 14-19.

Hüsni, Ş. (1921e) "Türkiye'de İnkılabın Şekli", *Aydınlık*, 5, 11-15.

Hüsni, Ş. (1921f) "Karl Marx Filozof", *Aydınlık*, 6, 4-8.

Hüsni, Ş. (1922a) "Halk ve Sanat", *Aydınlık*, 7, 8-11.

Hüsni, Ş. (1922b) "Halkçılığa Dair Mülâhazat", *Aydınlık*, 9, 1-2.

Hüsni, Ş. (1922c) "Türk Münevverleri", *Aydınlık*, 10, 2-5.

Hüsni, Ş. (1922d) "Hakiki İnkılabı Doğru", *Aydınlık*, 11, 2-7.

Hüsni, Ş. (1922e) "İnkılabımızın İnkişafı", *Aydınlık*, 12, 2-8.

Hüsni, Ş. (1923a) "Memleketimizde Amele Sınıfının Vaziyeti", *Aydınlık*, 13, 2-7.

Hüsni, Ş. (1923b) "İktisat Kongresinden Sonra", *Aydınlık*, 14, 2-5.

Hüsni, Ş. (1923c) "İhtihabat ve Yoksul ve Orta Halli Sınıflar", *Aydınlık*, 15, 9-11.

Hüsni, Ş. (1923d) "Türkiye ve Sosyalizm Cereyanları", *Aydınlık*, 16, 2-7.

- Hüsnü, Ş. (1923e) "Yeni Millet Meclisinden Halk Ne Bekliyor", *Aydınlık*, 17, 2-5.
- Hüsnü, Ş. (1923f) "İnkılap Esasatının Tadili", *Aydınlık*, 18, 2-4.
- Hüsnü, Ş. (1923g) "Rusya İnkılabı ve Saikleri", *Aydınlık*, 19, 2-10.
- Hüsnü, Ş. (1924a) "İçtimai Islahat Meselesi", *Aydınlık*, 20, 22-25.
- Hüsnü, Ş. (1924b) "Amele Sınıf Cumhuriyet Hakkında Ne Düşünüyor?", *Aydınlık*, 21, 2-6.
- Hüsnü, Ş. (1924c) "Türk Burjuvazisinin Aile Kavgaları", *Aydınlık*, 22, 2-7.
- Hüsnü, Ş. (1924d) "Harbi Umuminin Doğurduğu İçtimai Hareketler", *Aydınlık*, 23, 2-5.
- Hüsnü, Ş. (1924e) "Menfi Halkçılıktan Müspet Halkçılığa", *Aydınlık*, 24, 2-5.
- Hüsnü, Ş. (1924f) "Devlet İnhisarına Niçin Taraftarız", *Aydınlık*, 25, 2-5.
- Hüsnü, Ş. (1924g) "Teşrinisani İhtilali ve Türkiye", *Aydınlık*, 27, 26-29.
- Hüsnü, Ş. (1924h) "Memleketimizde Siyasi Fırkalarla Sınıflar Arasındaki Münasebet", *Aydınlık*, 28, 2-5.
- Hüsnü, Ş. (1925a) "Türk Köylüsünün Kurtuluşu", *Aydınlık*, 29, 3-7.
- Hüsnü, Ş. (1925b) "Memleket İşleri Türkiye'de İktisadi Mesele 1", *Aydınlık*, 30, 20-23.
- Jessop, B. (2021) *Devlet Teorisi Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*, Çev. A. S. Özcan, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Kandiyoti, D. (1988) "Bargaining with Patriarchy", *Gender & Society*, 2(3), 274–290.
- Keyder, Ç. (2015) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lenin, V. I. (1992) *Ne Yapmalı?*, Çev. M. i. Erdost, Ankara: Sol Yayınları.
- Lenin, V. I. (2009) *Emperyalizm-Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, Çev. C. Süreya, Ankara: Sol Yayınları.
- Mardin, Ş. (2012) *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1973) "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", *Daedalus*, 102(1), 169–190. <https://homes.izmirekonomi.edu.tr/aakan/center-periphery-relations.pdf>
- Mardin, Ş. (2018) *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K. (2003) *Kapital Cilt I*, Çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2011) *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*. Çev. S. Belli, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (1992) *Alman İdeolojisi*, Çev. S. Belli, Ankara: Sol Yayınları.

- Sadi, K. (1994) *Türkiye’de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şirin, T. (2025) “Yatıştırmanın Değil Dönüştürmenin Modeli: Erklere Meclis’te Birliği”. N. L. Başaran Lotz, F. E. Çelik, C. Örnek (Der.), *100 Yılın Ardından Sınıflar Devrim ve Devlet içinde*, İstanbul: İmge Kitabevi, 363-422.
- Toprak, Z. (2016) “Aydınlık Dergisi [1921-1925], Marksizm ve Feminizm”, *Müteferrika*, 50, 3-50.
- Tunçay, M. (2009) *Türkiye’de Sol Akımlar: 1908-1925 Cilt I*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wallerstein, I. (2011) *Modern Dünya Sistemi*, Çev. L. Boyacı, Ankara: Yarın Yayıncılık..

İngiltere ve Türkiye’de Kamu Topraklarının Ticarileştirilmesi ve Özelleştirilmesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz

Melek Mutioğlu Özkesen, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

ORCID: 0000-0003-3392-8561

E-Posta: m.mutioglu.ozkesen@aybu.edu.tr

Öz

Bu çalışma, kamu topraklarının tasarruf rejimlerinde yaşanan dönüşümü İngiltere ve Türkiye örnekleri üzerinden karşılaştırmalı biçimde analiz etmekte; toprak gaspı literatürüne devlet-merkezli bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Çalışmanın temel argümanı, her iki ülkede de kamu topraklarının bir kamusal varlık olmaktan çıkarılarak finansal ve ticari bir varlık olarak piyasalaştırıldığı; bu sürecin ölçeği, hukuki ve yönetsel araçları farklılaşsa da arkasında yatan neoliberal birikim dinamikleri ve devletin bu dönüşümdeki aktif, kurucu rolü bakımından belirgin bir ortaklık taşıdığıdır. Bu çerçevede makale iki temel soruya odaklanmaktadır: Kamu toprakları hangi ölçek ve yöntemlerle ticarileştirilmiş ve özelleştirilmiştir ve arkasındaki neoliberal birikim dinamikleri nelerdir? (2) Bu süreçleri mümkün kılan hukuki, yönetsel ve siyasal araçlar nelerdir? Söz konusu süreçleri mümkün kılan hukuki, yönetsel ve siyasal araçlar nelerdir? Çalışmada karma yöntemli bir metodoloji benimsenmiştir. İngiltere örneği, 2024 yılında Ulusal Arşiv başta olmak üzere çeşitli kurumsal arşivlerde yürütülen kapsamlı bir saha araştırmasına; Türkiye örneği ise ilgili mevzuatın, idari mekanizmaların ve kamu kurumu verilerinin uzun soluklu ve sistematik biçimde izlenmesine dayanmaktadır. Her iki örnekte de kamu topraklarının hem kullanım değeri dönüşmekte hem de sahipliği kamusal alandan özel mülke kaymakta olup bu dönüşümün ölçeği ve araçları ülkeden ülkeye farklılaşsa da arkasında yatan neoliberal birikim dinamikleri, finansallaşma ve çoklu krizlerin devletler üzerinde yarattığı kaynak oluşturma baskısının ortak bir ürünü olarak değerlendirilmektedir. Devletin bu süreçteki kurucu ve aktif rolü, onun yalnızca neoliberal politikaların uygulayıcısı olmadığına; aynı zamanda kamusal olanın sınırlarını ve anlamını yeniden tanımlayan yapısal bir dönüşümün hem öznesi hem de taşıyıcısı haline geldiğine de işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kamu Toprağı, Toprak Gaspı, Türkiye, İngiltere, Özelleştirme.

A Comparative Analysis of the Commodification and Privatization of Public Lands in England and Turkey

Abstract

This study offers a comparative analysis of the transformation of public land grabbing in England and Türkiye, aiming to contribute a state-centred perspective to the land grabbing literature. The central argument is that in both countries, public land has been systematically displaced from its status as a public asset and repositioned as a financial and commercial commodity; and that despite significant differences in the scale, legal instruments, and administrative mechanisms driving this process, both cases share a common neoliberal accumulation logic in which the state plays an active and constitutive role. In this context, the article addresses two core questions: Through what mechanisms and at what scale have public lands been commercialised and privatised, and what neoliberal accumulation dynamics underlie these transformations? And what legal, administrative, and political instruments have enabled these processes? The study adopts a mixed methodology. The England case draws on intensive archival fieldwork conducted in 2024 at the National Archives and various institutional repositories, while the Turkey case is grounded in systematic and longitudinal monitoring of relevant legislation, administrative mechanisms, and public institutional data. In both cases, public land is undergoing a dual transformation whereby its use value is being restructured and its ownership is shifting from the public domain to private hands, and while the scale and instruments of this transformation vary across contexts, the underlying neoliberal accumulation dynamics are best understood as a shared outcome of financialisation and the resource-generating pressures that multiple crises have imposed upon states. The state's constitutive and active role in this process suggests that it is not merely an executor of neoliberal policies, but has itself become both the subject and the vehicle of a deeper structural transformation through which the very boundaries and meaning of the public are being fundamentally redefined.

Keywords: Public Land, Land Grabbing, England, Türkiye, Privatization.

Giriş¹

Finansallaşma, 1970'lerden itibaren sermaye birikiminin üretimden koparak spekülâtif alanlara yönelmesiyle birlikte küresel ölçekte yapısal bir dönüşüm başlatmıştır (Bonefeld, 1993). Batı ekonomilerinde kâr oranlarının düşmesi ve gelişmekte olan ülkelerde doğrudan yatırımların siyasal riskler nedeniyle sınırlı kalması, küresel sermayeyi finansal kârlara yöneltmiş; uluslararası finansal kuruluşların öncülüğünde dünyayı finansal yatırımlar

için yeniden düzenleyen kapsamlı bir siyasal projeyi beraberinde getirmiştir (O'Brien ve Williams, 2016). Erken kapitalist ülkelerde spekülâtif fiktif sermaye biçimlerinin, geç kapitalist ülkelerde ise piyasa temelli finansman kanallarına artan bağımlılığın damgasını vurduğu bu süreç, art arda yaşanan finansal krizler eşliğinde devletleri likidite ve döviz temini baskısıyla karşı karşıya bırakmış (Güngen, 2014; Gowan, 2009); bu baskı daha önce kamusal nitelikte kabul edilen varlıkların metalaştırılmasını hızlandırmıştır. Bu varlıklar arasında toprak hem ekonomik hem de siyasal açıdan en kritik kaynak olarak öne çıkmaktadır.

Toprak gaspı (*land grabbing*) literatürü, özellikle 2000'li yıllardaki çoklu krizlere (gıda, enerji, finans) bir yanıt olarak, sermayenin büyük ölçekli araziler üzerindeki kontrolünü ele geçirme sürecine odaklanmıştır (Borras vd., 2012b). Başlangıçta ulusötesi şirketlerin tarımsal arazi edinimlerini tanımlayan bu gasplar zamanla su kaynakları (*blue grabbing*), koruma alanları (*green grabbing*), madencilik, kentsel dönüşüm ve turizm gibi farklı sektörlere yayılarak genişlemiştir (Benjaminsen ve Bryceson, 2012; Fairhead vd., 2012; Adaman vd., 2019; Sargeson, 2013). Bu çeşitlenme, toprağın artık yalnızca bir üretim faktörü değil; finansal ve ekolojik değerlerin kesiştiği stratejik bir varlık haline geldiğini kanıtlamaktadır. Bu yeni bağlam için Borras ve Franco'nun önerdiği 'denetim gaspı' (*control grabbing*) kavramı, meselenin mülkiyet rejimlerinin ötesinde olduğunu; asıl değişimin toprağın yönetimi ve getirisi üzerindeki karar alma yetkisinin el değiştirmesi olduğunu vurgulamaktadır (Borras vd., 2012a). Ancak, mülkiyet rejimi gasplarının tanımlayıcı ölçütü sayılmasa da hedef alınan arazinin 'kamu mülkiyetinde' olması, mülksüzleştirmenin meşrulaştırılma biçimini ve devletin rolünü kökten değiştirmektedir. Kamu toprakları söz konusu olduğunda devlet; mülksüzleştirme süreçlerinde sadece düzenleyici bir çerçeve sunmakla kalmaz, sürecin kurucu ve yönlendirici öznesi haline gelir. Michael Levien'in 'devlet destekli mülksüzleştirme' kavramsallaştırması bu dönüşümü netleştirir: Neoliberal dönemde devlet, sanayi dışı sermaye grupları lehine arazi tahsis eden bir 'arazi komisyoncusu' rolü üstlenmiştir (Levien, 2012; 2018). Böylece mülksüzleştirme, üretken kalkınma iddialarından koparak, toprağın piyasa dolaşımına sokulduğu rant ve gelir odaklı bir birikim stratejisinin merkezine yerleşmiştir.

Levien'in sunduğu çerçeve, toprak gaspı literatürüne önemli bir katkı sunmakla birlikte, devletin bu süreçlerdeki rolünü çoğu zaman araçsal düzeyde ele almakta; kamu toprak rejimlerinin tarihsel ve kurumsal bütünlüğünü ikincil plana itmektedir. Bu çalışma, tam da bu noktadan hareketle, odağını tekil

projelerden ya da belirli mekanizmalardan ziyade kamu toprak rejimlerinin bütünsel yapısına yönelmektedir. Temel amaç, Türkiye ve İngiltere örnekleri üzerinden kamu topraklarının tasarruf rejimlerini karşılaştırmak; bu rejimlerin neoliberal dönemde nasıl dönüştüğünü ve bu dönüşümde devletin aktif, kurucu ve siyasal rolünü görünür kılmaktır. Böylece çalışma, toprak gaspı literatürüne devlet-merkezli bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Bu hedef doğrultusunda makale iki temel soruya odaklanmaktadır: (1) Kamu toprakları hangi ölçek ve yöntemlerle ticarileştirilmiş ve özelleştirilmiştir ve arkasındaki neoliberal birikim dinamikleri nelerdir? (2) Bu süreçleri mümkün kılan hukuki, yönetsel ve siyasal araçlar nelerdir? Bu sorulardan yola çıkarak bu çalışma, yalnızca toprak politikalarının siyasal iktisadi dinamiklerini analiz etmekle kalmamakta; yaşamsal bir kaynağın özelleştirilmesi ve piyasalaştırılmasının arkasındaki sınıfsal motivasyonları görünür kılmayı, bu süreçlerin yol açtığı toplumsal, ekonomik ve ekolojik tahribatı ifşa etmeyi ve kamu toprakları etrafında gelişen toplumsal mücadelelere kavramsal ve karşılaştırmalı bir zemin sunmayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın karşılaştırmalı çerçevesini oluşturan İngiltere ve Türkiye, kamu topraklarının tasarruf dönüşümünü analiz etmek açısından birbirini tamamlayan iki özgül tarihsel laboratuvar niteliğindedir. Çitleme hareketinin anavatanı olan İngiltere'deki mülkiyet rejimi; Kıta Avrupası'ndaki merkezîyetçi sistemlerden farklı olarak, mülk sahibi sınıfların ve devlet aygıtının çıkarlarını gözetken, sınıf mücadelelerinin bir çıktısı olarak kristalize olmuş köklü bir rasyonaliteye sahiptir. Türkiye ise, Cumhuriyet'in kuruluşundan 1980'lere dek kamu toprak varlığını koruyan özgün bir tarihsel süreç izlemiş, ancak neoliberal eklemlenme süreciyle birlikte hızlı bir dönüşüm fazına girmiştir. Bu çalışma, kapitalistleşme ritimlerindeki köklü farklara ve mülkiyet rejimindeki bu farklılaşmaya rağmen, iki ülkenin kamu topraklarının piyasalaştırılması noktasında nasıl bir yakınsama sergilediklerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Tarihsel kökleri ve sermaye birikim koşulları farklılaşan bu iki örnekte benzer özelleştirme mekanizmalarının işletilmesi ve devletin bu süreçteki kritik rolü, devletin artık kamu yararını gözetken nötr görünümlü bir aktörden ziyade, onu piyasa rasyonalitesi doğrultusunda yeniden tanımlayan ve toprak rejimini sınıfsal dinamikler ekseninde piyasa koşullarına uyarlayan kurucu bir yönetim aktörüne dönüştüğünü düşündürmektedir.

Çalışmada karma yöntemli bir çalışma metodolojisi benimsenmektedir ve argümanlar uzun soluklu ve derinlikli bir ampirik araştırmaya dayandırılmaktadır. İngiltere örneği, 2024 yılı Ağustos ayında yürütülen ve Ulusal Arşiv başta olmak üzere çeşitli kurumsal ve yerel arşivleri kapsayan

yoğun bir saha ve arşiv çalışmasının ürünüdür. Söz konusu bir aylık saha çalışması kapsamında, Ulusal Arşiv’de toprak politikalarına ilişkin yaklaşık elli dosya, içerdikleri tüm araziye dair resmî yazışmalarla birlikte ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Bu belgeler orijinal olarak İngilizce olup, yazar tarafından Türkçe’ye çevrilerek analiz edilmiş; belgede temel alınan atıflar sonnotlarda orijinal haliyle vurgulanmıştır. Tüm orijinal belgeler Ek bölümünde sunulmuştur ancak belgelerin eskiliği ve görüntünün düşük çözünürlüğü nedeniyle bazı ifadeler kısmen okunabilir durumdadır. Buna ek olarak, Sussex Üniversitesi kütüphanesi ile Londra ve Brighton’daki halk kütüphanelerinde yer alan kurumsal raporlar, arşiv belgeleri ve konuya ilişkin akademik literatür sistematik olarak taranmıştır. Türkiye örneği ise, son on yıl boyunca kamu topraklarına ilişkin yasal düzenlemelerin, idari mekanizmaların ve uygulamaların sürekli ve sistematik biçimde izlenmesine dayanmaktadır. Bu kapsamda, hukuki analiz, arşiv araştırması ve saha verileri birlikte kullanılmış; ilgili mevzuat ve ikincil düzenlemeler, Milli Emlak raporları, Türkiye İstatistik Kurumu verileri, bakanlıklar ve kamu kurumlarına ait faaliyet raporları ile sivil toplum kuruluşlarının hazırladığı analizler kapsamlı biçimde değerlendirilmiştir.

Makalenin izleyen bölümleri, Türkiye ve İngiltere’de ‘kamu toprağı’nın kavramsal ve hukuki temellerini karşılaştırmalı biçimde tartışacak; ardından her iki ülkede kamu topraklarının metalaştırılmasının ölçeğini ve yönünü analiz edecektir. Son bölüm ise bulguları bir araya getirerek, neoliberal dönemde devlet-toprak ilişkilerinin yeniden yapılandırılmasının, modern devletin kamusal niteliğine ilişkin daha derin bir dönüşüme işaret edip etmediğini kuramsal düzeyde değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Kamu Toprakları: Mülkiyet Rejimleri ve Yönetişim Araçları

İngiltere’de Kamu Toprağı: Mülkiyet Rejimleri ve Yönetişim Araçları

Birleşik Krallık’ta, daha özel olarak İngiltere’de, ‘kamu toprağı’ kavramı tekil ve kodifiye edilmiş bir hukuki tanıma kavuşmamıştır. Bu durum, ancak bir kavramsal yetersizlik ya da hukuki eksiklik olarak değil; toprak üzerindeki sınıfsal çatışmaların tarihsel olarak belirli bir biçimde çözüme kavuşturulmasının -ya da daha doğru bir ifadeyle, egemen sınıfların lehine askıya alınmasının- kurumsal bir yansıması olarak anlaşılmalıdır. Başka bir deyişle, bu rejim, sınıf mücadelelerinin somut tarihsel çıktısı olan, Kıta Avrupası’ndan farklı ama kendi iç mantığı itibarıyla tutarlı bir mülkiyet düzenidir. Hukuki açıdan bakıldığında, İngiltere ve Galler’deki tüm topraklar

nihai olarak Kraliyet'e (*the Crown*) aittir. Ancak burada söz konusu olan hükümdarın kişisel mülkiyeti değil; ulusal egemenliği temsil eden soyut bir tüzel kişilik olarak Kraliyet'tir. Mülkiyet hükümdara değil, devletin egemen tüzel varlığına aittir (Dixon, 2016). Bu düzenleme, toprağın mutlak özel mülkiyete kavuşturulmasının önüne geçen feodal mülkiyet ilişkilerinin tasfiyesini tamamlayamayan sınıfsal bir uzlaşma olarak okunabilir; nitekim çitleme hareketleri, bu uzlaşmanın fiilen nasıl bozulduğunu ve toprak üzerindeki sınıfsal denetimin aristokrasi ve ticaret burjuvazisi lehine nasıl yeniden örgütlendiğini açıkça göstermektedir.

Bu mülkiyet rejimi iki temel hukuki doktrin üzerine kuruludur. İlki olan Zilyetlik Doktrini (*Doctrine of Tenure*), bireylerin veya kurumların toprağın mutlak sahibi olmadığını; toprağı doğrudan ya da dolaylı olarak Kraliyetten 'elinde tutan' zilyetler (*tenants*) konumunda olduklarını kabul eder. İkincisi olan Tasarruf Hakları Doktrini (*Doctrine of Estates*) ise kişilerin arazi üzerindeki haklarını, kullanım süresi ve niteliğine göre tanımlanan 'estate' kavramı üzerinden düzenler. Modern İngiliz hukukunda bu tasarruf hakları temel olarak *freehold* (tam mülkiyete benzer, süresiz tasarruf hakkı) ve *leasehold* (belirli süreli kiralama ya da irtifak hakkı) olarak iki ana kategoriye ayrılmaktadır (Christophers, 2018; George ve Layard, 2022).

Bu çerçevede İngiltere'de kamu topraklarının yapısı, tek bir kurumsal bütünlükten ziyade farklı aktörlerin elinde bulunan ve farklı amaçlarla kullanılan taşınmazlardan oluşmaktadır. Bu yapının başlıca unsurlarından ilki Kraliyet Emlak İdaresi'dir (*The Crown Estate*). Hükümdarın tahta çıkışıyla birlikte mülkiyetine geçen, ancak kişisel mülk olarak değerlendirilmeyen bu portföy, kamu yararı doğrultusunda işletilmekte ve elde edilen gelirler doğrudan Hazine'ye aktarılmaktadır. Crown Estate, hükümdar tarafından atanan bağımsız bir kurul tarafından yönetilen, ancak bağımsız bir ticari işletme gibi faaliyet gösteren bir 'yarı-kamusal' kurumdur. Borç alması yasak olan bu kurum, gelir odaklı bir portföy yönetimi anlayışıyla hareket eder (Hetherington, 2015; Christophers, 2018). Kentsel taşınmazlardan kırsal arazilere, kıyı şeritlerinden deniz tabanlarına kadar uzanan bu yapı, İngiltere ve Galler genelinde yaklaşık 336.000 dönümlük bir alanı kapsamaktadır (Hetherington, 2015).

İkinci olarak, Savunma Bakanlığı ve Sağlık Bakanlığı gibi merkezi hükümet kurumlarının operasyonel ihtiyaçları için kullandıkları geniş arazi varlıkları bulunmaktadır. Özellikle Savunma Bakanlığı, Birleşik Krallık'taki en büyük üçüncü toprak sahibi konumundadır. Üçüncü grubu yerel yönetimler

oluşturmaktadır. Okullar, sosyal konutlar ve yerel kamusal tesisler bu kategoride yer almakta ve değer bakımından toplam kamu emlakının yaklaşık üçte ikisini temsil etmektedir. Son olarak, Orman Komisyonu (*Forestry Commission*) gibi yarı-kamusal kurumlar önemli bir rol oynamaktadır. Orman Komisyonu tek başına yaklaşık bir milyon hektarlık araziyi yönetmekte olup, bu miktar Birleşik Krallık topraklarının yüzde dördünden fazlasına karşılık gelmektedir (Christophers, 2016; Shrubsole, 2019).

Bu yapıdan da görülebileceği üzere, İngiltere’de bireyler ve kurumlar toprağın ‘mutlak mülkiyetine’ değil, farklı tasarruf haklarına sahiptir. Her ne kadar Arazi Mülkiyeti Reform Derneği (*Land Tenure Reform Association*) veya Serbest Toprak Hareketi (*Free Land League*) gibi girişimler, küçük çiftçilik ve toprak dağıtımı yoluyla bu mülkiyet rejiminin demokratikleştirilmesini savunmuş olsa da, bu çabalar büyük ölçüde hukuki düzenlemelerle sınırlı kalmış; mülkiyetin yapısal yeniden dağıtımını sağlayamamıştır (Cragoe ve Readman, 2010). Bu nedenle İngiltere’de ‘kamu toprağı’ kavramı, merkezi ve yekpare bir kurumsal yapıdan ziyade; sembolik değerler, parçalı mülkiyet rejimleri ve tarihsel sınıfsal hak iddiaları üzerinden şekillenmektedir.

Kamu toprağı kavramının tarihsel kökenleri, Orta Çağ’da şekillenen feodal düzen ve Kraliyet egemenliğinin evrimine uzanmaktadır. Ormanlar uzun süre kraliyet av alanları olarak tahsis edilmiş ve doğrudan Kraliyet otoritesi altında yönetilmiştir. Bununla birlikte, on ikinci yüzyıl gibi erken bir dönemde İngiltere topraklarının yaklaşık üçte biri ‘ortak arazi’ (*common land*) statüsündedir ve 1217 tarihli Magna Carta gibi belgeler aracılığıyla bu alanlar üzerindeki geleneksel kullanım hakları tanınmıştır. Ancak on dördüncü yüzyıldan itibaren hız kazanan çitleme hareketleri ve on yedinci yüzyılda devlet ile aristokrasinin çıkarları doğrultusunda yapılan düzenlemeler, mülkiyetin giderek merkezileşmesine yol açmıştır. 1604-1914 yılları arasında yürürlüğe giren Çitleme Yasaları (*Enclosure Acts*) ile yaklaşık 6,8 milyon dönüm ortak arazi özelleştirilmiş; bu rakam İngiltere topraklarının yaklaşık beşte birine karşılık gelmiştir (Christophers, 2018; George ve Layard, 2022). Bu süreç, mülkiyetin aristokratik aileler, Kilise ve Kraliyet gibi kurumların elinde yoğunlaşmasına neden olmuş; kamu toprağı kavramının somut bir mülkiyet kategorisinden ziyade sembolik bir düzleme kaymasına yol açmıştır.

Bu tarihsel süreçte kurumsallaşma açısından önemli bir dönüm noktası, on sekizinci yüzyılda Kraliyet gelirlerinin Hazine’ye devredilmesi ve modern anlamda Kraliyet Emlak İdaresi’nin kurulmasıdır. Bu düzenlemeyle birlikte, kent içi taşınmazlardan (Regent Caddesi gibi) kırsal arazilere, kıyı

şeritlerinden deniz tabanlarına kadar uzanan geniş bir toprak portföyünün kamu yararına gelir üreten bir yapıya dönüştürüleceği iddia edilmiştir. Kraliyet Emlak İdaresi teknik olarak hükümdarın tahta çıkışıyla birlikte onun mülkiyetine geçse de özel mülk olarak değerlendirilmemekte; kamu yararı doğrultusunda işletilmekte ve gelirleri Kraliyet Ödeneği (*Sovereign Grant*) sistemi aracılığıyla Hazine'ye aktarılmaktadır (National Archives, 2005). Günümüzde bu portföy, İngiltere ve Galler genelinde 336.000 dönümden fazla araziye kapsamaktadır (Hetherington, 2015).

İngiltere'de toprak mülkiyeti yalnızca Kraliyet ile sınırlı değildir; tarihsel olarak Kilise, Parlamento ve aristokratik elitler arasında paylaşılmıştır. Orta Çağ'dan itibaren ülkenin en büyük toprak sahibi olan İngiltere Kilisesi, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık iki milyon dönüm araziye sahipti. Bu arazilerin önemli bir bölümü, yoksul rahiplerin geçimini sağlamak üzere tahsis edilen kilise arazileri (*glebe lands*) idi. Ancak yirminci yüzyılda çıkarılan yasalarla bu mülklerin büyük bir bölümü Piskoposluk Maliye Kurulları (*Diocesan Finance Boards*) tarafından yönetilmeye başlanmış ve zamanla Kilise mülkiyetinin yaklaşık yüzde doksanı kaybolmuştur. Kilise'nin Bilgi Edinme Özgürlüğü Yasası'na tabi olmaması, bu arazilerin akıbetinin uzun süre kamuoyundan gizli kalmasına yol açmıştır. 2002 yılında parlamentoya verilen bir soru önergesi sonucunda, Kilise arazilerinin 1976'da 1,1 milyon dönüme düşmüş olduğu; günümüzde ise yalnızca 70 bin dönüm civarında kaldığı ortaya çıkmıştır (Shrubsole, 2019).

Tüm bu örnekler, İngiltere'de kamusal alanın ve toprak mülkiyetinin yalnızca hukuki bir kategoriye indirgenemeyeceğini; aksine sembolik, siyasal ve tarihsel olarak inşa edilmiş çok katmanlı bir alan olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Nitekim İngiltere'de kamu toprağı kavramı, anayasal ya da yasal düzeyde kodifiye edilmiş, yeknesak bir kamu mülkü sınıflandırmasına dayanmamaktadır. Bunun yerine kamu toprakları; Savunma ve Sağlık gibi merkezi devlet kurumlarının, yerel yönetimlerin (okullar, sosyal konutlar), Orman Komisyonu gibi yarı-kamusal yapıların ve Oxford ile Cambridge gibi seçkin üniversitelerin sahip olduğu ya da yönettiği arsa ve binaları kapsayan dağınık bir mülkiyet ve yönetim alanına işaret etmektedir (Christophers, 2018) (bkz. Tablo 1). Bu parçalı yapı, Ulusal Arşiv belgelerinde de görüldüğü üzere, farklı kurumsal rejimler ve sınıfsal çıkarlar arasında pay ederek, neoliberal dönüşüm süreçleri için özgün bir manevra alanı ve yönetim stratejisi sunmaktadır.

	Toplam	%	Tarım	%
Monarşi (Kraliyet)	477.735	5,4	405.055	10,7
Ormancılık Komisyonu	3.002.265	34	429.460	11,3
Hükümet Departmanları	1.983.171	22,5	602.116	15,9
Devletleştirilmiş Sanayiler ve Kamu Hizmetleri	1.145.396	13	608.289	16
Yerel Yönetimler	1.154.536	13,1	943.059	24,9
Tarımsal Araştırma Konseyi ve Diğer Deneme Çiftlikleri	25.241	0,3	25.241	0,7
Üniversiteler ve Kolejler	207.732	2,4	190.845	5
‘Koruma’ Kurumları	560.462	6,3	331.002	8,7
Kilise Arazileri	164.692	1,9	157.814	4,2
Finansal Kurumlar	100.000	1,1	100.000	2,6
TOPLAM	8.821.230	100	3.792.881	100

Tablo 1. 1971 Büyük Britanya’da Kamu ve Yarı-Kamu Toprakların Dağılımı.² (Gibbs ve Harrison, 1973: 2)

Tablo 1’de özetlenen bu kurumsal ve mülkiyet parçalanması, İngiltere’de kamusal alanın sınıf mücadeleleri ve tarihsel uzlaşılar doğrultusunda nasıl çok katmanlı bir yapıda örgütlendiğini somut biçimde ortaya koymaktadır. Bu yapı, mülk sahibi sınıfların ve devlet aygıtının çıkarlarını gözetken, kendi içinde tutarlı bir mülkiyet rasyonalitesini yansıtmaktadır. Söz konusu özgün rasyonalite, yalnızca merkezi ve yerel kamu kurumlarıyla sınırlı kalmamakta; kraliyet sarayları ve parkları gibi en sembolik mekânların mülkiyet ve yönetim rejimlerinde de tezahür etmektedir. Örneğin, kamuoyunda Buckingham Sarayı’nın Kraliyet Emlak İdaresi’ne (*Crown Estate*) ait olduğu yönünde yaygın bir kanaat bulunsun da bu yapının resmi mülkiyet kayıtlarında yer almaması bir yönetsel boşluğa değil; aksine, kamusal mülkiyetin sınırlarının tarihsel imtiyazlar ve sınıfsal dengeler üzerinden tanımlandığı o ‘açık’ ve rasyonel mülkiyet düzenine işaret etmektedir. Kraliyet sarayları, Kraliyet Hanedanı Mülkiyet Birimi (*Royal Household Property Section*) tarafından yönetilmekte; bu yapı yüzyıllardır büyük ölçüde değişmeden kalan, kapalı ve bürokratik bir

idari sistemle işlemektedir. Buckingham Sarayı, Windsor Kalesi ve Hyde Park gibi sembolik mekânlar, kraliyet ailesinin kişisel mülkleri olmaktan ziyade, farklı kamusal ya da hayır kurumlarının mülkiyetinde veya yönetimindedir. Örneğin Hyde Park ve diğer kraliyet parkları, zamanla özelleşmiş bir kamu kuruluşundan dönüşen bir koruma vakfı (*trust*)³ tarafından idare edilmektedir (Shrubsole, 2019).

Mülkiyet ve egemenlik arasındaki bu özgün ilişki, mülk sahibi sınıfların ve devlet aygıtının çıkarlarını gözetken mülkiyet rasyonalitesinin bir yansıması olarak Parlamento'nun bulunduğu Westminster Sarayı örneğinde de açıkça görülmektedir. Her ne kadar 1965 yılında Başbakan Harold Wilson, binanın kontrolünün kalıcı olarak Avam Kamarası'na devredildiğini ilan etmiş olsa da tapu kayıtlarında mülkiyet hâlen Kraliyete ait görünmekte ve yalnızca 'yararlanıcı sahiplik' (*beneficial ownership*) statüsü belirtilmektedir. Parlamento binasının sembolik olarak Kraliyetten bağımsız olması gerektiği yönündeki modern demokratik tahayyül ise, her yıl Parlamento'nun açılışında hükümdarın kapıya üç kez vurarak içeri girmek için izin istemesi gibi ritüeller aracılığıyla, feodal kökenlere uzanan bir süreklilik içinde yeniden üretilmektedir (Shrubsole, 2019).

Bu karmaşık yapı, aristokratik mülkiyet ile planlama egemenliği arasındaki ikiliğin günümüzde de varlığını sürdürmesiyle daha da belirginleşmektedir. Lancaster ve Cornwall Dükalıkları gibi mülkler, hâlen kralın kişisel mali kontrolü altında bulunmakta; bu durum kamu-özel ayrımını sistematik biçimde bulanıklaştırmaktadır (Tablo 2). Bu dükalıklara ait mülkler, mineral haklarından kentsel arazilere (örneğin Londra merkezindeki taşınmazlar) ve kıyı bölgelerine kadar geniş bir alanı kapsamakta; çoğu zaman parlamento denetiminin dışında kalmaktadır. Buna ek olarak, İngiliz tipi yatırım fonları (*unit trust*), hayır kurumları ve yarı-kamusal kuruluşlar da büyük ölçekli arazi portföylerini yönetmekte; ancak kurumsal vergiden muafiyet ve sınırlı denetim mekanizmaları sayesinde kamusal gözetimin büyük ölçüde dışında faaliyet gösterebilmektedir.

Nitekim BBC'nin 2006 tarihli Who Owns Britain? belgeselinde de ortaya konduğu üzere, Birleşik Krallık topraklarının yaklaşık üçte biri hâlen Northumberland ve Norfolk Dükalıkları gibi soylu ailelerin mülkiyetindedir (Shrubsole, 2019). Bu durum, bazı araştırmacılar tarafından İngiltere'deki toprak rejiminin yarı-feodal bir siyasal ekonomi karakteri taşıdığı şeklinde yorumlanmaktadır. Dolayısıyla İngiltere örneği, modern devlet yapısı içinde

dahi toprak mülkiyetinin sınıfsal iktidar ilişkileri aracılığıyla nasıl yeniden üretildiğini çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır.

Kurum / Kuruluş	Birleşik Krallık (acre)	İngiltere (acre)	İngiltere Toplamı İçindeki Payı (%)
KAMU SEKTÖRÜ			
Orman Komisyonu (Forestry Commission)	2064598	489814	
Savunma Bakanlığı (Ministry of Defence)	505825	397098	
Karayolları İngiltere (Highways England)	114314	114314	
Network Rail	129356	100525	
Diğer Whitehall Bakanlıkları	165000	158957	
Yerel Yönetimler (İngiltere ve Galler)	1569544	1326655	
Oxford Kolejleri	126000	126000	
Kamu Sektörü Toplamı	4674636	2713363	8,5
KRALİYET VE BAĞLI MÜLKLER			
Crown Estate	336000	264233	
Cornwall Dükaliği	130894	130639	
Lancaster Dükaliği	45674	41610	
Sandringham Malikanesi	20000	20000	
The Crown (landward acres)	532568	456482	1,4
KİLİSE KURUMLARI			
Church Commissioners	105000	105000	
Diocesan Boards of Finance	70000	70000	
İngiltere Kilisesi Toplamı	175000	175000	0,5
KORUMA AMAÇLI VAKIFLAR			
National Trust (England & Wales)	614000	474641	
RSPB	332812	127032	
Woodland Trust	64000	34241	
Koruma Vakıfları Toplamı	1010812	635914	2
GENEL TOPLAM	6393016	3980759	12,4

Tablo 2. İngiltere’de Seçilmiş Kamu ve Yarı-Kamusal Kurumların Toprak Mülkiyeti (acre), 2018. 1 acre ≈ 0.4047 hektar = 4,047 metrekare (m²) = Yaklaşık bir futbol sahasının yarısından biraz fazla. (Shrubsole, 2019: 297)⁴

Kamu topraklarının yönetimi, İngiltere’de mülkiyet hukukundan ziyade büyük ölçüde planlama hukuku ve siyasal öncelikler tarafından şekillendirilmektedir. Devlet, kamu yararı adına arazi kullanımını düzenleme, sınırlama ya da zorla kamulaştırma yetkilerini kullanarak, mülkiyetin kime ait olduğundan bağımsız biçimde toprak üzerindeki fiili denetimi elinde tutmaktadır. Bu yönetim anlayışı, 1919 tarihli Addington Komitesi raporları, Orman Komisyonu’nun kuruluşu ve 1990 tarihli Kentsel ve Kırsal Planlama Kanunu (*Town and Country Planning Act*) gibi düzenlemelerle kurumsallaşmış; kamu topraklarının tasarrufunun doğrudan mülkiyet ilişkilerinden ziyade planlama, düzenleme ve tahsis yetkileri üzerinden yürütüldüğü bir çerçeve oluşturmuştur. Söz konusu sistem, yerel planlama otoritelerine kamu yararı gerekçesiyle arazi kullanımını yönlendirme, sınırlandırma ve zorla kamulaştırma yetkisi tanırken, aynı zamanda mülkiyet ve idare ilişkilerini merkezi olmayan, parçalı bir yapıya dağıtmıştır.

Bu durum, kamu topraklarının yönetiminde bütüncül ve tekil bir mülkiyet rejimi yerine, kurumsal işlevler temelinde dağılmış bir yönetim peyzajının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Merkezi devlet birimleri, yerel yönetimler ve yarı-kamusal kuruluşlar kendi taşınmaz portföylerini görece özerk biçimde yönetirken, kamu toprakları ortak bir stratejik çerçeveden ziyade kurumların operasyonel ihtiyaçları doğrultusunda ele alınmıştır. Bu yapı, Christophers’ın kavramsallaştırdığı biçimiyle, kamu taşınmazlarının yatay koordinasyondan yoksun, kurumsal sınırlar içinde kapalı biçimde yönetildiği bir ‘silo yönetimi’ (*siloed governance*) rejiminin oluşmasına zemin hazırlamıştır (Christophers, 2016). Bu yönetim manzarasının ayırt edici özelliği, kamu topraklarına ilişkin tekil, merkezi ve kodifiye edilmiş bir mülkiyet hukukunun bulunmamasıdır. İngiltere’de kamu toprakları, anayasal ya da bütüncül bir ‘kamu mülkü’ tanımına dayanmaktan ziyade, farklı kamu sektörü kuruluşlarının sahipliği ve kullanım pratikleri üzerinden tanımlanmaktadır. Bu parçalı yapı, Kıta Avrupası’ndaki merkezîyetçi mülkiyet rejimlerinden farklılaşan, mülk sahibi sınıfların ve devlet aygıtının çıkarlarını gözetken özgün bir mülkiyet rasyonalitesinin somut yansımasıdır.

Kamu topraklarının yönetimindeki bu kurumsal rejim, mülkiyetin ticarileştirilmesi süreçlerinde sınıfsal ve idari manevra alanlarını da belirleyen bir zemin sunmaktadır. Bu durum, özellikle 1980’lerden itibaren kamu topraklarının özelleştirilmesi ve ticarileştirilmesine yönelik girişimlerin hız kazanmasıyla birlikte daha görünür hâle gelmiştir. Satış ve kiralama yetkilerinin farklı kurumlar arasında dağılması, ‘fazlalık’ arazilerin nasıl tanımlanacağına ilişkin ortak ölçütlerin yokluğu ve merkezi bir envanterin

bulunmaması, kamu taşınmazlarının tasarrufunda ciddi yönetim darboğazları üretmiştir. Nitekim 1980 tarihli bir Orman Komisyonu (*Forestry Commission*) iç yazışması, kamu toprağı satın almak isteyen başvuruların değerlendirilmesinde merkezi bir koordinasyon mekanizmasına duyulan ihtiyacı açıkça ortaya koymaktadır; söz konusu belgede tüm başvuruların tek elde toplanması ve başvuru sahiplerinin kimliğı, yatırım amacı ile kullanılabilir fonlar gibi bilgilerin sistematik biçimde kayıt altına alınması talep edilmektedir (Arşiv Belgesi 1) (Hunter, 1980).⁵ Bu kurumsal sorunlara yanıt olarak, 1972 yılında Kamu Taşınmazları Hizmet Ajansı (*Property Services Agency-PSA*) kurulmuş ve kamu taşınmazlarının merkezi bir yapı altında yönetilmesi yönünde bir deneme gerçekleştirilmiştir. Ancak bu girişim, 1990'lı yıllarda mülk yönetimi yetkilerinin yeniden tekil bakanlıklara devredilmesiyle sona ermiştir. Kamu topraklarının parçalı yapısı bu kez farklı bir biçimde yeniden üretilmiştir. 2010 yılında Başbakanlık Ofisi bünyesinde kurulan Kamu Taşınmazları Birimi (*Government Property Unit – GPU*) ise bu dağınık yapıyı ortadan kaldırmaktan ziyade, Christophers'ın ifadesiyle, 'kontrollü yerinden yönetim' (*controlled decentralisation*) modeli çerçevesinde koordine etmeyi amaçlamaktadır (Christophers, 2016). Bu model, kamu topraklarının mülkiyetini merkezileştirmekten çok, piyasaya arz edilebilirliğini ve stratejik kullanımını merkezi denetim altında rasyonelleştirmeyi hedeflemektedir. Ayrıca, yine aynı dönemde yürürlüğe giren bir uygulama olarak tapu ve mülkiyet verilerinin dijitalleştirilmesi, başlangıçta şeffaflık amacı taşısa da bu bilgilerin özel şirketlerce metalaştırılması yoluyla yeni bir mülksüzleştirme biçimi yaratmıştır (Weisbord ve Sterk, 2022).

Sonuç olarak, İngiltere'de kamu toprakları Kraliyet, çeşitli kurumlar, aristokratik aileler (ör. Lancaster ve Cornwall Düklikleri) ve finansal kuruluşlar gibi farklı aktörlerin elinde toplanmıştır (Tablo 1). Devlet ise bu sistemde yalnızca düzenleyici değil, aynı zamanda sermaye birikimini kolaylaştırıcı bir rol üstlenmektedir. Bu durum, toprak siyasetini modern devletin kamusal niteliğinin dönüşümünü anlamak açısından kritik bir analiz alanı haline getirmektedir. Bunun temel nedeni, modern İngiliz toprak rejiminde 'kamu toprağı'nın açık biçimde tanımlanmış bir mülkiyet kategorisi olmaktan ziyade, çoğunlukla dolaylı kamu yararı, tüzel kişiliklerin kontrolü ya da kamusal kullanım iddiası üzerinden şekillenen ara bir alan olarak varlık göstermesidir (Christophers, 2016). Dolayısıyla günümüzde topraklarda yaşanan dönüşümler ve çitlemeler, yalnızca hukuki sahiplik biçimlerinde değil, aynı zamanda arazinin kullanım pratiklerinde ve ona dair kamusal tahayyüllerde de köklü değişimlere işaret etmektedir. Nitekim barınma, enerji, maden veya çevre koruma gibi başlıklar kamu yararına hizmet

ediyor gibi sunulsa da arka planda toprakların değer üretme potansiyeli ön plana çıkarılmakta, kamu-özel sınırı bulanıklaşmakta ve 'kamu mülkü' söylemi sermaye birikiminin ideolojik aracı haline gelmektedir. 2000'li yıllar boyunca kamu topraklarının tasarrufundaki dönüşümler, ticarileşmeler ve el değiştirmeler izlendiğinde ise bu tablonun dramatik biçimde derinleştiği görülmekte (Tablo 2) ve bu nedenle İngiltere, çalışmanın birinci temel örneğini oluşturmaktadır.

Türkiye'de Kamu Toprakları: Mülkiyet Rejimi ve Devlet Egemenliği

Türkiye'de kamu topraklarının toplam ülke yüzölçümü içindeki payı oldukça yüksektir. Orman alanları yaklaşık yüzde 28'i, tarım arazileri, meralar ve yaylalar ise yaklaşık yüzde 36'yı oluşturmakta; bu da kamu topraklarının Türkiye'nin toplam 814.578 km²'lik yüzölçümünün yaklaşık yüzde 64'üne karşılık geldiğini göstermektedir. Kamu topraklarının bu denli büyük bir alanı kaplıyor olması Türkiye'de kamu topraklarının statüsünü oldukça önemli bir hale getirmektedir.

Türkiye'de kamu toprakları, İngiltere örneğinden farklı olarak, hukuki ve anayasal düzeyde daha açık biçimde tanımlanmış bir mülkiyet rejimine sahiptir. Kamutaşınmazları, hukuken kamu malları, devlet malları ve Hazine'ye ait taşınmazlar olmak üzere üç ana başlık altında sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırma, kamusal alanın hem mülkiyet hem de kullanım rejimlerini belirleyen temel hukuki çerçeveyi oluşturmaktadır. Bu kapsamda, kamunun ortak kullanımına açık olan ve orta malları olarak tanımlanan taşınmazlar (mera, yaylak, kışlak, otlak, harman ve panayır yerleri gibi kadimden beri kamunun yararlanmasına tahsis edilmiş alanlar ile yol, meydan ve köprü gibi taşınmazlar), belirli bir kamu hizmetinin yürütülmesi için ayrılan hizmet malları (hükümet ve belediye binaları, karakollar, okullar, hastaneler, parklar ve bahçeler gibi) ve sahihsiz yerler kamu malları kategorisi içinde yer almaktadır. Bu taşınmazların hukuki statüsü, Türk Medeni Kanunu'nun 715. maddesinde açık biçimde tanımlanmış; 'sahihsiz yerler ile yararı kamuya ait malların Devletin hüküm ve tasarrufu altında olduğu' hükme bağlanmıştır (Türk Medeni Kanunu, 2001). Ormanlar da bu çerçevede devletin hüküm ve tasarrufu altında olan kamu malları olarak tanımlanmakta ve özel kanunlara tabi tutulmaktadır. Buna karşılık, orman niteliği taşımayan, kamu hizmetine tahsis edilmemiş ancak devletin hüküm ve tasarrufu altında bulunan ve emek ve masraf harcanarak tarıma elverişli hale getirilen araziler ile tapuda Hazine adına tescil edilen taşınmazlar, Hazine'ye ait taşınmaz mallar olarak sınıflandırılmaktadır. Bu taşınmazlar hukuken 'devlete ait taşınmaz

mallar' olarak tanımlanmakta ve 3091 sayılı Kanun ve ilgili yönetmeliklerle düzenlenmektedir (3091 sayılı Kanun Yönetmeliği, 1985).

Türkiye'de devletin hüküm ve tasarrufu altındaki kamu taşınmazları üzerinde klasik anlamda bir mülkiyet hakkından söz edilemez. Devlet bu taşınmazlar üzerinde egemenlik hakkına dayalı bir denetim, gözetim ve koruma yetkisine sahiptir. Bu yetki, mülkiyet hakkının tanıdığı kullanma (*usus*) ve yararlanma (*fructus*) haklarını kapsamakla birlikte, tasarruf etme (*abusus*) -yani devretme ve satma-yetkisini dışlamaktadır. Bu nedenle kamu malları hukuken kimsenin mülkiyetinde olmayan ve özel mülkiyete konu edilemeyecek taşınmazlar olarak tanımlanmıştır. Hazine'ye kayıtlı taşınmazlarda ise tasarruf yetkisinin devlete ait olduğu kabul edilmekle birlikte, bu yetki 'kamu yararı' şartı ile sınırlandırılmıştır. Bu yönüyle kamu toprakları kişiselleştirilmiş bir iktidarın ya da devletin mutlak mülkü değil; devletin kamu yararı gözetmek koşuluyla kullanma ve yararlanma hakkına sahip olduğu alanlardır (Gülöksüz, 2010: 137-141). Dolayısıyla Türkiye'de kamu taşınmazlarının ticarileştirilmesi ve özelleştirilmesi, doğrudan bir mülkiyet devrinden ziyade, 'kamu yararı' iddiası taşıyan uygulamalar aracılığıyla mümkün hale gelmektedir. Ancak neoliberal dönemde 'kamu yararı', mülkiyet rejimine yönelik anayasal düzeyde istisnai bir müdahale aracı olmaktan çıkmış; mülkiyetin ticarileşmesini meşrulaştıran ve hızlandıran stratejik bir kaldıraca dönüşmüştür. Tarihsel süreç incelendiğinde, 1924 Anayasası'nın 74. maddesinde kamulaştırma (istimlak), yalnızca 'kamu yararı gerektiren hallerle' sınırlı tutulmuş; özellikle 'çiftçiyi toprak sahibi yapmak veya ormanları devlet eliyle idare etmek' gibi sosyal refah odaklı bir istisna olarak tanımlanmıştır. 1961 ve 1982 anayasalarıyla bu kapsam; tarım reformu, turizm ve enerji projeleri gibi kalkınmacı hedeflerle genişletilse de kamulaştırmanın temelindeki 'devletleştirme' mantığı ana eksenini korumuştur (Somel, 2010). Bu bağlamda Türkiye mülkiyet rejimindeki asıl yapısal kırılma, neoliberal yönetsellik rasyonalitesinin hukuki alana doğrudan nüfuz ettiği 2000'li yılların başında gerçekleşmiştir. Bu dönemi karakterize eden en radikal hamle, IMF ile yapılan stand-by anlaşmasını takiben 13.08.1999 tarihinde yapılan anayasal düzenlemedir. Anayasa'nın 3. bölümünü oluşturan 'Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler'in 3. altbaşlığı 'Kamu Yararı' altında yer alan 47. maddesindeki 'devletleştirme' başlığının 'devletleştirme ve özelleştirme' olarak değiştirilmesi, özelleştirme uygulamalarını 'kamu yararı' kapsamına alarak anayasal bir statüye kavuşturmuştur (Kaya, 2011). Söz konusu hukuki dönüşümle birlikte mülkiyet rejimi, kağıt üzerinde 'kamusal niteliğini' koruyor görünse de pratikte kaynakları ticarileştiren ve kullanım değerini piyasa lehine 'özelleştiren' bir

yapıya evrilmiştir. Bu sürecin en işlevsel aracı da 2942 sayılı Kamulaştırma Kanunu'nun 27. maddesinde düzenlenen 'acele kamulaştırma' kurumu olmuştur. Aslen yurt savunması veya olağanüstü haller için öngörülen bu istisnai yöntem; neoliberal dönemde Üçüncü Köprü, Üçüncü Havalimanı gibi mega projeler (Mutioğlu Özkesen, 2022), madencilik projeleri (Kaya, 2010) ve HES yatırımları (Kaya, 2016) için hızlı arazi tahsisi sağlamanın olağan yolu haline gelmiştir. Neticede, kamu topraklarının tasarruf biçimindeki bu değişimle paralel olarak kamu yararı da sermaye birikimi için gerekli kaynak transferini kolaylaştıran ve kamu-özel iş birliği modelini tahkim eden pragmatik bir araca dönüşmüştür (Kaya, 2011). Bu, neoliberal dönemde kamu topraklarının idari ve hukuki dönüşümünü izlemek adına en kritik tarihsel eşiği oluşturmaktadır. Öte yandan, kamu malı statüsündeki bir taşınmazın doğrudan özelleştirilmesi hukuken mümkün değildir. Bu süreçte taşınmazın öncelikle 'kamu malı' statüsünden çıkarılarak 'devlet malı' ya da 'Hazine taşınmazı' statüsüne geçirilmesi gerekir. Bu hukuki eşiği yöneten ana kurumsal yapı Milli Emlak yönetimidir. Milli Emlak, 1924 yılında doğrudan Maliye Bakanlığı'na bağlanarak kamu topraklarının idaresini merkezi bir bürokratik denetime almış; 1942 yılında müstakil bir Genel Müdürlük statüsü kazandıktan sonra ise bu varlıkların sadece korunmasını değil, idari süreçler aracılığıyla piyasa döngüsüne arz edilmesini sağlayan temel bir yönetsel mekanizmaya dönüşmüştür. Kurumun temel gücü, Hazinesin özel mülkiyetindeki yerleri sadece idare etmek değil, devletin hüküm ve tasarrufu altındaki (orman, kıyı, tescil dışı alanlar gibi) yerleri tescil ettirerek özel mülkiyete konu edilebilir hale getirmesidir (Aliefendioğulları ve Aksu, 2017; Şimşek, 2021). Milli Emlak, teknik olarak devletin 'emlak ofisi' gibi görünse de aslında mülkiyetin siyasal sınırlarını belirleyen bir eşik bekçisidir. Bu anlamıyla Milli Emlak, kamusal olanın piyasalaştırılmasındaki en kritik bürokratik müdahalelerden biridir.

Türkiye'de kamu toprağı rejiminin bu tarihsel dönüşümü, özellikle II. Dünya Savaşı'nı takip eden süreçte devletin hem mülkiyet hem de denetim alanını genişlettiğı kapsamlı bir kurumsallaşma fazına tanıklık etmiştir. 1934 tarihli 2613 sayılı Kadastro ve Tapu Tahriri Kanunu, bu dönüşümün temel yasal dayanaklarından biridir. Ulus-devlet inşasının ve devletçi örgütlenmenin pekiştirilmeye çalışıldığı bir dönemde çıkarılan bu Kanun, genel bir kadastro çalışması öngörmüş; kamu mallarının kamusal niteliğini ve devletin hüküm ve tasarrufu altındaki statüsünü korumayı hedeflemiştir. Ancak bu düzenleme, kamu mallarının tespitinden ziyade, bu taşınmazlar etrafında ortaya çıkabilecek ihtilafların yönetilmesine odaklanmıştır. James C. Scott'un (1998) kavramsallaştırdığı 'devlet gibi görmek' perspektifine uygun olarak

bu kurumsallaşma; devletin mülkiyetindeki kaynakları kadastral faaliyetler aracılığıyla keşfetmesi, rakamlara dökerek 'okunabilir' (*legible*) hale getirmesi ve merkezi bir denetim altına almasıyla sonuçlanmıştır. Bu genişleme, 1937 tarihli 3116 sayılı Orman Kanunu ile ormanların devlet gözetimine alınması ve 1945 tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile 1947-1972 yılları arasında yaklaşık 2,2 milyon hektar Hazine arazisinin dağıtılmasıyla toplumsal bir ölçek kazanmıştır (Barkan, 1980). Bu süreçte kamu alanının genişlemesi sadece Hazine arazileriyle sınırlı kalmamış; 1924 ve 1926 düzenlemeleriyle Osmanlı'dan miras kalan geniş vakıf mülkiyeti de radikal bir tasfiye süreciyle kamu idaresine dahil edilmiştir. İngiltere'deki vakıfların (*trust*) sivil toplum özerk toprak varlıkları olarak varlığını koruyan tarihsel yapısının aksine Türkiye'de, bu varlıklar 1926-1967 arası dönemde tamamen 'kamu mülkiyeti' rejimi içine çekilerek devletin üzerinde mutlak denetim kurduğu alanı fiziki olarak devasa boyutlara ulaştırmıştır. Mektep, medrese ve mezarlıkların bakanlık ile belediyelere devrinden vakıf çiftliklerinin Devlet Üretme Çiftliklerine dönüştürülmesine kadar uzanan bu süreç, devletin mülkiyet stokunu okunabilir kılarak konsolide etmesini sağlamıştır (Kaya, 2025). Milli Emlak'ın rolü de tam bu noktada belirginleşmiş; Osmanlı döneminde devlet arazilerinin özel tasarrufa açılmasında bir 'geçiş kurumu' olan vakıf yapısı, Cumhuriyet döneminde önce kamusallaştırılmış, ardından statüsü idari mekanizmalarla netleştirilerek (arz edilebilir hale getirilerek) piyasa döngüsüne tekrar sokulmuştur (Sağdıç Güven, 2024). Yine, 1960'lı yıllardan itibaren, sermaye hareketliliğinin artmasıyla birlikte, toprak yalnızca tarımsal üretimin değil; sanayi, konut, turizm ve altyapı yatırımlarının da temel girdilerinden biri haline gelmiştir. Bu dönüşümün kurumsal izdüşümlerinden biri, 1969 yılında Arsa Ofisi Genel Müdürlüğü'nün kurulmasıdır. Kamu ve özel sektör yatırımlarına arazi sağlamakla görevlendirilen Arsa Ofisi ile Milli Emlak'ın statü dönüştürücü yetkisi birleştiğinde, toprak politikalarının dağıtım yetkisi tamamen merkezileşmiştir. Benzer biçimde, 1956 tarihli 6831 sayılı Orman Kanunu ile başlayan ve özellikle 1982 Anayasası'nın 169. maddesiyle 'bilim ve fen bakımından orman niteliğini kaybetme' (2/B) kriteri üzerinden anayasal bir zemine oturtulan süreçte, ormanlar da bu genişleyen kamu alanı için bir rezerv haline getirilmiştir. 1987 yılında yürürlüğe giren 3402 sayılı Kadastro Kanunu ise kamu mallarını ve Hazine'ye tescil edilecek taşınmazları daha net sınırlar üzerinden tanımlayarak envanter ve mekânsal bilgi sistemini kurumsallaştırmıştır (Atasoy, 2016; Mutioğlu Özkesen, 2022). Bu durum, II. Dünya Savaşı sonrasında kamu yararı iddiasıyla konsolide edilen mülkiyet stokunun, 1990'lardan itibaren ticarileşmenin üzerine inşa edileceği hazır bir yasal-mekânsal envanter sunmasını sağlamıştır.

2000’li yıllarda ise Hazine taşınmazlarının ticarileştirilmesini hızlandıran en önemli düzenleme, 2001 yılında çıkarılan 4706 sayılı Kanun olmuştur. Şubat 2001 krizi sonrasında IMF destekli ‘Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’ çerçevesinde yürürlüğe konulan bu Kanun, Hazine’ye ait taşınmazların doğrudan satış usul ve esaslarını tanımlamış ve bu taşınmazların ‘kısa sürede ekonomiye kazandırılmasını’ hedeflemiştir (Hazineye Ait Taşınmaz Malların Değerlendirilmesi ve Katma Değer Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 2001). 2003 yılında çıkarılan 4916 sayılı Kanun ile bu kapsam daha da genişletilmiş; serbest bölgelerden toplu konuta, teknoloji geliştirme bölgelerinden TOKİ projelerine kadar çok sayıda alanda Hazine taşınmazlarının satışı ve tahsisi mümkün hale gelmiştir. Bu süreçte Arsa Ofisi’nin yetkilerini devralan TOKİ, özellikle 2000’li yıllarda kamu-özel iş birliği ve ihale rejimleri aracılığıyla Hazine arazilerini yerli inşaat sermayesinin temel yatırım kaynaklarından biri haline getirmiştir (Purkis, 2016). TOKİ kanunları, ihale mevzuatı ve Hazine taşınmazlarının satışına ilişkin düzenlemeler birlikte değerlendirildiğinde, topraktaki metalaşma ve ticarileşme sürecinin derinleşmesinde kritik rol oynamıştır. Nihayetinde, Milli Emlak’ın 2018 yılında Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’na bağlanması, bu kurumsal evrimin son aşaması olmuş; kurumun sadece mali bir birim olmaktan çıkıp, mülkiyet statüsünü kentsel rant ve sermaye birikimi hedefleri doğrultusunda dönüştüren kurucu bir yönetim aktörüne dönüştüğünü tescillemiştir. Günümüzdeki özelleştirme uygulamaları bu tarihsel genişlemeden kopuk birer sapma değil; aksine, devletin bir dönem toplumsal uzlaşa adına kayıt altına aldığı kamusal varlıkların, mevcut küresel imperatifler dahilinde finansal birer meta olarak piyasa ilişkilerine açıldığı bir yeniden örgütlenme aşamasıdır.

Kamu Topraklarının Özelleştirilmesi ve Ticarileştirilmesi: Araçlar, Düzenlemeler ve Meşrulaştırma Gerekçeleri

İngiltere’de Kamu topraklarının Tasarruf Dönüşümünde Kullanılan Araçlar, Düzenlemeler ve Gerekçeler

Birleşik Krallık’ta kamu topraklarının mülkiyet ve yönetim rejimi; kurumsal olarak parçalı ve merkezîyetçilikten uzak görünse de aslında mülk sahibi sınıfların ve devlet aygıtının çıkarlarını gözeterek özgün bir mülkiyet rasyonalitesi üzerine kuruludur. Kıta Avrupası’ndaki merkezîyetçi ve kodifiye sistemlerden farklılaşan bu yapı, bir belirsizlikten ziyade, sınıf mücadelelerinin tarihsel bir çıktısı olarak kristalize olmuştur. Bu özgül düzen, kamu topraklarının ticarileştirilmesi ve yeniden işlevlendirilmesi süreçlerinde devlet destekli mülksüzleştirmenin sistematik biçimde işlemesine olanak tanımaktadır.

İngiltere örneği, neoliberal toprak yönetişiminin yalnızca doğrudan satışlarla değil; düzenleyici reformlar ve yönetsel teknikler aracılığıyla, sermaye birikimi lehine ne kadar net ve tutarlı bir rasyonaliteyle hayata geçirildiğini göstermektedir. Bu süreçte kullanılan ‘verimlilik’ ve ‘rasyonel kullanım’ gibi söylemler, mülkiyet rejiminin bu sınıfsal karakterini teknik bir gereklilikmiş gibi sunduğu ölçüde meşrulaştırıcı bir işlev görmektedir.

İngiltere’de kamu topraklarının yönetimi, doğrudan mülkiyet hukukundan ziyade planlama hukuku, düzenleyici çerçeveler, mali araçlar ve siyasal öncelikler tarafından şekillendirilmektedir. Örneğin 2000 yılında yürürlüğe giren Kırsal Alan ve Geçiş Hakları Yasası (*Countryside and Rights of Way Act*) kamuya kırsal alanlarda sınırlı bir dolaşım ve geçiş hakkı (Right to Roam) tanımakta; ancak bu düzenleme mülkiyet ilişkilerini dönüştürmemekte, elit mülkiyet yapılarının sürekliliğini korumaktadır (Hodge,2016; George ve Layard, 2007). Bu tür düzenlemeler, kamusal erişimi nominal olarak genişletirken, mülkiyetin asli kontrolünü özel ellerde tutan bir çerçeve üretmektedir. Buna paralel olarak, Cayman Adaları gibi vergi cennetlerinde kayıtlı offshore şirketlerin artan arazi sahipliği, kamu toprağı olarak tanımlanabilecek alanların yönetiminde daha da kapalı ve şeffaflıktan uzak bir döneme işaret etmektedir. Shrubsole’e göre (2019); Kilise’nin toprak kaybı, kraliyetin gayrimenkul üzerindeki ayrıcalıklı konumu, aristokrat ailelerin mülkiyet yoğunluğu ve Parlamento’nun dahi mülkiyet statüsündeki kodifiye edilmemiş (tanımlanmamış) yapı, yazılı bir anayasanın yokluğunun İngiliz mülkiyet rejimlerinde nasıl bir tarihsel süreklilik kazandığını açıkça göstermektedir. Layard’ın (2019) da vurguladığı üzere, İngiltere bağlamında mülkiyet yalnızca ekonomik bir kategori değil; adalet, şeffaflık ve toplumsal erişimle doğrudan bağlantılı siyasal bir meseledir.

i) Dönüşümün Temel Gerekçeleri: ‘Fazlalık’, Verimlilik ve Kamu Yararı
İngiltere’de kamu topraklarının tasarruf biçimlerinin dönüşümünde en yaygın gerekçe, kamu sektörünün elinde ‘kullanılmayan’ ya da ‘fazlalık’ (surplus) niteliği taşıyan geniş arazi stoklarının bulunduğu iddiasıdır (Christophers, 2018). Bu söylem, kamu sektörüne içkin olduğu varsayılan yapısal bir verimsizlik anlatısıyla birleşmektedir. Kamu kurumlarının sahip oldukları taşınmazları etkin biçimde değerlendiremediği, bu varlıklar için uzun vadeli ve bütüncül bir planlama yapmadığı ileri sürülmekte; bu durum kamu mülkiyetinin elden çıkarılmasını meşrulaştıran temel argümanlardan biri haline gelmektedir. Bu sebeple, Thatcher dönemi itibarıyla kamu topraklarının kamu kurumları arasında dolaşımından ziyade açık piyasa satışı mantığına geçirilmesine ilişkin gerekçelendirmenin yayıldığı görülür. Nitekim

Çevre Bakanlığı'nın 1979 tarihli resmi yazışması, bu dönüşümün kurumsal zeminini açıkça ortaya koymaktadır: Söz konusu belgede, merkezi ve yerel yönetimler arasında fazlalık arazilerin öncelikli olarak birbirine devredilmesini zorunlu kılan Circular MHLG 57/66 düzenlemesinin yürürlükten kaldırıldığı ve her iki yönetim kademesinin de artık fazlalık arazilerini doğrudan açık piyasada elden çıkarmakta serbest olduğu duyurulmaktadır (Arşiv Belgesi 2) (Baxter, 1979).⁶

Arşiv belgelerinde de görüldüğü gibi, kamu kurumları 'ihtiyaç fazlası' kamu topraklarının elden çıkarılması yönünde görüş bildirirken, buna paralel olarak, özel sektörün, kamuya kıyasla arazileri daha etkin, rasyonel ve maliyet açısından avantajlı biçimde kullanabileceği savunulmakta; kamu mülkiyetindeki taşınmazların özel sektöre devri ya da kiralanması, verimlilik ve maliyet etkinliği açısından kamu yararına uygun bir yöntem olarak sunulmaktadır (Christophers, 2018). Bu söylem yalnızca arazi politikalarıyla sınırlı kalmamakta; kamu hizmetleri, altyapı ve sosyal konut gibi alanlardaki özelleştirme süreçlerinde de merkezi bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda üç temel fayda öne çıkarılmaktadır: ekonomik büyüme (atıl kamu topraklarının piyasaya kazandırılması yoluyla büyümenin hızlanacağı), istihdam (özel sektör yatırımlarının iş yaratacağı) ve konut arzı (daha fazla arsanın daha fazla konut anlamına geleceği) (Christophers, 2019). Nitekim Layard'ın (2019) hesaplamalarına göre, 1979–2018 yılları arasında Britanya topraklarının yaklaşık yüzde 10'una karşılık gelen iki milyon hektarlık alan, bu gerekçelerle kamu mülkiyetinden çıkarılarak özel sektöre devredilmiştir.

Atıl arazilerin fiilen bulunmadığı durumlarda ise 'fazlalık' farklı stratejilerle üretilmektedir. Bunlardan ilki, kamu sektörünün küçültülmesi ve personel sayısının azaltılması gibi dolaylı yöntemlerdir. İkincisi ise kamu kurumlarının geçmişe kıyasla daha az mekân kullanmaya zorlanmasıdır. Bu amaçla 1972'de kurulan Kamu Taşınmazları Hizmet Ajansı (PSA), kamu mülklerinin yönetimi ve denetimi için merkezi bir yapı oluşturmayı hedeflemiş, ancak bu girişim beklenen başarıyı sağlayamamıştır. Arşiv belgeleri, 1971'e kadar kamu mülkiyetinin genişletilmesine yönelik bir politikanın hâkim olduğunu göstermektedir. Nitekim kamu ve yarı-kamu kuruluşlarının arazi sahipliğine ilişkin tarihsel istatistikler, İngiltere ve Galler'deki toplam kamu arazi stokunun 1941'deki 3 milyon dönümden 1971'de 3,796,000 dönüme yükseldiğini ortaya koymaktadır (Tablo 2). Buna karşılık, 2000'li yıllarda PSA'nın yerini alan Kamu Taşınmazları Birimi (GPU), mekân kullanımında hedef küçültme, fazlalık yaratma ve elden çıkarma hedeflerini sistematik hale getirmiştir. Bu

süreç, Yeni Kamu Yönetimi teknikleri -kıyaslama, performans ölçümü ve nicel hedefler- aracılığıyla yürütülmüştür (Christophers, 2016).

	İngiltere ve Galler		Büyük Britanya
	Toplam	Tarım Arazisi dönüm (acres)	Toplam
1936	—	—	3.089.823
1941	3.000.000	1.844.000	—
1957	—	2.094.000	—
1965	—	—	7.054.000
1966	—	—	5.703.000
1968	—	—	6.000.000
1969	—	—	4.600.000
1971	3.796.000	2.149.000	8.821.000

Tablo 3. 1936-1971 Yılları Arasında İngiltere ve Galler’de Kamu Topraklarının Yüzölçümleri. (Gibbs ve Harrison, 1973)⁷

Christophers’ın da belirttiği üzere, kamu topraklarının ‘rasyonelleştirilmesi’ yönündeki bu teknikler ilk olarak 1980’li yıllarda ortaya çıkmıştır. Arşiv belgeleri, Orman Komisyonu gibi büyük kamu arazi sahiplerinin, toprakların ekonomik değer üretmesi ve kamu gelirlerine katkı sağlaması yönünde özel sektör kaynaklı taleplerle karşılaşmaya başladığını göstermektedir. Nitekim 1980 tarihli iç kayıtlar, Humberts Chartered Surveyors, Fincrest Forestry Company ve John Clegg & Company gibi aracı kurumların Orman Komisyonu arazilerine yönelik satın alma girişimlerini belgelemekte; bu taleplerin bir bölümünün sigorta şirketleri ve emeklilik fonları adına yapıldığı görülmektedir (Arşiv Belgesi 3) (Forestry Commission, 1980)⁸. Öte yandan Orman Komisyonu’nun aynı dönemde kaleme aldığı resmi yazışmalar, kurumun fazlalık mülklerin elden çıkarılması yönünde hükümet baskısıyla karşı karşıya kaldığını ortaya koymaktadır; ancak söz konusu yazışmalarda İngiltere-Galler’de yalnızca ormancılık amacıyla artık kullanılmayan arazilerin satılabileceği ve İskoçya’daki satış yetkilerinin hukuki açıdan tartışmalı olduğu vurgulanmaktadır (Arşiv Belgesi 4 ve Arşiv Belgesi 5) (Damerell, 1980; Clarke, 1980).⁹ Bu talepler, kamu topraklarının tasarrufunun rasyonelleştirilmesi gereği olarak çerçevelenmiş; özellikle fidanlıklar ve plantasyon arazileri finansal aktörlerin ilgi alanına girmiştir. Bu durum, İngiltere’de parçalı mülkiyet rejiminin önemli aktörlerinden biri olan

yatırım fonlarının ve finansal kuruluşların, kamu toprakları üzerinde giderek daha belirleyici hale geldiğini göstermektedir.

Kamu topraklarının satışını ve tasfiyesini savunan ekonomik argümanlar, çoğu zaman hükümetin kendi teknik analizlerinden ziyade, özel sektör danışmanlık firmalarının raporlarına dayanmaktadır. Örneğin, Kamu Taşınmazları Birimi (GPU), kamu emlakının elden çıkarılmasının ekonomik büyümeyi desteklediği iddiasını, Knight Frank'ın 2013 yılında yayımladığı ve bu tür bir 'rasyonelleştirmenin' Londra ekonomisine 3 milyar sterlinlik bir canlılık kazandıracağını öne süren raporuna dayandırmıştır. Bu tür raporlar, kamu topraklarının elden çıkarılmasını devlet için 'en iyi değer' (*best value*) ve 'mali verimlilik' çerçevesinde sunmaktadır. Bu çerçevelere sayesinde, eğitim, sağlık ya da kamusal rekreasyon gibi hizmetler için kullanılan araziler, doğrudan parasal getiri üretmedikleri ölçüde 'mali açıdan verimsiz' olarak etiketlenmekte ve satışa hazır hâle getirilmektedir (Christophers, 2016). Emeklilik ve sigorta fonlarının (örneğin PFPUT ve Rolls-Royce emeklilik fonları) kamu topraklarının alıcısı olarak öne çıkması (Clarke, 1980) ise bu taşınmazların giderek kamusal varlıklar olmaktan çıkarak finansal portföylerin bir parçası hâline geldiğini açık biçimde göstermektedir.

ii) Yasal Düzenlemeler ve Planlama Politikaları Yoluyla Özelleştirme

Kamu topraklarının özelleştirilmesinde ve piyasa ilişkilerine açılmasında temel araçlardan biri, doğrudan yasal düzenlemelerdir. İngiltere'de bu sürecin kurumsal temelleri, Thatcher döneminde yürürlüğe giren Konut Yasası (*Housing Act*) (1980) ile Yerel Yönetim, Planlama ve Toprak Yasası (*Local Government, Planning and Land Act*) (1980) tarafından atılmıştır. Bu düzenlemeler, neoliberal konut ve kent politikalarının hukuki altyapısını oluşturarak kamuya ait sosyal konutların ve arazilerin büyük ölçekli satışını mümkün kılmıştır (Forrest ve Murie, 1988; Christophers, 2016). Satın Alma Hakkı (*Right to Buy*) politikası kapsamında yaklaşık iki milyon kamu konutu, kiracılarına indirimli fiyatlarla satılmış; böylece kamu mülkiyeti doğrudan özel mülkiyete dönüştürülmüştür (Payne, 1999).

Bu sürecin daha sistematik ve merkezi bir nitelik kazanmasını sağlayan düzenleme ise Yerel Yönetim, Planlama ve Toprak Yasası (1980) olmuştur. Söz konusu yasa, yerel yönetimlerin ellerindeki 'fazlalık' (*surplus*) arazileri raporlamalarını zorunlu kılmış ve merkezi hükümete bu arazilerin satışını zorunlu kılma yetkisi tanımış; bu mekanizma Kamu Tarafından Satış Emri Talebi (*Public Request to Order Disposal-PROD*) olarak adlandırılmıştır

(Christophers, 2016). Bu türden bir uygulama, aslında kamu kurumlarının elindeki kamu varlıklarının envanterinin çıkarılması ve buradan doğru da ticarileşme ve özelleştirmeye kapının aralanması anlamına gelmiştir. Aynı zamanda planlama sistemini piyasa lehine yeniden yapılandırarak, kentsel dönüşüm süreçlerinin kamu-özel ortaklıkları aracılığıyla yürütülmesine imkân tanıyan yeni kurumsal araçların önünü açmıştır (Payne, 1999; Christophers, 2016). Bu bağlamda kurulan Kentsel Kalkınma Kurumları (*Urban Development Corporations-UDCs*), yerel planlama yetkilerini belediyelerden alarak doğrudan merkezi hükümet tarafından atanan kurumlara devreden yapılar olarak öne çıkmaktadır. UDC'ler, kentsel dönüşüm alanlarındaki kamu topraklarını piyasa odaklı kiralama ve tahsis mekanizmalarıyla özel geliştiricilere açmıştır. Londra Docklands Kalkınma Kurumu (*London Docklands Development Corporation - LDDC*) bu modelin en bilinen örneklerinden biridir ve Docklands bölgesinde kamu topraklarının özel sermaye lehine yeniden düzenlenmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Benzer şekilde Girişim Bölgeleri (*Enterprise Zones*), planlama kurallarının gevşetildiği ve vergi teşviklerinin sağlandığı alanlar olarak tasarlanmış; bu bölgelerde kamu topraklarının özel sektöre devri, ekonomik büyüme ve istihdam yaratma hedefleriyle meşrulaştırılmıştır (Payne, 1999; Hetherington, 2015).

1991 yılında başlatılan Kentsel Rekabet Girişimi (*City Challenge*) programı ise yerel yönetimleri kamu, özel ve gönüllü sektörlerle ortaklıklar kurmaya teşvik etmiş; beş yıllık dönemler için sağlanan kamu fonları üzerinden rekabetçi bir kentsel yenileme modeli oluşturmuştur. 1992-1993 yılları arasında 31 farklı yerel bölge, bu program kapsamında fonlardan yararlanarak kentsel dönüşüm projeleri yürütmüştür. Bu mekanizmalar, kamu topraklarının yalnızca satış yoluyla değil; planlama izinleri, kira koşulları ve koruma statülerindeki değişiklikler aracılığıyla da metalaştırılmasına olanak tanımıştır (Imrie ve Thomas, 1999; Payne, 1999; Christophers, 2016). City Challenge, aslında, yerel yönetimlerin doğrudan 'hizmet sağlayıcı' olmaktan çıkıp, farklı sektörleri bir araya getiren bir 'kolaylaştırıcı' rolüne bürünmesini sağlayan önemli bir dönüm noktasıdır (Payne, 1999).

2010'lu yıllarda yürürlüğe giren düzenlemeler ise bu piyasa odaklı yönelimi daha da hızlandırmıştır. 2011 tarihli Topluluğun Araziyi Geri Kazanma Hakkı (*Community Right to Reclaim Land*), PROD mekanizmasını yeniden canlandırarak, topluluklara 'yetersiz kullanılan' kamu topraklarının satışını talep etme hakkı tanıyor gibi görünse de uygulamada bu arazilerin büyük ölçüde açık piyasada satışa çıkarıldığı; topluluklara öncelikli satın alma hakkı

tanınmadığı görülmektedir (Christophers, 2016; Gray ve Gray, 2018). Benzer biçimde 2014'te yürürlüğe giren İtiraz Hakkı (Right to Contest), herhangi bir birey ya da kurumun kamuya ait bir arazinin 'verimli kullanılmadığı' gerekçesiyle satışını talep etmesine olanak tanımıştır. Ancak bu mekanizma da sınırlı bir etki yaratmış; 2016 yılına kadar yapılan 158 başvurudan yalnızca altısında satış onayı verilmiş, çoğu durumda kamu kurumları arazilerin 'operasyonel gerekliliğini' gerekçe göstererek satış taleplerini reddetmiştir (Christophers, 2018). Bu çerçeveyi tamamlayan en kapsamlı kurumsal girişimlerden biri ise Tek Kamu Mülkiyeti Portföyü (*One Public Estate - OPE*) Programı olmuştur. 2013 yılında Kamu Taşınmazları Birimi (*Government Property Unit*) ile Yerel Yönetimler Birliği (*Local Government Association*) tarafından başlatılan bu program, kamu emlakının 'rasyonelleştirilmesini' hedeflemiştir. Program, farklı kamu kurumlarının (belediyeler, polis, sağlık birimleri gibi) aynı binaları paylaşmasını teşvik ederek, bu yolla 'fazlalık' hâline gelen taşınmazların ve arazilerin konut üretimi, ekonomik büyüme ve istihdam gerekçeleriyle satışını kurumsallaştırmıştır. Ancak 2016'da OPE'nin ikinci fazına ilişkin politika belgelerinde kamu taşınmazları 'ihtiyaç fazlası arazi (*surplus land*), 'varlıkların rasyonelleştirilmesi (*asset rationalisation*), taşınmaz portföyünün en verimli şekilde yapılandırılması (*estate optimisation*), sermaye geliri yaratma (*capital receipts generation*) ve konut üretimi için arazi piyasaya sunumu (*release of land for housing*) gibi kavramlar üzerinden tanımlanarak, kamusal kullanımın mekânsal altyapısı olmaktan ziyade merkezi koordinasyon altında ekonomik değer üretmesi beklenen bir finansal varlık sınıfı (*asset class*) olarak yeniden konumlandırılmıştır (UK Cabinet Office ve Local Government Association, 2016).

Bu bütüncül çerçeve, İngiltere'de kamu topraklarının özelleştirilmesinin rastlantısal ya da yalnızca ideolojik bir tercih değil; ardışık yasal düzenlemeler, planlama reformları ve kurumsal araçlar aracılığıyla sistematik biçimde inşa edilmiş bir dönüşüm süreci olduğunu ortaya koymaktadır.

iii) Finansallaşma, Kamu-Özel İş Birliği Modeli ve Uzun Vadeli Tasarruf Devri Neoliberal dönemde İngiltere'de kamu toprakları yalnızca doğrudan satışlar yoluyla değil; kamu-özel ortaklıkları (PPP), uzun vadeli kiralama modelleri ve çeşitli finansal araçlar aracılığıyla da özel sermayeye açılmıştır. Bu süreçte, 125 ila 250 yıla varan uzun vadeli kiralama sözleşmeleri yaygınlaşmış; kamusal mülkiyetin hukuki olarak korunuyor gibi görünmesine karşın, arazi üzerindeki fiili kontrol büyük ölçüde özel sektör aktörlerine devredilmiştir. Bu tür düzenlemeler, mülkiyet devrini geciktirerek siyasal maliyeti azaltırken,

araziyi sermaye birikimi açısından işlevsel hâle getiren örtük özelleştirme biçimleri üretmiştir.

Bu politika araçları içinde özellikle ‘Şimdi Yap, Sonra Öde’ (*Build Now, Pay Later*) modeli, kamu topraklarının finansallaştırılmasında belirleyici bir işlev görmüştür. 2011 yılında, Topluluklar ve Yerel Yönetimler Bakanlığı (DCLG) tarafından, İngiltere’de konut üretimini hızlandırmak ve kamuya ait arsaların piyasaya sürülmesini teşvik etmek amacıyla devreye sokulan bu düzenleme, özel geliştiricilere arazi bedelini peşin ödemeksizin inşaata başlama imkânı tanımaktadır. Çoğu durumda arazi ödemesi, proje gelirleri oluşmaya başladıktan sonraya ertelenmekte; böylece kamu toprağı, geliştiriciler açısından düşük maliyetli ve esnek bir sermaye girdisine dönüşmektedir. Uygulama iki ana model üzerinden işlemektedir. Risk paylaşımı modelinde arazi bedeli, projenin tamamlanmasının ardından elde edilecek toplam satış gelirine endekslenmekte ve kamu ile geliştirici arasında önceden belirlenen oranlarda paylaştırılmaktadır. Kademeli ödeme modelinde ise arazi fiyatı başlangıçta sabitlenmekle birlikte, ödeme takvimi belirli aşamalara ya da satış performansına bağlanarak zamana yayılmaktadır. Her iki senaryoda da konut geliştirme sürecine ilişkin finansal riskin kayda değer bir kısmı özel sektörden alınarak kamuya aktarılmaktadır (Christophers, 2016). Projenin gecikmesi, tamamlanamaması ya da beklenen satış seviyesine ulaşamaması hâlinde ortaya çıkan mali yükün büyük ölçüde kamu tarafından üstlenilmesi söz konusudur. Bu çerçevede Build Now, Pay Later sistemi, spekülâtif arazi birikimini kamusal kaynaklar aracılığıyla destekleyen bir mekanizma olarak değerlendirilmektedir. Christophers’ın vurguladığı gibi, sağlanan ödeme esneklikleri geliştiricilere araziye uzun süre elde tutma olanağı sunmakta ve kamu topraklarının ‘yumuşak mülksüzleştirme’ yoluyla özel sektöre aktarılmasını kolaylaştırmaktadır (Christophers, 2016). Sonuçta kamu mülkiyeti, kamusal kullanımın mekânsal altyapısı olmaktan çıkarak değer artışı beklentisine dayalı finansal bir varlık kategorisine dönüşmekte; bu dönüşüm yalnızca mali ve idari düzenlemelerle değil, aynı zamanda güçlü bir ideolojik söylemle de meşrulaştırılmaktadır.

Türkiye’de Kamu Topraklarının Tasarruf Dönüşümünde Kullanılan Araçlar, Düzenlemeler ve Gerekçeler

2000’li yıllar, Türkiye’de kamu topraklarının mülkiyet rejimi ve tasarruf biçimlerinde köklü bir dönüşümün yaşandığı bir dönemi ifade etmektedir. Bu dönemde kamu toprakları, yalnızca kamusal kullanım ve hizmet üretiminin mekânsal zemini olmaktan çıkarak, sermaye birikimi için stratejik bir finansman ve yatırım aracına dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm,

devletin kamusal niteliğinde niteliksel bir kırılmaya işaret etmekte; kamu kaynaklarının giderek bir piyasa aktörü mantığıyla yönetildiği yeni bir yönetim biçiminin ortaya çıktığını göstermektedir.

i) Özelleştirmenin ve Ticarileştirmenin Temel Gerekçeleri: Kamu Hizmeti, Ulusal Diriliş, Kalkınma

Türkiye’de kamu topraklarının ticarileştirilmesi ve piyasa ilişkilerine açılması parasal kısıtlar ve finansman ihtiyacının baş göstermesi ile ivmelenmiştir. 1980’li yıllarla birlikte hız kazanan finansal serbestleşme süreci, Türkiye ekonomisinde cari açık, bütçe açığı ve borçlanma gibi kronikleşen yapısal sorunları derinleştirmiştir (Akçay, 2017; Yeldan, 2009). Bu bağlamda devlet, kamu topraklarını döviz ve nakit yaratma potansiyeline sahip varlıklar olarak yeniden keşfetmiş; kamu mülklerinin satışı ve yatırıma açılması, devletin kendini iktisadi olarak yeniden üretme stratejisinin bir parçası hâline gelmiştir. Özellikle 2003 sonrası dönemde, yabancı sermaye girişlerini artırmak amacıyla arazi ve taşınmaz mülkiyet rejimlerinde yapılan düzenlemeler, bu finansman arayışının hukuki altyapısını oluşturmuştur.

Kamu topraklarının özelleştirilmesinin arkasındaki bu finansal dinamikler çoğunlukla siyasal meşruiyet ve popülist stratejiler üzerinden yeniden çerçevelenerek meşrulaştırılmaktadır. Türkiye örneğinde kamu topraklarının tasarruf dönüşümünde iki temel gerekçe öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, kamu yararı ve kamu hizmeti üretimi söylemi altında gerçekleştirilen tasarruf değişiklikleridir. Türkiye’de kamu topraklarının özgül yasal statüsü, küresel arazi edinim pratiklerinden ayrıran bir dinamik yaratmaktadır. Literatürde sıklıkla incelenen özel mülkiyet ya da tamamen devlet mülkiyetine dayalı arazi rejimlerinde, hükümetler kalkınma söylemleri eşliğinde arazileri doğrudan satabilmekte ya da kiralayabilmektedir. Türkiye’de ise anayasal sınırlamalar, tarihsel kamu kullanım hakları ve yerleşik toplumsal pratikler, devletin bu araziler üzerindeki tasarrufunu daha karmaşık ve çatışmalı hale getirmektedir. Bu durum, kamu yararı söyleminin hukuki olarak gerekçelendirilmesini, projelerin meşrulaştırılmasını ve çoğu zaman yerel rızanın üretilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda kamu toprakları, büyük ölçekli altyapı ve kalkınma projelerinin ‘kamu hizmeti’ olarak sunulması yoluyla sermaye birikimine aracılık eden kritik bir araç haline gelmektedir. Mega projeler, bu sürecin en görünür araçlarından biridir. Köprüler, otoyollar, havalimanları, enerji projeleri ve bölgesel kalkınma girişimleri, ‘kamu hizmeti’ söylemiyle meşrulaştırılarak büyük ölçekli kamu topraklarının yeniden dağıtımını mümkün kılmıştır. Ulaştırma ve Altyapı

Bakanlığı verilerine göre, 2000’li yıllarda 58 mega proje hayata geçirilmiştir (Karayolları Genel Müdürlüğü, t.y.).

İkinci gerekçelendirme modeli ise, birinci modeldeki ‘kamu yararı’ söylemine eklenerek, kamu topraklarının ‘ekonomiye kazandırılması’, ‘ulusal diriliş’ ve kalkınma stratejileri kapsamında ticarileştirilmesini meşru kılan bir çerçeve sunmaktadır. Bu yaklaşımda kamu topraklarının tasarruf dönüşümü, yarattığı iddia edilen katma değer, istihdam ve sanayi canlanması üzerinden savunulmaktadır. Nitekim Ocak 2010’da Türkiye Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı Başkanı’nın yabancı yatırımcılara tahsis edilecek topraklara ilişkin olarak ‘ıslah edilebilir arazilerin satılmadan projede yer alacağı, 25-30 yıl sonra yatırımcı çekildiğinde tüm yatırımların devlete kalacağı; bu yolla hem istihdam yaratılacağı hem de tesisler ve tedarikçi sanayiler aracılığıyla ekonomik canlanma sağlanacağı’ yönündeki açıklaması, bu söylemin tipik bir örneğini oluşturmaktadır (Boyacıoğlu, 2010). Gerçekten de kamu topraklarının tasarruf dönüşümü ve el değiştirmesini mümkün kılan düzenlemeler bu araziler üzerinden elde edilen ekonomik gelirin gözle görülür oranda artmasına vesile olmuştur. Benzer biçimde, 2645 kilometrelik yaylalar arası bağlantı yolu olarak tasarlanan Yeşil Yol Projesi de bölgeye istihdam kazandırma ve turizmi geliştirme hedefleriyle sunulmuş; yayla topraklarının tasarruf değişikliğine karşı gelişen muhalefet, kalkınmaya karşıt bir tutum olarak gayrimişrulaştırılmaya çalışılmıştır. Ancak 2012–2022 döneminde bölgede tarımsal istihdamın %55’ten %39,6’ya gerilemesi, buna karşılık turizm odaklı hizmet sektörünün %31’den %43’e yükselmesi (Türkiye İstatistik Kurumu, t.y.), dönüşümün üretken ve sürdürülebilir bir istihdam yapısı yaratmaktan ziyade orta sınıf tüketimine dayalı kırılgan bir hizmet ekonomisini güçlendirdiğini göstermektedir (Mutioğlu Özkesen 2025). Aynı şekilde, geniş ölçekli kamu toprakları, ormanlar ve meraların aktarıldığı 3. Havalimanı gibi projeler dönemin Cumhurbaşkanı tarafından ‘dünyaya örnek’ ve ‘yalnızca ülkeye değil dünyaya hizmet’ olarak tanıtılmış (T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2018). Böylece ulusal kalkınma söylemi küresel ölçekte bir medeniyet iddiasıyla birleşmiştir. Bu örnekler, Türkiye’de kamu mülkiyet rejiminin öngördüğü ‘kamu yararı’ şartının farklı veçhelerle araçsallaştırdığını; mega projelerin ekonomik ve sosyal değerine yapılan vurgunun bu sürecin ideolojik dayanağı hâline getirildiğini göstermektedir (Mutioğlu Özkesen, 2022). Oysa bu söylemsel inşa, toprak tasarruflarının ardındaki daha derin iktisadi dinamikleri görünmez kılmaktadır. 2008 küresel finansal kriz ve 2013 sonrasında finansal piyasaların yeniden yapılanma süreciyle birlikte yoğunlaşan sermaye birikim baskıları, toprak anlaşmalarını ve tasarruf dönüşümlerini sermayenin kriz karşısında kendini

yeniden üretme stratejilerinden biri olarak öne çıkarmış; toprağı yalnızca üretim ya da yerleşim alanı değil, para sermaye için yeniden tanımlanmış bir değer deposu ve finansal kaynak hâline getirmiştir. Parker'in 'hizmet etme politikası' (Paker, 2017) olarak kavramsallaştırdığı bu siyaset tarzı, Türkiye'de toprak politikasının yalnızca ekonomik bir araç değil, aynı zamanda iktidarın siyasal ve ideolojik yeniden üretimini mümkün kılan stratejik bir kaynak olduğunu ortaya koymaktadır. Bu gerekçelere dayanarak kamu topraklarının ticarileşmesi ve özelleştirilmesini mümkün kılan mekanizmalar ise iki başlıkta toplanmaktadır: Yasal düzenlemeler ve kamu-özel işbirliği modeli.

ii) Yasal Düzenlemeler Yoluyla Mülkiyet Rejiminin Yeniden Yapılandırılması
Kamu topraklarının ticarileştirilmesine yönelik dönüşümün ilk ve en kritik adımı, mülkiyet rejimlerinde yapılan kapsamlı yasal değişiklikler olmuştur. 2003 yılında yürürlüğe giren 4875 sayılı Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu, yabancı sermayeye mülkiyet serbestisi tanıyarak Türkiye'de arazi ve taşınmaz ediniminin önündeki engelleri büyük ölçüde kaldırmıştır (Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu, 2003). Bu düzenleme, Avrupa Birliği müktesebatına uyum süreciyle ilişkilendirilmiş; AB menşeli yatırımcılar açısından arazi edinimini fiilen serbestleştirmiştir. Aynı yıl Tapu Kanunu'nda (2644) yapılan değişikliklerle, yabancı şirketler için uygulanan yüzölçümü sınırlamaları ve karşılıklılık ilkesi büyük ölçüde kaldırılmış; yalnızca AB ülkeleri değil, Körfez ülkeleri gibi farklı coğrafyalardan yatırımcıların da Türkiye'de arazi edinmesinin önü açılmıştır. 1924 tarihli Köy Kanunu'nun 87. maddesinde 2003 yılında yapılan değişiklikle yabancıların köylerde arazi ve emlak almasının önündeki engeller kaldırılmıştır. Ayrıca 6360 sayılı Kanun ile birçok köyün tüzel kişiliği kaldırılarak mahalle statüsüne geçirilmiş, bu durum köy topraklarının ticarileşme sürecini hızlandırmıştır.

2003	1.779.803 m ²
2004	3.977.477 m ²
2005	3.388.316 m ²
2006	6.268.290 m ²
2007	9.027.327 m ²
2008	14.373.829 m ²

2009	11.438.853 m2
2010	12.845.510 m2
2011	18.402.131 m2
2012	75.893.700m2

Tablo 4. Yıllara göre Türkiye’de Yabancı Yatırımcılara Toprak Satışları. (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 2011)

Bu düzenlemeler, daha özel olarak, mera, orman ve tarım arazilerine ilişkin mevzuatta yapılan diğer değişikliklerle birlikte değerlendirildiğinde, toprak ve doğal kaynakların yabancı gerçek ve tüzel kişilerce ediniminin sistematik biçimde kolaylaştırıldığı görülmektedir. Bu düzenlemelere paralel olarak, Serbest Bölgeler Kanunu (1985) ve Turizmi Teşvik Kanunu’nda yapılan değişiklikler (2003) ile spesifik olarak sanayi ve turizm yatırımları için kamu topraklarının yerli ve yabancı yatırımcılara tahsisi yaygınlaştırılmıştır 2634 sayılı kanunda yapılan revizyonlarla, Hazine ve orman arazilerinin turizm yatırımcılarına 49 veya 75 yıllığına tahsis edilmesinin önü açılmıştır. Bu süreç, kamu topraklarının turizm sektörü lehine zımni bir şekilde özelleştirilmesine ve kırsal rant alanlarının oluşmasına yol açmıştır. Bu süreçte yalnızca mevcut araziler piyasa ilişkilerine açılmamış; aynı zamanda satılabilir ve tahsis edilebilir yeni arazi stokları da üretilmiştir. 4342 sayılı Mera Kanunu’nda 2004 sonrası yapılan değişikliklerle, meralar, yaylalar ve kışlaklar ‘kalkınma için gerekli’ görülen durumlarda imara açılabilir hâle getirilmiştir. Benzer biçimde, Hazine’ye ait tarım arazilerinin satışını düzenleyen 4070 sayılı Kanun kapsamında yapılan satışlar, özellikle 2003 sonrasında hız kazanmıştır.

Yıl	Taşınmaz Mal Satışları	Alan/Yüzölçümü (m2)	Satış Fiyatı (TL)
1995	580	6.747.010	600.400
1996	1.135	13.515.919	1.084.041
1997	1.870	21.684.590	1.984.964
1998	1.267	13.774.992	1.070.891
1999	766	7.872.925	1.190.836
2000	496	4.591.455	1.542.067
2001	670	7.317.158	2.085.859

2002	1.023	11.784.257	4.353.636
2003	801	8.502.292	7.173.996
2004	4.278	57.248.140	31.368.662
2005	6.654	75.451.902	53.760.774
2006	4.711	67.812.683	53.476.839
2007	1.722	17.397.720	21.045.014
2008	1.230	14.276.374	15.276.374
TOTAL	27.203	327.977.418	196.013.966

Tablo 5. Türkiye’de 4070 Sayılı Kanun Kapsamında Yapılan Satışlar. (Milli Emlak Genel Müdürlüğü, 2008)

1995 tarihli 4070 Sayılı Kanun düzenlemesi, Hazine’ye ait tarım arazilerinin halihazırdaki kullanıcılarına satışını mümkün kılarak bu toprakların metalaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreç, devletin nakit finansman ihtiyacını karşılamak amacıyla kamu topraklarını ticari bir kaynak olarak yeniden keşfetmesi olarak değerlendirilmektedir. 2005 yılında çıkarılan bu kanun ile tarım arazilerinin amaç dışı kullanım koşulları esnetilmiştir. Sanayi, enerji ve altyapı projeleri gibi tarım dışı faaliyetler için kamu yararı gerekçesiyle tarım topraklarının ticarileşmesinin önü açılmış, bu durum geniş çaplı bir betonlaşmaya neden olmuştur. 2001 yılında IMF programı kapsamında çıkarılan 4706 Sayılı Hazineye Ait Taşınmaz Malların Değerlendirilmesi Kanunu da Hazine taşınmazlarının satışını hızlandırarak ekonomiye kazandırılmasını hedeflemiştir. Özellikle TOKİ’ye sağlanan bedelsiz arazi devri yetkileriyle, kamu toprakları toplu konut ve kentsel dönüşüm projeleri üzerinden inşaat sermayesine aktarılmıştır.

Bu dönüşümün en kapsamlı adımlarından biri ise 2012 tarihli 6292 sayılı Kanun, kamuoyunda bilinen adıyla 2B Yasası olmuştur. 6292 sayılı kanunla, orman vasfını yitirmiş arazilerin (2/B) kullanıcılara satışı veya TOKİ gibi kurumlara devri düzenlenmiştir. Bu düzenleme ile kamu toprakları üzerinden ciddi bir nakit akışı ve rant yaratılırken, mülkiyeti satın alamayan orman köylüleri için mülksüzleşme riski doğmuştur. Orman sınırları dışına çıkarılan arazilerin Hazine adına satılmasını öngören bu düzenleme, orman köylülerinin mülkiyet sorunlarını çözme iddiasıyla sunulmuş; ancak yüksek satış bedelleri nedeniyle yerel halk tarafından erişilemez bulunmuş ve yoğun biçimde eleştirilmiştir (Atasoy, 2016). Buna karşın bu satışlar, yalnızca 2013 yılında 1,4 milyar TL gelir yaratmış; izleyen beş yılda toplam gelir 5,8 milyar TL’yi aşmıştır (Milli Emlak Genel Müdürlüğü, 2017).

iii) Kamu- Özel İş Birliği Modeli ve Uluslararası Toprak Anlaşmaları
Türkiye’de 2000’li yıllardan itibaren büyük ölçekli altyapı ve üstyapı yatırımlarının önemli bir bölümü kamu-özel işbirliği (PPP) modelleri, özellikle 1994 tarihli 3996 sayılı Kanun ile kurumsallaştırılan Yap-İşlet-Devret (YİD) sistemi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. İleri teknoloji ya da yüksek finansman gerektiren projeler için tasarlanan bu model, yatırım bedelinin işletme süresi boyunca üretilen mal ve hizmetlerin satın alınması yoluyla karşılanmasını öngören özel bir finansman mekanizmasına dayanmaktadır. 1990’lı yılların ikinci yarısından itibaren kapsamı genişletilen ve 2011-2013 düzenlemeleriyle daha da güçlendirilen YİD modeli, devletin özel şirketlere sağladığı alım ve gelir garantileri ile kredi üstlenim mekanizmaları sayesinde işlerlik kazanmıştır. Özellikle 2002 tarihli 4749 sayılı Kanun ile Hazine’nin yatırım ve borç garantisi verme yetkisi, PPP projelerini sermaye açısından son derece cazip hale getirmiş; yatırımcı şirketlerin gelir hedeflerini tutturamaması veya borçlarını ödeyememesi durumunda kamu, satın alma garantisi ya da doğrudan borç üstlenimi yoluyla nihai garantör konumuna yerleşmiştir. 2013 tarihli 6428 sayılı Kanun ve 2014 tarihli Borç Üstlenimi Yönetmeliği ile bu mekanizmaların kapsamı genişletilmiş; böylece riskin kamusallaştırıldığı, getirinin ise özelleştirildiği bir finansman rejimi kurumsallaşmıştır.

Bu dönüşüm yalnızca finansman araçlarıyla sınırlı kalmamış; 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu’ndaki değişiklikler, yatırım teşvik düzenlemeleri ve kamulaştırma mevzuatındaki müdahalelerle hukuki altyapı güçlendirilmiştir. Özellikle 2942 sayılı Kamulaştırma Kanunu’nun 27. maddesinde düzenlenen acele kamulaştırma mekanizması, ‘aciliyet’ gerekçesiyle yedi gün içinde el koymaya imkân tanıyan istisnai bir araçken, 2000’li yıllarda Üçüncü Köprü, Üçüncü Havalimanı ve çok sayıda enerji projesinde yaygın biçimde kullanılarak sermaye birikimi süreçlerini hızlandıran bir enstrümana dönüşmüştür. Bu süreçte mülkiyet formel olarak devredilmese bile, kullanım ve tasarruf hakları belirli sermaye gruplarının elinde yoğunlaşmış; kamu toprakları fiilen piyasalaştırılmıştır.

Kamu topraklarının özelleştirilmesi ve ticarileştirilmesinde merkezi kurumsal aktörlerden biri de TOKİ olmuştur. Hazine arazilerinin bedelsiz devri, kamulaştırma ve finansman sağlama yetkileriyle donatılan TOKİ, konut, altyapı ve kentsel dönüşüm projeleri aracılığıyla inşaat sektörünü sürükleyen bir yapı haline gelmiş; kamu topraklarının özel sermayeye aktarımında kilit rol üstlenmiştir. Bu mekanizma, bir yandan ‘konut sahibi yapma’ vaadiyle popülist bir sosyal politika aracı olarak sunulurken, diğer yandan iktidara

yakın yerli sermaye gruplarının güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim YİD ve benzeri PPP projelerinin önemli bir kısmının Cengiz Holding, Kolin Grubu ve Limak Holding gibi belirli şirketlere ihale edilmesi (Dünya Bankası, 2017), kamu toprakları ve doğal kaynakların belirli sermaye grupları lehine yoğunlaştığını göstermektedir. Bu tablo, PPP ve YİD modellerinin yalnızca altyapı finansman araçları olmadığını; aynı zamanda devlet-sermaye ilişkilerinin yeniden yapılandırıldığı, riskin toplumsallaştırıldığı ve rantın özelleştirildiği merkezi bir siyasal-ekonomik mekanizma olarak işlediğini ortaya koymaktadır (Mutioğlu Özkesen, 2022).

Kamu topraklarının özelleştirilmesinde KÖİ modelleriyle paralel ilerleyen bir diğer mekanizma, tarım arazilerinin uluslararası yatırım ve uzun vadeli kiralama/satış anlaşmaları yoluyla piyasaya açılmasıdır. Türkiye'nin bu alandaki ilk kurumsal adımı 2014 yılında TİGEM aracılığıyla Sudan'da 99 yıllığına 78 bin hektar arazi kiralamasıyla atılmış; bunu hem Türkiye menşei şirketlerin yurt dışındaki tarım yatırımları hem de yabancı yatırımcıların Türkiye'de Hazine ve TİGEM arazilerine yönelmesi izlemiştir. Land Matrix verilerine göre Türk sermaye grupları Afrika, Doğu Avrupa ve Asya'da geniş ölçekli arazi anlaşmaları yaparken; Türkiye'de de yaklaşık 44.500 hektar tarım arazisi yabancı yatırımcıların kullanımına tahsis edilmiştir. Bu sürecin hukuki altyapısı 1995 tarihli 4070 sayılı Kanun, 2005 tarihli 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu ve özellikle 2012 tarihli 6292 sayılı (2/B) düzenlemeleriyle güçlendirilmiş; Hazine'ye ait tarım arazilerinin satış, tahsis ve kullanım amacının değiştirilmesi mümkün hale getirilmiştir. Başlangıçta kullanıcılarına satış öngören düzenlemeler, zamanla yatırımcılara ve PPP kapsamındaki projelere tahsisi de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Körfez ülkeleri başta olmak üzere Katar, Suudi Arabistan, Kuveyt ve BAE menşei şirketlerin uzun vadeli kiralama ya da yatırım planları, Türkiye'de tarım topraklarının döviz çekme ve yatırım temin etme aracı olarak konumlandırıldığını göstermektedir. Katar merkezli Hassad Food şirketinin 500 milyon dolarlık yatırım planı ve Suudi kökenli AgroInvest'in Türkiye'de tarımsal toprak edinme girişimleri (Mahdi, 2011; Reuters, 2009) Hazine arazilerinin yabancı yatırımcıya tahsis edilmesine örneklerden sadece bazılarıdır. 2008 küresel finans ve gıda krizi ile 2013 sonrası sermaye akımlarındaki daralma, bu eğilimi hızlandırmış; toprak, yalnızca üretim alanı değil, uluslararası finansman ve sermaye girişini sağlayan stratejik bir varlık haline gelmiştir. Böylece tarım arazileri de KÖİ mantığıyla uyumlu biçimde, mülkiyet formel olarak devredilmese dahi kullanım ve tasarruf haklarının piyasaya açıldığı; küresel toprak kapatma eğilimleriyle kesişen bir yeniden dağıtım sürecine dahil edilmiştir.

Sonuç

Bu çalışma, Türkiye ve İngiltere örnekleri üzerinden kamu topraklarının tasarruf rejimlerinde yaşanan dönüşümü, yapısal özellikler, hukuksal düzenlemeler ve meşrulaştırıcı gerekçeler ekseninde karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Her iki ülkede de kamu topraklarının toplumsal bir varlık olmaktan çıkarılarak finansal ve ticari bir meta haline getirilmesi, mülksüzleştirme pratiklerinin özgün ve ortak bir veçhesini oluşturmaktadır. Ancak bu piyasalaşma süreci, ülkelerin kapitalist gelişim ritmindeki köklü farklılıklardan bağımsız değildir. İngiltere’de kamu topraklarının ticarileşmesi, sınıf mücadelelerinin tarihsel bir çıktısı olan ve yüzyıllara yayılan, kurumsallaşmış bir mülkiyet rasyonalitesinin olgunluk aşamasını temsil etmektedir. Buna karşın Türkiye’de aynı süreç, daha geç ve hızlı bir kapitalistleşme ritminin sonucu olarak, devlet aygıtının piyasa inşasına yönelik daha doğrudan ve ‘hızlandırılmış’ müdahalesiyle şekillenmektedir. Ancak nihayetinde, bu iki ülkenin tarihsel olgunluk aşamaları ve kurumsal araçları farklılaşsa da kamu topraklarının mülksüzleştirilmesi süreci, finansallaşma ve çoklu krizlerin devletler üzerinde yarattığı kaynak oluşturma baskısına verilen ortak bir neoliberal yanıttır. Bu durum, farklı gelişim yörüngelerine sahip toplumsal formasyonların, sermaye birikim dinamikleri noktasında nasıl bir yakınsama sergilediğini çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır.

İngiltere ve Türkiye’deki kamu toprağı rejimleri hem hukuki temelleri hem de kurumsal yapıları bakımından birbirinden belirgin biçimde ayrılmaktadır. İngiltere’de tüm toprakların nihai olarak Kraliyete ait olduğu kabul edilmekte; bireyler ve kurumlar mutlak mülkiyet yerine *freehold* ya da *leasehold* gibi farklı tasarruf hakları aracılığıyla arazi üzerinde hak sahibi olmaktadır. Bu sistem, Crown Estate, Savunma Bakanlığı ve yerel yönetimler gibi çok sayıda aktörün elinde dağınık biçimde konumlanan, anayasal düzeyde kodifiye edilmemiş ve sembolik ile tarihsel katmanlar barındıran çok parçalı bir yapı ortaya çıkarmaktadır. Türkiye’de ise kamu taşınmazları hukuki olarak çok daha açık ve sistematik biçimde tanımlanmış olup Türk Medeni Kanunu çerçevesinde kamu malları, devlet malları ve Hazine taşınmazları şeklinde üç temel kategoriye ayrılmaktadır. Bununla birlikte iki sistemin kesiştiğı önemli bir nokta, devletin ya da Kraliyet’in bu araziler üzerindeki yetkisinin mutlak bir mülkiyet hakkından ziyade sınırlandırılmış bir tasarruf yetkisi niteliğı taşımasıdır: Türkiye’de kamu malları özel mülkiyete konu edilemez ve Hazine taşınmazlarından elde edilen gelirin kamu hizmetlerine aktarılması yasal bir zorunluluk olarak tanımlanırken, İngiltere’de de bireyler toprağın mutlak sahibi konumuna hiçbir zaman tam anlamıyla geçememektedir.

İngiltere ve Türkiye’de kamu topraklarının tasarruf dönüşümü, farklı kurumsal yapılar ve meşruiyet stratejileri aracılığıyla işlese de her iki ülkede de kamu mülkiyetinin sermaye lehine yeniden yapılandırılması sürecinin sistematik biçimde ilerlediği görülmektedir. İngiltere’de bu süreç, kurumsal açıdan parçalı bir yapı sergilemekle birlikte; sınıf mücadelelerinin tarihsel bir çıktısı olan ve mülk sahibi sınıfların çıkarlarını gözetken özgün bir mülkiyet rasyonalitesi üzerinde şekillenmektedir. Bu yapı içerisinde mülksüzleştirme süreçleri, doğrudan satışların yanı sıra düzenleyici reformlar, planlama politikalarının yeniden yapılandırılması ve özel danışmanlık firmalarının raporlarına dayanan ‘verimlilik’ ve ‘atıl varlık’ söylemleri aracılığıyla stratejik bir biçimde meşrulaştırılmaktadır. Nitekim 1979-2018 yılları arasında İngiltere’de toplam arazinin yaklaşık yüzde onuna karşılık gelen iki milyon hektarlık kamu toprağı özel sektöre devredilmiştir. Türkiye’de ise anayasal sınırlamalar ve kamu mallarına ilişkin yerleşik hukuki çerçeve, tasarruf dönüşümünün doğrudan değil; ‘kamu yararı’ ve ‘kamu hizmeti’ söylemleri üzerinden meşrulaştırılmasını zorunlu kılmaktadır. Mega projeler, köprüler, otoyollar ve havalimanları bu sürecin en görünür araçları olarak öne çıkarken, kalkınma ve ulusal diriliş retoriğı de kamu topraklarının ticarileştirilmesini ekonomik katma değer, istihdam ve sanayi canlanması çerçevesinde sunarak ideolojik bir zemin oluşturmaktadır. Sonuç olarak her iki bağlamda da toprak tasarruflarının ardındaki iktisadi dinamikler, üretilen söylemsel meşruiyet çerçeveleri tarafından örtülmektedir.

İngiltere ve Türkiye’de kamu topraklarının piyasalaştırılması, her iki ülkede de yasal düzenlemeler, kurumsal yeniden yapılanmalar ve finansal araçların birlikte işletilmesiyle hayata geçirilmiş; ancak bu süreçler farklı hukuki gelenekler ve siyasal konjonktürler içinde biçimlenmiştir. İngiltere’de dönüşümün temelleri Thatcher döneminde atılmış; Satın Alma Hakkı politikasıyla yaklaşık iki milyon kamu konutu özel mülkiyete dönüştürülmüş, yerel yönetimlerin elindeki ‘fazlalık’ arazilerin satışını zorunlu kılan yasal mekanizmalar devreye sokulmuş ve 2013’te başlatılan Tek Kamu Mülkiyeti Portföyü Programı aracılığıyla bu süreç kurumsal bir çerçeveye oturtulmuştur. Doğrudan satışların yanı sıra kamu-özel ortaklıkları ve 125-250 yıllık uzun vadeli kiralamarlar da bu sürecin temel araçları arasında yer almıştır. Özellikle ‘Şimdi Yap, Sonra Öde’ modeli, özel geliştiricilere arazi bedelini peşin ödemeksizin inşaata başlama imkânı tanımış; risk paylaşımı ve kademeli ödeme modelleri aracılığıyla finansal riskin kayda değer bir bölümü özel sektörden alınarak kamuya aktarılmıştır. Böylece kamu toprakları, geliştiriciler açısından düşük maliyetli ve esnek bir sermaye girdisine dönüşürken, kamusal mülkiyetin hukuki görünümü

korunmuş; ancak arazi üzerindeki fiili denetim büyük ölçüde özel sektöre devredilmiştir. Türkiye’de ise dönüşüm, 2003 sonrasında yabancı yatırımlara mülkiyet serbestisi tanıyan düzenlemeler, turizm ve sanayi projelerine yönelik uzun vadeli arazi tahsisleri ve tarım arazilerinin amaç dışı kullanımını kolaylaştıran yasal değişikliklerle hız kazanmıştır. Bu süreçte kamu-özel işbirliği modelleri, özellikle Yap-İşlet-Devret sistemi, kamu topraklarının özel sermayeye açılmasının birincil mekanizması haline gelmiştir: köprüler, otoyollar, havalimanları ve enerji tesisleri gibi büyük ölçekli altyapı projeleri, geniş kamu toprakları üzerine inşa edilmiş; bu araziler üzerindeki kullanım ve işletme hakları onlarca yıllığına özel şirketlere devredilmiştir. Hazine’nin sağladığı gelir ve borç garantileri aracılığıyla finansal risk kamuya aktarılırken, söz konusu araziler üzerinden elde edilen ticari getiri özel sektörde kalmıştır. Acele kamulaştırma mekanizması ise bu süreçte kritik bir işlev üstlenerek, proje güzergahlarındaki kamusal ve özel arazilerin yedi gün gibi kısa bir sürede el konulmasına ve ardından özel şirketlerin kullanımına tahsis edilmesine olanak tanımıştır. Sonuç olarak her iki ülkede de kamu-özel ortaklık modelleri, mülkiyetin formel olarak devlet bünyesinde kalmasına izin verirken kamu toprakları üzerindeki fiili kullanım ve tasarruf yetkilerini özel sermaye gruplarına devreden; kamusal toprağı sermaye birikiminin hammaddesi olarak yeniden konumlandıran yapısal bir mekanizmaya dönüşmüştür.

Her iki örneğin ortaklaşa ortaya koyduğu en kritik sonuç, devlet müdahalesinin merkezi rolüdür. İngiltere’de mülkiyet rejimi; tarihsel olarak çitleme hareketleriyle şekillenmiş, mülk sahibi sınıfların çıkarları ile devlet aygıtının rasyonelliğini birleştiren köklü bir sınıfsal zemine dayanmaktadır. Türkiye ise Osmanlı’dan devraldığı merkeziyetçi toprak geleneğini Cumhuriyet dönemiyle birlikte anayasal bir güvenceye kavuşturmuştur. Bu iki farklı kökene rağmen, kamu topraklarının piyasalaştırılması süreci her iki ülkede de devletin aktif ve kurucu katılımını zorunlu kılmıştır. Ancak bu bulgular, Levien’in ‘devlet destekli mülksüzleştirme’ kavramını da aşan, devletin özüne dair daha derin bir tartışmayı gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda, kapitalist devletin görünürde ‘nötr’ ve kamusal çıkarları temsil eden karakterinin, bugün, sermaye birikimi ve bütçe baskıları altında dönüşüme uğradığını düşündürmektedir. Devlet, korumakla yükümlü olduğu kamu topraklarını artık birer finansal varlık ve nakit üretim aracı olarak görerek piyasaya açmıştır. Hem İngiltere hem de Türkiye örnekleri, devletin artık sadece kamu yararını gözetken bir ‘muhafız’ değil; toprakları pazarlayan ve yeniden dağıtan bir piyasa aktörü haline geldiğini göstermektedir. Bu süreçte ‘kamu yararı’ kavramı, mülkiyeti koruyan hukuki bir sınır olmaktan çıkarılmış;

yatırımların önünü açan teknik bir gerekçeye dönüştürülmüştür. Özellikle Türkiye’de kamu kaynaklarının hukuki müdahalelerle özelleştirilmesi, bu yeni pratiği anayasal bir çerçeveye oturtmaktadır. Devletin piyasa aktörüne dönüşümü ve kamu yararının geçirdiği bu içerik kaybı, eldeki ampirik verilerin kapı araladığı ancak daha kapsamlı bir teorik analiz gerektiren, bu makalenin sınırlarını aşan kritik tartışma alanlarıdır. Bu kuramsal tartışmanın derinleştirilmesi için devlet geleneği güçlü Fransa ve Çin gibi örneklerin de gelecekte karşılaştırmalı çerçeveye dâhil edilmesi planlanmaktadır.

Sonnotlar

1- Makalenin gelişim sürecine yaptığı değerli katkılar için Prof. Dr. Pınar Bedirhanoglu'na; saha çalışmasını finansal olarak mümkün kılan desteği için Sylff Association'a; ve saha çalışması boyunca gösterdiği destek ve dayanışma için Dr. Demet Dinler'e çok teşekkür ederim. Değerli hakemlere de yapıcı önerileri ve makalenin geliştirilmesine sağladıkları katkılar için teşekkür ederim.

2- Tablonun orijinal hali için bakınız: Ek Tablo 1.

3- Trust, İngiliz hukukunda kökleri ortaçağa dayanan bir hukuki yapıdır. En temel tanımıyla, bir kişinin (settlor) belirli bir varlığı başka bir kişiye (trustee) devrederek, bu varlığın üçüncü bir kişi ya da grubun (beneficiary) yararına yönetilmesini sağladığı bir hukuki ilişkidir. Özellikle, National Trust gibi yapılar aracılığıyla tarihi mülk ve doğal alanların korunması, yerel yönetimlerin park ve yeşil alanları trust yapısı altında yönetmesi, hayır amaçlı (charitable trust) arazi tahsisleri gibi alanlarda karşımıza çıkar.

4- Bu veriler ile ilgili yazar ‘Bunlar, Eylül 2018 itibarıyla mevcut en iyi yaklaşık rakamlardır’ uyarısında bulunarak, çeşitli araştırma kaynaklarından derlendiğini vurgulamıştır (Shrubsole, 2019). Detaylı bilgi için bakınız: Ek Tablo 2.

5- Orijinal metinde şu ifadeye yer verilmektedir: ‘...we should have a record of them all in Secretariat and I should be grateful if it could be collated’; ‘the identity of the firm or person making the approach’, ‘the purpose of the approach’, ‘the amount of funds available for investment’. Daha detaylı bilgi için bakınız: Ek Arşiv Belgesi 1.

6- Orijinal metinde şu ifadeye yer verilmektedir: ‘...Both central and local government will be free to dispose of their surplus land on the open market.’ Daha detaylı bilgi için bakınız: Ek Arşiv Belgesi 2.

7- Orijinal belgede istatistiklerin karşılaştırmalı kullanımında ihtiyatlı olunması gerektiği vurgulanmaktadır: ‘...care should be exercised in undertaking comparisons’. Bakınız: Ek Tablo 2.

8- Belgede şu ifade dikkat çekmektedir: ‘...on behalf of a client wishing to purchase woodland... for investment purposes only.’ Bakınız: Ek Arşiv Belgesi 3.

9- Her iki belgede de şu ifade yer almaktadır: ‘...our powers of disposal are restricted in England and Wales to the sale of land which is no longer required for forestry purposes; there are also legal doubts about the extent of our powers to sell forestry land in Scotland.’ Bakınız: Ek Arşiv Belgesi 4 ve Arşiv Belgesi 5.

Kaynakça

Adaman, F., Arsel, M., ve Akbulut, B. (2019) “Neoliberal developmentalism, authoritarian populism, and extractivism in the countryside: the Soma mining disaster in Turkey”, *Journal of Peasant Studies*, 46(3), 514–536.

Akçay, Ü. (2017) “Finansallaşma, Merkez Bankası Politikaları ve Borcun Özelleştirilmesi”, P. Bedirhanoglu, Ö. Çelik, ve H. Muhci (Der.), *Finansallaşma Kısacasında Türkiye’de Devlet, Sermaye Birikimi ve Emek* içinde, İstanbul: Nota Bene, 45-83.

Aliefendioğlu, Y. ve Aksu, N. (2017) “Hazine Taşınmazlarının Ekonomiye Kazandırılma Yöntemleri ve Uygulamalarının Değerlendirilmesi”, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(3), 132-158.

Atasoy, Y. (2016) “Repossession, Re-informalization and Dispossession: The ‘Muddy Terrain’ of Land Commodification in Turkey”, *Journal of Agrarian Change*, 17(4), 657-679.

Ateş, H. (2017) “Turkey new favorite for foreign agricultural investments”, *Daily Sabah Business*, <https://www.dailysabah.com/business/2017/05/16/turkey-new-favorite-for-foreign-agricultural-investments>, (Son Erişim Tarihi, 11/12/2025).

Barkan, Ö. (1980) *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserleri 1*. İstanbul: Gözlem Yayınları.

Baxter, J.H.H. (1979, 13 Haziran) *Disposal of Surplus Public Land*. [Resmi Yazı] Ulusal Arşiv. (Disposal of Land and Buildings in Public Sector, HE 864/ 790 / 01), Kew, Birleşik Krallık.

Bonefeld, W. (1993) *The Recomposition of the British State During the 1980s*. İngiltere: Dartmouth Publishing

Borras, S. M., Franco, J., Gomez, S., Kay, C. ve Spoor, M. (2012a) “Land grabbing in Latin America and the Caribbean”, *Journal of Peasant Studies*, 39 (3–4), 845–872.

Borras, S. M., Kay, C., Gomez, S., ve Wilkinson, J. (2012b) “Land grabbing and global capitalist accumulation: Key features in Latin America”, *Canadian Journal of Development Studies*, 33 (4), 402–416.

Benjaminsen, T. A., ve Bryceson, I. (2012) “Conservation, green/blue grabbing and accumulation by dispossession in Tanzania”, *Journal of Peasant Studies*, 39(2), 335–355.

Boyacıoğlu, H. (2010) "Turkey to hire lands to foreign funds", *Referans*, <https://www.farmlandgrab.org/post/view/10073>, (Son Erişim Tarihi, 13/12/2025).

Christophers, B. (2017) "The State and Financialization of Public Land in the United Kingdom", *Antipode*, 49, 62–85.

Christophers, B. (2018) *The New Enclosure: The Appropriation of Public Land in Neoliberal Britain*, Londra: Verso Books.

Clarke, P. J. (1980, 16 Eylül) *Approaches by prospective purchasers of FC land* [Resmi Yazışma]. Ulusal Arşiv (Enquiries into the Possibility of Purchasing Public Sector Land, AD 2/38/1), Kew, Birleşik Krallık.

Cragoe, M. ve Readman, P. (2010) *The Land Question in Britain, 1750-1950*, Palgrave Macmillan.

Damerell, A.F. (1980, 8 Ekim). *Approaches by prospective purchasers of FC land* [Resmi Yazı]. Ulusal Arşiv (Enquiries into the Possibility of Purchasing Public Sector Land, AD 2/38/1), Kew, Birleşik Krallık.

Dixon, M. (2016) *Modern Land Law*, Routledge.

Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu, 4875 (Resmî Gazete 06 05, 2003).

Dünya Bankası (2017) *Private Participation in Infrastructure Database*, The World Bank Group.

Eğilmez, M. (2014) *Yap İşlet Devret ve Hazine Garantisi. Kendime Yazılar*. <http://www.mahfiyegilmez.com/2014/04/yap-islet-devret-ve-hazine-garantisi.html>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2026).

Enns, C. (2019) "Infrastructure projects and rural politics in northern Kenya: the use of divergent expertise to negotiate the terms of land deals for transport infrastructure", *Journal of Peasant Studies*, 46(2), 358–376.

Gardner, B. (2012) "Tourism and the politics of the global land grab in Tanzania: Markets, appropriation and recognition", *Journal of Peasant Studies*, 39(2), 377–402.

George, M., ve Layard, A. (2022) *Thompson's Modern Land Law*, Oxford: Oxford University Press.

Fairhead, J., Leach, M., ve Scoones, I. (2012) "Green Grabbing: a new appropriation of nature?", *Journal of Peasant Studies*, 39(2), 237–261.

Forestry Commission (1980) *Approaches by prospective purchasers* [Resmi Belge] Ulusal Arşiv. (Enquiries into the Possibility of Purchasing Public Sector Land, AD 2/38/1), Kew, Birleşik Krallık.

Forrest, R., ve Murie, S. (1988) *Selling the welfare state: the privatisation of public housing*. Londra: Routledge.

Gibbs, R., ve Harrison, A. (1973) *Land Ownership by Public and Semi-Public Bodies in Great Britain, Miscellaneous Study No:56, University of Reading*

Gray, K. ve Gray, S.F. (2018) *Elements of Land Law*. Oxford University Press.

Gowan, P. (2009) "Crisis in the Heartland", *New Left Review*, 25, 5-29.

Gülöksüz, E. (2010) "Ormanda Mülkiyet Hakları, Tarihsel ve Güncel Gelişmeler", S. Bayramoğlu Özürlü (Der.), *Toprak Mülkiyeti: Sempozyum Bildirileri içinde, Ankara: Memleket Yayınları*, 400-414.

Güngen, A. (2014) Hazine Müsteşarlığı ve Borç Yönetimi: Finansallaşma Sürecinde Bir Kurumun Dönüşümü. *Amme İdaresi Dergisi*, 47(1), 1-21.

Güven, Ş. S. (2024) " 'Daha az devlet daha çok vakıf': Bir özel mülkleştirme yolu", *Publicus*, (1), 213-254.

Hazineye Ait Tarım Arazilerinin Satışı Hakkında Kanun, 4070 Sayılı Kanun (*Resmi Gazete* 02 16, 1995).

Hazineye Ait Taşınmaz Malların Değerlendirilmesi ve Katma Değer Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 5273 Sayılı Kanun (*Resmi Gazete* 12 15, 2004).

Hazineye Ait Taşınmaz Malların Değerlendirilmesi ve Katma Değer Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 4706 Sayılı Kanun (*Resmi Gazete* 07 18, 2001).

Hetherington, P (2015) *Whose Land Is Our Land?: The Use and Abuse of Britain's Forgotten Acres*. Bristol University Press.

Hodge, I. (2016) *The Governance of the Countryside: Property, Planning and Policy*, Cambridge University Press.

Hunter, J. M. (1980, 24 Eylül) *Approaches by prospective purchasers of FC land* [Resmi Yazı]. Ulusal Arşiv (Enquiries into the Possibility of Purchasing Public Sector Land, AD 2/38/1), Kew, Birleşik Krallık.

Imrie, R., ve Thomas, H. (1999) *British urban policy: An evaluation of the urban development corporations*. SAGE Publications Ltd.

Kadastro Kanunu, 3402 Sayılı Kanun (*Resmi Gazete* 6 21, 1987).

Kadastro ve Tapu Tahriri Kanunu, 2613 Sayılı Kanun (*Resmi Gazete* 12 15, 1934).

Kamulaştırma Kanunu, 2942 Sayılı Kanun (*Resmi Gazete* 11 04, 1983).

Karayolları Genel Müdürlüğü. (t.y.). *Kuzey Marmara Otoyolu (Odayeri-Paşaköy arası ve Bağlantı Yolları) ile 3. Boğaz Köprüsü*. Ankara: Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı ve Karayolları Genel Müdürlüğü.

Kaya, A. Y. (2010) "2000'ler Türkiye'sinde Tarım Politikaları ve Toprak Mülkiyeti: Efemçukuru'nda "Mülkiyet Nedir?", *Memleket, Siyaset, Yönetim*, 12, 53-69.

Özkesen, M. M. (2026) "İngiltere ve Türkiye'de Kamu Topraklarının Ticarileştirilmesi ve Özelleştirilmesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Mülkiye Dergisi*, 50(3), 935-979.

Kaya, A. Y. (2011) "Neoliberal Mülkiyet ya da "Acele Kamulaştırma" Nedir?", *Toplum ve Bilim*, (122), 194-236.

Kaya, A. Y. (2016) "Sermaye- Emek Kutuplaşmasının Yeniden Üretimi: Acele Kamulaştırma Kararlarında HES'ler", S. Erensü, E. Evren ve C. Aksu (Der.), *Sudan Sebepleri: Türkiye'de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişleri içinde*, İstanbul: İletişim Yayınları, 65-92.

Kaya, A. Y. (2025) "Cumhuriyetin ilanı sonrası sınıf-içi mücadele alanı olarak vakıflar", R.F. Barbaros ve E.J. Zürcher (Der.), *Modernizmin Yansımaları: 20'li Yıllarda Türkiye içinde*, Ankara: Efil Yayınevi, 161-175.

Land Matrix (2020) *Countries: Turkey*, <https://landmatrix.org/country/turkey/> , (Son Erişim Tarihi, 10/04/2020).

Layard, A. (2019) Privatising land in England. *Journal of Property Planning and Environmental Law*, 11(2), 151-168.

Levien, M. (2012) "The land question: special economic zones and the political economy of dispossession in India", *The Journal of Peasant Studies*, 39(3-4), 933-969.

Mahdi, W. (2011) "Saudi Arabia foresees \$600 billion of investment in Turkey", *Bloomberg*. <https://www.farmlandgrab.org/post/view/18521>, (Son Erişim Tarihi, 10/10/2025)

Maliye Bakanlığı. (2008) *Milli Emlak Genel Müdürlüğü 2007 Yılı Faaliyet Raporu*, Ankara: Milli Emlak Genel Müdürlüğü.

Maliye Bakanlığı. (2017) *Milli Emlak Genel Müdürlüğü 2016 Yılı Faaliyet Raporu*, Ankara: Milli Emlak Genel Müdürlüğü.

Mera Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 5178 Sayılı Kanun (Resmi Gazete 05 27, 2004).

Mutioğlu Özkesen, M. (2022) *Toprakları Kapatmak: Kamu Arazilerinin Özelleştirilmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları

Mutioğlu Özkesen, M. (2025) "Public land grabbing in the age of neoliberalism: Legal and political mechanisms of capital accumulation in Turkey's Green Road Project", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 52/2, 375-402.

National Archives (2005) *Operational Selection Policy OSP2 : The Crown Estate*, Birleşik Krallık: Ulusal Arşiv.

O'Brien, R., ve Williams, M. (2016) *Global Political Economy: Evolution and Dynamics*, New York: Palgrave Macmillan.

Orman Köylülerinin Kalkınmalarının Desteklenmesi ve Hazine Adına Orman Sınırları Dışına Çıkarılan Yerlerin Değerlendirilmesi ile Hazineye Ait Tarım Arazilerinin Satışı Hakkında Kanun, 6292 Sayılı Kanun (Resmi Gazete 04 19, 2012).

Paker, H. (2017) "The 'Politics of Serving' and Neoliberal Developmentalism: The Megaprojects of the AKP as tools of Hegemony", F. Adaman, B. Akbulut, ve M. Arsel (Der.), *Neoliberal Turkey and Its Discontents* içinde, Londra ve New York: I. B. Tauris ve Co. Ltd, 103-120.

Reuters. (2009) "Saudi private \$533 mln agri-business firm eyes 2010 start", Farmlandgrab, <https://www.farmlandgrab.org/post/view/7401>, (Son Erişim Tarihi, 10/11/2025).

Purkis, S. (2016) "İstanbul'da İnşaat Odaklı Birikimin Durdurulamayan Yükselişi: Konut Fazlasına Karşın Artan Konut Açığı", *Mülkiye Dergisi*, 40(4), 91-112.

Sampat, P. (2015) "The 'Goan Impasse': land rights and resistance to SEZs in Goa, India", *Journal of Peasant Studies*, 42(3-4), 765-790.

Sargeson, S. (2013) "Violence as development: land expropriation and China's urbanization", *Journal of Peasant Studies*, 40(6), 1063-1085.

Scott, J. (1998) *Seeing like a state: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.

Serbest Bölgeler Kanunu, 3218 Sayılı Kanun (*Resmi Gazete* 06 06, 1985).

Shrubsole, G. (2019) *Who Owns England?: How We Lost Our Green and Pleasant Land, and How to Take It Back*, William Collins.

Somel, A. (2010) "Kamulaştırmanın Değişimi Özelleştirme- Devletleştirme İkiliğinde Nereye Düşüyor?", S. Bayramoğlu Özüğurlu (Der.), *Toprak Mülkiyeti* içinde, Ankara: Memleket Yayınları, 98-115.

Şimşek, B. (2018) "Turkey: 780,000 hectares of land in Sudan to boost agricultural crop", *Daily Sabah*, <https://www.farmlandgrab.org/post/view/27758>, (Son Erişim Tarihi, 11/11/2025).

Şimşek, S. (2021) *Milli Emlak*, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı: Milli Emlak Genel Müdürlüğü.

Taşınmaz Mal Zilyetliğine Yapılan Tecavüzlerin Önlenmesi Hakkında Kanunun Uygulama Şekli ve Esaslarına Dair Yönetmelik, 3091 Sayılı Kanun Yönetmeliği (*Resmi Gazete* 07 31, 1985).

T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı. (2018, 10 29). *Cumhurbaşkanı Erdoğan:"İstanbul Havalimanı ülkemizin yüz akı, dünyada da örnek olacak bir projedir"*, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-istanbulhavalimani-ulkemizin-yuz-aki-dunyada-da-ornek-olacak-bir-projedir>, (Son Erişim Tarihi, 07/01/2020).

T.C. Anayasası, 45 (*Resmi Gazete* 1982).

Turizmi Teşvik Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 4957 Sayılı Kanun (*Resmi Gazete* 07 24, 2003).

Özkesen, M. M. (2026) "İngiltere ve Türkiye'de Kamu Topraklarının Ticarileştirilmesi ve Özelleştirilmesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Mülkiye Dergisi*, 50(3), 935-979.

Türk Medeni Kanunu, 4721 Sayılı Kanun (*Resmi Gazete* 11 22, 2001).

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2011) *Genel Kağıtlar*. Ankara: TBMM.

Türkiye İstatistik Kurumu. (t.y.) *Ulusal Hesaplar: Veritabanları*, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=116&locale=tr> (Son Erişim Tarihi, 08/01/2026).

UK Cabinet Office ve Local Government Association (2016) *One Public Estate Programme Guidance (or Prospectus)*, London.

Weisbord, R.K. ve Sterk, S. E. (2022) "The Commodification of Public Land Records", *Notre Dame Law Review*, 97.

Yeldan, E. (2009) "Kapitalizmin Yeniden Finansallaşması ve 2007/2008 Krizi: Türkiye Krizin Neresinde?", *Çalışma ve Toplum*, 1, 11-28.

Ek: Orijinal Arşiv Belgeleri

	acres			
	Total	%	Farming	%
Monarchy	477,735	5.4	405,055	10.7
Forestry Commission	3,002,265	34.0	429,460	11.3
Government Departments	1,983,171	22.5	602,116	15.9
Nationalised Industries and Public Services	1,145,396	13.0	608,289	16.0
Local Authorities	1,154,536	13.1	943,059	24.9
Agricultural Research Council and other Experimental Farms	25,241	0.3	25,241	0.7
Universities and Colleges	207,732	2.4	190,845	5.0
'Conservation' Authorities	560,462	6.3	331,002	8.7
Church Land	164,692	1.9	157,814	4.2
Financial Institutions	100,000	1.1	100,000	2.6
TOTAL	8,821,230	100.0	3,792,881	100.0

Tablo 1. 1971 Büyük Britanya'da Kamu ve Yarı-Kamu toprakların Dağılımı, 1971

Organisation	Acreage - UK	Acreage - England	Percentage of England
Forestry Commission	3,064,598	489,814	8.5%
Ministry of Defence	505,825	397,098	
Highways England	114,314	114,314	
Network Rail	129,356	100,525	
Other Whitehall departments	105,000	158,957	
Local authorities (England & Wales)	1,569,544	1,326,655	1.4%
Oxbridge colleges	126,000	126,000	
Public sector	4,674,636	2,713,363	
The Crown Estate	336,000	264,233	
Duchy of Cornwall	130,894	130,639	
Duchy of Lancaster	45,674	41,610	0.5%
Sandringham Estate	20,000	20,000	
The Crown (landward acres)*	533,568	456,482	
Church Commissioners	105,000	105,000	
Diocesan Boards of Finance	70,000	70,000	
Church of England	175,000	175,000	2%
National Trust for England & Wales	614,000	474,641	
RSPB	333,812	127,032	
Woodland Trust	64,000	34,241	
Conservation charities	1,010,812	635,914	
TOTAL	6,393,016	3,980,759	12.4%

Tablo 2. İngiltere'de Seçilmiş Kamu ve Yarı-Kamusal Kurumların Arazi Mülkiyeti (acre), 2018.

Reference

Mr. Clarke

Mr. Mithen
Mr. Turquand
Mr. Illingworth

24/7.

APPROACHES BY PROSPECTIVE PURCHASERS OF F.O. LAND

The Ministerial correspondence which we dealt with yesterday represents a fully thought-out proposal by a potentially substantial purchaser. I do not think we have a recent list of the proposals of this kind which have been compiled since the subject was first raised by Press correspondence after the General Election. Such a tally may well be needed for various purposes, including most recently the doubts expressed by the Treasury about the feasibility of attaining the figures for disposals quoted in the Annex to the E Committee paper.

Since most of these approaches have been made in correspondence either to Ministers or to the Chairman or to the Director General, we should have a record of them all in Secretariat and I should be grateful if it could be collated. The information needed, besides the identity of the firm or person making the approach, consists of

(a) The purpose of the approach - eg, rationalisation as between F.O. and the other proprietor, substantial investment in plantations, interest in planting land, etc;

(b) the amount of funds available for investment either indicated or implied in the approach;

(c) any indication whether the interest has been merely speculative (as eg following the Press reports in May 1979) or more long term (as eg on behalf of a pension fund).

This list should be kept up to date by recording any new approaches.

All correspondence on the subject should be dealt with urgently and all draft replies should be submitted through me.

J. H. Hunter

24 September 1980

Arşiv Belgesi 1.

Department of the Environment
2 Marsham Street London SW1
Telephone 01-212 3424

15 June 1979

DISPOSAL OF SURPLUS PUBLIC LAND

1. The Secretary of State attaches great importance to the disposal by public authorities of surplus land holdings, and he is anxious that Government Departments should dispose of their own surplus land as speedily as possible. I enclose a copy of an answer he has given to a Parliamentary Question today.

2. With this in mind it has been decided to abolish the arrangements in Circular HMS 57/66 relating to the first offer of surplus Government land to local authorities and vice versa. Both central and local government will be free to dispose of their surplus land on the open market.

3. The reciprocal arrangements with the nationalised fuel, power and transport and water industries are also now brought to an end.

4. I should be grateful if you would inform your members of these changes. No formal cancellation circular will be issued.

Yours sincerely

J. H. BAXTER

Arşiv Belgesi 2.

APPENDIX B

HISTORICAL ESTIMATES OF LANDOWNERSHIP BY PUBLIC AND SEMI-PUBLIC BODIES

	England and Wales		Great Britain
	Total	Farming	Total
acres			
1936 ¹			3,089,823
1941 ²	3,000,000	1,844,000	
1957 ³		2,094,000	
1965 ⁴			7,054,000
1966 ⁵			5,703,000
1968 ⁶			6,000,000
1969 ⁷			4,600,000
1971 ⁸	3,796,000	2,149,000	8,821,000

The bases of these statistics are not necessarily the same and care should be exercised in undertaking comparisons.

Sources

- 1 Lord Addison. 'A Policy for British Agriculture'. Gollancz. 1939. Appendix IV.
- 2 P.E.P. Broadsheets, Planning No. 180. 4 November, 1941; also in A.J. Langdon 'Landowning in England and Wales'. Journal of the Land Agents' Society. Vol. 52. 1953. Pages 13-14.
- 3 Derived from D. Denman and V. Stewart 'Farm Rents'. Allen & Unwin, 1959. Table 33 and page 189.
- 4 M. Jones. The Observer Weekend Review. 21 and 28 March, 1965.
- 5 N. Wallaston. The Weekend Telegraph. 2 December, 1966.
- 6 R. Arvill. Man and Environment. Pelican. 1967. Page 255.
- 7 J.T. Coppock in World Agricultural Atlas, Vol. I. Novara. 1969. Only the Nature Conservancy, National Parks (total designated areas), County Council smallholdings in both England and Wales and in Scotland and derelict land (including mineral workings) are included so the categories differ from those employed by the authors.
- 8 Authors.

Tablo 2. İngiltere’de Seçilmiş Kamu ve Yarı-Kamusal Kurumların Arazi Mülkiyeti (acre), 2018.

Approaches by Designated Purchasers of Land			
Approaches to Government			
Investment etc. no.	Name of person and/or company etc.	Purpose of approach	Date of approach
1.E (C) 2,20,24	1. Humberts, Chartered Surveyors	Acting on behalf of a client wishing to find prime residential investments. Enquiring 'standard' by press reports	10/1/18
28	2. R J T Ashworth, J J Harrison (Purveyors) Ltd	Not specific - Saw press reports	4/1/18
	3. Humberts as above and Eagle Star Insurance which were forwarded from H.G.		
	4. Fincrest Farming Company	On behalf of a client wishing to purchase suitable in the area for a purpose not specified but thought to be for investment purposes only	Not given
	5. John Chapp, 3, Company	On behalf of 'substantial' clients seeking residential investments in the area to add to their already 'considerable' holdings.	Not given
S.E (C) 30	1. Humberts as above		
	2. Mr L King	Enquiries regarding an individual estate close near his home followed press reports	21/7/18
	3. Lord and Proprietor (RCC) Ltd	Single land with minimal potential	11/7/18
	4. Chin's Yarrow and Associates	Land suitable for investment in a joint price/recreational enterprise.	11/1/20
E.W (C) 22	1. Humberts as above		
	2. Several telephone enquiries made out of curiosity then not interest of which, therefore, no record was kept.		

Arşiv Belgesi 3.

1968 Hareketleri ve Feminist Uluslararası İlişkiler: Toplumsal Cinsiyetin Politikleşmesi

İdil Ece Çınarlı, Işık Üniversitesi

ORCID: 0000-0001-8565-3665

E-Posta: jdilece.cinarli@isikun.edu.tr

Öz

Bu çalışma, 1968 hareketlerinin uluslararası ilişkiler disiplininde toplumsal cinsiyetin politikleşmesi ve analitik bir kategori olarak ortaya çıkışındaki dönüştürücü rolünü incelemektedir. Genellikle öğrenci hareketleri, savaş karşıtı mobilizasyonlar ve sistem karşıtı siyasal mücadeleler bağlamında ele alınan 1968 hareketleri, aynı zamanda egemen ataerkil normların sorgulanmasına ve kadınların politik özneleşme süreçlerinin hız kazanmasına zemin hazırlamıştır. Bu makale, 1968 hareketlerinin yalnızca siyasal ve toplumsal alanlarda değil, aynı zamanda uluslararası siyasetin kavramsallaştırılmasında da önemli bir kırılma noktası oluşturduğunu ileri sürmektedir. Karşılaştırmalı bir perspektifle Fransa, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Türkiye örneklerini inceleyen çalışma, söz konusu hareketler içerisinde kadınların deneyimlerinin nasıl yeni politik tartışma alanları yarattığını ve bu süreçlerin feminist uluslararası ilişkiler literatürünün gelişimine nasıl katkı sağladığını tartışmaktadır. Bu kapsamda, Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi (CEDAW) gibi uluslararası sözleşmelerin kabul edilmesi ve Birleşmiş Milletler Kadın Birimi (UN Women), 1975 Dünya Kadın Konferansı gibi mekanizmaların kurulması, toplumsal cinsiyetin küresel siyaset içerisinde kalıcı bir görünürlük kazanmasının somut göstergeleri olarak ele alınmıştır. Böylece çalışma, 1968 hareketlerini yalnızca bir protesto dalgası olarak değil, toplumsal cinsiyetin küresel siyasetteki politikleşme sürecine katkı sunan tarihsel bir dönüm noktası olarak değerlendirmektedir. Çalışma, Feminist Uluslararası İlişkiler Kuramı çerçevesinde, toplumsal cinsiyetin sadece bir analiz değişkeni değil, aynı zamanda sistem karşıtı mücadelelerin merkezinde yer alan alternatif bir siyasal tahayyül düzlemi olarak nasıl geliştiğini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: 1968 Hareketi, Toplumsal Cinsiyet, Sistem Karşıtı Mücadeleler, Feminist Uluslararası İlişkiler, Küresel Normlar.

The 1968 Movements and Feminist International Relations: The Politicization of Gender

Abstract

This study examines the transformative role of the 1968 movements in the politicization of gender and its emergence as an analytical category within the discipline of international relations. While the 1968 movements are often considered in the context of student protests, anti-war mobilizations, and anti-system political struggles, they also laid the groundwork for questioning dominant patriarchal norms and accelerating women's processes of political subjectivation. This article argues that the 1968 movements constituted a critical turning point not only in political and social spheres but also in the conceptualization of international politics. Adopting a comparative perspective, the study examines cases from France, Germany, the United States (USA), and Turkey, discussing how women's experiences within these movements created new arenas for political debate and contributed to the development of feminist international relations scholarship. In this context, the adoption of international agreements such as the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW) and the establishment of mechanisms like the UN Women and the 1975 World Conference on Women are considered concrete indicators of the enduring visibility of gender within global politics. Thus, the study assesses the 1968 movements not merely as a wave of protests but as a historical turning point that contributed to the politicization of gender in global politics. Within the framework of Feminist International Relations Theory, it aims to demonstrate how gender developed not only as an analytical variable but also as an alternative plane of political imagination at the core of anti-system struggles.

Keywords: The 1968 Movement, Gender, Anti-Systemic Struggles, Feminist International Relations, Global Norms.

Giriş

Soğuk Savaş döneminde yeniden şekillenen uluslararası sistem, 1960'lı yılların sonuna gelindiğinde farklı toplumsal hareketler tarafından sorgulanmaya başlamıştır. 1968 hareketleri bu sorgulamanın en görünür örneklerinden biri olarak ortaya çıkmış ve sadece siyasi iktidarlara yönelik protestolarla kalmayıp sistemin ideolojik ve sosyoekonomik dayanaklarını da hedef almıştır. Başlangıçta Paris'teki öğrenci protestolarıyla simgeleşen bu küresel isyan, kısa sürede emperyalizm, kapitalizm ve savaş karşıtı mücadelenin dünya çapındaki ortak dili haline gelmiştir. Bu süreç aynı zamanda sadece

makro-politik konuların değil, toplumsal yaşamın farklı alanlarında yerleşik olan hiyerarşik ve ataerkil normların da sorgulanmasına zemin hazırlamıştır.

Bu çalışma, 1960'lı yılların toplumsal mücadele dinamiklerini tarihsel bağlamına oturtarak, 1968 hareketlerini yalnızca bir protesto dalgası olarak değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet çalışmalarının uluslararası siyaset alanında görünürlük kazanmasına katkı sağlayan tarihsel bir moment olarak ele almaktadır. Makale, temel analiz çerçevesini Feminist Uluslararası İlişkiler kuramı üzerine inşa etmektedir. Geleneksel uluslararası ilişkiler yaklaşımlarının devlet merkezli ve toplumsal cinsiyeti görmezden gelen analiz birimlerine karşı, feminist uluslararası ilişkiler toplumsal ve siyasi süreçlerde kadının yerini sorgulamaktadır (Grant, 1991). Bu doğrultuda, 1960'lı yıllarda yükselen toplumsal hareketlerin yarattığı siyasi atmosfer içerisinde kadın deneyimlerinin nasıl yeni politik tartışma alanları açtığı incelenmektedir. Çalışmada kullanılan karşılaştırmalı tarihsel analiz yöntemi; Fransa, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Türkiye örneklerini kapsamaktadır. Vaka seçimi yapılırken; hareketin merkezindeki farklı direniş modellerini temsil eden Batı örneklerinin yanı sıra, uluslararası sistemin çevresinde (periferi) yer alan ve anti-emperyalist önceliklerin cinsiyet rollerini 'erteleme' veya 'ikincilleştirme' biçimini özgün bir şekilde örneklediren Türkiye vakası dahil edilerek geniş bir perspektif gözetilmiştir. Seçilen örneklerde, 68 hareketleri merkezi bir yapılanmaya sahip, radikal ve kitlesel niteliktedir. Bu analizde, kadın aktörlerin hem kitlesel protestoların aktif katılımcıları olarak oynadıkları roller hem de bu hareketler içerisindeki erkek egemen yapılarla karşı geliştirdikleri özerk politik alanlar sorgulanmaktadır.

1968'in yarattığı sarsıntı, kısa vadede bir siyasal iktidar değişikliği yaratmamış olsa da uzun vadede toplumsal ve akademik tartışmalar üzerinde önemli izler bırakmıştır. Özellikle kadınların bu hareketler içindeki deneyimleri, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin yalnızca özel alanla sınırlı olmadığını, siyasal ve uluslararası alanlarda da yeniden üretildiğini görünür kılmıştır. Bu durum ise ilerleyen yıllarda uluslararası düzeyde kadın haklarının kurumsallaşmasına yönelik girişimlerin artmasına da katkı sağlamıştır. Nitekim CEDAW, UN Women ve 1975 Dünya Kadın Konferansı gibi mekanizmaların kurulması, toplumsal cinsiyetin küresel siyasette kalıcı görünürlük kazanmasının birer göstergesi olarak ele alınabilir. Sonuç olarak, bu makale, Feminist Uluslararası İlişkiler Kuramı ışığında, kadınların sistem karşıtı mücadele içerisindeki deneyimlerinden hareketle 1968 hareketlerini, toplumsal cinsiyetin uluslararası siyasette bir analiz kategorisi olarak ortaya çıkışının tarihsel zeminlerinden biri olarak ele almaktadır.

1968 Hareketlerinin Ortaya Çıkışının Toplumsal ve Siyasal Arka Planı

1968 hareketleri, başarısızlıkla sonuçlanan bir devrim olarak nitelendirilse de esasen ulusal ve uluslararası yapılarda toplumsal cinsiyet rolleri açısından bir kırılma anı meydana getirmiştir. Hareketin en önemli özelliklerinden bir tanesi küresel niteliği ve hareketleri birbirine bağlayan ortak zeminler olduğu kadar yerelde farklılaşan mücadelelere de sahne olmasıdır. Bunu yaparken hareketin en önemli kazancı ise kitleleri sokağa çıkarma potansiyeli olmuştur.

1968 yılındaki protestoların arka planı, büyük oranda 1950'li ve 1960'lı yıllardaki olaylar üzerine oturtulabilir. Bahsi geçen yıllar içerisinde, nükleer silahlanmaya karşı gelişen barış hareketleri, Vietnam Savaşı'na yönelik kitlesel protestolar ve Üçüncü Dünya'lık çerçevesinde yükselen anti-emperyalist mücadeleler, Soğuk Savaş düzenine yöneltilen eleştirilerin farklı biçimlerini temsil etmektedir. Bu hareketler her ne kadar farklı talepler etrafında örgütlenmiş olsalar da devlet merkezli güvenlik politikalarına, militarizme ve küresel güç ilişkilerine yönelik ortak bir sorgulama geliştirmişlerdir. Bu nedenle söz konusu mobilizasyonlar, 1968'de ortaya çıkan geniş çaplı protesto dalgasının toplumsal ve siyasal zeminini hazırlayan önemli yapı taşları olarak değerlendirilebilir. Bu siyasal atmosfer, savaş yıllarından sonra doğan 'baby-boom' kuşağının otoriteye karşı özgürlük ve bireysellik odaklı kimlik arayışıyla birleştiğinde; sadece devlet otoritesine değil, aynı zamanda toplumsal yaşamı şekillendiren ataeril hiyerarşilere yönelik de bir itiraz alanı açmıştır.

Büyük oranda, dünyanın varsıl devletlerinin bulunduğu bölgelerde ateşli çatışmalar ya da meydan muharebeleri bitmiş olsa da İkinci Dünya savaşının ardından Soğuk Savaş dönemi ile birlikte özellikle nükleer silahlara yönelik uluslararası barış hareketleri ortaya çıkmaya başlamış ve hareketler zaman içerisinde küresel düzeyde yaygınlaşmıştır (Hobsbawm, 2023: 318). ABD'nin Vietnam Savaşına olan desteği, birbirinden çok farklı kitlelerin ortak bir katalizör tarafından ivmelendirilmesine sebep olmuş ve yalnızca ABD içerisinde değil farklı bölgelerde de işçi, öğrenci ve kadın hareketleri gibi çeşitli hareketler ortaya çıkarak savaşa karşı benzer bir tutum içerisine girmiştir. Bir yandan Üçüncü Dünya ülkelerinin sömürge karşıtı mücadelesi de protestolar zincirine eklenirken, Soğuk Savaş'ın iki kutuplu yapısı yalnızca devletler arasındaki bir rekabet değil, toplumsal hareketlerin dilini ve stratejilerini de belirleyen bir çerçeve haline gelmiştir (Arrighi, Hopkins ve Wallerstein, 2020: 43-44; Fanon, 2007: 25-28; Westad, 2007: 96-97).

Bu süreç ayrıca, kadınların militarist eril siyasete karşı küresel bir dayanışma ağı örmeye başladığı somut bir evre olarak da görülebilir. Zira Enloe'nun (2003) belirttiği gibi, militarizm sadece bir savunma ya da saldırma stratejisi değil, toplumsal cinsiyet rollerini hiyerarşik bir şekilde yeniden üreten eril bir yapıdır. Soğuk Savaş'ın ideolojik kutuplaşması, aynı zamanda 'güvenlik' ve 'egemenlik' kavramlarının maskülen bir dille yeniden üretildiği bir dönemi temsil etmektedir (Tickner, 2018). Bu bağlamda, 1950'lerden itibaren yükselen sömürge karşıtı mücadeleler ve ulusal kurtuluş hareketleri, Batı'daki gençlik ve öğrenci hareketleri için güçlü bir referans noktası oluştururken; kadın aktörler için de hem emperyalizme hem de bu ideolojik blokların içine sızmış olan eril tahakküme karşı kendi özgün politik dillerini geliştirme zemini sunmuştur.

Feminist uluslararası ilişkiler perspektifinden bakıldığında bu makro politik krizler, kadınların kamusal alandaki görünürlüğünü arttırmış ve sistem karşıtı bu genel dalganın içerisinde kadınların kendi özgün politik öznelliklerini inşa etmelerine zemin hazırlamıştır. Çalışma, bu dönüşümün yerel farklılıklarını ortaya koymak amacıyla; Fransa, Almanya, ABD ve Türkiye vakaları üzerinden karşılaştırmalı tarihsel analizi kullanacaktır. Bu karşılaştırma, dört ana analitik kategori ekseninde gerçekleştirilecektir: hareketin ana talepleri ve odak noktası, aktörleri, uluslararası sisteme yönelik eleştirinin niteliği ve toplumsal cinsiyetin politikleşmesi. Böylece, 1968'in yerel dinamikler tarafından nasıl farklılaştırılarak uluslararası sistem ve ataerkil düzenle yeni ilişki biçimleri kurduğu gösterilecektir.

1968 Öncesinde Toplumsal Dönüşümler ve İkinci Dalga Feminizmin Yükselişi
68 Hareketleri dünyanın çeşitli yerlerinde ve çeşitli biçimlerde patlak vermeden önce, özellikle II. Dünya Savaşı'nın ardından toplumsal anlamda değişimler yaşanmaya başlamıştır. Siyasi düzenin yanı sıra ekonomik ve toplumsal alanlarda da meydana gelen bu değişimler, küresel sisteme karşı geliştirilen eleştirel yaklaşımları içermektedir. Bu anlamıyla 68 Hareketleri, bu değişimlerin yüksek sesle dile getirilerek somutlaştırılmasını ifade etmektedir.

Soğuk Savaş döneminin başlamasıyla birlikte temel gözlemlenen etki, refah kapitalizmine geçilmesi olarak belirlenebilir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında şekillenen refah kapitalizmi; devlet müdahalesi, ekonomik büyüme ve genişleyen sosyal güvenlik mekanizmalarıyla tanımlanan yeni bir toplumsal sözleşme sunmuştur (Esping-Andersen, 1996: 2). Ortaya çıkan yeni ekonomi

modeli, uzman sınıfa daha çok ihtiyaç duyan bir hale gelmiş ve uzmanların yetiştirilmesinde kritik öneme sahip olan üniversite, yükseköğretim gibi kurumların sayısı giderek artmıştır. Bugünkünün aksine, bir üniversiteden mezun olmak statü kazanma ve gelir sağlamada birincil etken haline gelmiş ve yalnızca erkeklerin değil, kadınların da üniversitelere katılımı bu dönem içerisinde giderek artış göstermiştir (Hobsbawm, 2023: 399-401). Üniversite kampüslerinin büyümesi, toplumsal hareketlerin bu mekânlara taşınmasına zemin hazırlamıştır. 1950 ve 60'larda yaşanan bu dönüşümler; ABD'deki sivil haklar mücadelesinden Latin Amerika'daki devrimci hareketlere ve Afrika'daki sömürge karşıtı isyanlara kadar küresel bir iletişim ağı oluşturmuştur ve hareketlerin birbirini beslemesini sağlamıştır (Katsiaficas, 1987; Ross, 2002: 15-18). Bu yüzden 68 hareketleri sadece bir Batı olgusu olarak değil, Soğuk Savaş bağlamında küresel ölçekte şekillenen bir muhalefet dalgasının ifadesi olarak okunabilir.

68 Hareketinin temel öznesi konumundaki öğrencilerin hareketi başlatma potansiyeli artan üniversite ve öğrenci sayısının yanı sıra, II. Dünya Savaşı sonrasında gelişen sosyolojik yapıda da aranmalıdır. Savaş sonrasında hızla gelişen tüketim toplumu ve teknokratik düzen, genç kuşak için giderek daha yoğun bir yabancılaşma kaynağı haline gelmiştir. Üniversiteler, eleştirel düşünceyi besleyen kurumlar olmaktan çok sistemin yeniden üretildiği bürokratik mekânlara dönüşürken, öğrenciler kendi geleceklerinin önceden belirlenmiş kariyer kalıplarına sıkıştığını hissetmişlerdir. Bu bağlamda kimlik arayışı, yalnızca bireysel bir mesele değil, aynı zamanda kuşağın toplumsal konumuna dair bir sorgulama biçimi olarak da ortaya çıkmıştır. Herbert Marcuse'nin (1990) ileri kapitalist toplumun insanı 'tek boyutlu' hale getirdiği savunusu, bu kuşağın deneyimlediği yabancılaşmanın temel ideolojik dayanağı ve entelektüel rehberi olmuştur.

Gençlik ve öğrenci hareketlerinin ötesinde, 68 hareketlerinin ortaya çıkardığı bir diğer önemli kazanım da kadınların kamusal ve siyasal alandaki konumunu yeniden tartışmaya açmış olmasıdır. Nitekim bu dönemde kadınlar barış hareketleri, öğrenci protestoları ve çeşitli sol örgütlenmeler içerisinde aktif rol üstlenmişlerdir. Ancak söz konusu hareketler içerisinde kadınların görünürlüğü artsa da örgütlenme yapıları çoğu zaman erkek egemen bir karakter taşımaya devam etmiştir. Bu durum, kadınların yalnızca mevcut hareketlere katılımını değil, aynı zamanda kendi özgün taleplerini ve feminist örgütlenme biçimlerini geliştirmelerine zemin hazırlayan bir süreci de beraberinde getirmiştir (Şahin ve Sarıtaş, 2017). Bu bağlamda 1960'lı yıllarda yükselen toplumsal hareketleri anlamak için, kadınların

toplumsal ve ekonomik konumunda meydana gelen dönüşümlere de bakmak gerekmektedir. Bununla bağlantılı olarak, İkinci Dünya Savaşı'nın emek piyasaları üzerindeki etkisi kadın istihdamında da görülmektedir. Özellikle Avrupa ölçeğinde bakıldığında, savaş süresince yükselen kadın istihdam oranı savaşın hemen sonrasında düşüş göstermiş, ancak 1950'ler ve 1960'larda yeniden artmıştır. Bekâr kadınların büyük bir çoğunluğunun çalıştığı gözlemlenirken, evli kadınlar giderek yeniden ev içersine dönmüş, ancak genel çerçeveden bakıldığında yüzyıl başına kıyasla istihdamda kadınların oranı artırılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası sanayileşmenin hız kazanması ve refah devletinin ekonomik düzenlemeleri, kadınların işgücüne katılımını arttırsa da bu sürecin başka bir çıktısı daha olmuş ve çoğunlukla cinsiyet temelli eşitsizlikleri beraberinde getirmiştir. Sanayileşme kentlerde yeni iş alanlarının ortaya çıkmasını sağlarken, kadınlar bu alanlarda düşük ücretli ve ikincil pozisyonlarda yoğunlaşmış; erkek egemen işgücü yapısının hâkim olduğu sektörlerde fırsatlar sınırlı kalmıştır (Tilly ve Scott, 1989: 200-205). Bu durum, kadın emeğinin hem ekonomik hem de toplumsal olarak ikincil konumda kalmasıyla açıklanabilir ki feminizmin ikinci dalgası da kendisini tam olarak bu zemin üzerine inşa etmiştir. Dolayısıyla 1968'e giderken kadınlar hem sınıf temelli hem de cinsiyet temelli bir itiraz geliştirmeye başlamışlardır.

Toplumsal dönüşümler yalnızca ekonomik yapıyla sınırlı kalmamış, feminist düşüncüyü de dönüştürmüştür. Dalgalar halinde ele alınan feminizmin liberal feminizm olarak da adlandırılan ilk dalgası, 19. yüzyılda kadınların siyasal eşitlik ve oy hakkı talepleri etrafında şekillenen mücadeleleri kapsamaktadır. 20. yüzyılın ortasına gelindiğinde ekseriyetle Batı'da pek çok ülkede siyasi haklar elde edildiği için, 1960'lı yıllara değin feminist harekette de bir duraklama yaşanmıştır. Ancak özellikle 1950'ler ve 1960'larda yaşanan sosyoekonomik dönüşümler hakların hukuki kazanımlarla sınırlı kaldığını; kamusal ve özel alandaki eşitsizliklerin sürdüğünü göstermiştir. Bu uyanışın habercisi olan Simone de Beauvoir, 'İkinci Cins' eseriyle kadının toplumsal olarak 'öteki' konumunda oluşunu sorunsallaştırarak, 1960'larda yükselecek olan ikinci dalga feminizmin zeminini hazırlamıştır (Beauvoir, 2025: 27-29). Bu doğrultuda, 1960'ta yükselen toplumsal hareketler içerisinde yer alan kadınlar, savaş karşıtlığı ya da antiempyralist taleplerin ötesinde bir sorgulamaya sahiplerdir. Bu sorgulama süreci, kadın ve erkeğin toplum içerisindeki tanımından yola çıkarak toplumsal cinsiyet rollerinin nasıl kurulduğu ve meşrulaştırıldığı ana eksen etrafında şekillenmektedir. Bu dönemde yükselen radikal feminizm, baskının kaynağı olarak ataerkil sistemi tanımlamış; 'kişisel olan politiktir' ilkesiyle cinsellik, evlilik ve ev içi

emeği politik birer analiz nesnesine dönüştürmüştür (Donovan, 2019: 265-269). İkinci dalga feminizmin bu politik çerçevesinin oluşmasında şüphesiz ki 68 hareketleri sonrasında gelişen yeni sol hareketleri önemli bir dönemeç oluşturmaktadır. Eski sol hareket, feminist eleştiriye duyarsız kalmış ve hatta feminist hareketin sınıf hareketini böldüğünü dile getirmiştir (Sancar, 2011: 66). Bu nedenle ikinci dalga feminist hareket biraz da solun kendi iç yapısına yönelik bir tepkiyle ortaya çıkmıştır. Sol örgütlerde aktif özne olmalarına rağmen hiyerarşik ve cinsiyetçi pratiklerle karşılaşan kadınlar, bağımsız feminist örgütlenme süreçlerini hızlandırmışlardır.

Soğuk Savaş atmosferinde yaşanan bu dönüşümlerin hiçbiri birbirinden bağımsız değil, aksine birbiriyle bağlantılı bir biçimde ele alınmalıdır. Refah kapitalizmi, bir yandan geniş kitlelere belirli bir refah seviyesi sağlarken, diğer yandan toplumsal yaşamın farklı alanlarında yeni beklentiler ve çelişkiler doğurmuştur. Özellikle kadınların işgücü piyasasına daha yoğun katılması, eğitim imkânlarının genişlemesi ve kentleşmenin hızlanması, geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin sorgulanmasının zeminini hazırlamıştır. Dolayısıyla refah kapitalizminin sunduğu imkânlar ekonomik, siyasal ve kültürel dönüşümlere kapı aralayarak 1968 hareketlerinin toplumsal tabanını şekillendiren en önemli arka planlardan birini oluşturmuştur.

1968: Sistem Karşıtı Direnişler ve Toplumsal Cinsiyetin Politikleşmesi

Başarısız biten hareketler dalgası olarak nitelendirilmesine karşın 1968 hareketlerini önceki toplumsal hareketlerden bariz bir biçimde ayıran iki temel sebep belirlenebilir. Birincisi, yalnızca bölgesel çapta değil küresel düzeyde hareketler silsilesi yaşanmıştır. İkincisi ise, medyanın gelişimi ve daha spesifik olarak televizyonun icadı ile birlikte uluslararası kamuoyu denilen kavram ortaya çıkmış ve bütün dünya birbirinden haberdar hale gelmiştir. Böylece bir yerde olan hareket diğer yeri de etkilemiş ve insanlar mücadele biçimlerinin esasında birbirlerinininkine ne kadar benzediğini fark etmiştir. Bu uluslararası etkileşim hali, Marshall McLuhan'ın kavramsallaştırdığı biçimiyle bütün dünyanın bir 'küresel köy' haline gelişidir (McLuhan ve Powers, 2020). Böylece 1968 yılındaki tüm hareketler, önceki benzer toplumsal hareketlerden farklı olarak an be an aktarılabilmiş ve televizyon yeni bir kamusal alan oluşturmuştur.

Bu küresel dalganın başat aktörü, önceki sınıfsal hareketlerden farklı olarak öğrencilerdir. Üniversitelerde başlayan eylemler; eğitim koşullarına yönelik talepleri aşarak savaş karşıtlığı, toplumsal eşitlik ve kültürel dönüşüm

gibi geniş bir özgürleşme ufkuna evrilmiştir. Herbert Marcuse, öğrenci hareketini işçi sınıfının sisteme entegrasyonuna karşı yeni bir radikal enerji kaynağı ve toplumsal özneleşme biçimi olarak tanımlamıştır. Bu nedenle Marcuse, öğrenci hareketini yalnızca geçici bir gençlik isyanı olarak değil, yeni bir toplumsal özneleşme biçimi olarak kavramıştır (1991: 52). Gençliğin talepleri, kapitalist toplumun tek boyutlu yapısını aşmaya yönelik daha geniş bir özgürleşme ufkuna işaret etmektedir. Nitekim 1968'in pek çok yeni toplumsal hareket doğurması da buradan kaynaklanmaktadır. Öte yandan, Hobsbawm, hareketin odağında öğrencilerin yer almasını bir kısıt olarak görse de 1968'in yarattığı sarsıntı siyasal bir iktidar devriminden ziyade toplumsal ve kültürel bir devrim olarak literatüre geçmiştir (Hobsbawm, 2023: 402). 1968'in devrim mi, isyan mı, karşı koyuş mu olduğuna yönelik fikir birliği olmasa da nelere yol açtığı ve bir domino taşı gibi peşi sıra gelen etkiler kolayca tarih içerisinde okunabilir. Bir siyasi yerinden etme ya da devirme yaşanmasa da ilerleyen yıllarda ortaya çıkardığı toplumsal ve kültürel dönüşümler ve ekoloji, barış ve özellikle feminizm gibi yeni toplumsal hareketlerin doğuşuna öncülük etmesi nedeniyle 1968, bu çalışma içerisinde bir devrim olarak ele alınmıştır. Hareketin küresel karakteri ve yarattığı yeni kamusal alan, toplumsal cinsiyetin politikleşmesi ve kadınların bağımsız birer siyasal özne olarak ortaya çıkması için gerekli olan ulusötesi zemini hazırlamıştır.

1968, kapitalist üretim ilişkilerinin yanı sıra özel hayatın ve gündelik yaşamın görünmez düzeneklerine yönelik eleştirileri de kamusal alana taşımıştır. Öğrenci isyanları, anti-sömürgeci mücadeleler ve kültürel direniş biçimleriyle birleşen bu süreç, toplumsal cinsiyetin de siyasallaşmasına zemin hazırlamış; kadınların özgürleşme talebi hem aile kurumunun hem de toplumsal cinsiyet rollerinin kökten sorgulanmasına yol açarak hareketin ufkunu genişletmiştir. Bir bakıma, kadınların gündelik hayatın görünmez düzeneklerine karşı geliştirdikleri direnişler, yalnızca ikinci planda kalan bir talepler yığını değil, hareketin bütününe dönüştüren asli bir unsur olduğunu göstermiştir (Marcuse, 1991: 69-72). Aile, cinsellik ve beden üzerindeki tahakkümün sorgulanması, sistemin en derin yeniden üretim mekanizmalarını hedef alırken, aynı zamanda özgürleşmenin sınırlarını da genişletmiştir. 1968 süreci, kadınların yalnızca toplumsal hareketlerin katılımcıları olmaktan çıkıp kendi taleplerini görünür kıldıkları bir dönüm noktası olarak da değerlendirilebilir. Üniversitelerdeki öğrenci hareketlerinde, işçi grevlerinde ve savaş karşıtı gösterilerde aktif olarak yer alan kadınlar, kısa sürede bu hareketlerin erkek egemen yapısını da sorgulamaya başlamışlardır. Hareketin eşitlik ve özgürlük söyleminin gündelik yaşamda kadınlara yansımaması, cinsiyet

temelli eşitsizliklerin ve ayrımcılığın açığa çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ancak dünyanın önemli bir kısmında 68 hareketleri tezahür bulmuş olmasına karşın pek çok yerde hareketler radikal ve yoğun bir niteliğe kavuşamamış ve sınırlı kalmıştır. Bu nedenle çalışma, 1968 hareketlerinin kadınların siyasal özneleşme süreçleri üzerindeki etkilerini karşılaştırmalı bir perspektifle incelemeyi amaçlamaktadır. Radikal, kitlesel ve merkezi yapısının bulunması ve diğer sistem karşıtı hareketlerle entegrasyonunun güçlü bir şekilde sağlanması nedeniyle, küresel merkez olarak Fransa, Almanya ve ABD; çevre olarak ise Türkiye örneklerine odaklanılmaktadır. Bu ülkelerdeki kadınlar, hiyerarşik örgütlenme biçimlerine, liderlik tarzlarına ve gündem belirleme süreçlerine yönelik eleştiriler geliştirmiş; bu da yeni bir feminist dalganın doğuşunu hızlandırmıştır (Evans, 1980; Berktaş, 2019: 35-36; Zizek, 2008). Dolayısıyla 1968, kadınların yalnızca sistem karşıtı hareketlere eklenmesi değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyetin siyasallaşmasıyla bağımsız bir kadın özgürleşme hareketine giden yolu açması bakımından tarihsel bir kırılma noktasıdır.

1968, klasik anlamda, Fransız ya da Rus devrimi gibi bir siyasi iktidar devrimi olmasa da toplumsal muhalefetin yeni biçimlerinin habercisi olması bakımından tarihsel bir devrimdir. Hareketin en özgün yanı, içerisinden çıktığı 'eski sol'un eril ve hiyerarşik yapısına yönelik de eleştirel bir tutum benimseyebilmesidir (Arrighi, Hopkins ve Wallerstein, 2020: 98-99). Sonuç olarak 1968'in önemi, kurumsal siyasi sonuçlarından ziyade; bireysel yaşamlar, toplumsal cinsiyet rolleri ve sonraki on yıllarda gelişecek olan ekoloji, barış ve kimlik siyaseti üzerindeki dönüştürücü etkisinde yatmaktadır.

Öğrenci ve Gençlik Hareketleri

1968 hareketleri, II. Dünya Savaşı sonrasında üniversitelerin kitleselleşmesi, refah devleti uygulamaları ve kitlesel tüketim toplumunun ortaya çıkardığı yeni toplumsal çelişkiler içinde filizlenmiştir. Başlangıçta eğitim sisteminin bürokratikleşmesi, gençlerin geleceğe dair beklentilerinin karşılanmaması ve Vietnam Savaşı gibi güncel siyasal krizler öğrenci hareketlerinin temel motivasyonunu oluştursa da kısa sürede bu talepler, savaş karşıtlığından kültürel özgürlük arayışına, toplumsal eşitlikten otoriter kurumların sorgulanmasına kadar geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Öğrenciler, II. Dünya Savaşı sonrasında meydana gelen bu toplumsal değişimlerin en görünür taşıyıcıları haline gelmişler; nüfusun gençleşmesi, üniversitelerin kitleselleşmesi ve yeni kültürel değerlerin yükselmesi, gençliği siyasal ve toplumsal değişimin öncüleri konumuna getirmiştir. Fransa, Almanya ve ABD'de üniversitelerde doğan bu gençlik hareketleri, kısa sürede

sokaklara taşarak işçi grevleriyle kesişmiş; Türkiye gibi çevre ülkelerde ise anti-emperyalist söylem ve toplumsal adalet talepleriyle birleşerek özgün biçimler kazanmıştır. Bu nedenle küresel ve tek bir 68 hareketinden ziyade, ortak noktaları olan ancak birbirinden de farklılaşan bir hareketler dalgası söz konusudur.

1968'e giderken Fransa'da 1945 sonrası büyüme dönemi sürmüştü ve bu da sanayinin, kentlerin büyümesi ve nüfusun gençleşmesi anlamına gelmiştir. Üniversitelerin kitleselleşmesiyle artan öğrenci nüfusu, kısıtlı sendikal haklarla düşük ücretlere mahkûm edilen işçi sınıfı ve Vietnam ile Cezayir savaşları üzerinden yükselen antiemperyalist tepki Fransa'daki protestoların çıkış noktasını oluşturmuştur. Eylemlerin 22 Mart 1968'de Nanterre'de başlayıp Mayıs ayında Sorbonne'un işgali ve barikatlarla zirveye ulaşması, Fransa'yı milyonlarca insanın sokağa döküldüğü benzersiz bir krizin eşiğine getirmiştir (Kurlansky, 2011: 9-12). Bu gelişmeler ışığında Lefebvre, Fransa'daki 68 Mayısını bir kriz olarak tanımlamış ve öğrencileri, bürokratik tüketici toplumun medeniyetine meydan okuyan ve neredeyse bir devrim yapmayı başaran başlıca aktörler olarak görmüştür. Bu kriz esnasında sokaklar siyasallaşmış ve kamusal alan ele geçirilmiştir (Lefebvre, 1969: 117-118). Ki belki de 68 hareketinin en büyük kazanımlarından birisi sokağa sahip olmaktır.

Hareketler, geçmişle bir kopuş ve proleter devrimin başlangıcı olarak değil, daha özgür bir topluma yol açan kültürel bir isyan olarak görülebilir. Yine de proleter sınıf ile öğrencilerin Fransa 1968'inde kısa süreli de olsa birleşimi benzersiz bir deneyim oluşturmuştur; ki diğer ülkelerde bu ölçüde bir iş birliği yaşanmamıştır. Bu bakımdan, Laurent Joffrin ve Pierre Bourdieu gibi pek çok düşünür'e göre, 1968 Mayıs hareketleri Fransa'nın, özellikle 1789 sonrasında toplumsal açıdan tıkanıp kalmasını engellemek ve devrimci ruhu ileri taşıyarak dönüştürücü gücüne sahip çıkmak adına gereklidir (Seidman, 2004: 2-4). Bu yönüyle Fransa, sınıf mücadelesinin ötesinde yeni toplumsal aktörlerin ve 'yeni sol'un doğuşunu simgeleyen bir örnek teşkil etmiştir.

Avrupa'nın bir başka köşesinde, Batı Almanya'da ise 1968 hareketi, hızlı ekonomik büyümenin yarattığı refahın gölgesinde kalan muhafazakâr ve otoriter siyasal atmosfere karşı bir patlama olarak yaşanmıştır. Almanya örneğini özgün kılan temel unsur, genç kuşağın ebeveynlerinin Nazi geçmişine yönelik sessizliğine duyduğu derin huzursuzluk, üniversitelerdeki katı hiyerarşik yapıya karşı geliştirdiği itiraz ve kapitalist tüketim toplumunun baskıcı ve yabancılaştırıcı doğasına karşı geliştirdiği isyandır. 1960'ların

ortasında üniversitelerin kitleleşmesi, siyasal tartışmaların merkezini kampüslere taşıırken; bu süreçte yaşanan devlet şiddeti, öğrenci hareketini radikalleştirmiştir. 1968’de ise özellikle Springer basınına (Bild gazetesi) karşı yürütülen protestolar ve hareketin önemli liderlerinden birisi olan Rudi Dutschke’ye yapılan suikast girişimi, öğrenciler ile devlet/medya arasındaki çatışmayı tırmandırmıştır. Bu ortamda Sozialistischer Deutscher Studentenbund (SDS- Sosyalist Alman Öğrenciler Birliği), öğrenci hareketinin en önemli örgütü haline gelmiştir. Başlangıçta Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD-Almanya Sosyal Demokrat Partisi) ile ilişkili olan SDS, partiye yollarını ayırarak daha radikal bir çizgiye kaymış ve özellikle Rudi Dutschke gibi figürler, Almanya’da 1968 hareketlerinin belirleyici çerçevesini oluşturmuştur. 68’egiden yolda en önemli kırılma noktalarından biri, 2 Haziran 1967’de İran Şahı’nın Berlin ziyaretine karşı düzenlenen protesto sırasında Benno Ohnesorg’un polis tarafından öldürülmesidir (Bora, 2019) (Kraushaar, 1998). Kısacası Almanya’da 68 hareketi, otoriter devlet geleneğine, Nazi geçmişinin aklanmasına, kapitalist tüketim toplumuna ve Vietnam Savaşı’na karşı gelişen; SDS, öğrenci kolektifleri ve sokak eylemleriyle şekillenen bir toplumsal muhalefet dalgası olarak adlandırılabilir.

ABD’deki 1968 hareketleri, Wallerstein’in ifadesiyle 1848’den sonraki ikinci büyük sistem karşıtı krizin merkez üssü niteliğindedir (Arrighi, Hopkins ve Wallerstein, 2020: 98). ABD’de de bu gibi hareketleri tetikleyen temel bileşen Vietnam Savaşı’na karşıtlık olmuştur. Zorunlu askerlik uygulaması ve savaşın yarattığı ahlaki kriz; öğrenci hareketlerini, siyahların özgürlük mücadelesi ve kültürel muhalefetle birleştirerek 1968’in patlayıcı karakterini oluşturmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD, bir yandan küresel hegemon konumunu pekiştirirken diğer yandan içeride derin toplumsal gerilimlerle yüzleşmek zorunda kalmıştır. 1950’ler boyunca ekonomik büyüme, banliyöleşme ve tüketim kültürünün yükselişi, geniş kesimlerde refah görünümü yaratırken; siyahlar başta olmak üzere marjinal topluluklar sistematik ayrımcılık, yoksulluk ve dışlanma ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu bağlamda, ABD örneğini diğer coğrafyalardan ayıran en temel özellik, siyahların yurttaşlık mücadelesi ile öğrenci hareketlerinin kurduğu organik bağıdır. Siyah Panterler ve Students for a Democratic Society (SDS – Demokratik Toplum İçin Öğrenciler) gibi yapılar, ‘eski sol’un dogmalarını eleştirerek ‘yeni sol’un inşasında kritik rol oynamışlardır (Çorlu, 2019; Gitlin, 1987). Bu ortam içerisinde bir diğer önemli ve aslında genel çerçevede 68 hareketlerinin kazanımlarından olan gelişme ise karşı kültür olarak tanımlanabilecek alanların ortaya çıkmasıdır. Rock müzik, hippie komünleri ve özellikle cinsel özgürleşme arayışı; sistem karşıtı itirazı sadece sokakla sınırlı kalmayıp gündelik yaşamın ve bedenin

içine taşımıştır. Bu kültürel atmosfer, ilerleyen bölümlerde ele alınacağı üzere, kadınların kendi bedenleri ve kimlikleri üzerindeki tahakkümü sorgulamalarına en verimli zemini hazırlamıştır.

1968 hareketleri, her ülkede farklı dinamiklere sahip olduğu gibi Türkiye bağlamında da benzersiz bazı özellikler taşımıştır. Vietnam Savaşı'na karşı söylem mevcut olsa da Türkiye'deki 68 hareketlerinin alameti farikası, anti-emperyal ideoloji çerçevesinde şekillenmiştir. Anti-emperyalizm tavrında üçüncü dünyacılık gibi ideolojilerin etkisi olsa da ABD'nin Johnson mektubu da bu tavrı tetikleyen bir unsur olmuştur (Turan, 2019: 10). Murat Belge'ye (1997) göre, 1968'e giderken, Türkiye'de klasik bir sol hareket hiç var olmamıştır ve bu nedenle 68'in radikal hareketliliği sosyalist kanada doğru eğilim göstermiştir. Belge, 68 hareketlerinin Türkiye'de biraz da bu nedenle, özgürlükçü ve bireyselliğe önem veren yanının ön plana çıkamadığını vurgulamaktadır. Bu nedenle hareket daha ziyade TKP ve TİP deneyimleri referans alınarak, anti-emperyal bir çizgide şekillenmiş gözükmektedir. 'Tam bağımsız Türkiye' şiarıyla yola çıkan bu hareketler özellikle 1968 yazı sonrasında ABD karşıtı bir veçheye bürünmüştür. Fransa, Almanya ve ABD örneklerinde görüldüğü üzere 68 kuşağı öğrenci hareketleri işçi hareketiyle birleşmişken Türkiye'de daha ziyade sosyalist örgütlerle ve sendikalarla bir iş birliği söz konusu olmuştur. Bu durum, hareketi yalnızca üniversite temelli bir başkaldırı olmaktan çıkararak doğrudan devrimci bir siyasetin taşıyıcısı haline getirmiştir. Aynı zamanda Türkiye'nin kalkınma ve modernleşme sancıları, öğrenci hareketlerini yapısal sorunlara daha yakından bağlamış; bu da hareketi daha sert devlet müdahaleleriyle karşı karşıya bırakmıştır. Devlet müdahalesinin yanı sıra, yine Avrupa devletlerinden ve ABD'den farklı olarak, Türkiye içerisinde sağcı grupların daha yaygın olduğu ve çoğunlukla sol örgütlerin desteğiyle yürütülen 1968 hareketlerine karşı bir cephe olarak sağ hareketin şiddet temelinde yükseldiği söylenebilir. Dolayısıyla Türkiye'deki 68, kültürel bir gençlik isyanından ziyade siyasal devrim arayışının güçlü bir ifadesi olarak öne çıkmıştır.

10 Haziran 1968'de Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde sınav sistemine karşı eylemler başlayan süreç kısa sürede Türkiye İşçi Partisi'nin ve ona bağlı olan Fikir Kulüpleri Federasyonu'nun desteğiyle daha örgütlü bir nitelik kazanmıştır. Hareket, yaz tatiline girilmesiyle kısmen zayıflamış, ancak aynı yılın yaz aylarında 6. Filo'ya karşı gösterilerle yeniden güçlenmiş ve antiemperyalist bir yöne bürünmüştür. Başlangıçta kamuoyundan destek gören bu talepler, hareketin radikalleşmesiyle birlikte polis müdahaleleri ve sağ-sol çatışmasının merkezine yerleşmiştir (Alper, 2018: 309-321).

Türkiye'deki 68 öğrenci hareketleri bu yönüyle yalnızca üniversite temelli taleplerle sınırlı kalmamış, 1971 Muhtırası ve 1980 Darbesi'ne giden dönemin siyasal iklimini belirleyen daha geniş bir toplumsal muhalefetin habercisi olmuştur.

Özetle, 1968 hareketleri, 1945 sonrası biriken yapısal krizlerin ve ideolojik dönüşümlerin küresel bir patlama noktasıdır. Bu süreç, sokağın siyasallaşması ve kamusal alanın hiyerarşik yapılardan arındırılarak ele geçirilmesiyle, uluslararası düzenin toplumsal tahayyüllerini kökten değiştirmiştir. Fransa'daki öğrenci-işçi ittifakından ABD'deki sivil haklar ve karşı-kültür deneyimlerine; Almanya'daki anti-otoriter başkaldırıdan Türkiye'deki anti-emperyalist devrim arayışına kadar 68, çok katmanlı bir sistem karşıtı kriz niteliğindedir. Her ne kadar ülkeden ülkeye pratikler ve öncelikler farklılaşsa da hareketlerin ortak paydası; otorite karşıtlığı, eşitlik ve özgürlük talebidir. 1968, modern dünyanın siyasal ve kültürel dinamiklerinde dönüşüm yaratarak sadece kendi dönemini değil, sonraki on yıllarda yükselecek olan yeni toplumsal hareketlerin de önünü açmıştır. Bu tarihsel moment, ilerleyen bölümlerde ele alınacağı üzere, kadınların bu genel isyan dalgası içerisinde kendi özgün kimliklerini inşa etmelerinin ve toplumsal cinsiyetin uluslararası politikada merkezi bir analiz birimine dönüşmesinin de temelini atmıştır.

Hareket İçindeki Hareketi Aramak: 1968 Hareketlerinde Toplumsal Cinsiyet
Toplumsal cinsiyet perspektifinden bakıldığında, 1968, kadın hareketinin diğer ideolojik cephelerden koparak özerk bir siyasal özne haline gelmesine katkı sağlamıştır (Žižek, 2008: 31). Aslında, Batı toplumlarında, ikinci dalga feminizmin liderlerinin çoğu 1968 civarında yaşanan ayaklanmalara ve gençlik kültürlerine katılmıştır ve bu hareketin destekçilerinin çoğu, bu olaylar sayesinde siyasallaştıklarını hatırlamaktadır. Ayrıca, 1970'lerin başında kadın özgürlük hareketini oluşturan bazı önemli gruplar ve ağlar, 1960'ların sonundaki protesto hareketlerinin tetiklediği olağanüstü dinamik bağlamında ortaya çıkmıştır (Schulz, 2019: 20). Bu anlamıyla 68, öğrenci hareketinin ötesinde dönüştürücü ve geleceğe etki eden gelişmelere sahne olmuş gözükmektedir. Ancak tıpkı öğrenci hareketlerinde olduğu gibi kadın hareketi açısından da ortaklaşa meseleler olduğu gibi ülkeler bazında hareketleri birbirinden ayıran farklılıklar bulunmaktadır.

Simone de Beauvoir'un İkinci Cins eseriyle teorik zemini kurulan ikinci dalga feminizm, 1968'in eylemci ruhuyla sokağa taşınmıştır. Bu dalgayı ilkinden ayıran temel fark, odağın sadece hukuki eşitlikten çıkarılarak; evlilik, cinsellik

ve kürtaj gibi özel alan konularının politize edilmesidir (Badur, 2019: 434). Ancak bunun da ötesinde, 68 hareketindeki kadınların edindiği bir diğer önemli farkındalık, sosyalizmin gelmesiyle eşitliğin sağlanacağını savunan sol örgütler de dahil olmak üzere, birlikte mücadele ettikleri örgütlerde bile kadın-erkek hiyerarşisinin yeniden üretildiğini ve kadınların bu hareket içinde dahi çeşitli baskılara maruz kaldığını görmeleri olmuştur. Özellikle Batı Avrupa ve ABD’deki kadınlar, sol hareketlerin içinde aktif rol almış ancak kısa sürede erkek yoldaşların cinsiyetçi tavırlarıyla yüzleşmişlerdir. Her ne kadar sosyalist hareket, toplumsal eşitsizliklerden bahsetse ve kapitalizmi bu bağlamda önemli bir bileşen olarak ele alsada ataerkil bağlantıları kurmada yetersiz kalmıştır. Feminist mücadele, daim olarak sermayeye karşı yürütülen daha büyük ve üstün bir mücadeleye içkin bir biçimde ele alınmaktadır. Burada eşit bir ortaklık değil, feminizmin tabi kılındığı bir ilişkiselilik söz konusudur ve tam da bu ikincilleştirme pratiği, sosyalist hareket içerisindeki kadınlarda bir hayal kırıklığı yaratmıştır (Hartmann, 1981). Bu durum, feminist hareketin sosyalizm içerisinden ayrılarak özerk bir yapı kazanmasına ve kadınların kendi mücadeleleri etrafında örgütlenmesine yol açmıştır. Bu nedenle 68, ikinci dalga feminizme katkı sağlayan küresel bir moment olarak anılabilir.

Fransa’da kadınlar 1944 yılında seçme ve seçilme hakkı kazanmış olsalar dahi 1965 yılına dek kocalarının izni olmadan banka hesabı aamıyor, büyük finansal işlemler yapamıyor, iş sözleşmesi imzalayamıyorlardı. Zira 1960’ların başında Fransa’da kadınların toplumsal rolü hâlâ güçlü biçimde aile ve annelik üzerinden tanımlanmaktaydı (Banque de France, 2025). Çalışma hayatına katılım artsa da kadınlar işgücünde düşük ücret, güvencesizlik ve hiyerarşinin alt basamaklarına sıkışmışlardır. Kürtaj yasak ve feminist hareket henüz örgütlü değildir. Kadınların talepleri ise daha ziyade sendikalar ya da sol örgütler üzerinden ele alınmaktadır. Fransa bağlamında 1968’e giden yolda 1965 yılında gerçekleştirilen reformlar bu bakımdan özellikle önemlidir. Kadınlar, kocalarından izin almak zorunda kalmaksızın işe girebilmek, ticari faaliyetlerde bulunabilir hale gelmek gibi haklar kazanmıştır. Bu reformlar ile kadınlar yasal düzeyde haklarını kazanmaya başlamış ve özel alan içinde cinsiyet eşitliği sağlamaya yönelik adım atılmış olsa da günlük hayattaki eşitsizlik devam etmiştir. 1960’larda genç kadınlar, niversiteye eşişim imkânlarının artmasına rağmen erkek egemen eğitim ortamı ve ataerkil normlarla karşı karşıya kalmışlar ve bu ortam, kadınların daha geniş bir özgürlük ve eşitlik mücadelesine yönelmesinin zeminini hazırlamıştır. Öyle ki, Fransa’da ikinci feminist dalganın gelişimi ğrenci hareketinin içerisinde yer alan kadınların Paris’te kurdukları gruplar ile olmuştur. Feminist hareket

başta kürtaj meselesi olmak üzere kadınların içerisinde bulundukları bütün sorunları ele almaya başlamıştır. Öğrenci hareketi ile kadın hareketinin ortak zeminde buluşabilmesi, kadınların çalışma hayatında da önemli oranda yer almaları ile bağlantılı olup 1968 yılında çalışanların yüzde 37,9'unu kadınlar oluşturmaktadır (Badur, 2019: 434). Yine de feminizmin Fransa'da 1968 yılında icat edildiği söylenemez. Fransız devriminden beri kadınların daha iyi bir yaşam için mücadele ettiği uzun bir gelenek vardır ki bu mücadele devrimci sol hareket içerisinde var olmak durumunda kalmıştır. Sol hareket, kadın hareketinin bağımsız gelişmediği dönem içerisinde bir aracı kanalı olmuş ve çoğunlukla feminist talepler bu hat üzerinden iletilmiştir. 1950'lerde aktif olarak en açık sözlü kadınlardan biri olan Simone de Beauvoir bile, solun gündemi dışında kadınların özgürleşmesi için bir gündem görmemiştir. 1960'ların ortalarından itibaren kadınların siyasi katılımında farklı türler, farklı türde feminizmler ve daha sonra 1970'lerde kurulan Mouvement de Libération des Femmes'nin (MLF (Kadınların Kurtuluş Hareketi) kadın hareketi üzerinde önemli etkileri olmuştur (Duchen, 1986: 4).

Fransız kadın aktivistlerin Mayıs olayları sırasındaki deneyimleri ve kadınların siyasetteki varlığı çoğunlukla erkeklerle olan ilişkileri üzerinden şekillenmiş, ancak hareketin içine girdiklerinde bu ilişkiler onları arzuladıkları eşitliğe ulaştırmamıştır. Erkeklerin baskın olduğu tartışmalarda kadınlar çoğu zaman ev içine ait ve dolayısıyla tali kabul edilen işlerle sınırlandırılmış, karar alma süreçlerinden dışlanmışlardır. Bu durum, görmezden gelinme ve küçümsenme hissini pekiştirmiş, kadınlara verilen işlerin önemsiz ve mekanik olduğu düşüncesini doğurmuştur. Bir kadının aktardığı üzere, erkekler kendi 'ciddi muhabbetleri'ne daldıklarında kadınlar söz almak için büyük çaba sarfetse de söyledikleri dikkate bile alınmamaktadır (Duchen, 1986: 7). Diğer ülkelerde de gözlemlenebileceği üzere, otoriter yapılara ve kapitalizme karşı gelişen 1968 hareketleri esnasında kadınlar eylemlerin kitlesel gücünde önemli yer tutmuş; işgallerde, protestolarda ve örgütlenmelerde aktif yer almışlardır. Ancak hareketin liderlik kadrolarında erkeklerin liderliği hâkim olmuş ve kadınların katılımı görünmez emek olarak geride kalmıştır. Bu durum kadınların, içerisinde bulundukları durumu sorgulamalarına yol açmış ve feminist hareket sol ideolojiden bağımsızlığını kazanarak farklı bir kimliğe bürünmüştür. Öte yandan bu durum yalnızca sol harekete özgü değildir. Farklı siyasal ve toplumsal örgütlenme biçimlerinde kadınların aktif katılımına rağmen, karar alma ve liderlik mekanizmalarında çoğunlukla geri planda kaldıkları feminist literatürde sıkça vurgulanmaktadır. Örgüt içi iş bölümü çoğu zaman cinsiyetlendirilmiş biçimde kurulmakta; kadınlar mobilizasyon, gündelik örgütsel işler ve lojistik faaliyetlerde yoğunlaşırken

stratejik kararların alındığı konumlara erişimleri sınırlı kalabilmektedir. Bu durum yalnızca belirli siyasal yapılara özgü bir sorun olarak değil, kamusal ve siyasal alanın tarihsel olarak erkek egemen biçimde örgütlenmiş olmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir (Bora, 2005; Kandiyoti, 2013). Dolayısıyla kadınların siyasal hareketler içerisindeki deneyimleri, katılım ile temsil arasındaki gerilimi ve örgüt içi güç ilişkilerinin toplumsal cinsiyet tarafından nasıl şekillendirildiğini görünür kılmaktadır.

Batı Almanya'da ise 1960'ların başında hâlâ kadınların toplumsal konumu hâlâ oldukça gelenekselidir. Federal Cumhuriyet'in aile politikası kadınları ev içi rollerle tanımlamakta, eş ve anne kimliği merkezde tutulmaktadır. Kadınların işgücüne katılımı artsa da çoğu yarı zamanlı işlerde çalışmaktadır ve ücret eşitsizliği derindir. Üniversiteye giren kadın sayısı yükselse de akademi ve siyasette görünürlükleri oldukça sınırlı kalmıştır. Bununla birlikte, savaş sonrası kuşağın yaşadığı muhafazakâr aile yapısı genç kadınlarda artan bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. 1968 öğrenci hareketinin merkezinde olan SDS içinde kadınlar aktif olarak yer almış ancak yine sol hareket içerisinde ikincil konumlarını hissedenden kadınlar kısa bir süre sonra bağımsız feminist gruplar kurmaya başlamışlardır. Bu süreç Almanya'da ikinci dalga feminizmin nüvelerini yaratmıştır. Kurulan bilinç yükseltme grupları sayesinde özel olan politik hale gelmiş, kürtaj yasağına karşı mücadele, aile içi şiddet, iş hayatındaki eşitsizlikler ve cinsel özgürlük tartışma konularına dahil edilmiştir. 1970'lere gelindiğinde feminist hareket Almanya'da kitleselleşmiş; kadınların 68'de yaşadığı dışlanma, özerk bir feminist siyasetin doğuşunu tetiklemiştir (Ferree, 2012: 50-55, 60-70).

1968 hareketleri hem Fransa hem Batı Almanya'da feminist düşünce ve pratiğin farklı yönlerini görünür kılmıştır. 1968 öncesi radikal feminizm hem Fransa'da hem Almanya'da hareketin özgürleşme, anti-otoriter ve radikal toplumsal dönüşüm taleplerini yansıtmış ancak 68 sonrası, feministler kendi özerk alanlarını yaratmak ve stratejik ayrışmalar geliştirmek için bu radikal çerçeveden bir ölçüde kopmuştur. Bu kopuş hem kültürel feminizm hem de sosyal feminizmin erken dönemde ortaya çıkmasının temelini oluşturmuştur. Kültürel feminizm, Helke Sander ve Antoinette Fouque gibi isimlerle temsil edilmekte; kadınların ezilmişliğinin temelinde yatan zihinsel ve simgesel yapıları dönüştürmeyi hedeflemektedir. Bu yaklaşımda bilinç yükseltme toplantıları, kadın kolektifleri ve kültürel üretimler aracılığıyla kadın deneyimleri görünür kılınmış ve psikanaliz gibi yöntemler dönüşüm aracı olarak benimsenmiştir. Kültürel feministler, patriyarkanın yalnızca maddi değil, aynı zamanda bir zihniyet sistemi olduğunu vurgulamış,

annelik ve kadınlara özgü deneyimlerin politik bir bilgi kaynağı olduğuna dikkat çekmiştir. Buna karşılık, sosyal feminizm, Christine Delphy ve Alice Schwarzer gibi düşünürler tarafından temsil edilmiş; kadınların ezilmişliğini tarihsel ve maddi koşullara dayandırarak, yasal ve toplumsal eşitliğin sağlanmasını öncelikli hedef olarak belirlemiştir. Sosyal feministler, erkek egemenliğinin sosyal ve kurumsal yapılar aracılığıyla sürdüğünü ortaya koymuş, feminist mücadeleyi örgütlenme, kampanya ve hukuki reformlar üzerinden sürdürmüşlerdir. 1968 bağlamında bu iki yaklaşım arasındaki gerilim, feminist hareketin hem bireysel deneyimi hem toplumsal yapıyı dönüştürme potansiyelini ortaya koymuş ve hareketin farklı stratejik yönlerini görünür kılmıştır. Kültürel feminizmin odak noktası toplumsal bilinç ve sembolik dönüşüm iken, sosyal feminizm değişimi maddi ve kurumsal düzeyde aramıştır; bu farklılaşma, feminist hareketin 1970'lerdeki iç tartışmalarını ve örgütsel çeşitlenmesini anlamak için temel bir anahtar sunmaktadır (Schulz, 2019: 25-27).

ABD'de ise 1960'lara girerken kadınların konumu büyük oranda çifte ikinci sınıf vatandaşlık, yani hem kadın hem de siyahi olmak, deneyimiyle şekillenmiştir ki bu perspektiften Avrupa'daki 68 kadınlarının deneyiminden farklı bir boyut daha içermektedir. Civil Rights Movement (Siyah Hakları Mücadelesi) ve anti-savaş hareketi kadınların politik deneyim kazandıkları, ancak aynı zamanda marjinalleştirildikleri alanlar olmuştur. Kadınlar çalışma hayatına daha fazla katılmaya başlamış olsalar da düşük ücret, sınırlı kariyer fırsatları ve ev içi sorumlulukların doğal görevleri olarak görülmesi yaygındır. Bu döneme yaklaşırken yayımlanan Betty Friedan'ın *The Feminine Mystique* (1963) kitabı, ev içi mutluluk mitini sorgulayarak yeni bir feminist dalganın kapısını aralamıştır. Kadınlar, bu hareketlerin içinde aktif çalışsalar da çoğunlukla görünmeyen emek işleriyle sınırlandırılmışlardır. 1968'de ise Vietnam Savaşı karşıtı gösteriler, üniversite işgalleri ve sivil haklar hareketinin ivmesiyle kadınlar geniş ölçüde mobilize olmuştur (Evans, 1980: 67-85). Mitinglerde, örgütlenmelerde, broşür dağıtımında ve lojistik işlerde ön saflarda yer almalarına rağmen erkek egemen söylem, kadınların taleplerini ikincil olarak görmüştür. Birçok kadın, erkeklerin ciddi siyaset yaptığını, kendilerine ise çay demlemek, yemek hazırlamak ya da daktilo yazmak gibi işlerin bırakıldığını ifade etmiştir. Kadınlar bu dışlanmayı fark ettikçe, kendi taleplerini ve politik gündemlerini erkek egemen hareketlerden bağımsız feminist örgütlenmelere yönelmeye başlamışlar ve böylece feminist hareket özerkleşmiştir (Rosen, 2000: 57-61). 1968'de yaşanan bir başka önemli eylem de Miss America Güzellik Yarışmasına yönelik düzenlenmiştir. Kadın kıyafetlerinin, makyaj malzemelerinin, korselerin, topuklu ayakkabılar

gibi nesnelerin çöp kutularına atıldığı bu protesto, kadınların güzellik standartlarına, cinsiyetçi beklentilere ve patriyarkal değerlere karşı direnişi olarak tarihe geçmiştir. Medya bu eylemi daha ziyade 'sütyen yakma' olarak yansıtsa da eylem Miss America üzerinden kadın bedeninin objeleştirilmesine ve belirlenen güzellik standartlarına bir karşı koyuşu simgelemiştir. 68 sonrasında ABD'de kadınların yaşadığı hayal kırıklığı, 'Women's Liberation Movement' (Kadın Kurtuluş Hareketi) adı verilen bağımsız bir feminist dalgaının doğmasına yol açmış, 1969'dan itibaren kadın grupları kendi derneklerini kurmaya, bilinç yükseltme toplantıları düzenlemeye başlamışlardır. 1970'lerde feminist hareket kitleselleşerek kürtaj hakkı, eşit ücret, cinsel özgürlük ve aile içi şiddete karşı mücadele gibi başlıklarda ciddi kazanımlar elde etmiştir. Kısacası 68, kadınların kendi özerk mücadelelerini inşa etmeleri için bir kırılma noktası olmuştur.

Erken dönem Cumhuriyet'le birlikte 'modern' ve milliyetçi bir perspektifle yeniden kurgulanmaya ya da bir anlamıyla 'medeni seviyeye' çıkarılmaya çalışılan kadın kimliğinin yanında, kadın hareketinin özgül ve eleştirel varlığı büyük ölçüde bastırılmıştır. Bu dönemde daha ziyade bir 'devlet feminizminin' uygulandığı görülmektedir. Bu nedenle, 60'lı yıllar feminist hareket açısından dönüşüme sahne olan bir dönemdir (Kandiyoti, 2013). 27 Mayıs darbesi, 1965 yılı ile başlayan toplumsal hareketlilik ve 68 hareketleri feminist hareketi de etkilemiştir. Türkiye tarihinde feminist hareketin gelişimine bakıldığında, erken dönem Cumhuriyet tarafından susturulan kadın hareketinin, 50'li yıllarda bütünsel bir politika izlediği ve Türk kadınlığını temsil iddiasında olduğunu söylemek mümkündür. 60'lı yıllar ise, mevcut kadın örgütlenmeleri ve kurumları görece vasıfsız hale gelirken, feminist hareket içerisinde çeşitlilik ve farklı söylemler ortaya çıkmaya başlamıştır. Gençlik hareketinin sosyalist hareketle paydaş bir biçimde var olduğu 68 hareketleri her ne kadar birincil aktör olarak kadını içermese de kadınlar sokağa dahil olmuştur. Böylece, 60'larda gelişmeye başlayan feminist bilinç, 1968 toplumsal hareketleri ile birlikte kadınların politik özneleşme süreçlerini hızlandırmıştır (Şahin ve Sarıtaş, 2017; STGM, 2017).

Kadınların bu süreçteki varlığı çoğu zaman hareketin kolektif bir bileşeni olarak görülmüş; kadın öğrenciler hem üniversite işgallerinde hem de sokak eylemlerinde aktif rol üstlenmişlerdir. Ancak kadınların bu hareketlerdeki temsiliyeti, genellikle 'devrimci yoldaş' kimliğiyle sınırlı kalmış; feminist özneleşme düzeyine tam olarak ulaşamamıştır. Kadınlar, toplumsal dönüşümün önemli aktörleri olarak hareketin içinde yer alırken, aynı zamanda hareketin erkek egemen yapısının yeniden üretildiğini de deneyimlemişlerdir.

'Devrimden sonra kadın-erkek eşitliği zaten sağlanacak' söylemi, sol örgütlerdeki cinsiyetçi hiyerarşileri görünmez kılan bir meşrulaştırma işlevi görmüş ve bu çelişki, 1970'li yıllarda kadınların özerk örgütlenme biçimlerine yönelmesini de beraberinde getirmiştir. 68 kuşağından gelen pek çok kadın, 1970'lerin ortalarına gelindiğinde sosyalist kadın dergilerinde, sendikal mücadelede ve daha sonra bağımsız kadın derneklerinde aktifleşmiştir. Özellikle 1975'te kurulan İlerici Kadınlar Derneği (İKD), kadınların sınıfsal sömürü ile ataerkil baskı arasındaki bağı görünür kılmaya çalışmış; 'kadın emeği', 'eşit işe eşit ücret' ve 'ev içi emeğin toplumsal değeri' gibi tartışmaları gündeme taşımıştır. İKD'nin faaliyetleri, Türkiye'de kadın hareketinin ilk kez kamusal ve politik bir alan olarak görünür hale gelmesini sağlamış, feminist bilincin örgütlü biçimde yaygınlaşmasına öncülük etmiştir. 1975 kurulan Kadın Derneği gibi oluşumlar ortaya çıkmış, özellikle 1980'lerle birlikte ise feminist yayınlarda artış yaşanmıştır. Öte yandan 1980 askeri darbesi, 68 ve 70'lerin sol muhalefetini olduğu gibi kadın hareketini de bastırmıştır. Ancak darbe sonrasında ortaya çıkan 1980'ler feminist hareketi, doğrudan 68 kuşağının deneyiminden beslenmiştir. Bu yeni dalga, önceki dönemin sınıf temelli kadın söylemine eleştirel bir mesafeyle yaklaşmış ve 'kişisel olan politiktir' anlayışını merkeze alarak özel alanın siyasallaşmasını vurgulamıştır. Böylece Türkiye'deki kadın hareketi, 68'in devrimci politik dilinden farklı olarak, beden, cinsellik, şiddet ve kimlik meselelerini içeren bağımsız bir feminist hat oluşturmuştur. Dolayısıyla Türkiye'de 1968 hareketleri, kısa vadede doğrudan bir feminist örgütlenmeye yol açmamış olsa da uzun vadede kadınların politik özneleşme sürecini başlatmış, 1980'lerdeki ikinci dalga feminizmin zeminini hazırlamıştır. Bu anlamda 68, Türkiye'de kadınların hem sol hareketle kurduğu ilişkide bir yüzleşme alanı hem de kendi özerk feminist kimliklerini inşa etmelerinin tarihsel başlangıç noktası olmuştur (Badur, 2019; Mater, 2012: 78, 115). Bu durum, sol hareket içerisindeki kadınların da harekete bakışını değiştirmiş ve kimi durumlarda hareketten uzaklaşmalarına dahi sebep olmuştur. 68 kuşağına dahil olan kadınlar belki de bu yüzden, 1970'lerde ve 1980'lerde artık iyice güçlenmiş olan feminist hareketin öznesini oluşturmuşlardır. Böylece 68 sonrasında Türkiye'de ortaya çıkan kadın hareketi, Kemalizm'in kurguladığı devlet feminizminin ötesine geçerek, kendi özerk yapısını oluşturmuştur. Artık otoriter siyasal kültüre meydan okuyan, radikal bir hareket olarak hem kamusal hem de özel alana sirayet eden bir feminist hareket vardır (Arat, 1994).

Dört farklı coğrafyada incelenen 1968 hareketleri, emperyalizm ve ataerkilliğe karşı direnişin küresel ortak paydası etrafında birleşmekle birlikte, toplumsal cinsiyetin politikleşme biçimi açısından önemli farklılıklar göstermektedir.

Fransa ve ABD’de, özellikle Refah Devleti Kapitalizmi ve yüksek eğitimli Baby-Boom kuşağının kültürel yabancılaşması zemininde, kadınların mücadelesi ana akım sol hareketler içinde kendilerine yer açma çabasıyla başlamış, ancak hızla radikal ve sosyalist feminist özerkleşme hareketlerine dönüşmüştür. Bu Batı örneklerinde, kadınlar hareket içindeki erkek egemen söyleme ve pratiklere doğrudan itiraz ederek İkinci Dalga feminizmin temellerini atmıştır. Buna karşın Türkiye’de, hareketin temel gündemi olan anti-emperyalist tam bağımsızlık söylemi, toplumsal cinsiyet mücadelesini büyük ölçüde ertelemiş; kadın devrimciler ‘cinsiyetsizleşme’ pahasına ulusal kurtuluş mücadelesine odaklanmak zorunda kalmıştır. Almanya’da ise hareketin radikalleşme potansiyeli feministlerin de mücadelesini daha keskin bir sol eleştiri ile birleştirme eğilimi gösterdiğini ortaya koymuştur. Bu karşılaştırmalı tablo, toplumsal cinsiyetin politikleşmesinin uluslararası sistemin merkezindeki sistemik eleştiri ile periferideki anti-emperyalist öncelikler arasında nasıl farklılaştığını ve feminist hareketin küresel bir fenomen olarak farklı siyasal öncelikler altında nasıl biçimlendiğini açıkça göstermektedir. Sonuç olarak, 68 hareketleri, toplumsal cinsiyet perspektifiyle ele alındığında, kadınlar için hem marjinalleşmeyi hem de özerk örgütlenme fırsatlarını ortaya çıkarmıştır. Kültürel alanda sanat, müzik ve bilinç yükseltme toplantıları aracılığıyla cinsiyet normları sorgulanmış, politik alanda kadınlar karar süreçlerinden dışlansalar da bağımsız feminist gruplar doğmuştur. Toplumsal alanda ise geleneksel aile yapıları ve cinsiyet rolleri tartışmaya açılmış, hareketin deneyimi yeni toplumsal ilişkiler ve kamusal alanın dönüştürülmesi için bir zemin sağlamıştır. Hareketin getirdiği özgürlük söylemleri ve kitlesel eylem olanakları, kadınların hem bilinçlenmesine hem de feminist taleplerini bağımsız olarak formüle etmelerine imkân sağlamıştır. Avrupa, ABD ve Türkiye’de farklı biçimlerde tezahür eden bu süreç, 68’i sadece bir öğrenci hareketi veya sol harekete bağlı olmaktan çıkararak, toplumsal cinsiyet eşitliği ve feminist hareketlerin yükselişi açısından dönüştürücü bir moment hâline getirmiştir.

1968 Sonrası Feminist Mücadelenin Kurumsallaşması ve Uluslararasılaşması

68 kuşağının özgürleşme ve eşitlik talepleri, uluslararası ilişkilerde feminist teoremin gelişimine etki eden entelektüel bir zemin olarak da incelenebilir. J. Ann Tickner, Cynthia Enloe ve Christine Sylvester gibi düşünürlerin 1980’lerden itibaren geliştirdiği feminist yaklaşımlar, 68’in açtığı toplumsal tartışmaların akademideki devamı niteliğinde kabul edilebilir. Bu çalışmalar, uluslararası siyasette kadınların görünmez kılınan rollerini, militarizmin

toplumsal cinsiyet boyutlarını ve güvenlik kavramının ataerkil yapısını sorgulayarak disipline yeni bir epistemolojik yön kazandırmıştır.

Cynthia Enloe, uluslararası ilişkileri feminist bir perspektifle ele alarak, kadınların deneyimlerini ve cinsiyet ilişkilerini uluslararası siyasetin merkezine yerleştirmektedir. Buna göre, uluslararası politika yalnızca devletler, diplomasi ve savaş üzerinden okunamaz; kadınların ekonomik, sosyal ve kültürel rolleri de küresel güç dengelerini anlamak için kritik öneme sahiptir. Bu bağlamda, turizm, tarımsal endüstri ve askeri üsler gibi görünüşte 'gündelik' alanlar, uluslararası ilişkilerin cinsiyetlendirilmiş yapısını ortaya koyan örnekler olarak sunulabilir. Turizmde kadınların cinsel temsilleri, tarımdaki kadın iş gücü ve askeri üslerde hizmet sektöründe çalışan kadınlar, Enloe'a göre uluslararası siyasetin görünmeyen ama belirleyici aktörleridir (Enloe, 2003: 29-35). Bu analiz, feminist uluslararası ilişkiler teorisinin temel iddiasını pekiştirmektedir, yani, uluslararası ilişkilerde güç sadece devletler ve askerî kapasite üzerinden değil, toplumsal cinsiyet ilişkileri ve kadınların görünmeyen katkıları üzerinden de şekillenmektedir.

Esasen 1968 hareketi, feminist düşüncüyü disipline bir teori olarak uluslararası ilişkiler alanına dahil etmekten ziyade, aktörleri ve konuları dönüştürmüştür. Tickner ve True'nun vurguladığı gibi (2018), uluslararası ilişkiler feminizmi alanında kadınların barış pragmatizmi ilk kez I. Dünya Savaşı yıllarına dayansa da 68'in yarattığı ulusötesi ivme, kadınların devlet dışı aktör olarak politik taleplerini uluslararası normlara dönüştürmelerini sağlamıştır.

1968'in Uluslararası Toplumsal Cinsiyet Politikalarına ve Günümüze Mirası
1968 hareketleri, feminizme kazandırdığı yeni veçheyle 1970'lerdeki küresel görünürlüğün ve kurumsallaşmanın dinamik zeminini oluşturmuştur. Bu süreçte kadın hareketinin uluslararası ölçekte kazandığı ivme, toplumsal cinsiyet eşitliğini sadece bir iç siyaset meselesi olmaktan çıkarıp uluslararası ilişkilerin asli unsurlarından biri haline getirmiştir.

1975 yılında Meksika City'de düzenlenen 'Birinci Dünya Kadın Konferansı', kadın haklarının uluslararası gündemde görünürlük kazandığı en önemli dönüm noktalarından biri olmuştur. Birleşmiş Milletler'in 'Uluslararası Kadın On Yılı'nın (1976–1985) başlangıcını ilan eden bu konferans, farklı ideolojik, kültürel ve bölgesel arka planlardan gelen kadınları bir araya getirerek kadınların küresel ölçekte ortak sorunlarını tartışmaya açmıştır. Konferansın temel gündemini eşitlik, kalkınma ve barış kavramları oluşturmuş; bu

çerçevede kadınların yalnızca toplumsal hayatta değil, aynı zamanda ekonomik kalkınma ve uluslararası barış süreçlerinde de etkin bir rol üstlenmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Konferans, kadın haklarını salt 'sosyal bir yardım konusu' olmaktan çıkararak; ekonomik kalkınma, uluslararası barış ve güvenlik politikalarıyla doğrudan ilişkili stratejik bir mesele olarak tanımlamıştır (UN, t.y.). 1975 Konferansı; Kopenhag (1980), Nairobi (1985) ve Pekin (1995) ile kurumsallaşacak olan sürecin temelini atarak, uluslararası örgütlerde toplumsal cinsiyet politikalarının yerleşmesinde belirleyici rol oynamıştır.

Uluslararası alanda bir diğer önemli gelişme yine BM bünyesinde hazırlanan CEDAW'dır. 1979 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilen ve 1981'de yürürlüğe giren CEDAW, kadın haklarını korumaya yönelik en kapsamlı uluslararası sözleşmedir. Çoğu zaman 'kadınların uluslararası haklar bildirgesi' olarak tanımlanan bu sözleşme, kadınlara karşı ayrımcılığın yalnızca hukuki değil, sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi boyutlarını da hedef almaktadır. Devletleri, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak üzere iç hukuklarında düzenlemeler yapmaya, ayrımcılığı önleyici politikalar geliştirmeye ve kadınların kamusal ve özel alandaki konumlarını iyileştirmeye zorunlu kılmıştır. CEDAW, kadınların yalnızca yasal haklarını değil, eğitim, sağlık, istihdam, aile yaşamı ve siyasi katılım gibi alanlardaki eşitliğini de güvence altına almaktadır (UN, 1979). Bu özelliğiyle, kadın hakları mücadelesinde bir dönüm noktası olmuş; hem ulusal düzeyde anayasal ve yasal reformları tetiklemiş hem de uluslararası ilişkilerde toplumsal cinsiyet perspektifinin yerleşmesine katkı sağlamıştır.

1968 sonrası feminist mücadelenin uluslararasılaşması yalnızca BM mekanizmalarıyla sınırlı kalmamış, ulusötesi feminist ağların gelişmesiyle de ivme kazanmıştır. Soğuk Savaş yıllarında WIDF ve 1980'lerde Küresel Güney feministlerince kurulan DAWN gibi yapılar, kalkınma politikalarının cinsiyetlendirilmiş doğasına dikkat çekerek neoliberal küreselleşmeye karşı alternatif söylemler üretmiştir (Moghadam, 2005). Bu süreçte Mohanty'nin (1984) Batılı söylemlerin evrensellik iddiasını sorgulayan yaklaşımıyla da birleşen ulusötesi hareketlilik; feminizmin, 1968'in hayal ettiği üzere tek tip bir kadınlık tanımından kurtularak uluslararası arenada çok sesli ve kapsayıcı bir aktör haline gelmesini sağlamıştır.

Uluslararası ilişkiler disiplini bakımından incelendiğinde, 68 hareketlerinin radikal dalgası, yüksek politika' ve 'alçak politika' arasındaki yapay hiyerarşiyi yıkararak toplumsal cinsiyet, insan hakları ve kimlik gibi konuları uluslararası

politikanın merkezine taşımıştır. İçeriğin ötesinde, yöntem de değişmiş; uluslararası ilişkilerin geleneksel kuramlarının erkek merkezli doğası açığa çıkarılarak bu kuramların yeniden gözden geçirilmesini bir zorunluluk haline gelmiştir (Tür ve Koyuncu, 2010). Dolayısıyla aslında, toplumsal cinsiyet perspektifi, kadınları mevcut uluslararası yapılara basitçe eklemeyi değil; disiplinin kuramsal çerçevesini, küresel siyasetin cinsiyetlendirilmiş doğasını ve güç ilişkilerini kapsayacak şekilde kökten dönüştürmeyi hedeflemektedir (True, 2005). Bu dönüşüm; kadın hareketini, feminist yazını, aktörleri ve örgütleri etkileyen dönüştürücü etkinin uluslararası düzeydeki yansımasıdır sadece. Bu bakımdan, sokakta başlayan dönüşüm, uluslararası arenada tamamlanmaktadır. 1990'lerden itibaren bu toplumsal ve teorik birikim, uluslararası sistemin en katı alanlarında dahi somutlaşmıştır. 1995 Pekin Konferansı, toplumsal cinsiyet eşitliğini kalkınma ve barışın temel taşı olarak tanımlayarak küresel bir norm haline getirmiş; bu süreç 2000 yılında BM Güvenlik Konseyi'nin 1325 sayılı kararı ile nihai noktasına ulaşmıştır. Kadınların barış süreçlerine katılımını zorunlu kılan bu karar; 1968'in anti militarist ve özgürlükçü taleplerinin, uluslararası güvenlik mimarisinin ayrılmaz bir parçası haline geldiğinin tarihsel ispatıdır. Özetle; 1968 gündelik yaşamdan küresel güvenlik ajandasına kadar uzanan geniş bir yelpazede toplumsal cinsiyet rejimini yeniden kuran bir katalizör görevi görmüştür.

1968'in asıl mirası, uluslararası normlar ile gündelik yaşam pratikleri arasında kurduğu ilişkide bulunabilir. Bell Hooks'un (2012) vurguladığı üzere, ataerkil aile yapısının ve özel alandaki otorite ilişkilerinin sorgulanması, özel olan politiktir ilkesini toplumsal cinsiyet eşitliğinin en temel analiz birimi haline getirmiştir. Bu dönüşüm, Enloe'nun (2003) belirttiği gibi, kadınların eğitim yoluyla güçlenmesini sadece ulusal bir kalkınma meselesi olmaktan çıkarıp, uluslararası iş birliği ve diplomasinin aktif birer öznesi konumuna taşımıştır. Öte yandan, kadın emeğinin ekonomik sistem içindeki görünmezliğine yönelik itirazlar, küresel kalkınma planlarının ve iş gücü politikalarının toplumsal cinsiyet odaklı yeniden inşasını zorunlu kılmıştır (Mitchell, 2021). Sonuç olarak, 1968; uluslararası kurum ve bağlantılı olarak sözleşmelerin sadece hukuki bir metin olarak kalmamasını, sokağa taşmasına, yerelleşmesine yol açan kültürel bir etki noktası yaratmıştır.

Sonuç

Bu çalışma, 1968 hareketlerini yalnızca ulusal düzeyde siyasi otoritelere karşı bir öğrenci isyanı olarak değil, Soğuk Savaş uluslararası sisteminin ideolojik ve sosyo-ekonomik temellerine yönelik çok boyutlu bir sistem karşıtı

kırılma anı olarak konumlandırmıştır. 1968 önemli ölçüde; emperyalizmi, kapitalizmi ve militarizmi eleştiren sol söylem ile ataerki toplumsal düzeni sorgulayan yükselen feminist bilinci birleştirerek radikal bir dönüşümün zeminini hazırlamıştır. Karşılaştırmalı tarihsel analiz, hareketin küresel bir ortak paydaya sahip olmasına rağmen, toplumsal cinsiyetin politikleşme biçiminde bölgesel farklılıklar olduğunu göstermektedir. Fransa, Almanya ve ABD gibi Batı toplumlarında, feminist hareketler ana akım solun erkek egemen yapısına hızla itiraz ederek 'hareket içindeki hareket' stratejisiyle özerkleşmiş ve Radikal/Sosyalist Feminizm'in teorik altyapısını kurmuştur. Buna karşın Türkiye örneğinde, anti-emperyalist tam bağımsızlık ideolojisinin ağırlığı, toplumsal cinsiyet mücadelesinin aciliyetini ertelemiş ve kadınların mücadelede cinsiyetsizleşme pahasına yer almasına neden olmuştur. Bu farklılaşma, uluslararası sistemin merkezindeki sistemik eleştiri ile periferideki ulusal öncelikler arasındaki gerilimi açıkça göstermektedir.

Kısa vadede devrimsel bir sonuç elde edilememiş olsa da 1968'in uzun vadeli dönüştürücü etkisinden söz etmek mümkündür. Hareketlerin yarattığı kültürel ve toplumsal değişim, uluslararası sistemin kendini koruma refleksiyle dahi olsa dönüşmesini zorunlu kılmıştır. Özellikle toplumsal cinsiyet meselesi, Feminist Uluslararası İlişkiler Kuramı'nın işaret ettiği gibi, uluslararası sistemin eleştirel bir analiz düzlemi haline gelmiş ve devletler ile uluslararası örgütler nezdinde (BM'de CEDAW'ın kabulü, UN Women'ın kurulması, 1975 Dünya Kadın Konferansı gibi) politika alanı yaratmıştır. Bununla birlikte bu kurumsallaşma hamleleri iki yüzlü bir çelişkiyi de içerisinde barındırmaktadır. 1968'in radikal eleştirisi; devlet, kapitalizm ve ataerkiyi, birbirine bağlı yapısal sorunlar olarak ele alırken; uluslararası kurumların bu perspektifi benimseme biçimi, söz konusu eleştirel içeriği büyük ölçüde sistemle uyumlu bir düzleme indirgemıştır. Güncel küresel cinsiyet politikaları, toplumsal cinsiyet eşitliğini genellikle bir kalkınma meselesi ya da bir güvenlik olarak ele almaktadır. Bu liberal çerçeve; kadınların sistemin bir parçası olmasına (yani işgücüne, siyasete, barış görüşmelerine katılmasına) odaklanırken, 1968'in talep ettiği gibi neoliberal kapitalizm, savaş ekonomileri ya da devletin temel doğası gibi esasen bütüncül manada sistemin kendisinin dönüştürülmesi gerekliliğini arka plana itmektedir. Dolayısıyla, 1968 hareketlerinin mirası, yalnızca toplumsal cinsiyeti küresel siyasete dahil eden başarılı bir itiraz olarak değil, aynı zamanda radikal dönüşüm taleplerinin, küresel yönetim aygıtları tarafından 'liberal ehlileştirme' sürecine tabi tutulduğu karmaşık bir süreç olarak okunabilir. Tam da bu nedenle 1968, yalnızca nostaljik bir anı değil, uluslararası ilişkiler disiplinine toplumsal cinsiyeti alternatif bir analiz aracı

olarak sunan ve küresel siyasetin bugünkü temel normlarından birini dönüştürmeye başlayan kritik bir milat olarak değerlendirilmeli ve bugünü şekillendirecek yol haritaları çıkarılmalıdır.

Kaynakça

Alper, E. (2018) *Jakobenlerden Devrimcilere: Türkiye’de Öğrenci Hareketlerinin Dinamikleri (1960–1971)*, Çev. E. Yenisoy, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Arat, Y. (1994) “Toward a Democratic Society: The Women’s Movement in Turkey in the 1980s”, *Women’s Studies International Forum*, 17(2-3), 241-248.

Arrighi, G., T. K. Hopkins ve I. Wallerstein (2020) *Sistem Karşıtı Hareketler*, Çev. C. Kanat, B. Somay ve S. Sökmen, İstanbul: Metis Yayınları.

Badur, A.K. (2019) “Türkiye 68’inde Kadınlar”, Ö. Turan (Der.), 1968: *İsyen, Devrim, Özgürlük* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 429–445.

Banque de France (18/09/2025) “Loi du 13 juillet 1965 sur la réforme des régimes matrimoniaux”, *Archives historiques de la Banque de France*, <https://archives-historiques.banque-france.fr/documents-du-mois/document-loi-du-juillet-sur-la-reforme-des-regimes-matrimoniaux-58/n:90#:~:text=La%20loi%20du%2013%20juillet,l%27autorisation%20de%20leurs%20maris>, (Son Erişim Tarihi, 23/10/2025)

Beauvoir, S. de (2025) *İkinci Cinsiyet*, Çev. G. A. Savran, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Belge, M. (1997) *Türkiye Dünyanın Neresinde?*, İstanbul: Birikim Yayınları.

Berktaş, F. (2019) “Yuvarlak Masa Toplantısı: 68’lilerin Gözünden 1968”, Ö. Turan (Der.), 1968: *İsyen, Devrim, Özgürlük* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 29–50.

Bora, A. (2005) *Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Bora, T. (2019) “Rudi Dutschke ve Batı Almanya’da 68”, Ö. Turan (Der.), 1968: *İsyen, Devrim, Özgürlük* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 103-134.

Cox, R. W. (1981) “Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory”, *Millennium*, 10(2), 126–155.

Çorlu, A. B. (2019) “ABD Bağlamında 1968: Genel Temalar, Toplumsal Dinamikler ve Temel Sorular”, Ö. Turan (Der.), 1968: *İsyen, Devrim, Özgürlük* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 67-86.

Donovan, J. (2019) *Feminist Teori*, Çev. A. Bora, F. Sayılan ve M. Ağduk Gevrek, 12. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Duchen, C. (1986) *Feminism in France: From May '68 to Mitterrand*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Enloe, C. (2003) *Muzlar, Plajlar ve Askeri Üsler: Feminist Bakış Açısından Uluslararası İlişkiler*, Çev. B. Kurt ve E. Aydın, İstanbul: Çitlembik Yayınları.
- Esping-Andersen, G. (1996) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press.
- Evans, S. M. (1980) *Personal Politics: The Roots of Women's Liberation in the Civil Rights Movement and the New Left*, New York: Vintage Books.
- Fanon, F. (2007) *Yeryüzünün Lanetlileri*, Çev. Ş. Süer, İstanbul: Versus Kitap.
- Ferree, M. M. (2012) *Varieties of Feminism: German Gender Politics in Global Perspective*, Stanford: Stanford University Press.
- Friedan, B. (1963) *The Feminine Mystique*, New York: W.W. Norton.
- Gitlin, T. (1987) *The Sixties: Years of Hope, Days of Rage*, New York: Bantam Books.
- Grant, R. (1991) "The Sources of Gender Bias in International Relations Theory", R. Grant ve K. Newland (Der.), *Gender and International Relations* içinde, Bloomington: Indiana University Press, 8-26.
- Halliday, F. (1994) *Rethinking International Relations*, Basingstoke: Macmillan.
- Hartmann, H. (1981) "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union", L. Sargent (Der.), *Women and Revolution: A Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism* içinde, Boston: South End Press, 1-41.
- Hobsbawm, E. (2023) *Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırıliklar Çağı*, Çev. Y. Alogan, İstanbul: Everest Yayınları.
- Hooks, B. (2012) *Feminizm Herkes İçindir: Tutkulu Politika*, Çev. A. Yıldırım, B. Kurt, E. Aydın ve Ş. Özgün, İstanbul: BGST Yayınları.
- Kandiyoti, D. (2013) *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Katsiaficas, G. (1987) *The Imagination of the New Left: A Global Analysis of 1968*, Boston: South End Press.
- Kraushaar, W. (1998) "Almanya'da '68 gençlik hareketi", *Birikim*, 109, 64-77.
- Kurlansky, M. (2011) *1968: Dünyayı Sarsan Yıl*, Çev. Z. Savan, İstanbul: Everest Yayınları.
- Lefebvre, H. (1969) *The Explosion: Marxism and the French Revolution*, New York: Monthly Review Press.

Marcuse, H. (1990) *Tek Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler*, Çev. A. Yardımlı, 2. Baskı, İstanbul: İdea Yayınları.

Marcuse, H. (1991) *Karşıdevrim ve Başkaldırı*, Çev. G. Koca ve V. Ersoy, İstanbul: Ara Yayıncılık.

Mater, N. (2012) *Sokak Güzeldir: 68'de Ne Oldu?*, İstanbul: Metis Yayınları.

McLuhan, M. ve B.R. Powers (2020) *Global Köy*, Çev. B. Ö. Düzgören, İstanbul: Scala Yayıncılık.

Mitchell, J. (2021) *Kadınlık Durumu*, Çev. F. Tınç, G. A. Savran, G. İnal, Ş. Tekeli, Ş. Torun ve Y. Zihnioğlu, Ankara: Dipnot Yayınları.

Moghadam, V.M. (2005) *Globalizing Women: Transnational Feminist Networks*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Mohanty, C.T. (1984) "Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Discourses", *boundary 2*, 12(3), 333–358.

Rosen, R. (2000) *The World Split Open: How the Modern Women's Movement Changed America*, New York: Viking.

Ross, K. (2002) *May '68 and Its Afterlives*, Chicago: The University of Chicago Press.

Sancar, S. (2011) "Türkiye'de Kadın Hareketinin Politiği: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler", S. Sancar (Der.), *Birkaç Arpa Boyu... 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar* içinde, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 61-117.

Schulz, K. (2019) "Remembering 1968: Feminist Perspectives", S. Colvin ve K. Karcher (Der.), *Women, Global Protest Movements, and Political Agency: Rethinking the Legacy of 1968* içinde, London: Routledge, 19-32.

Seidman, M. (2004) *The Imaginary Revolution: Parisian Students and Workers in 1968*, New York: Berghahn Books.

STGM (Sivil Toplum Geliştirme Merkezi) (2017) "Şirin Tekeli ile Söyleşi: Kari Kuvvetlerinden Feminist Harekete", *STGM*, <https://www.stgm.org.tr/sirin-tekelisi-soylesi-kari-kuvvetlerinden-feminist-harekete>, (Son Erişim Tarihi, 03/09/2026).

Şahin, Y., ve E. Sarıtaş (2017) "Altmışlı Yıllarda Kadın Hareketi: Süreklilikler, Kopuşlar ve Çeşitlenme", M. K. Kaynar (Der.), *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 727-758.

Tickner, J.A. ve J. True (2018) "A Century of International Relations Feminism: From World War I Women's Peace Pragmatism to the Women, Peace and Security Agenda", *International Studies Quarterly*, 62(1), 221–233.

Tilly, L.A. ve J. Scott (1989) *Women, Work & Family*, New York: Routledge.

True, J. (2005) "Feminism", S. Burchill vd. (Der.), *Theories of International Relations* içinde, 3. Baskı, London: Palgrave Macmillan, 213-234.

Turan, Ö. (2019) "Bir Muhalefet Dalgası Olarak 68", Ö. Turan (Der.), *1968: İsyan, Devrim, Özgürlük* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1-27.

Tür, Ö. ve Ç. Aydın Koyuncu (2010) "Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımı: Temelleri, Gelişimi, Katkı ve Sorunları", *Uluslararası İlişkiler*, 7(26), 3-24.

United Nations (1979) Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, New York: United Nations.

United Nations (t.y.) "World Conference of the International Women's Year 1975, Mexico City", *United Nations*, <https://www.un.org/en/conferences/women/mexico-city1975>, (Son Erişim Tarihi, 23/10/2025).

Wallerstein, I. (1974) *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press.

Westad, O. A. (2007) *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*, Cambridge: Cambridge University Press.

Žižek, S. (2008) *1968*, Çev. S. Gürses, İstanbul: Encore Yayınları.

Orta Güçlerin Stratejik Özerklik Arayışı: Türkiye, Suudi Arabistan, Hindistan ve Brezilya'nın 2020-2025 Dönemindeki Çok Yönlü Dış Politikası

Yusuf Fidan, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler

ORCID: 0000-0003-4975-5845

E-Posta: yusuffidan@nevsehir.edu.tr

Öz

Soğuk Savaş sonrası kurulan tek kutuplu düzenin yerini giderek çok kutuplu ve rekabetçi bir yapıya bırakması, küresel sistemde yükselen orta güçler için yeni bir manevra alanı yaratmıştır. Bu çalışma, Türkiye, Suudi Arabistan, Hindistan ve Brezilya'nın 2020-2025 yılları arasındaki dış politika pratiklerine odaklanarak, bu dört aktörün 'stratejik özerklik' arayışlarını karşılaştırmalı bir perspektifle incelemektedir. Araştırma, söz konusu devletlerin ABD-Çin rekabetinin keskinleştiği, Ukrayna Savaşı'nın küresel dengeleri sarstığı ve tedarik zincirlerinin yeniden kurgulandığı bir dönemde, bağımsız karar alma kapasitelerini ne şekilde artırdıklarını ve dış politikalarını nasıl çeşitlendirdiklerini analiz etmektedir.

Bu çalışmada nitel karşılaştırmalı analiz yöntemi kullanılmıştır. Karşılaştırılan dört ülkenin coğrafi konumları, siyasi rejimleri ve ekonomik yapıları birbirinden oldukça farklı olup değişen uluslararası sisteme verdikleri tepkilerde ise bazı benzerlikler gözlenmiştir. Bulgular, bu ülkelerin hiçbir bloğa tam teslim olmadan, 'çoklu uyum' (multi-alignment) stratejisi izlediklerini göstermektedir. Türkiye'nin NATO üyeliğine karşın Rusya ile, Suudi Arabistan'ın ABD güvenlik şemsiyesine rağmen Çin ile geliştirdiği ilişkiler; Hindistan ve Brezilya'nın ise Batı merkezli kurumlara eleştirel yaklaşım BRICS gibi platformları güçlendirmesi bu stratejinin somut yansımalarıdır.

Ayrıca, lider diplomasisinin kurumsal mekanizmaların önüne geçmesi, savunma sanayiinde yerleşme hamleleri ve Batı kaynaklı yaptırımlara karşı direnç geliştirilmesi, incelenen tüm aktörlerde ortak bir davranış kalıbı olarak tespit edilmiştir. Diğer bir taraftan çalışma, bu ortak yönelimlerin ülkelerin özgül koşullarına göre nasıl farklılaştığına da odaklanmaktadır. Türkiye ve Hindistan'ın doğrudan sınır güvenliği tehditleriyle şekillenen sert güç kullanımı, Brezilya'nın çevre diplomasisi ve normatif söylem ağırlıklı yaklaşımı veya Suudi Arabistan'ın enerji piyasasındaki gücünü diplomatik kaldıracı dönüştürmesi gibi nüanslar detaylıca tartışılmıştır. Nihayetinde bu çalışma, yükselen orta güçlerin sistemik kısıtlamalara boyun eğen pasif aktörler olmaktan ziyade; ittifakları çeşitlendirerek, riskleri dağıtarak ve pragmatik iş birlikleri kurarak çok kutuplu düzenin inşasında kurucu ve dönüştürücü bir rol üstlendiklerini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Orta Güçler, Stratejik Özerklik, Çok Kutupluluk, Çoklu Uyum, Dış Politika Çeşitlendirmesi.

The Quest for Strategic Autonomy of Middle Powers: The Multidimensional Foreign Policy of Turkey, Saudi Arabia, India and Brazil in the 2020–2025 Period

Abstract

The gradual displacement of the post-Cold War unipolar order by an increasingly multipolar structure has created new room for maneuver among rising middle powers. This study examines the foreign policy practices of Turkey, Saudi Arabia, India, and Brazil between 2020 and 2025, analyzing their pursuit of strategic autonomy through a comparative lens. The research investigates how these states expanded their independent decision-making capacity during a period defined by sharpening US-China rivalry, the disruptions of the the war in Ukraine, and the restructuring of global supply chains.

The study employs qualitative comparative analysis. Despite considerable variation in the geographic positions, political regimes, and economic structures of the four cases, notable convergences emerge in their responses to a shifting international order. Findings indicate that all four states have pursued multi-alignment — engaging multiple great powers without committing fully to any single bloc. Turkey’s deepening ties with Russia notwithstanding its NATO membership, Saudi Arabia’s cultivation of relations with China despite reliance on the American security umbrella, and India’s and Brazil’s critical stance toward Western-led institutions alongside their investment in platforms such as BRICS are the clearest manifestations of this orientation.

Further commonalities include the elevation of leader-driven diplomacy over institutional channels, defense industry indigenization, and resilience-building against Western sanctions. Yet the study equally attends to how these tendencies are refracted through each country’s particular circumstances — Turkey’s and India’s hard-power considerations shaped by direct border threats, Brazil’s normative and environmental diplomacy, and Saudi Arabia’s conversion of energy leverage into diplomatic capital. Ultimately, the study argues that rising middle powers are neither passive actors constrained by systemic imperatives nor mere norm-takers. By diversifying alliances, distributing risk, and forging pragmatic partnerships, they function as constitutive and transformative agents in the construction of a multipolar world order.

Keywords: Middle Powers, Strategic Autonomy, Multipolarity, Multi-Alignment, Foreign Policy Diversification.

Giriş

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle şekillenen tek kutuplu uluslararası sistem, 21. yüzyılın ikinci çeyreğine girilmesiyle beraber çok kutuplu bir yapıya doğru evrilmektedir. Bu dönüşüm, 2008 küresel finansal kriziyle başlamıştır. Daha sonra Çin'in yükselişi ve Rusya'nın revizyonist politikalarıyla 2010'lu yıllarda ivme kazanmıştır. 2020 sonrasında ise COVID-19 pandemisi, Ukrayna Savaşı ve ABD-Çin arasındaki teknolojik-finansal rekabet, süreci niteliksel olarak farklı bir evreye taşımıştır. Bu dönüşüm sürecinde orta güçler ne süper güç ne de küçük devlet kategorisine giren; bu iki uç arasında konumlanan aktörler olarak, küresel siyasetin yeniden şekillenmesinde önemli ve beklenmedik etkiler yaratmaya başlamıştır. Bu devletler hem kurumsal hem de stratejik açıdan büyük güçlerden bağımsız karar alma kapasitelerini artırmayı amaçlarken, aynı zamanda küresel düzenin yeniden şekillendirilmesinde aktif aktörler konumundadırlar (Beeson ve Higgott, 2014: 223; Öniş ve Kutlay, 2017).

Türkiye, Suudi Arabistan, Hindistan ve Brezilya, farklı coğrafyalarda, farklı siyasi sistemlerle yönetilen ancak benzer stratejik özerklik arayışları sergileyen dört önemli orta güç olarak öne çıkmaktadır. Bu dört ülke, OECD tarafından 'gelişmekte olan piyasalar' veya 'yükselen ekonomiler' olarak sınıflandırılmakta; her biri kendi bölgesinde önemli bir güç merkezi oluşturmakta ve küresel yönetim platformlarında artan bir etkiye sahip bulunmaktadır. Demografik büyüklükleri (Hindistan 1,4 milyar, Brezilya 215 milyon, Türkiye 85 milyon, Suudi Arabistan 35 milyon), ekonomik kapasiteleri ve askeri yetenekleri açısından farklılık gösteren bu devletler, stratejik özerklik arayışlarında benzer motivasyonlar ve araçlar kullanmaktadır (Cooper, 2015; Koenig ve Kump, 2025).

Bu çalışmanın temel araştırma sorusu şudur: Türkiye, Suudi Arabistan, Hindistan ve Brezilya gibi orta büyüklükteki devletler 2020-2025 döneminde stratejik özerkliklerini artırmak için hangi dış politika stratejilerini benimsemiştir ve bu stratejiler arasındaki benzerlikler ve farklılıklar nelerdir? Bu soruyla yine ilintili olarak şu alt soruların yanıtları merak edilmektedir: Bu devletler büyük güçlerle ilişkilerini nasıl dengelemektedir? Yaptırımlar rejimi karşısında nasıl bir tutum sergilemektedir? BRICS ve G20 gibi çok taraflı platformları stratejik özerklik arayışlarında nasıl kullanmaktadır? Savunma ve ekonomi politikalarında ne tür çeşitlendirme stratejileri izlemektedir?

Çalışmanın amacı, dört orta gücün çok yönlü dış politika pratiklerini sistematik bir şekilde incelemek ve bu inceleme üzerinden orta güç davranışına

ilişkin çıkarımlarda bulunmaktır. Çalışma, literatürdeki geleneksel orta güç tanımlarının günümüz yükselen orta güçlerini açıklamakta yetersiz kaldığı argümanından hareketle, kavramsal bir yeniden değerlendirme ihtiyacı olduğunu da savunmaktadır. Araştırma hem vaka çalışmalarının derinlikli analizini hem de karşılaştırmalı perspektifi bir arada sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, orta güç kavramına ampirik düzeyde anlamlı bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Bu araştırmada Türkiye, Suudi Arabistan, Hindistan ve Brezilya'nın seçilmesi, karşılaştırmalı yöntemde maksimum çeşitlilik örneklemesine dayanmaktadır (Flyvbjerg, 2006: 230). Ancak bu çeşitlilik her şeyden önce bölgesel temsil temelinde kurgulanmıştır. Söz konusu dört vaka sırasıyla Avrasya (Türkiye), Orta Doğu (Suudi Arabistan), Güney Asya (Hindistan) ve Latin Amerika'yı (Brezilya) temsil etmektedir. Böylece stratejik özerklik arayışının belirli bir coğrafyaya ya da bölgesel dinamiğe özgü bir fenomen olmadığını test etmek daha mümkün olacaktır (Schiavon ve Domínguez, 2016: 497). Dahası, dört ülke ekonomik yapı (hidrokarbon geliri ağırlıklı Suudi Arabistan, büyük iç pazar ekonomileri olan Hindistan ve Brezilya, katma değer ihracatına yönelik Türkiye) ve ittifak statüsü (NATO üyesi Türkiye karşısında resmî ittifak bağı taşımayan diğerleri) bakımından da anlamlı farklılıklar sergilemektedir (Aydıntaşbaş vd., 2023; Cooper, 2015; Dalay, 2023). Tüm bu yapısal farklılıklara karşın bu dört ülkenin 2020-2025 döneminde benzer stratejik özerklik pratiklerine yönelmesi, bu eğilimin bağlamdan bağımsız yapısal bir dönüşümü yansıttığını düşündürmektedir.

Kavramsal düzeyde bir uyarıyı da göz ardı etmemek gerekir. Orta güçlerin dış politika stratejileri, iktidardaki hükümete ve lidere (Brommesson ve Ekengren, 2013; Mendes, 2023), yeni konjonktürel kırılma noktalarına (Böller ve Wenzelburger, 2024; Gustavsson, 1999) ve kritik olaylara bağlı olarak (Hermann, 1990) belirgin biçimde değişkenlik ve akışkanlık gösterebilmektedir (Sandal, 2014: 693-695). Brezilya, Bolsonaro döneminin izolasyoncu çizgisinden Lula'nın çok taraflı aktivizmine bir geçiş yapmış (Stuenkel, 2023: 1-2); Suudi Arabistan, Muhammed bin Selman'ın (MBS) öncülük ettiği 'saldırgan gerçekçilik' döneminden 2020 sonrasında diplomatik atılım ve çok yönlü bir dış politika stratejisine yönelmiştir (European Parliament, 2025: 2). Türkiye ise 'değerli yalnızlık' ve 'askeri aktivizm' dönemini izleyen bir normalleşme-dönüşüm sürecine girmiş; bu süreçte ekonomik krizin dış politika üzerindeki ağırlığı belirleyici olmuştur (Balta, 2024). Hindistan'da ise Çin ile yaşanan Galwan çatışması (2020), mevcut çoklu angajman politikasını önemli ölçüde yeniden biçimlendirmiştir

(Eisentraut, 2025: 89). Bu dinamizm, karşılaştırmalı analizin yalnızca yapısal faktörleri değil, lider aktörlüğü (ya da failliği) ile tarihsel konjonktürün etkileşimini de dikkate alması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Çalışma, zaman dilimi olarak 2020 ile 2025 arası dönemi ele almaktadır. Bu yılların çalışma açısından önemi, uluslararası sistemdeki dönüşüm ve değişim emareleriyle beraber bu dönemde bazı olay ve olguların ortaya çıkmasıyla ilintilidir. Nitekim COVID-19 pandemisinin tetiklediği tedarik zinciri krizleri, Şubat 2022’de başlayan ve çalışmanın yapıldığı dönemde tam bir uzlaşının ve ateşkesin henüz sağlanamadığı Ukrayna Savaşı, ABD-Çin teknolojik ve ticari geriliminin tırmanması ve bu gelişmelerin gerisinde hız kazanan küresel güç kayması, söz konusu dönemi orta güçler bakımından özellikle önemli hale getirmiştir (Dalay, 2023). Ayrıca, çalışmada incelenen dört orta büyüklükteki devletin ortak tek bir dönüm noktasını ortaya koymak pek olası değildir. Brezilya’da meydana gelen siyasi kırılım ile Bolsonaro dönemi kapanmış ve Ocak 2023’te Lula iktidara yeniden gelmiştir (Jones vd., 2023). Suudi Arabistan açısından Kral Salman’ın 2015’te tahta çıkmasıyla ivme kazanan ve Veliaht Prens Muhammed bin Selman’ın (MBS) öncülük ettiği dönüşüm süreci belirleyici olmuştur (Jakobs, 2023). Türkiye ve Hindistan’da ise bu dönem, uzun süredir iktidarda bulunan liderlerin (Erdoğan ve Modi) dış politika söylemlerini ve araçlarını yeni konjonktüre uyarladıkları bir evre şeklinde değerlendirilebilir. Bu nedenle çalışma zaman dilimi olarak kabaca son beş yılı esas almakla birlikte, her ülke vakasındaki dönüm noktalarının söz konusu dört ülkenin tamamıyla tam olarak örtüşmeyebileceğini ve ulusal dinamiklere göre farklılaşabileceğini kabul etmektedir.

Buna karşın daha sistematik bir değerlendirmeyi sağlayabilmek amacıyla her ülke vakası ele alınırken, beş ortak analitik boyut üzerinden değerlendirilmiştir. Bunlar: büyük güç rekabetinde denge/çoklu uyum stratejisi, Batı kaynaklı yaptırımlara karşı tutum ve yaptırımların maliyeti, çok taraflı platformların kullanımı, savunma sanayiinin yerelleştirilmesi ve tedarik çeşitlendirmesi, ekonomik çeşitlendirme ve normatif/kimlik söylemi şeklindedir. Bu çerçeve, her bölümün aynı değişkenler üzerinden karşılaştırılabilir olmasını sağlamak amacıyla tasarlanmıştır. Böylece seçmece veri kullanımı riskinin azaltılması amaçlanmıştır. Bu analitik çerçeve, nitel karşılaştırmalı analiz yöntemiyle işletilmekte; veri kaynakları olarak akademik literatür, politika belgeleri, düşünce kuruluşu raporları ve hükümet açıklamalarından yararlanılmıştır.

Girişin ardından ikinci bölümde orta güç kavramı ve stratejik özerklik kavramları ele alınmıştır. Üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı bölümlerde

sırasıyla Suudi Arabistan, Brezilya, Türkiye ve Hindistan'ın 2020-2025 dönemindeki dış politika pratikleri analiz edilmiştir. Yani çalışmanın ampirik kısmını bu bölümler oluşturmaktadır. Yedinci bölüm karşılaştırmalı bir değerlendirme sunarak vakalar arasındaki benzerlikler, ortak eğilimler ve ayrışan yönleri tartışılmıştır. Sonuç bölümünde ise bulgular özetlenmiş, teorik katkılar değerlendirilmiş ve gelecek araştırma önerileri sunulmuştur.

Orta Güç Kavramı ve Stratejik Özerklik Arayışı

Uluslararası ilişkiler disiplininde orta güç kavramı¹, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sistematik bir akademik ilgiye konu olmuştur. Kavramın kökleri, David Mitrany'nin 1933'te yayımladığı ve dünya yönetiminde işlevselciliği tartıştığı çalışmaya uzanmaktadır. Mitrany, uluslararası toplumu büyük ve küçük güçler olarak iki katmana ayırmış, ancak bazı küçük devletlerin güçlendiğini fark ederek bunların tanınması için bir 'kademelendirme şeması' önermiştir (Chapnick, 1999: 77). Kavram, İkinci Dünya Savaşı sırasında Kanada'nın diplomatik çabalarıyla daha belirgin bir anlam kazanmıştır. Hume Wrong'un geliştirdiği 'işlevsel ilke' devletlerin belirli alanlardaki katkılarına göre uluslararası karar alma süreçlerinde söz sahibi olması gerektiğini savunmuştur (Chapnick, 2000: 189; Shin, 2015).

Orta güç kavramının tanımlanmasında üç temel yaklaşım bulunmaktadır. Bunlar konumsal, davranışsal ve kimliksel yaklaşımlar. Konumsal yaklaşım, orta güçleri Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYİH), nüfus, askeri kapasite gibi maddi göstergeler üzerinden büyük ve küçük güçler arasında bir yere konumlandırmaktadır. Bernard Wood orta güçleri Gayrisafi Milli Hasıla (GSMH) sıralamasında altıncı ile otuz altıncı sıra arasında yer alan ülkeler olarak tanımlamıştır (Wood, 1987 aktaran Jordaen, 2017: 396-397). Ancak bu yaklaşım, benzer sıralamadaki ülkelerin çok farklı dış politikalar izleyebildiği gerçeğini göz ardı etmektedir. Gilley ve O'Neil (2014: 4-5), orta güçleri süper güçlerin (ABD, Çin) ve yerleşik/yükselen büyük güçlerin (İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Japonya, Hindistan) hemen altındaki katman olarak tanımlamaktadır. Ancak bu tanım da İspanya ile Suudi Arabistan veya İtalya ile İran gibi çok farklı dış politika profilleri sergileyen ülkeleri aynı kategoriye yerleştirmektedir. Davranışsal yaklaşım, orta güçleri belirli dış politika davranışları üzerinden tanımlamaktadır. Cooper, Higgott ve Nossal'a göre orta güçler, 'uluslararası sorunlara çok taraflı çözümler arama, uluslararası anlaşmazlıklarda uzlaşmacı pozisyonlar benimseme ve diplomasislerini 'iyi uluslararası vatandaşlık' kavramıyla yönlendirme eğilimindedir' (1993: 17-19'dan aktaran Süssler, 2025; Chapnick, 1999: 75). Bu bağlamda Holbraad

1016 Fidan, Y. (2026) "Orta Güçlerin Stratejik Özerklik Arayışı: Türkiye, Suudi Arabistan, Hindistan ve Brezilya'nın 2020-2025 Dönemindeki Çok Yönlü Dış Politikası", *Mülkiye Dergisi*, 50(3), 1011-1050.

(1971, 1984), orta güçleri uluslararası sistemde dengeleyiciler, arabulucular, zengin ve yoksul devletler arasında köprüler ve kültürel çeşitlilik içinde anlayış geliştiriciler olarak tanımlamıştır. Gareth Evans, Şili'nin 2003'te Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ndeki kritik oyuyla ABD'nin Irak müdahalesine destek vermemesini örnek göstererek, orta güçlerin 'ahlaki duruş' sergileyebildiğini vurgulamıştır (Evans, 2011).

Güncel literatürde 'geleneksel orta güçler' ile 'yükselen orta güçler' arasında kritik bir ayrım bulunmaktadır. Jordaan'a (2017: 165-166) göre, geleneksel orta güçler (Kanada, Avustralya, İsveç, Norveç vb.) genellikle zengin, istikrarlı ve Batılı liberal demokrasilerdir. Bu devletler, ABD liderliğindeki liberal hegemonik düzeni destekleyen sadık takipçiler gibi hareket etmiş ve en fazla reformist eleştiriler yöneltmişlerdir. Buna karşın, Türkiye, Brezilya, Hindistan ve Güney Afrika gibi 'yükselen orta güçler', yarı-çevrede konumlanan, yakın zamanda demokratikleşmiş ve kendi bölgelerinde önemli etkiye sahip devletler olma özelliğini taşımaktadırlar. Bu aktörler, mevcut uluslararası düzene daha eleştirel yaklaşmakta ve aynı zamanda kendi stratejik özerkliklerini de maksimize etmeye odaklanmaktadır (Jordaan, 2003: 172). Güncel olarak gelişen literatür bu tabloya bir boyut daha eklemektedir. 2000 yılında 39 orta güç içinde 9 olan otoriter rejimlerin sayısı, 2023 itibarıyla 44 orta güç içinde 15'e yükselmiştir. Otoriter orta güçlerin liberal normları kurumların dışından değil, içinden dönüştürme eğilimi taşıdığı literatürde tartışılmaktadır (Cheeseman, 2026: 21-22).

Cox'un (1989) yaklaşımına göre, orta güçlerin hegemonya ile ilişkisi üç temel kategori altında ele alınabilir: hegemonyanın destekçileri, hegemonun aşırılıklarını yumuşatan aktörler ve hegemonya karşıtı dengeleyiciler. Geleneksel orta güçler genellikle ilk iki kategori içinde konumlanırken, yükselen orta güçlerin giderek üçüncü kategoriye, yani dengeleyici ve daha eleştirel bir pozisyona yöneldikleri gözlemlenmektedir. Buna karşılık Black ve Hornsby'nin (2016: 153-154) Güney Afrika örneği üzerinden geliştirdiği analiz, bazı yükselen orta güçlerin zamanla daha belirgin biçimde 'Üçüncü Dünya yanlısı', 'dayanışmacı' ve 'revizyonist' bir çizgiye kayabildiğini göstermektedir. Bu durum, Cooper'ın (1997: 14) vurguladığı üzere, orta güçler arasında geçmişte varsayılan 'paylaşılan tutumlar temelinde güçlü bir benzer düşüncelilik hissi'nin giderek zayıfladığını göstermektedir.

Bu farklılaşmayı tetikleyen temel dinamik ise yükselen orta güçlerin dış politika söylemlerini inşa ederken stratejik özerklik arayışı içinde olmalarıdır. Stratejik özerklik, özellikle Hindistan örneğinde, Nehru döneminden

itibaren 'bağılantısızlık' (non-alignment) ilkesiyle özdeşleşmiş ve uzun süre siyasi bağımsızlığın temel dayanağı olarak görülmüştür. Günümüzde ise bu kavram, devletlerin ittifak sistemleri içinde veya dışında, dış baskılardan ve yapısal kısıtlamalardan görece bağımsız biçimde karar alabilme, ulusal çıkarlarını önceliklendirebilme ve gerektiğinde büyük güçlerin tercihlerine rağmen eylemde bulunabilme kapasitesi olarak yeniden tanımlanmaktadır (Mohan, 2010: 139).

Yükselen orta güçlerin bu stratejik özerklik arayışı, aynı zamanda karşı karşıya kaldıkları yapısal dinamiklerle de yakından ilişkilidir. Beeson ve Higgott'a (2014: 139) göre, bu aktörler geleneksel orta güçlerden farklı olarak mevcut uluslararası düzenin dönüşümünü arzulamakta; ancak bu dönüşümü radikal bir kopuş yerine reformist bir çerçeve içinde gerçekleştirmeyi tercih etmektedirler. Buna karşılık Black ve Hornsby'nin Güney Afrika örneği üzerinden geliştirdiği analiz, bazı yükselen orta güçlerin zamanla daha belirgin biçimde 'Üçüncü Dünya yanlısı', 'dayanışmacı' ve 'revizyonist' bir çizgiye kayabildiğini göstermektedir. Bu gerilimli konumlanış içinde, stratejik özerklik arayışının en önemli operasyonel araçlarından biri 'stratejik riskten korunma' (hedging) stratejisidir. Bu strateji, büyük güç rekabetinin yarattığı belirsizlik ortamlarında devletlerin dengeleme (balancing) ya da peşine takılma (bandwagoning) gibi kesin taraf seçimini gerektiren stratejilerden kaçınarak, riskleri minimize etmeyi ve politika seçeneklerini maksimize etmeyi amaçlayan karma bir dış politika yaklaşımıdır (Aydın-Düzgüt, 2025; Kausch, 2023; Mohan, 2025; Stuenkel, 2025; Tessman, 2012). Stratejik özerklik arayışı esasen yalnızca orta güçlerle sınırlı değildir. Avrupa Birliği de özellikle 2016 Küresel Stratejisi ve Fransız Cumhurbaşkanı Macron'un Sorbonne konuşmasının ardından bu kavramı dış ve güvenlik politikasının merkezine yerleştirmiştir (Aydıntaşbaş vd., 2023; Ülgen, Besch ve Toygür, 2024). Bu çerçevede çalışmada incelenen dört orta gücün stratejik riskten korunma pratiklerini detaylıca inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır: Suudi Arabistan için Kausch (2023), Brezilya için Stuenkel (2025) ve Magnotta (2024), Hindistan için Mohan (2025) ve Eisentraut (2025), Türkiye için ise Aydın-Düzgüt (2025) ve Kutlay (2025) bu alandaki temel referans noktaları olarak kabul edilebilir.

Bu kavramsal çerçeve bağlamında Türkiye, Suudi Arabistan, Hindistan ve Brezilya gibi ülkelerin stratejik özerklik arayışlarını analiz etmek önemlidir. Bu ülkeler hem kurumsal bağımlılıklardan kurtulma hem de küresel düzen üzerinde etki sahibi olma çabası içinde, çok yönlü diplomasinin zorlu

dengeğini kurmaya çalışmaktadırlar. Bu denge arayışı, özellikle 2020-2025 döneminde yaşanan küresel krizler ile daha da belirgin hale gelmiştir.

Suudi Arabistan: Güvenlik Bağımlılığından Çok Yönlü Politikaya Geçiş

Suudi Arabistan'ın 2020-2025 dönemindeki dış politikası, yıllardır bilinen ABD'nin güvenlik şemsiyesi altındaki petrol tedarikçisi rolünden bir dönüşüm sürecine girildiğini göstermektedir. Veliht Prens MBS liderliğinde Krallık, dış politikasını çeşitlendirmiş, güvenlik ve ekonomi alanlarında yeni ortaklıklar geliştirmiş ve uluslararası arenada daha iddialı bir tutum sergilemiştir. Bu dönüşüm, 'Vizyon 2030' kapsamında ekonomik çeşitlenme hedefleriyle birlikte yürütölmekte ve Suudi Arabistan'ı çok kutuplu dünya düzeninin önemli bir aktörü haline getirmektedir (Borck, 2023; Jakobs, 2023).

Büyük Güçlerle İlişkiler ve Çok Yönlü Diplomasi

Suudi-Amerikan ilişkileri, on yıllardır 'petrol karşılığı güvenlik' formölüne dayanmaktaydı (European Parliament, 2025: 8; Kausch, 2023: 35-36). Ancak 2020 sonrasında bu ilişki köklü bir yeniden tanımlamaya tabi tutulmuştur. Biden yönetiminin 2021'de göreve başlamasıyla birlikte Suudi Arabistan, kendisini güvenilir bir ortak olarak konumlandıran bir ABD politikasıyla karşı karşıya kalmıştır. Başkan Biden'ın Suudi Arabistan'ı 'parya devlet' olarak nitelendirmesi ve Cemal Kaşıkçı cinayeti nedeniyle MBS ile doğrudan muhatap olmaktan kaçınması, ilişkilerde ciddi bir soğumaya yol açmıştır (Jakobs, 2023). OPEC+ kararları, Suudi Arabistan'ın ABD'den bağımsız karar alma iradesinin en net göstergesi olmuştur. Ekim 2022'de Biden yönetiminin baskılarına rağmen alınan petrol üretimi kısma kararı, uluslararası kamuoyunda geniş yankı uyandırmıştır (Vakil, 2025). Diwan'ın (2022) analiz ettiğı üzere, bu karar 'Suudi bağımsızlık ilanı', 'Suudi gücünün küresel alanda öne çıkması' şeklinde değerlendirilmiştir. Karar, sadece piyasa koşullarına değil, aynı zamanda siyasi mesaj verme amacına da hizmet etmiştir (Roll ve Thies, 2025).

2015'te Kral Salman'ın tahta çıkmasından bu yana petrol politikasının kademeli olarak merkezileştirilmesi dikkat çekicidir. Kral Salman, günler içinde Ekonomik ve Kalkınma İşleri Konseyi'ni kurarak başkanlığını oğluna, dolayısıyla ekonomi üzerinde tam yetkiyi MBS'ye vermiştir. Birkaç ay sonra MBS, yeni kurulan 10 üyeli Aramco Yüksek Kurulunun başkanlığıyla petrol politikası üzerinde de kontrol elde etmiştir. Eylül 2019'da MBS'nin üvey kardeşi Prens Abdulaziz bin Salman, Halid el-Falih'in görevden alınmasının

ardından enerji bakanı olarak atanan ilk kraliyet üyesi olmuştur (Vakil, 2025). Aynı zamanda, MBS'nin Kamu Yatırım Fonu'nu yöneten güvendiği adamı Yasir el-Rumayyan, Suudi Aramco'nun başkanı olmuştur. Bu değişiklikler, enerji politikasının saray içinde ve MBS'nin şampiyonluğunu yaptığı iddialı 'Vizyon 2030' kalkınma gündemi hizmetinde konsolidasyonunu göstermektedir (Mogielnicki, 2021; Roll ve Thies, 2025).

Suudi dış politikasının yeni yönelimi, daha milliyetçi bir söylem içermektedir. Bu durum, birçok kaynaktan beslenmektedir. İslami meşruiyetten milliyetçi çekiciliğe geçiş, genç Suudi nüfusunu popüler bir şekilde entegre etme ve istihdam etme ihtiyacı ve genç Suudi liderinin hırsları bunlardan bazılarıdır. 'Önce Suudi Arabistan' yaklaşımı, köşe yazılarında ve sosyal medyada açıkça görülmektedir (Jakobs, 2023). Suudi hükümeti, sağa eğilimli ABD radyosu aracılığıyla halkla ilişkiler yönlendirmesiyle bu yakınlaşmayı daha da pekiştirmiştir (Diwan, 2022). Trump yönetiminin 2025'te yeniden göreve gelmesiyle birlikte Suudi-Amerikan ilişkilerinde yeni bir sayfa açılmıştır (European Parliament, 2025). Calabrese'nin (2025) belirttiği üzere, Trump'ın Mayıs 2025'teki Suudi Arabistan ziyareti, her iki taraf için de kritik bir dönüm noktası olma özelliği taşımaktadır. Trump'ın kişisel ve finansal bağları, LIV Golf turnuvaları, Affinity Partners'a 2 milyar dolarlık yatırım, Riyad ve Cidde'deki gayrimenkul projeleri vb. konular bu ziyaretin arka planını oluşturmaktadır. Ancak Suudi Arabistan'ın temel talepleri olan Japonya benzeri resmî bir savunma anlaşması, Suudi nükleer programına ABD desteği ve kapsamlı ekonomik iş birliği anlaşmaları gibi hususlar henüz karşılık bulmamıştır (Calabrese, 2025).

Çin ile stratejik ortaklık, Suudi Arabistan'ın çok yönlü dış politikasının en dikkat çekici boyutunu oluşturmaktadır. Aralık 2022'de Cumhurbaşkanı Xi Jinping'in Riyad ziyareti, bu ilişkinin sembolik zirvesini temsil etmiştir. Ziyaret sırasında imzalanan stratejik ortaklık anlaşmaları, enerji, altyapı, teknoloji ve savunma alanlarını kapsamaktadır. Enerji ticaretinin Yuan ile yapılmasına ilişkin tartışmalar, Suudi Arabistan'ın ABD dolarına bağımlılığını azaltma stratejisi bakımından önemlidir (Aydıntaşbaş vd., 2023; Kausch, 2023). Bununla birlikte, Riyad bu konuda Çin'in taleplerine tam anlamıyla karşılık vermemiştir. Suudi Arabistan esasen burada, dolar hegemonyasından tam bir kopuşu değil, ABD ile ilişkide daha geniş bir manevra alanı kazanmayı amaçlamaktadır (Kausch, 2023: 36-37).

Suudi-Çin yakınlaşması, küresel enerji pazarlarının yeniden şekillenmesiyle yakından ilişkilidir. Çin, Suudi Arabistan'ın en büyük petrol alıcısıdır ve bu

ticaret ilişkisi stratejik boyutlar kazanmıştır. Calabrese'nin (2025) ifade ettiği üzere, ABD-Çin ticaret savaşı Suudi Arabistan için hem risk hem de fırsat oluşturmaktadır. Küresel tedarik zincirlerinin yeniden yapılandırılması sürecinde Krallık hem alternatif yatırım kaynakları çekme hem de Çin'den yönlendirilen ucuz ürünlerin bölgesel pazarlara akışını yönetme çifte zorunluluğuyla karşı karşıyadır (Mathews, 2025). Ancak bu yakınlaşma, Suudi Arabistan'ın ABD ile güvenlik ilişkilerini tamamen terk ettiği anlamına gelmemektedir; aksine, her iki süper güçle de stratejik ilişkileri sürdürerek manevra alanını genişletme çabasını yansıtmaktadır.

Mart 2023'te Çin'in arabuluculuğunda Suudi Arabistan ve İran arasında diplomatik ilişkilerin yeniden tesisi anlaşmasının imzalanması, Riyad'ın stratejik özerklik arayışının zirve noktalarından biri olmuştur. Bu anlaşma, ABD'nin bölgedeki geleneksel arabulucu rolünün aşındığını ve Çin'in diplomatik bir aktör olarak sahneye çıktığını göstermesi açısından semboliktir (Bhamidipati, 2023).

2020-2025 dönemi, Suudi Arabistan'ın bölgesel normalleşme politikasının hız kazandığı bir süreç olmuştur. Suriye ile ilişkilerin normalleşmesi bu sürecin önemli bir boyutunu oluşturmuştur. Arap hükümetlerinin Esad rejimiyle kademeli normalleşme süreci, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve Bahreyn'in 2018'de Şam'daki büyükelçiliklerini yeniden açmasıyla beraber başlamıştır. Umman 2020'de büyükelçisini geri göndermiştir. 2021'de Ürdün Suriye ile sınırını yeniden açmış, BAE Dışişleri Bakanı Abdullah bin Zayed el-Nahyan Şam'ı ziyaret etmiş ve Suudi istihbarat şefi Halid el-Humaidan'ın Suriye'de muadiliyle görüştüğü bildirilmiştir (Roebuck, 2023). Mayıs 2023'te Riyad'daki Arap Birliği zirvesinde Suriye'nin örgüte yeniden kabulü sağlanmıştır. Dışişleri Bakanı Faisal bin Farhan'ın 'Suriye'yi yalıtma işe yaramadı' ve 'statükonun işlemediği yönünde büyüyen bir konsensüs var' açıklamaları, bu politika değişikliğinin resmî gerekçelendirmesini oluşturmuştur. Roebuck'un belirttiği üzere, bu adımlar Suudi Arabistan'ın kendisini Arap konsensüsünün lideri olarak konumlandırmasına ve daha yavaş tempolu diplomasisini bir erdem haline getirmesine olanak tanımaktadır (Roebuck, 2023).

Ukrayna Savaşı karşısında Suudi Arabistan, dengeleyici bir tutum sergilemiştir. Zelenski'yi Arap Birliği zirvesine davet ederken, aynı zamanda Rusya ile diyalog kanallarını açık tutmuş ve OPEC+ formatında Moskova ile iş birliğini de devam ettirmiştir (Cafiero, 2025). Suudi Arabistan'ın savaşta yaptığı esir takası arabuluculuğu, Eylül 2022'de iki Amerikalı dâhil 10 yabancı savaşçının serbest bırakılması, uluslararası arenada artan diplomatik etkisinin somut

bir göstergesidir. Bu başarı, Suudi Arabistan'ın Moskova ile yakın bağları sayesinde mümkün olmuştur (Borck, 2023).

Savunma ve Ekonomik Dönüşüm

Savunma sanayiinde de Suudi Arabistan önemli adımlar atmaktadır. 2022'de küresel savunma harcamalarında beşincisi rade yeralan ve GSMH'nin %7,4'ünü savunmaya ayıran Suudi Arabistan, yerli üretimi artırmayı hedeflemektedir. 'Vizyon 2030' kapsamında savunma harcamalarının %50'sinden fazlasının yerelleştirilmesi hedeflenmiştir. Suudi Arabistan, iş modeli yaklaşımını endüstriyel yeteneklerin geliştirilmesinde üç temel etrafında yeniden oluşturmaktadır. Bu temeller özetle şu şekildedir: önde gelen savunma firmalarıyla üretime odaklı ortak girişimler kurma, değerli teknoloji ve üretim bilgisine sahip şirketleri satın alma ve ulusal güvenlik için kritik platformların yerli üretim hatlarını kurma konusunda yerelleştirme çabaları. SAMI'nin (Saudi Arabian Military Industries) Thales, Lockheed Martin, Figeac Aéro, Airbus, Boeing, ST Engineering ve Safran gibi küresel savunma devleriyle kurduğu ortaklıklar; Türk şirketleri Baykar ve ESEN ile imzalanan İnsansız Hava Aracı (İHA) üretim ve lisans anlaşmaları; Global Combat Air Programme'a katılım müzakereleri, bu stratejiyi somutlaştıran örneklerdir. 2023 sonu itibarıyla SAMI'nin 10 milyar doları aşan sipariş ve %15'e yaklaşan yerelleştirme oranı bulunmaktadır (Mazzucco, 2023).

Suudi Arabistan'ın 2020-2025 dönemindeki dış politikası, güvenlik bağımlılığından çok yönlü stratejik özerkliğe doğru belirgin bir dönüşümü ortaya koymaktadır. ABD ile yaşanan güven bunalımı, Çin ile genişleyen stratejik ortaklık, OPEC+ formatında Rusya ile sürdürülen üretim koordinasyonu, İran ile tarihi normalleşme atılımı ve savunma sanayiindeki yerelleştirme hamleleri, Riyad'ın tek bir büyük güce bağımlı olmayan özerk bir dış politika izleme iradesini açıkça ortaya koymaktadır. Bu dış politika dönüşümü, 'Vizyon 2030' kapsamındaki ekonomik çeşitlendirme hedefleriyle iç içe ilerlemektedir. Söz konusu süreç, Suudi Arabistan'ın çok kutuplu uluslararası düzende aktif bir konumlanma arayışındaki yükselen bir orta güç olarak ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır (Kausch, 2023; Jakobs, 2023; European Parliament, 2025).

Brezilya: Küresel Güney'in Sözcülüğü ve Dengeleyici Rol Arayışı

Brezilya'nın 2020-2025 dönemindeki dış politikası, özellikle Luiz Inácio Lula da Silva'nın 2023'te iktidara geri gelmesiyle beraber Bolsonaro döneminin

izolasyonist çizgisinden keskin biçimde uzaklaşmıştır. ‘Brezilya geri döndü’ sloganıyla yola çıkan Lula yönetimi (McIlhenny, 2023), ülkeyi yeniden küresel sahneye taşımayı, çok taraflılığı canlandırmayı ve Küresel Güney’in liderliğini üstlenmeyi hedefleyen bir strateji izlemektedir (Stuenkel, 2023: 7). Brezilya, bu dönemde normatif gücünü, çevre diplomasisini ve çok taraflı platformlardaki etkinliğini kullanarak, uluslararası sistemdeki ağırlığını artırmayı amaçlamaktadır.

Büyük Güçlerle İlişkiler, Yaptırımlar ve Çok Taraflı Platformlar

Brezilya dış politikası, iç siyasi kutuplaşmanın doğrudan etkisi altındadır. Bolsonaro dönemi, ABD ile (özellikle Trump yönetimiyle) ideolojik bir hizalanma, Çin karşıtı söylem ve çevre koruma normlarının reddi ile ağırlık kazanmıştır. Bu da Brezilya’yı geleneksel diplomatik ortaklarından uzaklaştırmış ve uluslararası alanda yalnızlaştırmıştır (Faleiro, 2025). Lula’nın zaferi, Brezilya’nın geleneksel ‘otonomi yoluyla evrenselcilik’ çizgisine dönüşü anlamına gelmektedir. Ancak içerdeki siyasi bölünmüşlük ve Kongre’deki muhafazakâr çoğunluk, Lula’nın dış politika manevra alanını kısıtlayan faktörler olarak varlığını devam ettirmektedir (Stuenkel, 2023: 6).

Lula yönetimi, ABD ve AB ile ilişkileri onarmaya öncelik vermiştir. Özellikle çevre ve iklim değişikliği konuları, Batı ile yeniden yakınlaşmanın temel zeminini oluşturmuştur. Amazon Fonu’nun yeniden canlandırılması ve Brezilya’nın 2025’te COP30’a ev sahipliği yapması, ülkenin ‘çevre diplomasisi’ni bir yumuşak güç unsuru ve pazarlık kozu olarak kullandığını göstermektedir (Koenig ve Kump, 2025). Brezilya, Amazon ormanlarının korunması karşılığında gelişmiş ülkelerden finansal destek ve teknoloji transferi talep ederek, iklim değişikliği müzakerelerinde ‘ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar’ ilkesini savunmaktadır. Bir başka ifadeyle bu krizde herkesin payı olduğunu ve çözümünün de sadece tüm devletlerin katkısı ve iş birliğiyle olabileceğini savunmaktadır (Hurrell ve Sengupta, 2012: 468-469).

Ukrayna Savaşı karşısında Lula yönetimi, aktif bağlantısızlık² tutumunu benimsemiştir. Brezilya, Batı’nın Rusya’ya yönelik yaptırımlarına katılmamış, savaşın sorumluluğunu sadece Rusya’ya yüklemeyi reddetmiş ve Lula’nın ‘barış girişimi’ önerisiyle alternatif bir diplomatik inisiyatif başlatmaya çalışmıştır (Heine, 2023). Bu tutum, Batılı müttefiklerden eleştiri alırken, Küresel Güney’de destek bulmuştur (Cava, 2023). Lula’nın ‘bu savaşta ikisi

de haklı değil' ve iki tarafın da suçlu olduğunu ifade etmesi (France24, 2022), Batı başkentlerinde tepkiyle karşılanmıştır.

Lula yönetimi, ABD ile ilişkilerde denge politikası izlemektedir. Demokrasi, insan hakları ve çevre konularında Batı ile ortak değerleri paylaşan Brezilya, aynı zamanda tek kutuplu bir dünya düzenine karşı çıkmakta ve ABD hegemonyasına alternatif yapılar aramaktadır. Şubat 2023'teki Washington ziyaretinde Lula ve Biden, iklim, demokrasi ve ekonomik iş birliği konularında mutabakat sağlamıştır (Gov. Brazil, 2023; Jones vd., 2023). Ancak Ukrayna Savaşı ve Çin politikası konularındaki farklılıklar, iki ülke arasında anlaşmazlık ve gerilimlere yol açmaktadır (Della ve Stuenkel, 2025).

Diğer bir taraftan Brezilya'nın Avrupa Birliği ile ilişkilerinde Mercosur-AB serbest ticaret anlaşması müzakereleri kritik bir gündem maddesi olmaya devam etmektedir (Stuenkel, 2023). Yirmi yılı aşkın süredir müzakere edilen bu anlaşma, Aralık 2024'te prensipte sonuçlandırılmıştır. Anlaşma, dünyanın en büyük serbest ticaret bölgelerinden birini yaratma potansiyeline sahiptir. 700 milyondan fazla tüketiciyi kapsayan ve yıllık 100 milyar Euro'yu aşan ticaret hacmine sahip bir pazar olma özelliğini taşımaktadır (Robertson, 2024). Ancak Fransa başta olmak üzere bazı AB üyelerinin tarım sektörüne yönelik kaygıları nedeniyle onay süreci belirsizliğini korumaktadır (Katanich, 2024).

Çin, 2009'dan beri Brezilya'nın en büyük ticaret ortağıdır ve bu ekonomik bağımlılık, Brezilya'nın dış politikasını şekillendiren önemli değişkenlerden biridir. Lula yönetimi, Bolsonaro döneminde başlayan ideolojik kaynaklı engelleri kaldırarak Pekin ile ilişkileri derinleştirmiştir. Lula'nın Çin ziyareti ve Dilma Rousseff'in BRICS Yeni Kalkınma Bankası'nın (NDB) başına geçmesi, bu yönelimin somut işaretleridir (Stuenkel, 2025: 13). Brezilya, Çin ile ilişkilerini sadece ticaretle sınırlı tutmayıp, altyapı, teknoloji ve uzay iş birliği gibi stratejik alanlara yaymayı hedeflemektedir (Weilan, 2025).

Brezilya, BRICS'i, Batı merkezli uluslararası düzene alternatif bir denge unsuru ve Küresel Güney'in sesini duyurabileceği bir platform olarak görmektedir. Mamafih Brezilya, grubun tamamen Batı karşıtı bir bloğa dönüşmesine de mesafelidir. Nitekim, BRICS'in 2024'teki genişlemesi (İran, Mısır, Etiyopya, BAE'nin katılımı), Brezilya'nın grup içindeki göreceli etkisini azaltma riski taşısa da Lula yönetimi bu genişlemeyi çok kutuplu dünyanın bir gereği olarak desteklemiştir (Meyer, 2025: 9). Brezilya'nın ticarete ABD dolarına olan

bağımlılığı azaltma ve yerel para birimleriyle ticaret yapma çağrıları da ABD hegemonyasına karşı finansal bir alternatif arayışının parçasıdır (Roy, 2022).

ABD-Çin rekabetinde Brezilya, daha dengeli bir yol haritası izlemektedir. Bu strateji, her iki süper güçle de angajmana girerek, bir tarafa tam olarak bağlanmaktan kaçınmayı ve bu rekabetten kendi ulusal çıkarları doğrultusunda fayda sağlamayı hedefler. Lula yönetimi, Çin ile ekonomik ilişkileri derinleştirirken, aynı zamanda ABD ile de güvenlik ve demokrasi gibi alanlarda iş birliğini sürdürmektedir. 5G altyapısında Huawei'ye izin verilmesi, ABD'nin baskılarına rağmen Brezilya'nın teknoloji politikasındaki özerkliğini gösteren önemli bir karar olmuştur (Stuenkel, 2023: 4).

Ekonomik Çeşitlendirme, Savunma Sanayii, Çevre Diplomasisi ve Bölgesel Liderlik

Savunma sanayii ve tedarik çeşitlendirmesi açısından Brezilya, diğer üç orta güçten yapısal olarak farklılaşmaktadır. SIPRI verilerine göre 2023 yılında yaklaşık 23 milyar dolarlık savunma harcamasıyla GSYİH'nin%1,3'ünü savunmaya ayıran Brezilya, Suudi Arabistan'ın ve Hindistan'ın aksine düşük bir savunma profili sergilemektedir (SIPRI, 2024; Tian vd., 2024). Bu durum, ülkenin ciddi sınır güvenliği tehditleriyle karşı karşıya olmadığını göstermektedir (Kenkel ve Jenne, 2025). Brezilya'nın, EMBRAER aracılığıyla havacılık sanayiinde belirli bir özgünlük geliştirmiş olsa da savunma tedarikinde yerelleştirme konusunda Türkiye veya Suudi Arabistan düzeyinde bir stratejik önceliği bulunmamaktadır (Jones, 2023). Bu, bir eksiklik değil, bilinçli bir tercihtir. Zira Brezilya'nın stratejik özerkliği sert güç kapasitesinden değil, normatif söylem, çevre diplomasisi ve çok taraflı platform aktivizminden beslenmektedir (Della ve Stuenkel, 2025: 58-60).

Lula, Güney Amerika entegrasyonunu yeniden canlandırmayı hedeflemektedir. UNASUR'un yeniden aktifleştirilmesi ve bölgesel zirveler düzenlenmesi bu çabanın bir çıktısıdır (Stuenkel, 2025). Ancak Venezuela krizi ve Arjantin'deki siyasi değişimler (Milei'nin seçilmesi), bölgesel liderlik iddiasını zorlaştırmaktadır. Brezilya, Venezuela ile Guyana arasındaki Essequibo krizinde arabulucu rolü üstlenerek bölgesel istikrarı koruma ve dış güçlerin (özellikle ABD'nin) askeri müdahalesini önleme çabası içine girmiştir (Faleiro, 2025). Bu durum, Brezilya'nın bölgesel sorunlara 'bölgesel çözümler' üretme kapasitesini test eden bir vaka olmuştur. Lula yönetimi, ideolojik farklılıklara rağmen komşularıyla pragmatik ilişkiler kurarak, Güney

Amerika'nın küresel siyasetteki ağırlığını artırmayı amaçlamaktadır (Santoro, 2024).

Türkiye: Çok Yönlü Diplomasi ve Stratejik Özerklik Mücadelesi

2020 sonrası Türk dış politikasında, 'stratejik özerklik', 'değerli yalnızlık' gibi yeni kavramlar ve söylemler ortaya çıkmıştır (Tol, 2025). Ankara, Soğuk Savaş dönemindeki kanat ülkesi rolünden sıyrılarak, kendi güvenlik ve ekonomik çıkarlarını merkeze alan, ittifak ilişkilerini çeşitlendiren ve gerektiğinde sert güce başvuran bir 'merkez ülke' olma çabası içerisinde (Altunışık, 2023: 658). 'Türkiye Yüzyılı' vizyonu (Fidan, 2023) ülkenin sadece bölgesel bir güç değil, küresel bir oyun kurucu olma hedefini yansıtmaktadır. Bu dönemde Ankara, geleneksel Batı ittifakı içindeki konumunu korurken, Rusya ve Çin gibi Batı dışı aktörlerle ilişkilerini derinleştirmiş, bölgesel krizlerde proaktif bir rol üstlenmiş ve yerli savunma sanayisindeki atılımlarıyla askeri kapasitesini artırma yoluna gitmiştir (Özdemir, 2024: 7). NATO'nun güneydoğu kanadının tek üyesi olarak Ankara hem ittifak içi pazarlık gücünü hem de ittifak dışı manevralarını optimize etmeye çalışmaktadır (Isachenko ve Kaymak, 2024: 2-3; Kutlay, 2025).

Büyük Güçlerle İlişkiler, Yaptırım Rejimleri ve Arabuluculuk

Türkiye, 1952'den beri NATO üyesi olarak ittifak taahhütlerine bağlılığını sürdürmekle birlikte, 2020-2025 döneminde Batılı müttefiklerle ciddi gerilimler yaşamıştır. Bu gerilimlerin merkezinde S-400 krizi, İsveç ve Finlandiya'nın NATO üyeliği süreci ve Doğu Akdeniz enerji anlaşmazlıkları yer almaktadır (Lucas, 2025). S-400 hava savunma sistemlerinin Rusya'dan tedariki, Türkiye'nin stratejik özerklik arayışının en sembolik ve maliyetli adımlarından biri olmuştur. ABD, Aralık 2020'de CAATSA (Amerika'nın Hasımlarıyla Yaptırımlar Yoluyla Mücadele Yasası) kapsamında Türkiye'nin Savunma Sanayii Başkanlığına (SSB) yaptırım uygulamıştır (U.S. Department of State, 2020). Yaptırımlar, SSB Başkanı İsmail Demir ve diğer yetkililere varlık dondurma ve vize yasakları getirmiş, savunma sanayii ihracat kredilerine erişimi kısıtlamıştır (Akin Gump Strauss Hauer ve Feld LLP, 2020). Daha önemlisi, Türkiye F-35 Müşterek Taarruz Uçağı programından çıkarılmıştır (Tol, 2025). Bu karar, yaklaşık 1,4 milyar dolarlık yatırımın ve 100'den fazla parça üretimi yapan Türk şirketlerinin programdan dışlanması anlamına gelmiştir. Ankara, bu baskılara rağmen S-400 sistemlerini aktif tutma kararından geri adım atmamıştır (Aydın-Düzgüt, 2025: 2-13). Ankara, bu maliyeti başka bir yerden tazmin etmeye çalışmıştır. CAATSA

yaptırımlarının uygulandığı dönemde Türkiye, Rusya ile enerji ve savunma iş birliğini sürdürerek uluslararası politikada daha özerk ve bağımsız bir denge politikası sağlamaya çalışmıştır (Aydın-Düzgüt, 2025). Kutlay'a (2025) göre bu politikanın örtük maliyeti, Türkiye'nin uzun vadeli teknoloji transferi ve savunma modernizasyonu kapasitesinin sınırlandırılmasına yol açmıştır. Suudi Arabistan ve Hindistan'ın savunma yerelleştirmesini doğrudan yabancı yatırım ve lisans transferiyle beslediği bu ortamda Türkiye'nin F-35 dışında kalması kendi yerli savunma sanayisini hızlandırma baskısını fiilen artırmıştır (Witt, 2022; Bhamidipati, 2023). Bu da Bayraktar TB2 başarısının dolaylı şekilde ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır (Lucas, 2025).

Avrupa Birliği ile ilişkiler, üyelik müzakerelerinin fiilen donmuş olduğu bir ortamda yürütülmektedir. Öte yandan 2016 Göç Mutabakatı, ilişkilerin pragmatik boyutunu oluşturmaktadır. Nitekim, Türkiye, AB'den aldığı mali destek karşılığında Suriyeli mültecilerin Avrupa'ya geçişini engellemektedir. Ancak AB'nin Türkiye'ye yönelik hukuk devleti olma, insan hakları ve basın özgürlüğü gibi konulardaki eleştiriler sürmektedir. Türkiye, AB üyeliği perspektifinden bağımsız olarak Avrupa ile ekonomik ve güvenlik iş birliğini sürdürme politikası izlemektedir. Gümrük Birliği modernizasyonu müzakereleri bu pragmatik yaklaşımın somut örneğini teşkil etmektedir (Yeşiltaş ve Öztürk, 2025).

Türkiye-Rusya ilişkileri, rekabet ve iş birliğinin iç içe geçtiği karmaşık bir yapı sergilemektedir. İki ülke, Suriye'de (Ankara muhalefeti, Moskova rejimi desteklemekte), Libya'da (farklı taraflar) ve Karabağ'da (Türkiye Azerbaycan'ı, Rusya ise geleneksel olarak Ermenistan'ı desteklemiştir) farklı pozisyonlar almaktadır. Buna rağmen, enerji, ticaret ve turizm alanlarında derin bağlar bulunmakta; Türk Akım doğal gaz boru hattı, Akkuyu Nükleer Santrali (Rusya'nın yurt dışındaki ilk 'inşa-sahip ol-işlet' modeli nükleer projesi) ve yıllık milyonlarca Rus turistin Türkiye'yi ziyareti bu bağların somut göstergeleridir. Türkiye'nin doğal gaz ithalatının yaklaşık%50'si Rusya'dan karşılanmaktadır. Rusya'nın Ukrayna'yı işgali, bu denge politikasının en somut test alanı olmuştur. Türkiye, bir yandan Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü ve egemenliğini savunarak Kiev'e Bayraktar TB2 SİHA'ları gibi kritik askeri destek sağlamış, bu SİHA'lar özellikle savaşın ilk aylarında Rus konvoylarına karşı etkili kullanılmıştır. Diğer yandan Rusya'ya yönelik Batı liderliğindeki yaptırımlara katılmamıştır. Bu çift yönlü yaklaşım, Türkiye'nin Karadeniz'deki jeopolitik konumu ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi üzerindeki kontrolü sayesinde mümkün olmuştur. Ankara, Montrö'yü titizlikle uygulayarak savaş gemilerinin Boğazlardan geçişini sınırlandırmış; bu durum hem Rusya hem

de NATO için kısıtlamalar getirmiştir (Aydın-Düzgüt ve Zarakol, 2025: 85-87; Dalay, 2023; Isachenko, 2023; Özdemir, 2024; Yeşiltaş ve Öztürk, 2025)

Kiev yanlısı olmakla birlikte Moskova karşıtı olmayan bu politika (Vorotnyuk, 2024), Türkiye'ye önemli bir diplomatik manevra alanı açmıştır. Bununla birlikte Balta ve Bal (2026: 179), Ukrayna krizi sürecinde Erdoğan'ın NATO'yu eleştiren kamuoyu söylemi ile fiili politika kararları arasında sistematik bazı kopuklukların bulunduğu dikkat çekerek Türkiye'nin yüksek ittifak uyumu baskısı altında genel olarak NATO pozisyonlarıyla uyumlu bir çizgide ilerlediğini vurgulamışlardır.

Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni uygulayarak savaşın Karadeniz'e yayılmasını engelleyen Ankara, BM ile birlikte Karadeniz Tahıl Girişimi'ni hayata geçirerek küresel gıda güvenliğinde kritik bir rol oynamıştır. Ayrıca Rusya ve Ukrayna arasında esir takaslarına ve barış görüşmelerine ev sahipliği yaparak 'arabulucu' rolünü üstlenerek barışı sağlayan önemli bir uluslararası aktör olma hüviyetini kazanmıştır (Isachenko, 2023: 16). Bu politika, Türkiye'nin Batı ile Rusya arasında bir köprü olmaktan ziyade, her iki tarafı da kendi çıkarları doğrultusunda yönetebilen otonom bir aktör olma arzusunu yansıtmaktadır. Ankara, savaşta kendini kilit bir arabulucu olarak konumlandırmayı başarmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın liderliğinde yürütülen diplomatik çabalar, Temmuz 2022'de küresel gıda krizini önleyen Karadeniz Tahıl Koridoru Anlaşması'nın imzalanmasını sağlamıştır. Bu anlaşma, BM ve Türkiye'nin ortak arabuluculuğuyla gerçekleşmiş ve Rusya'nın Ukrayna limanlarını abluka altına almasının yol açtığı küresel gıda tedarik zinciri kesintisini hafifletmiştir. 2022-2023 döneminde 30 milyonun üzerinde ton tahıl bu koridor aracılığıyla ihraç edilmiştir. Türkiye ayrıca, karmaşık esir takaslarının gerçekleştirilmesinde etkin bir arabuluculuk üstlenmiştir. Bu arabuluculuk rolü, Türkiye'nin uluslararası profilini yükseltirken, her iki tarafla da iletişim kanallarını açık tutmasına olanak tanımıştır (Özdemir, 2024).

Savunma Sanayii, Ekonomi ve Bölgesel Aktivizm

2020 sonrası dönemde Türkiye, 'değerli yalnızlık' ve askeri aktivizm döneminden, diplomatik onarım ve normalleşme dönemine geçiş yapmıştır. Sorunlu olan BAE, Suudi Arabistan, İsrail ve Mısır ile ilişkilerin tamir edilmesi, bölgesel izolasyonu kırma ve ekonomik kaynak (yatırım, swap anlaşmaları) bulma arayışının bir sonucudur (Balta, 2024). Bu normalleşme, Türkiye'nin iddialarından vazgeçtiği anlamına gelmemekte, aksine hedeflerine ulaşmak

için yöntem değiştirdiğini ortaya koymaktadır. Nihayetinde daha idealist ve ideolojik bir perspektiften daha rasyonel ve pragmatik politikaya doğru geçiş yapılmıştır (Mott, 2024).

Suriye’de Aralık 2024’te Esad rejiminin çöküşü sonrası oluşan yeni denklemde Türkiye, PKK/YPG tehdidini ortadan kaldırmak ve sığınmacıların geri dönüşünü sağlamak için sahada ve masada en belirleyici aktörlerden biri konumundadır (Tol, 2025). Ayrıca, Afrika’daki failliği olan Somali-Etiyopya arabuluculuğu ve Orta Asya’da Türk Devletleri Teşkilatı’ndaki failliği gibi bölgelerdeki artan aktivizmi, Türkiye’nin çıkarlarını çeşitlendirme stratejisinin önemli bir göstergesidir (Aslan, 2025). Türkiye, ‘yeniden Asya’ girişimiyle de ekonomik ve siyasi ilişkilerini Asya-Pasifik bölgesine genişletmeyi hedeflemektedir (Valansi, 2023).

Türkiye-Çin ilişkileri ise 2010 ‘stratejik ortaklık’ anlaşmasından sonra pek de iyi şekilde gelişmemiştir. Ancak 2015’te Kuşak ve Yol Girişimi’ne (BRI/KYG) katılım, ilişkiye yeni bir boyut kazandırmıştır. Türkiye, BRI’yi kendi Orta Koridor projesini Türkiye’yi Kafkasya, Hazar ve Orta Asya üzerinden Çin’e bağlayan bir ulaşım koridorunu güçlendirmek için stratejik bir proje olarak görmektedir. Rusya’nın Ukrayna işgaliyle Kuzey Koridoru’nun sekteye uğraması, Orta Koridor’a olan ilginin artmasına katkı sağlamış ve bu süreçte Türkiye’nin lojistik konumu kritik bir değer kazanmıştır (Aydın-Düzgit, 2025: 13-14). Bununla birlikte, yapısal kısıtlamalar belirleyici olmaya devam etmektedir. Bu çerçevede, Türkiye’nin BRI kapsamında aldığı Çin yatırımlarının toplamı 9 milyar dolarda kalırken, Türkiye-Çin ticaretinde 45 milyar dolarlık ithalata karşın yalnızca 3,3 milyar dolarlık ihracat söz konusudur (Aydın-Düzgit, 2025: 13). Uygulamada Çin henüz Türkiye’nin Batı ile ilişkilerinin alternatifi değil, yalnızca bir tamamlayıcısı konumundadır.

Hindistan: Jeopolitik Yükseliş, Çok Taraflı Aktivizm ve ‘Tarafsız Denge’ Arayışı
Hindistan, 21. yüzyılın en önemli yükselen gücü olarak büyüklüğü ve potansiyeliyle orta güç kategorisini zorlayan, hatta ‘büyük güç’ olma yolunda ilerleyen bir aktördür. Dışişleri Bakanı Subrahmanyam Jaishankar’ın ‘The India Way’ doktrini, geleneksel bağlantısızlık (non-alignment) politikasını, ulusal çıkarlara dayalı ‘çoklu angajman’ (multi-alignment) stratejisine dönüştürmüştür (Mohan, 2025: 88). Hindistan, stratejik özerkliği korurken, Çin’in yükselişini dengelemek ve küresel bir güç olarak tanınmak için çok yönlü bir diplomasi yürütmektedir. Bu yaklaşım, Hindistan’ın aynı anda hem Batı bloğuyla hem de Rusya ve Çin gibi aktörlerle karmaşık ilişkiler ağını

yönetmesine olanak tanımaktadır. Yaklaşık 1,4 milyar nüfusuyla dünyanın en kalabalık ülkesi, yaklaşık 3,5 trilyon dolarlık GSYİH'siyle beşinci büyük ekonomisi ve nükleer silah kapasitesiyle Hindistan, yükselen orta güçler arasında en büyük potansiyele sahip aktör olarak değerlendirilmektedir (Eisentraut, 2025; Mohan, 2023). Eisentraut'a (2025: 87) göre Hindistan, yakın zamanda İngiltere'yi geride bırakarak nominal GSYİH sıralamasında beşinci sıraya yerleşmiştir. Önümüzdeki süreçte ise Japonya ve Almanya'yı da geride bırakarak üçüncü büyük ekonomi olacağı öngörülmektedir. Mohan'ın (2025: 2-3) ifadesiyle Hindistan, kapsamlı ulusal güç endekslerinin büyük çoğunluğunda önümüzdeki süreçte ABD ve Çin'in gerisinde kalmaya devam etse de 'en büyük orta güç' statüsüne sahip olması öngörülmektedir (Cheeseman, 2026: 21). Nitekim literatürde Hindistan güç ölçeği bağlamında ele alınırken orta güç kategorisinin üst bandında, hatta bazı çalışmalarda büyük güç eşğine yakın bir konumda değerlendirilmektedir (Bunde ve Eisentraut, 2025: 17; Cheeseman, 2026: 21; Gilley ve O'Neil, 2014: 4-5)

Büyük Güçlerle İlişkiler, Yaptırım Rejimleri ve Çok Taraflı Platformlar

Hindistan, ABD ile ilişkilerini son yirmi yılda stratejik ortaklık düzeyine taşımıştır. Bu yakınlaşmanın temel itici gücünü ise, Çin'in yükselişine karşı ortak kaygılar oluşturmuştur. Bush yönetiminin 2005 sivil nükleer anlaşması girişimi, onlarca yıllık yaptırım ve dışlanma politikasından radikal bir kopuşu temsil etmiş ve Hint-Amerikan stratejik ortaklığının temelini atmıştır (Bano, 2020; Tellis, 2023).

Dörtlü Güvenlik Diyaloğu (QUAD), ABD, Japonya, Avustralya ve Hindistan gibi ülkelerden oluşmaktadır. Bu oluşum esasen Hint-Amerikan kurumsal çerçevesini ve Hindistan'ın küreseldeki failliğini göstermektedir. QUAD, Yeni Delhi'nin 'özgür ve açık bir Hint-Pasifik' vizyonunu hayata geçirmek için kullandığı merkezi bir platformdur. Özellikle 2020'de Çin ile yaşanan Galwan sınır çatışmasının ardından Hindistan, QUAD içindeki angajmanını artırmış ve Çin'in bölgedeki artan askeri ve ekonomik nüfuzunu dengelemeye yönelik girişimlere daha istekli hale gelmiştir. QUAD, savunma iş birliğinin ötesinde iklim, sağlık, teknoloji ve altyapı gibi alanlara da genişlemiştir. 2025'te QUAD Liderler Zirvesi'ne ev sahipliği yapması, Hindistan'ın bu platformdaki failliğini daha önemli hale getirmektedir (Press Information Bureau, Government of India, 2024). Hindistan'ın QUAD'a paralel olarak öne çıkardığı bir diğer önemli çok taraflı inisiyatif, Eylül 2023'te G20 Yeni Delhi Zirvesi'nde Biden yönetiminin desteğiyle duyurulan Hindistan-Orta Doğu-Avrupa Ekonomik Koridoru'dur (IMEC). Bu girişim, Hindistan, BAE, Suudi Arabistan, Ürdün,

İsrail ve Avrupa'ya kara ve deniz yoluyla birbirine bağlamayı amaçlamaktadır (Aydıntaşbaş vd., 2023).

Savunma, Enerji ve Ekonomik Çeşitlendirme

Savunma iş birliği, Hint-Amerikan ilişkilerinin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Hindistan, ABD'nin 'temel savunma ortağı' (major defense partner) statüsüne sahip sayılı ülkelerden biridir. İki ülke arasında COMCASA (İletişim Uyumluluğu ve Güvenlik Anlaşması), BECA (Temel Değişim ve İş Birliği Anlaşması) ve LEMOA (Lojistik Değişim Mutabakat Anlaşması) gibi temel anlaşmalar imzalanmıştır (Philip, 2020). 'Make in India' girişimi kapsamında Hindistan, savunma tedarikinde Rusya'ya olan tarihi bağımlılığı azaltmak için ABD, Fransa ve İsrail ile çeşitlendirme politikası izlemektedir. GE Aerospace'in F414 jet motoru teknolojisini Hindistan'a transfer etme anlaşması ve MQ-9B Predator İHA'larının satışı, bu ortaklığın somut göstergelerindendir (U.S. Department of State, 2025; Eisentraut, 2025: 88-93).

Ancak Ukrayna Savaşı, Hint-Batı ilişkilerini önemli bir teste tabi tutmuştur. Yeni Delhi, savaşı doğrudan kınamaktan kaçınmış ve BM Genel Kurulu ile Güvenlik Konseyi'ndeki ilgili oylamalarda çekimser kalarak 'stratejik tarafsızlık' pozisyonunu korumayı tercih etmiştir (PTI, 2023). Jaishankar'ın Avrupa'nın kendi sorunlarını dünyanın sorunu olarak görme alışkanlığından kurtulması gerektiği yönündeki açıklaması (Zeit-Fragen, 2023), Hindistan'ın bu tutumunun arkasındaki jeopolitik hesabı özetlemektedir. Bu yaklaşımın temelinde Hindistan'ın savunma alanında büyük ölçüde Rusya'ya bağımlı olması, Moskova'yı Çin'e karşı stratejik bir denge unsuru olarak görmesi ve indirimli Rus enerji kaynaklarından ekonomik fayda sağlama amacı yatmaktadır (Bhamidipati, 2023).

Savaşın en dikkat çekici sonuçlarından biri, Hindistan'ın Rusya'dan yaptığı indirimli petrol ithalatındaki devasa artış olmuştur. 2021'de petrol ithalatının çok küçük bir bölümünü Rusya'dan yapan Hindistan, 2024'te bu oranı yaklaşık olarak%30 seviyelerine çıkararak Rus petrolünün en büyük alıcısı konumuna gelmiştir. Hindistan, varil başına 30-40 dolara varan indirimlerle Rus Urals petrolü satın almış ve bunu kısmen işleyerek Avrupa'ya yeniden ihraç etmiştir (Vickery Jr. ve Cutler, 2024). Bu, Batı'nın eleştirilerine ve ABD'nin gümrük vergileri gibi misilleme adımlarına yol açsa da Hindistan hükümeti bu politikayı 'halkının çıkarları' argümanı ile savunmuştur. Dahası ABD'nin yaptırım tehditlerine karşın Delhi hükümeti, S-400 sistemlerinin teslimatı,

Su-30MKI savaş uçaklarının modernizasyonu ve BrahMos füze sisteminin ortak üretimi gibi projelerle savunma iş birliği sürmektedir (Kondratenko ve Kim, 2023; Thakkar, 2022; SIPRI, 2024).

Hindistan'ın 2023'teki G20 başkanlığı, uluslararası arenadaki aktif aktör olması bakımından önemlidir. Hindistan'ın ev sahipliğinde gerçekleşen zirvede Afrika Birliği'nin G20'ye tam üye olarak kabul edilmesi (Acharya ve Singh, 2023), bu vizyonun önemli bir başarısı olarak değerlendirilmiştir. Küresel Güney Sesi Zirvesi'ni toplayan Hindistan, gelişmekte olan ülkelerin küresel yönetimdeki temsilini artırmaya yönelik bir gündem belirlemiştir. 'Vasudhaiva Kutumbakam³' (Dünya Bir Ailedir) teması hem Hint kültürel mirasını hem de kapsayıcı çok taraflılık mesajını yansıtmıştır (Press Information Bureau, Government of India, 2022; Bajpae, 2025). Dahası, Brezilya'nın 'Amazon kozu'na işlevsel olarak benzer biçimde Hindistan, Uluslararası Güneş İttifakı'nın (ISA) kurucu lideri olarak iklim diplomasisini hem yumuşak güç unsuru hem de gelişmiş ülkelere teknoloji transferi ve iklim finansmanı talep etmek için kullanmaktadır (Shidore ve Busby, 2019). Öte yanda Hindistan, Batılı ülkelerin olmasını istediği gibi iklim taahhütlerini tamamen de kabul etmemektedir. Aynı Brezilya gibi, COP müzakerelerinde 'ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar' ilkesini ısrarla savunmaktadır (Press Information Bureau, Government of India, 2023).

Hindistan ile Çin arasındaki ilişkileri anlamak da kıymetlidir. Bu iki ülkenin toplam nüfusu neredeyse dünya nüfusunun üçte birine tekabül etmektedir. İki devlet arasında 2020 Galwan çatışmasının ardından ilişkiler ciddi bir gerilim içine girse de bundan ticari ilişkiler çok da etkilenmemiştir. Çin, 2023 itibarıyla Hindistan'ın en büyük ikinci ticaret ortağı konumundadır. Hindistan, ABD ve Avrupa'yı tercih ettiği teknoloji ortakları olarak tanımlamakta; Çin ile ticaret ilişkisini ise büyük ölçüde zorunlu bir yapısal gerçek olarak yönetmektedir (Eisentraut, 2025: 88-93).

Karşılaştırmalı Analiz: Ortak Eğilimler ve Ayrışan Yönler

Türkiye, Suudi Arabistan, Hindistan ve Brezilya'nın 2020-2025 dönemindeki dış politika pratikleri incelendiğinde hem belirgin ortaklıklar hem de önemli farklılıklar gözlemlenmektedir. Bu bölüm, dört orta gücün stratejik özerklik arayışlarını karşılaştırmalı bir açıdan değerlendirmekte ve Jorda'nın (2017) 'yükselen orta güçler' kavramsallaştırması kapsamında çıkarımlarda bulunmaktadır.

1032 Fidan, Y. (2026) "Orta Güçlerin Stratejik Özerklik Arayışı: Türkiye, Suudi Arabistan, Hindistan ve Brezilya'nın 2020-2025 Dönemindeki Çok Yönlü Dış Politikası", *Mülkiye Dergisi*, 50(3), 1011-1050.

Ortak Eğilimler

Dört orta güç arasında bazı önemli ortak benzerlikler bulunmaktadır. İlk olarak, büyük güçler arasında denge arayışı hususunda dört orta güç de benzer niteliktedir. Bir başka ifadeyle, her dört ülke de ABD-Çin rekabetinde taraf seçmekten kaçınmakta ve her iki süper güçle de etkileşime ve yeri geldiğinde çeşitli iş birliklerine girmekte ve bu rekabetten kendi ulusal çıkarları doğrultusunda fayda sağlamaya çalıştıkları gözlenmektedir. Bu tutum, Mohan'ın (2010) Hindistan için tanımladığı 'birden fazla ittifak arasında seçim yapmadan, her biriyle çıkar odaklı ilişkiler kurma' stratejisiyle örtüşmektedir. Türkiye'nin NATO üyesi olmasına rağmen Rusya ve Çin ile ilişkilerini sürdürmesi; Suudi Arabistan'ın Çin arabuluculuğuyla İran ile normalleşmesi; Hindistan'ın QUAD üyeliğini sürdürürken Rus petrolü ithal etmesi ve Brezilya'nın BRICS liderliğini ABD ile pragmatik ilişkilerle dengelemesi, bu eğilimin somut örnekleridir. İkinci olarak dört aktörün de Batı'nın yaptırımları karşısında direnç gösterdiği savunulabilir. Dört ülke de Batı liderliğindeki yaptırımlar sistemine eleştirel yaklaşmakta ve kendi ulusal çıkarlarını bu sistemin kısıtlamalarının önüne koymaktadır. Bu tutum, Jorjaan'ın (2017) yükselen orta güçlerin 'karşı-hegemonik' eğilimleri konusundaki tespitleriyle uyumludur. Hindistan'ın Rus petrolü ithalatını sürdürmesi ve bunu 'halkının çıkarları' olarak savunması, Türkiye'nin S-400 yaptırımlarına rağmen sistemleri aktif tutması, Brezilya'nın Rusya yaptırımlarına katılmaması ve Suudi Arabistan'ın OPEC+ formatında Rusya ile iş birliğini sürdürmesi (Diwan, 2022), bu çerçevede değerlendirilebilir. Öte yandan bu direnişin somut biçimi ve maliyeti ülkeden ülkeye farklılaşmaktadır. Hindistan, 2021'de toplam petrol ithalatının yüzde birinden azını Rusya'dan temin ederken bu oran 2024'te yaklaşık yüzde otuzların üzerine çıkmıştır (Vickery Jr. ve Cutler, 2024). Bu ticaret Rusya için stratejik bir gelir kapısı olmakla birlikte Hindistan'a da varil başına 30-40 dolarlık bir avantaj sağlamıştır (Chakraborty ve Krishnan, 2022). Türkiye'nin S-400 direnişi ise doğrudan mali bir kazanca yol açmamıştır. F-35 kaybı biçiminde somutlaşan bir sürece yol açmıştır (Rounds, 2020). Suudi Arabistan'ın OPEC+ üzerinden Rusya ile sürdürdüğü iş birliği, üretim kotaları ve petrol fiyatı üzerinde ortak bir kontrol mekanizması inşa ederken (Vakil, 2025); Brezilya'nın yaptırım dışı kalması herhangi bir enerji bağı ya da ticaret artışından ziyade söylemsel bir bağlantısızlık tutumunu yansıtmaktadır (Heine, 2023). Söz konusu farklılıkla, dört ülkenin yaptırım direncinde yüzeysel benzerliğin altında farklı çıkar hesapları ve farklı konumlanma kapasitelerinin yattığını göstermektedir.

Üçüncü olarak, Batı merkezli kurumlara eleştirel yaklaşıma karşın Batı ve sistemin içinde kalma konusunda dört orta güç de benzer tutum

içerisindedir. Dört devlet de BM Güvenlik Konseyi, IMF, Dünya Bankası gibi mevcut uluslararası kurumlara eleştirel yaklaşmakta ancak bu kurumlardan tamamen çekilme yerine kurumların reforme edilmesi gerektiğini savunmaktadırlar (Fidan, 2023: 12). Söz konusu tutum, Cox'un (1989) orta güçlerin hegemonik düzenle ilişkisine dair analizinde belirttiği 'sistemin içinden reform' stratejisini ortaya koymaktadır. G20, BM Güvenlik Konseyi, BRICS, Yeni Kalkınma Bankası gibi alternatif veya tamamlayıcı platformları güçlendirme çabası, bu tutumun pratik yansıması olarak göze çarpmaktadır.

Dördüncü olarak, Küresel Güney söylemi ve çok taraflılık konusundaki benzerliklerdir. Her dört ülke de kendisini farklı düzey ve ortamlarda Küresel Güney'in temsilcisi olarak konumlandırmakta ve gelişmekte olan ülkelerin çıkarlarını savunmaktadır. Hindistan'ın Kopenhag zirvesindeki duruşu olarak resmedilen 'ne tamamen Batı'yla hizalanma ne de G-77'de kalma, bunun yerine benzer düşünen orta güçlerle koalisyon kurarak pazarlık gücünü artırma' stratejisi (Mohan, 2010: 138-140), dört ülkenin de benimsediği bir stratejidir. Beşincisi, bu ülkelerin ekonomi, savunma, enerji ve teknoloji alanında tedarik ve ortaklıklarını çeşitlendirme stratejisidir. Dört orta güç de stratejik özerkliklerini güçlendirmek için tek bir kaynağa bağımlılığı azaltmaya ve alternatif ortaklıklar geliştirmeye çalışmaktadır. Türkiye ve Suudi Arabistan'ın savunma sanayiini yerli üretimle güçlendirme çabaları (Leber, 2025; Yeşiltaş, 2025), Hindistan'ın 'Atmanirbhar Bharat'⁴⁷ girişimi ve Brezilya'nın Çin ile ekonomik bağlarını derinleştirirken ABD ile ilişkilerini sürdürmesi, bu stratejinin yansımalarıdır. Son olarak, lider diplomasisinin kurumsal diplomasinin önüne geçmesi konusunda bu dört ülke oldukça benzerdir. Erdoğan, Muhammed bin Selman, Modi ve Lula figürleri, ülkelerinin dış politikalarında belirleyici rol oynamaktadır. Karar alma süreçlerinin merkezileşmesi ve liderlerin kişisel inisiyatifleri, dış politika yönelimlerini şekillendirmektedir. Bu durum, orta güç davranışının yapısal faktörlerin yanı sıra lider ajanslığından da etkilendiğini göstermektedir.

Ayrışan Yönlere

Bununla birlikte bu dört orta güç arasında belirgin farklılıklar da mevcuttur. İlk olarak, Kurumsal ittifak düzeyi açısından dört ülkenin bazı önemli farklılıkları bulunmaktadır. Türkiye, 1952'den beri NATO üyesi olarak küresel bir güvenlik ittifakına bağlıdır. Dolayısıyla söz konusu üyelik, Türkiye için hem kısıtlamalar (örneğin S-400 krizi nedeniyle F-35'ten çıkarılma) hem de fırsatlar (örneğin İsveç/Finlandiya üyelik sürecinde pazarlık gücü) yaratmıştır (Lucas, 2025). Hindistan, QUAD gibi 'minilateral' yapılarda yer almakla birlikte resmî bir askeri ittifaka dâhil değildir. Bu durum, stratejik

1034 Fidan, Y. (2026) "Orta Güçlerin Stratejik Özerklik Arayışı: Türkiye, Suudi Arabistan, Hindistan ve Brezilya'nın 2020-2025 Dönemindeki Çok Yönlü Dış Politikası", *Mülkiye Dergisi*, 50(3), 1011-1050.

özerkliğini koruma esnekliği sağlarken aynı zamanda bu durum onu küresel ve kurumsal güvenlik şemsiyesinden mahrum bırakmaktadır (Aydıntaşbaş vd., 2023). Suudi Arabistan ve Brezilya da resmî güvenlik ittifaklarının dışında kalmaktadır. Chapnick'in (2000) vurguladığı gibi, ittifak yapıları orta güçlerin manevra alanını doğrudan etkilemektedir.

Bölgesel güvenlik ortamı ve tehdit algısı da önemli farklılıklar sergilemektedir. Türkiye ve Hindistan doğrudan sınır güvenliği tehditleriyle karşı karşıyadır. Türkiye için PKK/YPG ve Suriye'deki istikrarsızlık güvenlik risklerini artırırken (Yeşiltaş, 2025); Hindistan için ise Çin ile LAC boyunca⁵ ve Pakistan ile Keşmir sorunu (Marsi, 2024) Hindistan'ın güvenlik iklimini etkilemektedir. Bu güvenlik riskleri, savunma harcamalarını ve dış politika önceliklerini doğrudan belirlemektedir. Suudi Arabistan'ın güvenlik endişeleri daha çok İran ve Yemen merkezlidir (Mazzucco, 2023). Ancak 2023 İran normalleşmesi bu dinamiği değiştirmiştir (Vakil, 2025). Brezilya ise geleneksel anlamda ciddi dış güvenlik tehditleriyle karşı karşıya değildir. Bu durum, dış politikasının daha fazla ekonomi, çevre ve normatif boyutlara odaklanmasına olanak tanımaktadır (Kenkel ve Jenne, 2025: 11).

Ekonomik yapı ve dışa bağımlılık profili açısından da incelenen dört ülkenin bazı farklılıkları mevcuttur. Nitekim, Suudi Arabistan, petrol gelirlerine dayanan bir ekonomiyle sermaye ihracatçısı konumundadır (England ve Omeran, 2024; European Parliament, 2025). Kamu Yatırım Fonu'nun 700 milyar doları aşan varlıklarıyla küresel yatırım yapmaktadır (Jakobs, 2023). Öte yandan Türkiye ve Brezilya, yabancı yatırıma ve dış finansmana ihtiyaç duyan, cari açık veren ekonomiler olma özelliği taşımaktadır. Bu durum, ekonomik kriz dönemlerinde dış politika esnekliklerini kısıtlamaktadır. Örneğin, Rahip Brunson Krizi ve 2021 sonrasında Körfez ülkeleriyle başlatılan hızlı normalleşme süreci, ekonomik sorunların Türkiye'nin dış politika manevra alanını daraltabildiğini ve krizlerde daha pasif bir tutum benimsemesine yol açabildiğini göstermektedir (Levent, 2024: 99; Kutlay, 2025). Hindistan ise hem büyük bir iç pazara hem de hızla büyüyen bir ekonomiye sahiptir ancak enerji ithalatına bağımlıdır (International Energy Agency, 2024). Bu durum, Hindistan'ın Rus petrolü politikasını da ortaya koymaktadır. Dört ülke arasında normatif söylem ve kimlik boyutu da önemli bir ayrışma noktası olarak göze çarpmaktadır. Brezilya ve Hindistan, demokratik kurumlarını ve değerlerini dış politika söylemlerinde vurgulamaktadır (Stuenkel, 2025). Bu durum, ABD ve Avrupa ile ilişkilerde ortak zemin oluşturmaktadır. Suudi Arabistan monarşik yapısıyla farklı bir meşruiyet temeline dayanırken, Türkiye güçlendirilmiş başkanlık sistemi ile yürütme gücünü merkezileştirmiştir. Bu

farklılıklar, özellikle Batılı demokrasilerle ilişkilerde ve uluslararası normatif tartışmalarda farklı pozisyonlar üretmektedir (Aydıntaşbaş vd., 2023).

Çin ile ilişkinin niteliği de bu ülkeler arasında farklılaşmaktadır. Hindistan, Çin ile doğrudan toprak anlaşmazlığı ve stratejik rekabet içindeyken (Fong, 2025); Suudi Arabistan (Al-Tamimi, 2024: 17), Türkiye (Aydın-Düzgüt, 2025) ve Brezilya (Magnotta, 2024) için Çin öncelikli olarak ekonomik bir ortak konumundadır. Bu fark, her ülkenin ABD-Çin rekabetindeki pozisyonda da farklılık göstermektedir. Nitekim, Hindistan, QUAD üyeliğiyle Çin'i dengelemeye daha istekli iken (Dutta, 2025); diğer üçü Çin ile daha az çatışmacı ilişkiler sürdürebilmektedir.

Boyut	Türkiye	Suudi Arabistan	Hindistan	Brezilya
I. ORTAK EĞİLİMLER				
1. Çok Yönlü Dış Politika	NATO üyesi iken Rusya ve Çin ile iş birliği (Aydın-Düzgüt, 2025)	ABD şemsiyesinde Çin ile stratejik ortaklık (Aydıntaşbaş vd., 2023)	QUAD üyeliği + Rusya petrolü + BRICS angajmanı (Mohan, 2025)	BRICS liderliği + AB müzakereleri + ABD pragmatizmi (Stuenkel, 2023: 1-2)
2. Batı Yaptırımlarına Direnç	S-400 krizinde F-35 kaybını göze alarak direnç (Rounds, 2020)	OPEC+ aracılığıyla Rusya ile üretim koordinasyonu (Diwan, 2022; Vakıf, 2025)	Rus petrolünü %1'den ~%30'a çıkarma (Vickery Jr. ve Cutler, 2024)	Rusya'ya yaptırım uygulamamak; söylemsel bağlantısızlık (Heine, 2023)
3. Lider Diplomasisi	Erdoğan'ın Ukrayna arabuluculuğu ve tahıl anlaşması (Balta, 2024)	MBS'nin bölgesel normalleşme inisiyatifleri (Jakobs, 2023)	Modi'nin G20 başkanlığı ve kişisel ziyaret diplomasisi (Eisentrut, 2025: 89)	Lula'nın BRICS vizyonu ve çevre diplomasisi liderliği (Stuenkel, 2023: 1-2)
4. Savunma Yerelleştirme	SiHA/dron ihracatçısı; Bayraktar TB2 (Yeşiltaş, 2025; Leber, 2025)	Vizyon 2030 kapsamında yerli savunma sanayi (GAMI) (Leber, 2025)	Atmanirbhar Bharat — ithalattan yerli üretime (Shrimali ve Jindal, 2023)	Çok kaynaklı tedarik; Embraer savunma platformları (Kenkel ve Jenne, 2025)

Boyut	Türkiye	Suudi Arabistan	Hindistan	Brezilya
II. AYRIŞAN YÖNLER				
5. Bölgesel Güvenlik Ortamı	Yüksek: PKK/ YPG; Suriye istikrarsızlığı (Yeşiltaş, 2025)	Orta: İran tehdidi (2023 normalleşmesiyle dönüşen dinamik); Yemen (Mazzucco, 2023)	Yüksek (iki cephe): Çin-LAC + Pakistan-Keşmir (Eisentraut, 2025: 89)	Düşük: Dış tehdit yok → normatif/ ekonomik odaklı dış politika (Kenkel ve Jenne, 2025: 11)
6. Ekonomik Yapı	Cari açık — dış finansmana bağımlı; kriz dönemleri dış politikayı kısıtlıyor (Kutlay, 2025)	Petrol ihracatçısı — KYF (>700 Mrd.\$) ile küresel sermaye ihracı (European Parliament, 2025)	Büyük iç pazar — hızlı büyüme; enerji ithalatına bağımlı (IEA, 2024)	Büyük iç pazar — Çin birincil ticaret ortağı; hammadde ihracatçısı (Magnotta, 2024)
7. Normatif Söylem ve Kimlik	Güçlendirilmiş başkanlık; İslami-milliyetçi söylem (Balta, 2024)	Monarşik meşruiyet; ‘Önce Suudi Arabistan’ milliyetçiliği (Jakobs, 2023)	Demokratik değerler + ‘Küresel Güney’in sesi’ (Stuenkel, 2025)	Demokrasi + çevre diplomasisi; normatif liderlik (Stuenkel, 2025)
8. Çin ile İlişkinin Niteliği	Ekonomik ortak; Uygur gerilimi (Aydın-Düzgüt, 2025)	Stratejik ortak; en büyük petrol alıcısı (Al-Tamimi, 2024)	Stratejik rakip, toprak anlaşmazlığı; QUAD dengesi (Fong, 2025)	Birincil ticaret ortağı; düşük çatışma; AB ile dengeleme (Magnotta, 2024)

Tablo 1. Dört Orta Gücün Stratejik Özerklik Arayışı: Karşılaştırmalı Analiz (2020–2025). (Yazar, çalışmanın karşılaştırmalı analiz bölümünü derleyerek oluşturmuştur)

Sonuç

Bu çalışma, 2020-2025 döneminde dört orta büyüklükteki devlet olarak kabul edilen Türkiye, Suudi Arabistan, Hindistan ve Brezilya’nın stratejik özerklik arayışlarını karşılaştırmalı bir perspektifle ele almıştır. Araştırma, dört yükselen orta gücün çok kutuplu dünya düzenine adapte olmak için

benzer stratejiler benimsediğini, ancak bu stratejilerin uygulanmasında coğrafi, ekonomik ve kurumsal bağlamlara göre aynı zamanda bazı önemli farklılıkların da olabileceğini ortaya koymaktadır. Orta büyüklükte devlet olarak kabul edilen bu devletlerden biri ya da birkaçı önümüzdeki orta vadede büyük güç olma potansiyeli taşımaktadır. Burada en olası adaylar ise Brezilya ve Hindistan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer taraftan, bu çalışmada incelenen dört orta güç de ABD-Çin rekabetinde açık taraf seçmekten kaçınmakta ve korunma veya 'çoklu-uyum' stratejileri izlemektedir. Bu yaklaşım ile söz konusu devletler, risklerini minimize ederken fırsatları maksimize etmeyi ve stratejik manevra alanlarını korumayı amaçlamaktadırlar. Türkiye'nin NATO üyeliğini sürdürürken Rusya ile enerji ve ekonomik iş birliğini devam ettirmesi, Hindistan'ın QUAD üyeliğini BRICS angajmanı ile dengelemesi, Suudi Arabistan'ın ABD güvenlik ortaklığını Çin ekonomik ilişkileriyle tamamlaması ve Brezilya'nın BRICS liderliğini AB ile ticaret müzakereleriyle birleştirmesi, bu stratejinin somut örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Batı liderliğindeki yaptırımlar rejimine karşı incelenen orta büyüklükteki devletlerin ortak bir direncinin bulunduğu savunulabilir. Her dört ülke de ulusal çıkarlarını Batı'nın beklentilerinin önüne koymaktadır ki bu özellikle de uluslararası sistemin yapısının belirsizleştiği bir dönemde anlaşılabilir ve doğaldır. Ukrayna Savaşı bu tutumun en belirgin biçimde gözlemlendiği kriz olmuştur. Dört ülkeden hiçbirisi Rusya'ya yaptırım uygulamamış, aksine çeşitli şekillerde Rusya ile ekonomik ilişkilerini sürdürmüş veya artırmıştır. Üçüncüsü, söz konusu dört ülkenin de lider kültü çok yüksek seviyededir. Bu ülkelerde lider diplomasisi, dış politika yapımında belirleyici hale gelmiştir. Erdoğan'ın Ukrayna arabuluculuğu, MBS'nin bölgesel normalleşme çabaları, Modi'nin G20 başkanlığı ve Lula'nın BRICS vizyonu, bu liderlerin bireysel aktörlüklerinin dış politikayı nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Son olarak, savunma sanayiinde yerelleştirme ve tedarik çeşitlendirmesi, stratejik özerkliğin önemli bir bileşeni olarak görülmektedir. Türkiye'nin SİHA ve dron ihracatçısı haline gelmesi, Suudi Arabistan'ın 'Vizyon 2030' kapsamındaki savunma sanayininin yerelleştirilmesi hedefleri ve Hindistan'ın 'Atmanirbhar Bharat' politikası, bu eğilimin somut yansımalarıdır.

Türkiye, Suudi Arabistan, Hindistan ve Brezilya'nın 2020-2025 dönemindeki dış politika pratikleri, çok kutuplu dünya düzenine geçiş sürecinin orta güçler için ürettiği fırsatları ve zorlukları somut biçimde göstermektedir. Bu devletler, bu dönemde stratejik özerkliklerini maksimize edebilmek amacıyla

çoklu-uyum, arabuluculuk, savunma sanayii gelişimi gibi çeşitli araçlar kullanılmaktadır. Ancak bu arayış, küresel ve bölgesel dinamiklerin yanı sıra iç siyasi faktörlerle de şekillenmekte ve kısıtlanmaktadır. ABD-Çin rekabetinin keskinleşmesi, göç krizleri ve bölgesel çatışmalar, iklim değişikliği baskıları, teknolojik dönüşüm ve demografik değişimler ve bunların sonucunda giderek artan küresel ekonomik ilişkiler önümüzdeki dönemlerde orta güç devletlerinin karakterini ve de failliğini şekillendirecek önemli fenomenlerdir.

Sonnotlar

1- 'Orta güç' kavramı aslında bazı akademisyenlere göre çok eskilere dayanmaktadır. Bu kavramın köklerinin 16. yüzyıl siyaset düşünürü Giovanni Botero'ya kadar dayandığı savunulmaktadır. Buna göre Botero, 1589'da yayımladığı 'The Reason of State' adlı kitabında (1956'da Yale University Press tarafından yeniden basılmıştır) dünyayı üç kategoriye ayırmıştır: büyük güçler (grandissime), orta güçler (mezano) ve küçük güçler (piccioli) (Bk. aktaran Tran, 2025). Ancak bu kavramın sistematik ve akademik biçimde uluslararası politika/ilişkiler literatüründe ele alınışı Mitran'y'e dayandırılmaktadır (Bk. Chapnick, 1999: 77-79).

2- Aktif tarafsızlık üç şeye odaklanır: ortaklarını çeşitlendirmek, kalkınmaya odaklanmak ve sesini duyurmak için küresel yönetimi demokratikleştirmek (Magnotta, 2024).

3- Hindistan'ın G20 dönem başkanlığı teması 'Vasudhaiva Kutumbakam (One Earth · One Family · One Future)' olup, resmî açıklamalara göre kadim Sanskrit metni Maha Upanishad'dan esinlenmiştir (Bk. Rodrigues, 2023).

4- 'Atmanirbharta' ifadesi kendi kendine yetme anlamına gelmektedir. Örneğin, enerji alanında Atmanirbhar (yani Urja Atmanirbhar), üretim de dâhil olmak üzere tüm enerji tedarik zincirinin Hindistan'da tutulmasını ifade etmektedir. Hindistan hükümeti, 2047 yılına kadar Hindistan'ı enerji alanında atmanirbhar (yani enerji bağımsız) hale getirmeyi planlamaktadır (Bk. Shrimali ve Jindal, 2023).

5- Güncel olarak Çin ile Hindistan arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Buna göre Hindistan Dışişleri Bakanı Vikram Misri, anlaşmanın Çin ve Hindistan'ın kontrolündeki bölgeleri ayıran Fiiil Kontrol Hattı'nda (LAC) askerlerin 'geri çekilmesini' amaçladığını ifade etmiştir. LAC, batıda Ladakh'tan doğuda Hindistan'ın Arunachal Pradesh eyaletine kadar uzanıyor ve bu bölgenin bazı kısımları Çin tarafından da talep edilmektedir (Bk. Marsi, 2024).

Kaynakça

Acharya, S. ve S. H. Singh (2023) "G20 admits African Union as permanent member", *Reuters*, <https://www.reuters.com/world/g20-admit-african-union-permanent->

member-new-delhi-summit-draft-declaration-2023-09-09/, (Son Erişim Tarihi, 17/04/2026).

Akin Gump Strauss Hauer ve Feld LLP (2020) "Turkey: U.S. and EU sanctions developments", *Akin Gump*, <https://www.akingump.com/en/insights/alerts/new-us-and-eu-sanctions-against-turkey>, (Son Erişim Tarihi, 15/04/2026).

Al-Tamimi, N. M. (2024) "The relations between China and Saudi Arabia: Continuity amid new challenges", *Friedrich-Ebert-Stiftung*, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/zypern/21446.pdf>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Altunışık, Meliha Benli (2023) "The Trajectory of a Modified Middle Power: An Attempt to Make Sense of Turkey's Foreign Policy in Its Centennial." *Turkish Studies* 24 (3–4): 658–72. doi:10.1080/14683849.2022.2141624.

Aslan, D. (2025) "5 focal points of Turkish foreign policy in 2025", *Daily Sabah*, <https://www.dailysabah.com/politics/news-analysis/5-focal-points-of-turkish-foreign-policy-in-2025>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

Aydın-Düzgüt, S. (2025) "Risk, leverage, autonomy: Turkey's options in U.S.–China world", *Belfer Center for Science and International Affairs*, https://www.belfercenter.org/sites/default/files/2025-11/Turkey_MiddlePowers-CountryReport_1.3%20%281%29.pdf, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Aydın-Düzgüt, S. ve A. Zarakol (2025) "Turkey seeks a vision fit for a multipolar world", *Chatham House*, <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2025-03/2025-03-27-competing-visions-international-order-vinjamuri-et-al.pdf>, (Son Erişim Tarihi, 17/04/2026).

Aydintaşbaş, A. vd. (2023) "Strategic interdependence: Europe's new approach in a world of middle powers", *European Council on Foreign Relations*, <https://ecfr.eu/publication/strategic-interdependence-europes-new-approach-in-a-world-of-middle-powers/>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

Bajpae, C. (2025) "India: A non-Western, not anti-Western, worldview", *Chatham House*, <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2025-03/2025-03-27-competing-visions-international-order-vinjamuri-et-al.pdf>, (Son Erişim Tarihi, 17/04/2026).

Balta, E. (2024) "Normalizing transactionalism: Turkish foreign policy after the 2023 elections", *Middle East Institute*, <https://www.mei.edu/publications/normalizing-transactionalism-turkish-foreign-policy-after-2023-elections>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

Balta, E. ve H. B. Bal (2026) "How do middle powers act? Turkey's foreign policy and Russia's invasion of Ukraine", *International Politics*, 63(1), 161-183.

Bano, S. (2020) "The India–US Nuclear Deal: Norms of power and the power of norms", *The Social Construction of State Power* içinde, Bristol: Bristol University Press, 101-122.

Beeson, M. ve R. Higgott (2014) "The changing architecture of politics in the Asia-Pacific: Australia's middle power moment?", *International Relations of the Asia-Pacific*, 14(2), 215-237.

Bhamidipati, G. K. (2023) "India's strategic autonomy enters the Gulf waters", *Arab Gulf States Institute in Washington*, <https://agsiw.org/indias-strategic-autonomy-enters-the-gulf-waters/>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Borck, T. (2023) "Kingdom of change: Saudi Arabia's evolving foreign policy", *RUSI*, <https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/kingdom-change-saudi-arabias-evolving-foreign-policy>, (Son Erişim Tarihi, 21/04/2026).

Böller, F. ve G. Wenzelburger (2024) "Grasping foreign and security policy change: Patterns and conditions of change among liberal democracies", *Politics and Governance*, 12.

Brommesson, D. ve A. M. Ekengren (2013) "What happens when a new government enters office? A comparison of ideological change in British and Swedish foreign policy 1991–2011", *Cooperation and Conflict*, 48(1), 3-27.

Bunde, T. ve S. Eisentraut (2025) "Munich Security Report 2025: Chapter 1 – Multipolarization", *Munich Security Conference*, <https://securityconference.org/en/publications/munich-security-report-2025/brazil/>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

Cafiero, G. (2025) "Saudi Arabia's foreign policy shift: A new peacemaker in the Middle East?", *Orion Policy*, <https://orionpolicy.org/saudi-arabias-foreign-policy-shift-a-new-peacemaker-in-the-middle-east/>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

Calabrese, J. (2025) "Redlines and realpolitik: Saudi Arabia's diplomatic test ahead of Trump's visit", *Arab Gulf States Institute in Washington*, <https://agsiw.org/redlines-and-realpolitik-saudi-arabias-diplomatic-test-ahead-of-trumps-visit/>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Cava, B. (2023) "Brazil's Lula is right on global politics and wrong on Ukraine", *Al Jazeera*, <https://www.aljazeera.com/opinions/2023/6/4/brazils-lula-is-right-on-global-politics-and-wrong-on-ukraine>, (Son Erişim Tarihi, 11/04/2026).

Chakraborty, D. ve U. Krishnan (2022) "Russia offers oil to India at steep discount to pre-war price", *Bloomberg*, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-03-31/russia-offers-oil-to-india-at-steep-discount-to-pre-war-price>, (Son Erişim Tarihi, 21/04/2026).

Chapnick, A. (1999) "The middle power", *Canadian Foreign Policy Journal*, 7(2), 73-82.

Chapnick, A. (2000) "The Canadian middle power myth", *International Journal*, 55(2), 188-206.

Cheeseman, N. (2026) "The rise of authoritarian middle powers", *Journal of Democracy*, 37(2), 19-32.

Cooper, A. F., R. A. Higgott ve K. R. Nossal (1993) *Relocating Middle Powers: Australia and Canada in a Changing World Order*, Vancouver: University of British Columbia Press.

Cooper, A. F. (1997) "Niche diplomacy: A conceptual overview", A. F. Cooper (Der.), *Niche Diplomacy: Middle Powers after the Cold War* içinde, London: Macmillan, 1-24.

Cooper, A. F. (2015) "MIKTA and the global projection of middle powers: Toward a summit of their own?", *Global Summitry*, 1(1), 95-114.

Cox, R. W. (1989) "Middlepowermanship, Japan, and future world order", *International Journal*, 44(4), 823-862.

Dalay, G. (2023) "How will geopolitics shape Turkey's international future?", *Chatham House*, <https://www.chathamhouse.org/2023/06/how-will-geopolitics-shape-turkeys-international-future>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Della, O. ve C. Stuenkel (2025) "Brazil sees opportunity in a multipolar order", *Chatham House*, <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2025-03/2025-03-27-competing-visions-international-order-vinjamuri-et-al.pdf>, (Son Erişim Tarihi, 17/04/2026).

Diwan, K. S. (2022) "Saudi Arabia's new nationalist foreign policy", *Arab Gulf States Institute in Washington*, <https://agsiw.org/saudi-arabias-new-nationalist-foreign-policy/>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Dutta, D. (2025) "India and the QUAD: Strategic balancing or containment of China?", *CESCube*, <https://www.cescube.com/vp-india-and-the-quad-strategic-balancing-or-containment-of-china>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

Eisentraut, S. (2025) "Munich Security Report 2025: Chapter 6 – Modi-fied Status", *Munich Security Conference*, <https://securityconference.org/publikationen/munich-security-report-2025/india/>, (Son Erişim Tarihi, 21/04/2026).

England, A. ve A. Al Omran (2024) "Saudi Arabia tightens its belt", *Financial Times*, 16 Ekim, <https://www.ft.com/content/b50b2763-3435-42f9-8025-8c70ed776957>, (Son Erişim Tarihi, 21/04/2026).

European Parliament (2025) "Saudi Arabia's foreign policy", [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2025/777922/EPRS_BRI\(2025\)777922_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2025/777922/EPRS_BRI(2025)777922_EN.pdf), (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

Evans, G. (2011) "Middle power diplomacy", *gefans.org*, <http://www.gefans.org/speeches/speech441.html>, (Son Erişim Tarihi, 12/04/2026).

Faleiro, A. A. (2025) "Lula 3.0: Foreign policy reconstruction and Brazil's return to the world", *Revista Brasileira de Política Internacional*, 68(1), e010.

Fidan, H. (2023) "Turkish foreign policy at the turn of the 'century of Türkiye'", *Insight Turkey*, 25(3), 11-26.

Flyvbjerg, B. (2006) "Five misunderstandings about case-study research", *Qualitative Inquiry*, 12(2), 219-245.

Fong, C. (2025) "The China-India relationship: Between cooperation and competition", *Council on Foreign Relations*, <https://www.cfr.org/backgrounder/china-india-relationship-between-cooperation-and-competition>, (Son Erişim Tarihi, 18/04/2026).

France 24 (2022) "Brazil's Lula says Zelensky shares blame for Ukraine war", <https://www.france24.com/en/live-news/20220504-brazil-s-lula-says-zelensky-shares-blame-for-ukraine-war>, (Son Erişim Tarihi, 16/04/2026).

Gilley, B. ve A. O'Neil (2014) "China's rise through the prism of middle powers", B. Gilley ve A. O'Neil (Der.), *Middle Powers and the Rise of China* içinde, Washington: Georgetown University Press, 1-22.

Government of Brazil (2023) "Statement by the President of the Republic, Luiz Inácio Lula da Silva, on a visit to Washington (USA), upon arrival at the White House", <https://www.gov.br/planalto/en/follow-the-government/speeches-statements/2023/statement-by-the-president-of-the-republic-luiz-inacio-lula-da-silva-on-a-visit-to-washington-usa-upon-arrival-at-the-white-house>, (Son Erişim Tarihi, 17/04/2026).

Gustavsson, J. (1999) "How should we study foreign policy change?", *Cooperation and Conflict*, 34(1), 73-95.

Heine, J. (2023) "Brazil is Ukraine's best bet for peace", *Foreign Policy*, <https://foreignpolicy.com/2023/05/02/brazil-russia-ukraine-war-lula-diplomacy-active-nonalignment/>, (Son Erişim Tarihi, 15/04/2026).

Hermann, C. F. (1990) "Changing course: When governments choose to redirect foreign policy", *International Studies Quarterly*, 34(1), 3-21.

Holbraad, C. (1971) "The role of middle powers", *Cooperation and Conflict*, 6(1), 77-90.

Holbraad, C. (1984) *Middle Powers in International Politics*, London: Macmillan.

Hurrell, A. ve S. Sengupta (2012) "Emerging powers, North-South relations and global climate politics", *International Affairs*, 88(3), 463-484.

IEA (International Energy Agency) (2024) *India Oil Market Report Outlook to 2030*, <https://www.iea.org/reports/india-oil-market-report>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Isachenko, D. (2023) "Turkey in the Black Sea Region: Ankara's reactions to the war in Ukraine against the background of regional dynamics and global confrontation", *SWP*, https://www.swp-berlin.org/publications/products/research_papers/2023RP12_Turkey_BlackSeaRegion.pdf, (Son Erişim Tarihi, 21/04/2026).

Isachenko, D. ve E. Kaymak (2024) "Turkey's strategic autonomy in the Black Sea and the Eastern Mediterranean", *SWP Comment*, 39.

Jakobs, A. (2023) "Understanding Saudi Arabia's recalibrated foreign policy", *International Crisis Group*, <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/saudi-arabia/understanding-saudi-arabias>, (Son Erişim Tarihi, 21/04/2026).

Jones, B., S. Hart ve D. Paz García (2023) "Autonomy or alignment? The US-Brazil relationship in a changing world order", *Brookings Institution*, <https://www.brookings.edu/articles/autonomy-or-alignment-the-us-brazil-relationship-in-a-changing-world-order/>, (Son Erişim Tarihi, 21/04/2026).

Jordaan, E. (2003) "The concept of a middle power in international relations: Distinguishing between emerging and traditional middle powers", *Politikon: South African Journal of Political Studies*, 30(1), 165-181.

Jordaan, E. (2017) "The emerging middle power concept: Time to say goodbye?", *South African Journal of International Affairs*, 24(3), 395-412.

Katanich, D. (2024) "EU-Mercosur trade deal: Winners and losers in Europe", *Euronews*, <https://www.euronews.com/business/2024/11/19/eu-mercotur-trade-deal-winners-and-losers-in-europe>, (Son Erişim Tarihi, 16/04/2026).

Kausch, K. (2023) "Saudi Arabia: A triangle of nonalignment", *German Marshall Fund*, https://www.gmfus.org/sites/default/files/2023-04/Global%20Swing%20States_27%20apr_FINAL_embargoed%20until%202%20May%202023.pdf, (Son Erişim Tarihi, 17/04/2026).

Kenkel, K. M. ve N. Jenne (2025) "Binding militaries to democratic concepts: The role of civilian policymakers in Brazil and Chile", *Democratization*, 1-23.

Koenig, N. ve I. Kump (2025) "Munich Security Report 2025: Chapter 8 – Brazil: Lula Land", *Munich Security Conference*, <https://securityconference.org/en/publications/munich-security-report-2025/brazil/>, (Son Erişim Tarihi, 21/04/2026).

Kondratenko, M. ve R. Kim (2023) "India-Russia joint venture exports Western dual-use technology to Russia", *Kharon Brief*, <https://www.kharon.com/brief/india-russia-joint-venture-exports-western-dual-use-technology-to-russia>, (Son Erişim Tarihi, 16/04/2026).

Kutlay, M. (2025) "Turkey's middle-power dilemma: The overlooked costs of a transactional foreign policy", *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/turkey/turkeys-middle-power-dilemma>, (Son Erişim Tarihi, 18/04/2026).

Leber, A. (2025) "Vision 2030 in the home stretch: Clear achievements yet limited accountability", *Carnegie Endowment for International Peace*, <https://carnegieendowment.org/research/2025/03/vision-2030-in-the-home-stretch-clear-achievements-yet-limited-accountability?lang=en>, (Son Erişim Tarihi, 18/04/2026).

Levent, S. (2024) "Changing balance of power in the global setting and 'Century of Türkiye' vision", *Asia-Pacific Review*, 31(2), 81-104.

Lucas, R. (2025) "Turning towards Turkey: Why NATO needs to lean into its relationship", *RAND*, <https://www.rand.org/pubs/commentary/2025/03/turning-towards-turkey-why-nato-needs-to-lean-into.html>, (Son Erişim Tarihi, 15/04/2026).

Magnotta, F. (2024) "A balancing act for Brazil's foreign policy", *Americas Quarterly*, <https://www.americasquarterly.org/article/a-balancing-act-for-brazils-foreign-policy/>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

Marsi, F. (2024) "How India and China pulled back from a border war — and why now", *Al Jazeera*, <https://www.aljazeera.com/news/2024/10/22/how-india-and-china-pulled-back-from-a-border-war-and-why>, (Son Erişim Tarihi, 18/04/2026).

Mathews, S. (2025) "Saudi Arabia's silver lining in the US-China trade war", *Middle East Eye*, <https://www.middleeasteye.net/news/saudi-arabias-silver-lining-us-china-trade-war>, (Son Erişim Tarihi, 16/04/2026).

Mazzucco, L. J. M. (2023) "Saudi defense sector makes strides in air power", *Arab Gulf States Institute in Washington*, <https://agsi.org/saudi-defense-sector-makes-strides-in-air-power>, (Son Erişim Tarihi, 11/04/2026).

McIlhenny, W. (2023) "Brazil: A voice for all?", *German Marshall Fund*, https://www.gmfus.org/sites/default/files/2023-04/Global%20Swing%20States_27%20apr_FINAL_embargoed%20until%202%20May%202023.pdf, (Son Erişim Tarihi, 13/04/2026).

Mendes, P. E. (2023) "The dynamics of change in United States foreign policy: Contexts, leadership, and hegemonic legitimacy", *Social Sciences*, 12(10), 560.

Meyer, P. J. (2025) "Brazil: Background and U.S. relations", *Congressional Research Service*, <https://www.congress.gov/crs-product/R46236>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

Mogielnicki, R. (2021) "Saudi Arabia's ever more ambitious investment strategy", *Arab Gulf States Institute in Washington*, <https://agsi.org/saudi-arabias-ever-more-ambitious-investment-strategy/>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Mohan, C. R. (2010) "Rising India: Partner in shaping the global commons?", *The Washington Quarterly*, 33(3), 133-148.

Mohan, C. R. (2025) "India: Leaning to one side (cautiously)", *Belfer Center for Science and International Affairs*, https://www.belfercenter.org/sites/default/files/2025-11/India_MiddlePowers-CountryReport_2.2.pdf, (Son Erişim Tarihi, 06/04/2026).

Mohan, G. (2023) "India: Tilting Westwards", *German Marshall Fund*, https://www.gmfus.org/sites/default/files/2023-04/Global%20Swing%20States_27%20apr_FINAL_embargoed%20until%20%20May%202023.pdf, (Son Erişim Tarihi, 11/04/2026).

Mott, C. (2024) "Turkey: A middle power pioneer", *Peace & Diplomacy*, <https://peacediplomacy.org/2024/04/10/turkey-a-middle-power-pioneer/>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Öniş, Z. ve M. Kutlay (2017) "The dynamics of emerging middle-power influence in regional and global governance: The paradoxical case of Turkey", *Australian Journal of International Affairs*, 71(2), 164-183.

Özdemir, H. (2024) "Türkiye's diplomatic balancing act: Mediating the Ukraine–Russia conflict", *TRT World Research Centre*, <https://researchcentre.trtworld.com/wp-content/uploads/2024/12/Turkiye-Diplomatic-Balancing-Act.pdf>, (Son Erişim Tarihi, 17/04/2026).

Philip, S. A. (2020) "The 3 foundational agreements with US and what they mean for India's military growth", *ThePrint*, <https://theprint.in/defence/the-3-foundational-agreements-with-us-and-what-they-mean-for-indias-military-growth/531795/>, (Son Erişim Tarihi, 15/04/2026).

Press Information Bureau, Government of India (2022) "Unveiling of the Logo, Theme and Website of India's G20 Presidency", <https://www.pib.gov.in/PressReleaselframePage.aspx?PRID=1874524>, (Son Erişim Tarihi, 11/04/2026).

Press Information Bureau, Government of India (2023) "India at COP27 highlighted the foundational principles of equity and common but differentiated responsibilities and respective capabilities (CBDR-RC)", <https://pib.gov.in/PressReleaselframePage.aspx?PRID=1895858>, (Son Erişim Tarihi, 17/04/2026).

Press Information Bureau, Government of India (2024) "Fact Sheet: 2024 Quad Leaders' Summit", <https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2057460>, (Son Erişim Tarihi, 18/04/2026).

PTI (2023) "India abstains in U.N. vote underscoring need for just, lasting peace in Ukraine", *The Hindu*, <https://www.thehindu.com/news/international/india-abstains-in-un-vote-underscoring-need-for-just-lasting-peace-in-ukraine/article66546740.ece>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

Robertson, K. (2024) "Mercosur-EU free-trade agreement: What's in it and what's next?", *AS/COA*, <https://www.as-coa.org/articles/mercosur-eu-free-trade-agreement-whats-it-and-whats-next/>, (Son Erişim Tarihi, 11/04/2026).

Rodrigues, J. (2023) "Modi's 'One Family' Sanskrit slogan in G-20 spotlight", *Bloomberg*, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-09-09/vasudhaiva-kutumbakam-what-does-g20-theme-mean?embedded-checkout=true>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Roebuck, W. (2023) "Chronicle of a normalization foretold: Saudi Arabia and Syria ease toward restoring ties", *Arab Gulf States Institute in Washington*, <https://agsi.w.org/chronicle-of-a-normalization-foretold-saudi-arabia-and-syria-ease-toward-restoring-ties/>, (Son Erişim Tarihi, 14/04/2026).

Roll, S. ve A. Thies (2025) "Saudi Arabia's 'Vision 2030' and Trump's second term: Between diverging interests and business relations", *SWP*, https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2025C02_SaudiArabias_Vision2030.pdf, (Son Erişim Tarihi, 11/04/2026).

Rounds, R. (2020) "Washington's F-35 embargo against Turkey — success or failure?", *War on the Rocks*, <https://warontherocks.com/washingtons-f-35-embargo-against-turkey-success-or-failure/>, (Son Erişim Tarihi, 13/04/2026).

Roy, D. (2022) "Brazil's global ambitions", *Council on Foreign Relations*, <https://www.cfr.org/backgrounder/brazils-global-ambitions>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Sandal, N. A. (2014) "Middle powerhood as a legitimization strategy in the developing world: The cases of Brazil and Turkey", *International Politics*, 51(6), 693-708.

Santoro, M. (2024) "Brazil's big moment on the global stage gets complicated", *Americas Quarterly*, <https://www.americasquarterly.org/article/brazils-big-moment-on-the-global-stage-gets-complicated/>, (Son Erişim Tarihi, 11/04/2026).

Schiavon, J. A. ve D. Domínguez (2016) "Mexico, Indonesia, South Korea, Turkey, and Australia (MIKTA): Middle, regional, and constructive powers providing global governance", *Asia and the Pacific Policy Studies*, 3(3), 495-504.

Shidore, S. ve J. W. Busby (2019) "One more try: The International Solar Alliance and India's search for geopolitical influence", *Energy Strategy Reviews*, 26, 100385.

Shin, D. M. (2015) "A critical review of the concept of middle power", *E-International Relations*, <https://www.e-ir.info/pdf/60016>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

Shrimali, G. ve A. Jindal (2023) "Policy design for making India atmanirbhar (self-sufficient) in green energy technologies", *The Electricity Journal*, 36(4), 107264.

SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute) (2024) "European arms imports nearly double, US and French exports rise, and Russian exports fall sharply", <https://www.sipri.org/media/press-release/2024/european-arms-imports-nearly->

double-us-and-french-exports-rise-and-russian-exports-fall-sharply, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Stuenkel, O. (2023) "Lula's foreign policy: Normalisation and friction", *Real Instituto Elcano*, <https://media.realinstitutoelcano.org/wp-content/uploads/2023/06/lulas-foreign-policy-normalisation-and-friction-elcano-royal-institute.pdf>, (Son Erişim Tarihi, 11/04/2026).

Stuenkel, O. (2025) "Multi-alignment as strategy: How Brazil navigates between Washington, Beijing, and the Global South", *Belfer Center for Science and International Affairs*, <https://www.belfercenter.org/research-analysis/multi-alignment-strategy-how-brazil-navigates-between-washington-beijing-and>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

Süsler, B. (2025) "Turkey: An emerging middle power in a changing world?", *LSE IDEAS*, <https://lseideas.medium.com/turkey-an-emerging-middle-power-in-a-changing-world-df4124a1a71f>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Tellis, A. J. (2023) "Completing the U.S.-India civil nuclear agreement: Fulfilling the promises of a summer long past", *Carnegie Endowment for International Peace*, https://carnegie-production-assets.s3.amazonaws.com/static/files/Tellis-US_India_Nuclear-2023.pdf, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Tessman, B. F. (2012) "System structure and state strategy: Adding hedging to the menu", *Security Studies*, 21(2), 192-231.

Thakkar, C. (2022) "Explaining India's abstention from the UNSC vote on Ukraine", *South Asian Voices*, <https://southasianvoices.org/explaining-indias-abstention-from-the-uns-c-vote-on-ukraine/>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

Tian, N. vd. (2024) "Trends in world military expenditure, 2023", *SIPRI*, https://www.sipri.org/sites/default/files/2024-04/2404_fs_milex_2023.pdf, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Tol, G. (2025) "Amid regional upheaval, Turkey looks to energy to secure strategic autonomy", *Middle East Institute*, <https://mei.edu/publications/amid-regional-upheaval-turkey-looks-energy-secure-strategic-autonomy>, (Son Erişim Tarihi, 16/04/2026).

Tran, H. Q. (2025) "2025: Year of the middle powers", *Policy Center for the New South*, <https://www.policycenter.ma/publications/2025-year-middle-powers>, (Son Erişim Tarihi, 16/04/2026).

U.S. Department of State (2020) "CAATSA Section 231: 'Imposition of sanctions on Turkish Presidency of Defense Industries'", <https://2017-2021.state.gov/caatsa-section-231-imposition-of-sanctions-on-turkish-presidency-of-defense-industries/>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

U.S. Department of State (2025) "U.S. security cooperation with India", <https://www.state.gov/u-s-security-cooperation-with-india>, (Son Erişim Tarihi, 18/04/2026).

Ülgen, S., S. Besch ve İ. Toygür (2024) "Strategic autonomy as a dynamic of convergence in Türkiye-EU relations", *Carnegie Endowment for International Peace*, <https://carnegieendowment.org/research/2024/10/strategic-autonomy-as-a-dynamic-of-convergence-in-turkiye-eu-relations?lang=en>, (Son Erişim Tarihi, 17/04/2026).

Vakil, S. (2025) "Saudi Arabia's goals rest on managing multipolarity", *Chatham House*, <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2025-03/2025-03-27-competing-visions-international-order-vinjamuri-et-al.pdf>, (Son Erişim Tarihi, 18/04/2026).

Valansi, K. (2023) "The concept of middle power and Türkiye's foreign policy", *Global Panorama*, <https://www.globalpanorama.org/en/2025/06/the-concept-of-middle-power-and-turkies-foreign-policy-karel-valansi/>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

Vickery Jr., R. E. ve T. Cutler (2024) "Oil for India", *The National Bureau of Asian Research*, <https://www.nbr.org/publication/oil-for-india/>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Vorotnyuk, M. (2024) "Political and diplomatic dialogue: Challenges and opportunities for Black Sea cooperation between Turkey and the West in the post-2022 environment", *Atlantic Council*, <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/part-1-political-and-diplomatic-dialogue-challenges-and-opportunities-for-black-sea-cooperation-between-turkey-and-the-west-in-the-post-2022-environment/>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Weilan, Z. (2025) "China, Brazil sign cooperation documents to expand partnership on AI, new energy, medicine and infrastructure", *Global Times*, <https://www.globaltimes.cn/page/202507/1337774.shtml>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Witt, S. (2022) "The Turkish drone that changed the nature of warfare", *The New Yorker*, <https://www.newyorker.com/magazine/2022/05/16/the-turkish-drone-that-changed-the-nature-of-warfare>, (Son Erişim Tarihi, 21/04/2026).

Wood, B. (1987) "Middle powers in the international system: A preliminary assessment of potential", *WIDER Working Paper*, 1987/018.

Yeşiltaş, M. (2025) "Türkiye's foreign and security policies in 2025", *SETA*, <https://www.setav.org/en/turkies-foreign-and-security-policies-in-2025>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Yeşiltaş, M. ve B. Öztürk (2025) "Giriş: Küresel belirsizlikler döneminde fırsatları yönetmek: Türkiye'nin 2025'te dış ve güvenlik politikaları", *SETA*, <https://media.setav.org/tr/dosya/2025/01/seta-guvenlik-radari-2025-te-turkiye-nin-jeopolitik-ortami.pdf>, (Son Erişim Tarihi, 20/04/2026).

Zeit-Fragen (11/04/2023) "The world cannot be that eurocentric as it used to be in the past", <https://www.zeit-fragen.ch/en/archives/2023/nr-7-4-april-2023/die-welt-kann-nicht-mehr-so-eurozentrisch-sein-wie-in-der-vergangenheit>, (Son Erişim Tarihi, 19/04/2026).

İsrail Lobisi ve ABD Dış Politikası¹

Mustafa Özcan Şen, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü

ORCID: 0000-0002-7079-3515

E-Posta: mustafasencomu@gmail.com

Uluslararası ilişkiler disiplininin başta gelen teorisyenlerinden John J. Mearsheimer ve Stephen M. Walt tarafından yazılan The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy, yazarlarının da yazım sürecindeki deneyimlerini anlattığını giriş bölümünden anlaşıldığı haliyle Amerikan dış politikası literatüründe son yılların en tartışmalı eserlerinden biri olmuştur. Kitap, ilk olarak Mart 2006'da London Review of Books'da yayımlanan ve o dönemde büyük bir polemik yaratan makalenin genişletilmiş ve kapsamlı bir şekilde kaleme alınmış halidir. Yazarların temel tezi, ABD'nin Orta Doğu politikasının, Amerikan ulusal stratejik çıkarlarından ziyade İsrail Lobisi olarak adlandırdıkları güçlü bir çıkar grubunun faaliyetleri tarafından şekillendirilmiştir.

Mearsheimer ve Walt, bu çalışmada söylenemeyenleri söylemeyi amaçlayarak ABD'nin İsrail'e sağladığı olağanüstü desteğin akılcı bir stratejik zemine oturmadığını ve iki ülke arasındaki bu özel dinamiklere dayanan ilişkinin hem ABD'nin hem de uzun vadede İsrail'in çıkarlarına zarar verdiğini iddia etmektedirler. Bu inceleme; kitabın argümanlarını, ABD-İsrail ilişkisinin maddi boyutlarını, söz konusu lobinin yapısını ve yöntemlerini, bu ilişkinin Amerikan dış politikasındaki somut yansımalarını ve yazarların çözüm önerilerini ayrıntılı bir şekilde ele alacak, ardından kapsamlı bir eleştiri ve değerlendirme sunacaktır.

Kitabın ilk bölümü, ABD'nin İsrail'e sağladığı ve modern tarihte eşi benzeri olmayan olağanüstü desteği yazarların elde etmiş oldukları verilerle ortaya koymaktadır. Yazarlar 2005 yılı itibarıyla İsrail'e yapılan doğrudan ekonomik ve askeri yardımın 154 milyar doları aştığını belirtmektedir. Bu yardımların kişi başına düşen miktarı ABD yardımına muhtaç diğer yoksul ülkelere kıyasla orantısız derecede yüksektir; örneğin Mısır kişi başına yaklaşık 20 dolar yardım alırken İsrail kişi başına 500 dolardan fazla yardım almaktadır. Ayrıca İsrail bu yardımları diğer ülkelere kıyasla çok daha avantajlı koşullarda, genellikle hibe olarak ve kullanımına dair hesap verme zorunluluğu olmaksızın almaktadır.

Mearsheimer ve Walt, bu cömert desteği meşrulaştırmak için sıklıkla kullanılan stratejik varlık argümanını sert bir şekilde eleştirmişlerdir. Soğuk Savaş döneminde Sovyet etkisini sınırlamak adına İsrail'in ABD için bir vekil güç olarak değer taşıdığı kabul edilse de Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle bu gerekçenin ortadan kalktığı savunulmuştur. Mearsheimer ve Walt'a göre İsrail artık ABD için stratejik bir varlık olmaktan çıkıp stratejik bir yük haline gelmiştir.

Yazarlar, ABD'nin İsrail'e verdiği kayıtsız şartsız desteğin Arap ve İslam dünyasında Amerikan karşıtlığını körüklediğini ve El Kaide gibi terör örgütleri için güçlü bir motivasyon kaynağı olduğunu vurgulamışlardır. Usame bin Ladin ve diğer terörist liderlerin ABD'nin İsrail politikasına duydukları öfkeyi açıkça dile getirdiklerini ve 11 Eylül saldırılarının arkasındaki temel motivasyonlardan birinin de bu politika olduğunu belirtmişlerdir. Yazarlar ayrıca ABD ve İsrail'in teröre karşı ortaklık argümanını da reddetmektedirler. Çünkü İsrail'in karşı karşıya olduğu Hamas ve Hizbullah gibi tehditler yerel ve bölgesel nitelik taşıırken, ABD'nin karşılaştığı terör tehditleri küreseldir ve ABD'nin İsrail'e desteği bu küresel tehdidi azaltmak yerine arttırmaktadır.

Kitap, İsrail'e desteğin ahlaki bir zorunluluk olarak ön plana çıkarılmasını da sorgulamaktadır. Yazarlar, İsrail'in zayıf ve sürekli yok olma tehdidi altında olduğu anlatısını İsrail'in kuruluşundan itibaren sahip olduğu askeri üstünlük ve 1948 Arap-İsrail Savaşı, 1956 Süveyş Krizi ve 1967 Altı Gün Savaşı gibi savaşlardaki performansı ile çürütmeye çalışmışlardır. Çünkü Araplarla yapılan tüm bu savaşlarda İsrail, yenilgi almamış, aksine sınırlarını dahi genişletmiştir. Ayrıca, İsrail'in de ABD gibi bir demokrasi olduğu ve hatta Orta Doğu'daki tek demokrasi olduğu argümanını, İsrail'in Arap vatandaşlarına yönelik kurumsal ayrımcılığı ve işgal altındaki topraklarda yaşayan Filistinlilere yönelik muamelesi üzerinden eleştirmişlerdir. Ayrıca dünyadaki birçok demokrasi göz önüne alındığında ABD'nin hiçbir demokrasiye İsrail'e olduğu kadar yardımcı olmadığı iddia edilmiştir. Yazarlara göre, İsrail'in bir Yahudi devleti olarak kalma konusundaki ısrarı, onun tam anlamıyla liberal bir demokrasi olmasını engellemektedir.

Kitabın merkezinde yer verilen İsrail Lobisi, yazarlar tarafından merkezi bir liderliği olmayan, ancak ABD dış politikasını İsrail lehine yönlendirmek için çalışan bireyler ve örgütlerden oluşan gevşek bir koalisyon olarak tanımlanmıştır. Bu tanım; AIPAC (Amerikan İsrail Kamu İşleri Komitesi), ADL (İftira ve İnkârla Mücadele Birliği) gibi güçlü Yahudi örgütlerinin yanı sıra, Hristiyan Siyonistleri ve neo-muhafazakâr düşünce kuruluşlarını

da kapsayacak şekilde ele alınmıştır. Mearsheimer ve Walt, lobinin faaliyetlerinin bir komplo olmadığını, Amerikan siyasi sisteminin meşru bir parçası olan çıkar grubu siyaseti olduğunu vurgulamış; ancak lobinin başarısını örgütlü yapısına, finansal kaynaklarına ve etkili bir muhalefetin yokluğuna bağlamıştır.

Kitap, lobinin Amerikan Kongresi üzerindeki tartışmasız olarak nitelenen etkisini de detaylandırmıştır. AIPAC'ın İsrail'e destek veren adayları ödüllendirme ve eleştirenleri cezalandırma kapasitesinin Kongre üyelerinin İsrail konusunda eleştirel bir tutum takınmasını neredeyse imkânsız hale getirdiği iddia edilmiştir. Senatör Charles Percy ve Adlai Stevenson gibi isimlerin, İsrail politikalarını eleştirdikleri için seçimleri kaybetmelerinde lobinin rolü olduğu örnek vaka olarak sunulmuştur.

Yazarlar, lobinin sadece politika yapıcıları değil, aynı zamanda kamusal söylemi de kontrol etmeye çalıştığını iddia etmişlerdir. Medyada İsrail yanlısı bir önyargının hakim olduğu, İsrail'i eleştirenlerin ise sistematik olarak antisemitizm suçlamasıyla susturulmaya çalışıldığı belirtilmiştir. Özellikle akademik dünyada, İsrail'i eleştiren akademisyenlerin baskı altına alınması ve Kampüs Gözcüsü gibi girişimlerle fişlenmesi, lobinin ifade özgürlüğünü kısıtlama çabaları olarak nitelendirilmiştir. Jimmy Carter'ın kitabına gösterilen sert tepki ve antisemitizm suçlamaları, bu mekanizmanın nasıl işlediğine dair güncel bir örnek olarak kitabın başında da sunulmuştur. Mearsheimer ve Walt da bizzat bu mekanizmanın doğrudan hedefi olmuştur. Makalenin Mart 2006'da yayımlanmasının hemen ardından Harvard Üniversitesi Kennedy Okulu, çalışmayı barındıran web sayfasından kurumsal logosunu kaldırmıştır (CAMERA, 2006). Harvard Hukuk Fakültesi'nden Alan Dershowitz ise 40 sayfalık bir yanıt yayımlayarak çalışmayı tarihin en meşhur antisemitist belgesi olan Sion Protokolleri'yle karşılaştırmıştır (Dershowitz, 2006). Anti-Defamation League de yazarları Yahudi gücü ve Yahudi kontrolü söylemini yeniden üretmek ile itham etmiştir (ADL, 2006). Johns Hopkins Üniversitesi'nden Eliot Cohen ise Washington Post'taki bir yazısında Mearsheimer ve Walt'ın tezlerini açıkça antisemitik olarak nitelendirmiştir (Cohen, 2006).

Kitabın ikinci kısmı, lobinin etkisinin ABD'nin Orta Doğu politikasında nasıl somutlaştığını incelemektedir. Mearsheimer ve Walt'un en tartışmalı görülebilecek iddialarından biri, 2003 Irak işgalinin arkasındaki itici gücün petrol veya stratejik zorunluluklar değil, İsrail'in güvenliğini sağlama arzusu ve lobinin baskısı olduğudur. Yazarlar, Saddam Hüseyin'in ABD için doğrudan

bir tehdit oluşturmadiğını, ancak İsrail için potansiyel bir tehlike olarak görüldüğünü belirtmişlerdir. Paul Wolfowitz, Richard Perle ve Douglas Feith gibi neo-muhafazakâr yetkililerin, İsrail'in bölgesel üstünlüğünü garanti altına almak ve Orta Doğu'yu yeniden şekillendirmek amacıyla savaşı savundukları argümanı öne sürülmüştür. Kitapta, İsrail liderlerinin de savaşı teşvik ettiği ve Saddam Hüseyin'in kitle imha silahlarına sahip olduğu yönündeki istihbaratın şekillenmesinde rol oynadığı belirtilmiştir.

Kitap ayrıca lobinin sadece Irak ile yetinmediğini ve ABD'yi Suriye ve İran ile de çatışmaya sürüklediğini öne sürmektedir. İsrail'in Suriye ile barış görüşmelerini reddetmesinin ABD'nin Şam'a yönelik politikasını sertleştirmesine neden olduğu vurgulanmıştır. Benzer şekilde İran'a yönelik çevreleme ve rejim değişikliği politikalarının da büyük ölçüde İsrail'in güvenlik endişeleri ve lobinin baskılarıyla şekillendiği savunulmuştur. 2006 Lübnan Savaşı örneğinde ise İsrail'in Hizbullah'a yönelik orantısız güç kullanımının desteklenmesi ve ateşkes çağrılarının geciktirilmesi, lobinin etkisinin bir başka göstergesi olarak sunulmuştur.

Mearsheimer ve Walt, sonuç bölümünde ABD'nin Orta Doğu politikasında köklü bir değişiklik yapması gerektiğini savunmaktadır. Önerdikleri strateji ise offshore balancing stratejisidir. Bu stratejiye göre ABD, bölgedeki askeri varlığını azaltmalı, İsrail'e normal bir devlet muamelesi yapmalı ve İsrail'e yapılan yardımları İsrail'in ABD çıkarlarına ve uluslararası hukuka uygun davranması koşulluna bağlamalıdır.

Mearsheimer ve Walt'un The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy adlı eseri hem Amerikan siyaset bilimi ve dış politika literatüründe hem de Orta Doğu çalışmalarında önemli bir kilometre taşı olarak kabul edilebilir. Eserin en büyük gücü, genellikle tartışılması zor ve siyasi kariyerler için riskli kabul edilen bir konuyu, akademik titizlikle ve realist bir teorik çerçeve içinde ele almasıdır. Yazarlar, lobinin faaliyetlerini yaygın olarak tartışıldığı şekliyle akademik üsluptan uzak bir komplo teorisi olarak değil, Amerikan çoğulcu demokrasisinin işleyişi içinde yer alan ancak ulusal çıkarlarla çelişen sonuçlar doğuran rasyonel bir çıkar grubu faaliyeti olarak analiz etmişlerdir. Bu noktada kitap önemli bir dış politika metni olmasının yanında önemli bir siyaset bilimi metni olarak da görülebilir.

Ancak Mearsheimer ve Walt, Amerikan dış politikasındaki karmaşık karar alma süreçlerini bazı noktalarda aşırı basitleştirerek tek bir faktöre, yani lobiye indirgeme eğilimindedirler. Örneğin, Irak Savaşı'nın nedenleri

arasında 11 Eylül sonrası oluşan güvenlik paranoyası, Amerikan yönetiminin güç gösterme isteği ve petrol güvenliği gibi faktörler bulunurken yazarlar lobiyi ve İsrail'in güvenliğini öne çıkarmışlardır. Bu noktada bu tek faktör üzerinden açıklama girişiminin tartışılması gerektiği söylenebilir. Bunun yanında petrolün etkisinin küçümsenmesi de Amerikan kapitalizminin yapısını göz ardı ettiği gerekçesiyle eleştirilebilir.

Diğer yandan kitapta İsrail Lobisi, gevşek ve çok yönlü bir koalisyon olarak tanımlansa da yazarların olay analizlerinde lobinin genellikle tek parça bir blok gibi hareket eden bir yapı olarak sunulduğu görülmektedir. Ancak Amerikan Yahudi toplumu içinde İsrail politikalarına dair ciddi görüş ayrılıkları olduğu yazarlar tarafından da dile getirilmiştir. Yazarlar bu çeşitliliği kabul etmekle birlikte analizlerinin genelinde AIPAC gibi büyük örgütlerin sesini tüm lobinin sesiymiş gibi yansıtmaya eğiliminde olmuşlardır.

Yazarlar, 11 Eylül saldırılarının arkasındaki temel motivasyonlardan biri olarak ABD'nin İsrail politikasını gösterirler. Bu kısmen doğru bir tespit olmakla birlikte, El Kaide'nin ideolojisinde ABD'nin Suudi Arabistan'daki varlığı ve genel Batı karşıtlığı gibi faktörlerin de en az İsrail meselesi kadar, hatta bazen daha fazla rol oynadığı gerçeğini göz ardı etmek doğru olmayabilir. Mearsheimer ve Walt'un analizinde bu durum İsrail Lobisi öncelendiği için kısmen ikinci planda kalabilmektedir.

Sonuç olarak, Mearsheimer ve Walt'ın çalışması, Amerikan dış politikasının dokunulmaz kabul edilen bir alanını rasyonel tartışmaya açması bakımından oldukça önemli bir katkı sunmuştur. Kitap, ABD'nin Orta Doğu'daki başarısızlıklarının kökenini anlamak isteyenler için sadece bir dış politika analizi değil, aynı zamanda Amerikan demokrasisinin işleyişine dair sosyolojik bir inceleme olarak da kabul edilebilir. Mearsheimer ve Walt kitabın cesur bir perspektif ile kaleme alındığını defalarca vurgulamışlardır ve bu kitap, akademik bir dille cesur olmanın önemli bir örneği olmuştur. ABD'nin özellikle Ortadoğu üzerindeki politikalarının dokunulmazlığını sarsması ve İsrail Lobisi'nin İsrail'in tüm hatalı politikalarına ve insanlık dışı eylemlerine rağmen hâlâ nasıl meşruiyet devşirebildiğinin anlaşılması açısından The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy kitabı oldukça ufuk açıcıdır.

Sonnotlar

1- Mearsheimer, J. J. ve Walt, S. M. (2007) The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy, New York: Farrar, Straus and Giroux.

Kaynakça

ADL (Anti-Defamation League) (2006) "A Review of Mearsheimer and Walt's 'The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy'", *Anti-Defamation League*, <https://www.adl.org/resources/news/review-mearsheimer-and-walts-israel-lobby-and-us-foreign-policy>, (Son Erişim Tarihi, 04/05/2026).

CAMERA (Committee for Accuracy in Middle East Reporting in America) (2006) "Harvard Backs Away from 'Israel Lobby' Professors; Removes Logo from Controversial Paper", *CAMERA*, <https://www.camera.org/article/harvard-backs-away-from-israel-lobby-professors-removes-logo-from-controversial-paper/>, (Son Erişim Tarihi, 04/05/2026).

Cohen, E. A. (2006) "Yes, It's Anti-Semitic", *The Washington Post*, 5 Nisan, <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/2006/04/05/yes-its-anti-semitic/e7de5f13-60d5-4567-9090-8d24c8237801/>, (Son Erişim Tarihi, 04/05/2026).

Dershowitz, A. (2006) "Debunking the Newest – and Oldest – Jewish Conspiracy: A Reply to John Mearsheimer and Stephen Walt", *Harvard University*, <https://www.comw.org/warreport/fulltext/0604dershowitz.pdf>, (Son Erişim Tarihi, 04/05/2026).

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

DergiPark Üzerinden Değerlendirilmek Üzere Makale Gönderilmesi

Mülkiye Dergisi'ne makale göndermek isteyenler <https://mulkiyedergi.org.tr> adresinden siteye erişerek ana sayfadaki “Makale Gönder” seçeneğini kullanabilirler. Bu aşamayı takiben sistem sizi DergiPark sistemine yönlendirecektir. Dergiye göndereceğiniz yazıların dergi bölümlerinden (araştırma makalesi, kitap incelemesi, vb.) hangisinde yayınlanmak üzere değerlendirilmesini istediğinizi belirtmeniz istenecektir.

Dergiye gönderilen yazıların tümü Editör Kurulu tarafından değerlendirilip yayına uygun olup olmadığına karar verilir. Sadece “makale” bölümünde yayınlanmak üzere gönderilen yazılar editör kararının ardından hakem değerlendirmesine tabi tutulur. Mülkiye Dergisi “Kör Hakemlik” ilkelerini benimsemiş olup her makale en az iki hakemin değerlendirmesine sunulmaktadır.

Başvuruların yazardan bağımsız değerlendirilmesi, yazar ve hakem kimliklerinin taraflara bildirilmemesi sağlanır. Bu amaçla sisteme dosya gönderen yazar, editör ve hakemlerin metin ve dosyalar ile ilgili aşağıdaki hususlara dikkat etmeleri gerekir.

1. Yazar adları ve kurumları (sayfa altı notlar vb. yan metinler dâhil olmak üzere) tüm metinden çıkarılmalıdır.

2. Microsoft belgeleri saklanır iken dosya bilgileri içine kişisel bilgiler de yazılır. Bu nedenle ya bu kişisel bilgiler belge özelliklerinden bulunup silinmeli ya da şu sıra ile belge kişisel bilgi içermeyecek biçimde yeniden kaydedilmelidir: Dosya/File > Farklı Kaydet/Save As > Araçlar/Tools (ya da Mac bir aygıt için Seçenekler/Options) > Güvenlik/Security > Kişisel bilgileri silerek kaydet/Remove personal information from file properties on save > Kaydet/Save.

Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisi'ne gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmemiş olması gerekmektedir. Yazıların dergiye <https://mulkiyedergi.org.tr> adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisi'nde yayımlanan tüm yazıların hukuki ve akademik sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide

yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisi'ne aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Kaynak belirtmek koşuluyla Mülkiye Dergisi'nde yayımlanan yazılardan alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından beri COPE (Committee on Publishing Ethics) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'nin belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin ayrıntılı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

1. Araştırma makaleleri için benzerlik oranı en çok %10 olmalıdır. Tezden üretilen makaleler için bu oran %15'e çıkabilir. Ancak bu makaleler için yazarlardan makaleyi tezden ayırtıran, özgünleştiren hususların belirtildiği bir yazar notu beklenmektedir.

2. Tez danışmanı ve yazardan oluşan çift yazarlı makaleler için, danışmanın katkısını açıklayan bir bilgi notunun eklenmesi beklenmektedir.

3. Makalelerde aşağıda açıklanan biçimsel düzenlemelere uyulmaması, ret sebebidir.

4. Tüm yazılar (araştırma makalesi, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler)i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i ve ORCID numarası da verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

5. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan yazım kuralları benimsenmelidir.

6. Araştırma makaleleri, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

7. Araştırma makaleleri için 200-300 kelimelik Türkçe ve 200-300 kelimelik İngilizce özetler ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, özet ve anahtar sözcükler 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

8. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : **XXXXXXXXXXXX** (Her kelimenin ilk harfi büyük ve koyu)

İkinci Düzey Altbaşlık : *XXXXXXXXXXXX* (Her kelimenin ilk harfi büyük ve italik)

Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) XXXXXXXXXXXX (i, ii, iii, vb. ile başlar)

Dördüncü Düzey Altbaşlık : - XXXXXXXXXXXX (Tire işaretiyle başlar)

9. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

10. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil, sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

11. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde başlıklandırılıp sıralanmalıdır.

12. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca “Yazar” ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin ‘Özellikler’ seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının ‘Dosya’ bölümünden ulaşılabilir).

13. Alıntılar için çift tırnak (“ ”), vurgulama için tek tırnak (‘ ’) kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Metin içi referanslar Harvard (Yazar-Tarih) sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre,

1. Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

2. Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/ sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

3. Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

4. Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

5. Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

6. Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

7. Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse, bu kaynakların yayın yılları arasına virgül konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

8. İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından 171 yapılan eylemlerde, 10’u ETA’yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116’den aktaran Aktoprak, 2010: 382)

9. Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

10. Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayınnın adı (İtalik), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (The Economist, 2012: 16) ...

11. Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar için belgenin yayımlandığı sitenin adı ve varsa yayımlanma tarihi, yayımlanma tarihi yoksa erişim tarihi belirtilmeli.

Örnek: Mülkiyeliler Birliği (2025) ya da (Mülkiyeliler Birliği, 2025)

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

12. Metin içerisinde yer alan alıntılar kısaltmak için parantez içinde üç nokta kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını (...) engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi (...) köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

13. Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır boş bırakılarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını (...) engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını (...) engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

14. Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012) ...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard (Yazar-Tarih) sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki kısaltmalar kullanılacaktır:

tarih yok: t.y.

basım yeri yok: y.y.

yayıncı yok: yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky, M. (2005) *1968: The Year That Rocked The World*, London: Vintage.

Örnek: Marx, K. ve F. Engels (1998) *Komünist Manifesto*, Çev. M. Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran, B. (Der.) (2001) *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Türk, D. ve Z. Yılmaz (Haz.) (2014) *Siyasal'da Bir Ömür: Prof. Dr. Ömür Sezgin'e Armağan*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı.

Örnek: Best, A. vd. (2008) *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*, Çev. T. U. Bilge ve E. Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti, F. (1997) "Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a", F. Mayor ve A. Forti (Der.), *Bilim ve İktidar* içinde, Çev. M. Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu, A. ve Kürkçüoğlu, Ö. (2001) "Orta Doğu'yla İlişkiler", B. Oran (Der.), *Türk Dış Politikası* içinde, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay, M. O. (2003) "Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke, P. (1988) "Modernity, Postmodernity and the City", *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel, O. (2011) "2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken", *Mülkiye Dergisi*, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak, Ö. (2003) *Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek, D. (2012) "Savaş Değil Barış", *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012) "Yüksekova'da bir okul kundaklandı", 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Sevinç M. (2025) "Çiğdem Toker Öğretmenliğe Devam Ediyor", *Diken*, 21 Aralık, <https://www.diken.com.tr/cigdem-toker-ogretmenlige-devam-ediyor/>, (Son Erişim Tarihi, 23/12/2025).

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Cumhuriyet* (23/12/2025) "10 Ekim Ankara Gar Katliamı davasında ara karar", <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/son-dakika-10-ekim-ankara-gar-katliami-davasinda-ara-karar-2463875>, (Son Erişim Tarihi, 23/12/2025).

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin Yayımlandığı İnternet Sitesi (Yayımlanma Tarihi) "Belgenin başlığı", İnternet Adresi, Varsa cilt-sayı-sayfa numarası, (Son Erişim Tarihi, GG/AA/YYYY).

Örnek: *Mülkiyeliler Birliği* (2025) "Mülkiyeliler Birliği E-Bülten", 2025/2, (Son Erişim Tarihi, 23/12/2025).

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih) "Belgenin başlığı", İnternet Sitesinin Adı, İnternet Adresi, (Son Erişim Tarihi, GG/AA/YYYY).

Örnek: Boratav, K. (2025) "Gazze soykırımından sesler", *soL*, <https://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/gazze-soykirimindan-sesler-404224>, (Son Erişim Tarihi, 23/12/2025).

xi) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır: Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi) Belgenin Başlığı, Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011) *İstatistiklerle Türkiye 2011*, Ankara: TÜİK

xii) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xiii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.